ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман
ІВАНИЧУК

ВОГНЕННІ СТОВПИ

Тетралогія

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2009

Світлій пам'яті брата Євгена — учасника боїв УПА,
довголітнього в'язня більшовицьких концтаборів,
талановитого публіциста — присвячую.

АВТОР

Чи могилу зустрінете в чистому полі,
Чи десь кості біляві у лісі в яру,
Чи заржавілу кров на поляночці голій,
Чи поламані сосни в старому бору, —
Знайте, ваша в боях там кувалася доля.
Хай місця ці святі усім на сумліннях
Випікають печаті залізних чеснот!
Ми посіяли чисте й здорове насіння
Вам на жниво. Будіть заскорузлих з мертвот:
Хай вже жнуть і пожате несуть поколінням!

Марко Боєслав, Заповіт

К Н И Г А П Е Р Ш А

ПЕРЕДЛУННЯ

Прелюд

I

Мирон Шинкарук був дитиною геть не схожою на сільських ровесників: вигнавши корову на толоку, він тримався осторонь від пастухів, які, діждавшись, поки худоба зійде в зарослу вільшиною глибоку Мочулу, заводили голосні забави в свинки, перескічки або хвостача; в Мочулі було вогко й прохолодно, над дзюркалом, у якому жінки мочили коноплі, буяли соковиті трави, й товар звідти не розбігався; хлопці гаморили, вівкали, реготали, шаленіли на волі, а Мирон, заховавшись за вільшиновим кущем, виймав із-за пазухи книжку й читав, забувши про все на світі, й перед вечором, коли напасена, повнобока, з важким від молока вим'ям Мінка сама вибиралася із западини, прямуючи додому, біг підтюпцем за нею, не озираючись і не зважаючи на хлоп'ячі глузи з приводу його одежі, що відрізнялася від сільської. «Панський син з підплетеним задом!» — волали йому вслід шибеники, і гірко ставало Миронові лише тоді, як з того неприязного хору вирізнявся голос сусідського хлопця-однокласника Йосафата Юлининого, доброго приятеля, проте з іншого середовища.

Однак Миронові не докучала осамотненість: у густому гаю, що, вихопившись з Макіївського лісу, вгризався клином у хлібне поле боднарівського вчителя Шинкарука, хлопчина знаходив для себе безліч розваг, а теж і друзів; трохи лякав його товстий, оброслий мохом пень, що давним-давно зостався на галявині від зломаного буревієм дуба: з того пня стирчали дві розколини, мов гострі роги, і мав він довгу бороду з повзучого моху, дупло нагадувало

роззявлену пащу потвори, а два гудзи під зрізом пня грізно дивилися на світ, достоту, як той чарівник із «Трьох казок діда Охріма», що їх написав для дітей Андрій Чайковський; у гаю женці викопали криничку, щоб недалеко ходити по воду, і в ту копанку Мирон напустив мересниць, виловлених із дзюркала в Мочулі — був то його ставок, і Мирон сподівався, що рибки виростуть і стануть такі великі, як воронобокі коропи в ставищах Івана Марусиного, що біля церкви, проте мересниці воліли залишатися маленькими, й це трохи турбувало хлопця; на липі у два обхвати сидів рогатий жук, котрого Мирон вважав сторожем гаю; хлопець шанобливо придивлявся до великої комахи й іноді обережно дотикався пальцем до її твердих коричневих крилець; а ще розповідали пастухи, що в той Миронів гай заходить деколи з Матіївського лісу чарівна Оксана, яка через нещасливе кохання повісилась на своїй косі, й ходить вона недеями, виспівуючи весільних пісень, а що то за диво — те кохання, що через нього люди аж умирати мусять, не знав Мирон, аж поки сам не побачив... Одного разу, коли пішов у гриби, зустрів на звіриній стежці білу, немов весняна хмарка, дівчинку, що зривала медунки й зозульчині чобітки, вона віддалялась путівцем у Потоки, звідки визирала солом'яним дахом самотня хатка вдовиці Марії Слобідської, й Мирон пішов слідом за дівчам, та дійти до обійстя збоявся.

Й відтоді спокій покинув хлопця, він щодня наближався до вдовиної хатки, щоб хоч здалеку побачити білу дівчинку, й якось таки наважився її перейняти й запитав: «Ти хто така?» — «А я Наталка Слобідська», — відказала дівчинка й, видно, злякавшись незнайомця, щодуху побігла путівцем і зникла в Потоках, нібито не була донька вдовиці, а таємнича Оксана, про яку з острахом говорили пастухи... Відтоді думки про білу дівчинку не покидали Мирона, і може, це й було тим коханням, дорожчим за життя?.. А потім він зізнався про свою пригоду Йосафатові, й запала між хлопцями прихована ворожнеча...

Змалку Мирон потоваришував із сонцем: влітку, як лиш на світ благословилося, хлопчик вибігав із подвір'я на Солтисову гору, звідки виднілося півколо східного

небокраю, й не дихаючи чекав, поки із-за жовтогарячого пруга за Цариною визирне окраєць черленої бульбахи, яка, розпікаючись до білоти, викотиться враз з-поза обрію й поволі почне спинатися уверх небосхилом, запалюючи промінням верховіття бучини на Сталащуковому узліссі. Й тоді, помолившись, із солодкою втіхою в серці пускався Мирон бігти лісовою просікою в бік Кривобродів, минаючи обійстя старого лісника Сталащука, а сонце, пробираючись між стовбурами сивих буків і не дотикаючись до них, бігло з хлопцем наввипередки, й коли він, задиханий, врешті зупинявся у видолині біля сільської церковці, сонце повисало високо в небі й зливало ніжне тепло на дитячу голівку.

Ціле літо змагався Мирон на перегонах із сонцем, аж поки воно схололими ранками не починало запізнюватись за межею Царини; розлінивіле, маліло й блідим кружалом насилу прозирало крізь вранішній туман, а далі й зовсім не викочувалось на небо, ніби втопилося десь там — у плесах сірої мряки.

Таке чинилося із сонцем завжди після осіннього рівнодення, й бували дні, коли Миронові вдавалося побачити його тільки в надвечір'ї: із батькового саду видно було, як воно виповзало з мокрого шмаття хмар і поволі сумно опускалося над Солтисовою горою, й тоді Мирон з гіркотою в душі промірював відстань, яку сонце долало, ближче і ближче посуваючись до Сталащукового обійстя перед тим, як канути за обрій, а далі зовсім скочувалось із небесної дуги й прошкувало поза бучиною до місця зимового спочинку.

...Того вересневого надвечір'я, як і щороку, Мирон прощався із своїм приятелем; виборсавшись із розірваного рядна чорної хмари, сонце тихо спадало до обрію; хлопець із жалем ловив його останній блідий полиск, і цієї миті згасання природи він намагався збагнути подію, відлуння якої докотилося вже й до Боднарівки, і втямити весь її сенс не вдавалося навіть дорослим.

Два тижні десь далеко точилася війна; про це говорили сільські ґазди, які вечорами приходили до вчителя на розмови, й ті балачки здавалися Миронові мирними

баєчками, сповненими дивовижними вигадками — достоту такими, як батькові спогади про першу війну, в якій тато брав участь — спочатку ґемайним австрійським жовніром, а потім підхорунжим УСС; Мирон чимало наслухався захопливих воєнних пригод, а ще про стрілецькі героїчні бої начитався із просвітянських книжечок, тож в уяві хлопчини колишні романтичні події зливалися з нинішніми — теж невідчутними й віддаленими — в цікаву легенду, яка не загрожувала ні йому, ані світові.

Однак цієї днини тьмавий захід сонця навіяв хлопцеві зграю тривожних думок, й легенда набувала реальних ознак: десь над планетою чиниться неймовірний жах, й може статися таке, що небесну баню заступлять не осінні хмари, а дими пожеж, і що сподіється, як те ще невідчутне нині лихо прийде сюди, — з батьком, матір'ю, з братом Богданом і сестрою Юлею, які навчаються в Коломиї, та й з ним самим — Мироном?

І тієї миті, в унісон із Мироновими думками, на вулиці, що огинала Шинкарукове обійстя, пролунав розпачливий крик:

«Польське військо йде, села вирізують, утікайте, хто куди може!»

Від того крику отетерів Мирон, закляк, що й зрушитися з місця не зміг, він стояв укопаний по коліна в землю й, занімілий від жаху, дивився, як дорогою попри сад пролопотіли охляп на конях два парубки з мокрими від поту чубами, вони звернули на кривобрідську дорогу й зникли в перелісках, а над Боднарівкою повисло жахке вістування, помножене людським лементом:

«Рятуйте, хто в Бога вірує!!»

* * *

Про те, що сталося на Поділлі 14 вересня 1939 року, того дня, коли боднарівською вулицею промчались на конях вістуни лиха, письменник Мирон Шинкарук докладніше дізнався понад півстоліття опісля — від Андрія Андрійовича Чайковського, директора коломийської міської бібліотеки: Мирон приніс у подарунок бібліотеці свою трилогію «Кривавий тан».

Невисокий, щуплий жвавий бібліотекар виявився вельми привітним і охочим до розмови, він запросив Мирона додому. Андрій Андрійович дивом дивувався і з тим подивом довго не міг собі дати ради, бо як це так, що той малий хлопчина, якого вчитель Шинкарук привів за руку до автора повістей «На уходах» і «За сестрою», щоб подивився на живого письменника, сам став відомим історичним романістом — певне, приклалося до такого скутку рукоположення шляхетного метра.

«Ви мене, пане Мироне, мабуть, не запам'ятали, хоч я, коли ви з вашим татом до нас приходили, був удома — ліцеїст Коломийської гімназії. Не пригадуєте, певне, що ні, вам було тоді не більше семи років.

А я добре затямив вашого тата: коли ми закінчили переїзди з Бережан до Самбора і врешті осіли в Коломиї, він часто гостював у нас. А тоді зайшов із своїм синочком — і то були ви... Та й мені тепер годі вас впізнати... Роки, роки! — Андрій Андрійович говорив без угаву, а пані Чайковська подавала на стіл каву й сухарики. — Ви, може, й не знаєте, коли розпочалося знайомство вашого батька з моїм... Не розповідав вам тато? Певне, ні... А сталося так, що Андрія Чайковського, коли розпалася Австрія, українська влада призначила самбірським повітовим комісаром ЗУНРу. Він приймав російських поворотців з австрійського полону, серед яких було багато українців, і охочих направляв в усусуси. Зголошувалися до комісара теж українські вояки, які служили в австрійському війську, — тож одного дня прийшов до батька капрал Іван Шинкарук. Батько ваш був освічений, мав за собою гімназію, й комісар узяв його за писаря до своєї канцелярії. А потім, уже в чині підхорунжого, Шинкарук подався на Хирівський фронт. Таке-то було...»

«Цього батько мені не розповідав, — відказав Мирон. — Знаю тільки, що в складі УГА він перейшов Збруч, а після більшовицького погрому вернувся в Галичину й був інтернований у таборі для полонених у Домб'ю...»

«Так, так... А з табору він утік, допитався в Коломиї до мого батька, і той порадив йому вступити в Станіславську учительську семінарію. Згодом пан Шинкарук став

учителем і з Андрієм Чайковським сяк-так підтримував знайомство».

«А я добре пам'ятаю, — усміхнувся Мирон, — ваш батько приглянувся до мене, погладив по голівці, а потім досягнув з полички кілька книжечок і подарував мені. Були то повість "На уходах", "Три казки діда Охріма" й збірка оповідань Франца Коковського "За Україну"...»

«Трагічно склалася доля в того автора...»

«Розкажіть про нього... Я в дитинстві зачитувався його оповіданнями».

«О, нині матимемо багато часу для розмов, ви ж заночуєте в мене... Та спочатку розповідайте про себе: мене, сина письменника, завжди цікавили обставини, які виліплюють із звичайної людини жерця пера».

Пані Чайковська подала на стіл вечерю, Андрій Андрійович дістав з креденса пляшку вишневої наливки — і їх обох із Мироном застав за розмовою досвіток.

II

Малий Мирон у вільний від навчання час читав усе, що потрапляло до рук, й завжди носив у пазусі якусь книжечку. Того осіннього дня, коли прощався із сонцем, докінчував читати найцікавішу з усіх прочитаних досі книжок — збірку оповідань Франца Коковського «За Україну», в якій розповідалося про малих героїв, що під час Першої світової війни допомагали січовим стрільцям: підносили до гармат стрільна, виносили поранених з поля бою, доправляли харч на лінію фронту й часто гинули — за Україну.

Й думалось Миронові, що ті хлопчики й дівчатка теж, як і він, любили сонце, й, напевне, їм було дуже страшно, коли воно згасало для них навіки. Тож міркував хлопчина: а чи він сам зважився б піти на смерть за Україну, чи погодився б не бачити більше небесного світила, за котрим так ревно тужив, коли воно відходило на тимчасовий зимовий сон?

Сонце закочувалося за Солтисову гору, й стояв Мирон спечалений втратою небесного приятеля й думкою про

малих героїв, яким судилося ніколи вже його не зріти... Та ні, не здатний він на героїчний вчинок, а ще такий, що за нього й похвали не почує, не згоден на таку долю, яка відібрала б йому можливість — після зимових коляд і санкування — в день весняного рівнодення вибігти на гору й побачити, як сонце, вволю відпочивши, почне описувати літню дугу на безхмарному небі. Ніколи в світі!

І раптом той розпачливий лемент над Боднарівкою, й вимилюється з нього тривожний голос батька: «Мироне, мерщій додому!»; хлопець відриває від землі ноги, притьмом вибігає на подвір'я і те, що там побачив, було йому зовсім незрозумілим.

Батько запрягав коня до воза, мати вкидала якісь клунки й бохонці хліба у васаг, а над селом лунали зойки, люди метушилися й розбігалися хто куди — в ліси, потоки й мочули; пані Марія вилізла на воза й потягнула за собою Мирона, і тої миті хлопець зустрівся поглядом з Йосафатом, який непорушне стояв біля своїх воріт поруч із дідом — пасічником Федором. Федір жував довгі вуса й спокійно поглядав на збожеволілих від жаху людей, ніби хотів їх утихомирити — чей нічого страшного ще не трапилось, ніхто до пуття не знає, що сподіялося у світі, а може, ті балагурники на конях утяли дурний жарт; Йосафат з докором дивився на Мирона: як же це так, що він втікав, адже хтось мусить залишитися в селі — дітей малих треба захистити; а ще вловив Мирон у погляді приятеля засторогу, що десь там, у Потоках, мліють від страху вдова Марія й білокоса Наталка, невже ти, Мироне, забув про неї? А я не такий, я побіжу в Потоки, щоб їм не було лячно; але чого ти, боягузе, клявся мені, що любиш Наталку і жити без неї не можеш... — таку німу мову відчитав Мирон в очах Йосафата і вже готовий був зіскочити з воза, та вчитель врепіжив коня батогом, і віз покотився вниз до Залуцького лісу, кінь звернув у просіку, Шинкарук не переставав батожити Сивка й спинив його у глибокій видолині в непрохідних Язвинах.

Паніка, що переполошила Боднарівку, не торкнувшись лише вічного пасічника Федора Юлининого та його внука Йосафата, десь там, видно, уляглася — жодного звуку не

долунювало із села в дикі Язвини, й ніяковість добиралася до свідомості вчителя від того, що піддався страхові. Й коли запалу тишу зрунтав далекий спів недолугого Федорового сина Юзя, який, викручуючи з вчителевої криниці відро з водою, завжди виспівував божественні антифони, втямив Шинкарук, що тривога була, певне, марною, та все ж думка про якийсь жахливий трафунок у світі — далеко чи близько — не покидала його, і коли почало смеркати, сказав дружині й Миронові, щоб одягнулися в плащі, бо доведеться заночувати в Язвинах, ну а ранок підкаже, що діяти.

У лісі заліг сторожкий спокій, нібито й природа зачаїлася в очікуванні лихої несподіванки: моторош видобувалася з язвинівських узворів то скрипом зчахлого дерева, то короткою сальвою дятла, який, обстукуючи буковий стовбур, раптом стишувався, теж наслухаючи, то пугач давав про себе знати із пожухлого модринового чатиння зловісним реготом, але й він умить змовкав, тільки відлуння розсипалося сполохами по лісу й згасало в гнилих мочарах, а ще дикі кабани лускали молоде жолуддя й буковий жир, похрюкуючи в хащах, — та й ці непевні звуки зі смерком стихли.

Мирон сидів на возі й не міг позбутися страху від зловістя незнайомих вершників. Ламка тиша пригнічувала його, й для того, щоб заспокоїтись, він вийняв із-за пазухи книжечку Франца Коковського й при змерхлому світлі конаючого дня спробував дочитати оповідання про хлопчика, який на животі переповзав лінію фронту, щоб доставити усусусам, котрі залягли над Золотою Липою, знайдені в покинутій стрільцями бережанській касарні ручні гранати... Свистять кулі попри вуха — то польські жовніри помітили його з окопів і намагаються спинити — і зупинять, й пригорнеться малий герой навіки до землі... Але чому він не боїться, як може не боятися — то письменник усе те придумав, щоб навчити відваги таких, як Мирон, і все те неправда — куль кожен боїться, й тут перед Мироном постав його приятель Йосафат Юлинин, який зостався в селі, бо мусить захистити білокосу дівчинку.

Й згадав Мирон, як над потічком у гаю, що вклинився в Шинкарукове поле, зустрілися колись троє: він, Йосафат і Наталка...

То була пора бабиного літа, ніжне павутиння чіплялося обличчя, рук, волосся й скрізь висіло в повітрі сріблястим мевом... Мирон ішов скрадаючись гайовою стежкою, яку сам протоптав до того струмочка, за яким у перелісках ховалося урочище Потоки з однією лише низенькою хатиною під солом'яною стріхою, звідки вибігла колись білокоса Оксана; привид заблуканої діви, що померла від кохання й не могла знайти собі місця ні на цьому, ні на тому світі, враз тоді перемінився у живу-живісіньку дівчинку, яка збирала над струмком зозульчині чобітки й назвалася Наталкою Слобідською.

Мирон щодня йшов до потічка, який проклав межу між батьковою займанщиною і таємничим урочищем, він не важився його переступати й щоразу тужливо вичікував, поки між деревами промайне біле видмо, й цього йому було досить для щастя; хлопець сахався назад і ховався за кущі, коли дівчинка нічого, крім квітів, не помічаючи, наближалася до межі — боявся, щоб вона не підійшла й не заговорила до нього, бо як пояснив би їй, чого никає по гаю й не відводить очей від удовиної хатки, що визирає з-поза вільшаника чорною стріхою?

А дівчинці, певне, було байдуже до чужого світу за потічком, і не знала вона та й знати не могла, що учителів хлопчик завжди перебував біля неї, що вона увійшла в його душу, й ніяка сила не зможе визволити її з того полону, й, звісно, теж здогадатися не могла, що панський синок складав про неї віршики, й цього йому зовсім досить для неземного кохання.

Повітря помережалося білим павутинням бабиного літа, його було так багато, що подумав Мирон: ось наловить його, намотає в клубочок, й коли він стане таким великим, як бальон, тоді піде з ним до Йосафатового тата Ілька, який має ткацького верстата, й попросить його, щоб зіткав з того прядива білу хустину для білої Наталки.

Й почав ловити павутиння, намотував його на патичок, та було мало того прядива: хлопцеві здалося, що бабиного

літа за струмком набагато більше, й незчувся, як переступив заповітну межу, а тоді стрепенувся від ворожого голосу:

«Ти що тут робиш, то вже не ваше поле!»

Повернувся й отетерів: перед ним стояв не ворог, а вірний приятель Йосафат, який, коли не прилучався до гурту пастухів, завжди шукав Миронового товариства; з пастухами він мусив в один голос посмішкуватися з одежі панського синочка, а сам на сам з Мироном був добрий і щирий... Чому ж його голос зазвучав ураз вороже й чого він блукає по гаю, може, теж виглядає Наталку — й від цієї здогадки Миронові боляче защеміло серце.

«А хіба це твоє поле? — витиснув із себе Мирон. — Чого ж ти забрів сюди?»

Й тоді обидва побачили, як від хатки вдовиці Марії попливла між деревами біла постать, дівчинка сміливо наблизилася до хлопців і мовила неприязно:

«То наш з мамою гай, не ходіть сюди!»

«А де ти вчишся?» — гейби недоречно спитав Мирон. Наталка обдала хлопця зневажливим поглядом, усміхнулася одним кутиком вуст і проказала лукаво:

«Таж не в Боднарівці, там, кажуть, учитель дуже недобрий... Я в Сакатуру ходжу до школи, то ближче».

Й голосно засміявшись, майнула в лісову гущавину і зникла, немов її тут ніколи не було, тож подумав Мирон, що то таки лісова дівчина щойно стояла над потічком...

Йосафат довго дивився вслід Наталці, а коли її дрібна постать, промайнувши поміж деревами, втопилася у лісовій темряві, повернув голову до Мирона й проказав твердо:

«Не ходи більше сюди, Мироне».

«Або що?» — накокоїжився Мирон.

«А те, що вона тобі не до пари, ти з іншого роду».

«А тобі — до пари?»

«Так. Як виросту, я з нею оженюся».

Однак до сварки між приятелями не дійшло. Дівчинка зникла, й хлопці мовчки подалися з гаю, вийшли на узлісся, звідки починалося Шинкарукове поле, а тоді Мирон побачив, як здобріли Йосафатові очі, він ударив побратима долонею по плечу й побіг межею в бік Солтисової

гори; Йосафат погнався за ним, й довго вони бавилися в лапанки, аж поки з них не вивітрилася ворожість. Проте на її місці залягла пустка, яку ні один, ні другий довго не могли заповнити почуттям сердечної приязні, й пролягло між хлопцями холодне відчуження...

Мирон сидів на возі, схилившись над книжкою, він намагався вчитатися в написане, рядки зливалися у вечірньому сутінку, й читати стало невміч. Але якби враз сонце й зблиснуло, хлопець ніяк не запам'ятав би прочитаного, бо перебував думками в гаю над межовим струмком, який віднині матиме право переступати лише Йосафат.

«Й напевне він тепер біля неї...» — скрушно ствердив про себе Мирон, і досі пригнічений маною страху...

В Язвинах запала ніч. Пані Марія лягла на сіно у васагу й задрімала, Мирон теж примостився біля неї, а вчитель пантрував, й коли книжка випала хлопцеві з руки, Шинкарук упізнав її, й згадалися йому колишні розмови з покійним уже нині Андрієм Чайковським: старий письменник розчулювався, згадуючи давно проминулу старовину.

III

«...Людина живе власними силами приблизно до сімдесяти років, а далі кожен день для неї — з Божої ласки. Ну а мені вже йде сімдесят сьомий, пане-товаришу, і я добре усвідомлюю, що в кожну хвилину може до мене завітати та найсокровенніша правда, яка неминуче настигає всіх без винятку живучих і є найвищою Божою справедливістю... Мабуть, тому з кожним днем рідше тягнеться моя правиця до пера і все частіше повертаюсь я думками в проминулий час наче для того... а таки для того, щоб усвідомити вартість пройденого шляху. Такі, мовлячи по-військовому, відступальні маневри нікому, крім мене, не потрібні, — люди, які житимуть опісля, самі визначать справедливу або ж кривдну ціну моєму життю... Однак осмислення пройденого доконечне людині, яка наближається до неминучої межі, певне, для того, щоб упевнитися в немарності свого існування і тим опротестувати смерть...»

Андрій Чайковський вів свою мову повільно, зважуючи кожне слово, немов монети на митниці, і на ту хвилину коломийської бесіди непідкупним митником був для нього боднарівський учитель Шинкарук — на цілих сорок літ молодший, проте людина з його ж таки покоління, чей обом довелося пережити одну й ту саму війну, — різниця між ними була лише та, що Шинкарук не пережив передчуттів першого лихоліття, а Чайковський ніколи не звідає тривог, яких зазнало людство перед лихоліттям наступним...

Учитель пильно придивлявся до старого письменника, на книжках якого виховується нове покоління українців і серед них Шинкарукові діти теж; намагався побачити в його очах приреченість, присмерк утоми й безпросвітнього жалю за світом, який існуватиме без нього, а теж тривожну думу про те, як задалеко увійде в майбутній час його життєва стежка і де вона назавше зупиниться. Проте зір у метра був ясний, хоч і спонатужений глибокими розмислами, кущуваті брови зухвало підпирали високе чоло, а сиві вуса, по-козацьки опущені, писалися над енергійно випнутим підборіддям: Андрій Чайковський ще впевнено втримував у собі вітальну силу, хоч і здавався вже легендою.

«...Мені згадалась, пане Шинкарук, — вів далі свою мову письменник, — остання перед війною зустріч з приятелями в моєму викоханому будинку в Бережанах... О, той будиночок із стрімкою вежею, що визирала із саду й розмежованих рівними стежками квітників, — притулений до схилу горба, за яким паношилось урочище Рай із п’ятсотлітнім дубом Богдана Хмельницького і мисливським палацом графа Потоцького!.. Ви знаєте, мені й донині сниться той мій палацик на Адамівці, де так часто збиралися на серйозні й веселі розмови старші люди й молодь... А та зустріч була останньою в Бережанах: незабаром мені довелося назавжди покинути миле моєму серцю містечко над Золотою Липою — я більше до нього не повернувся...»

Чайковський замовк — здавалось йому: на хвилину, однак та мить була тривалою — він пірнув у спогади, які належали, очевидно, тільки йому, і аж згодом здогадався, що жде його розповіді гість.

«...Та здибанка відбулася на початку серпня 1913 року: Україна, а особливо Галичина, готувалася до відзначення сорокаліття творчої діяльності Івана Франка. Письменник був тяжко хворий, до того ж помер його найстарший син Андрій, і без нього Франко залишився, як без рук, та що я кажу, руки давно вже йому не служили, й останні Франкові твори записував з його голосу Андрій... Не стало в поета улюбленого сина, до Ольги Федорівни щораз частіше приступала душевна хворість, і Франко відмовився від святкування ювілею.

Ця звістка неабияк стривожила українське суспільство, адже йшлося не тільки про вшанування великої людини — ювілей Франка мав стати політичною акцією, протестом проти сваволі польських шовіністів, так званих «вшехполяків», які видавали журнал «Przegląd Wszechpolski»: на шпальтах цього часопису напередодні 250-річчя Львівського університету шельмувалося ім'я Мирослава Січинського за його атентат на галицького намісника Потоцького, топталася пам'ять застреленого в стінах університету Адама Коцка; найзатятіші українофоби цькували Івана Франка, якому не могли пробачити колишніх його професорських аспірацій і ще свіжої статті «Поет зради» — про Міцкевича, — вшехпольські боївкарі виходили на Хорунщизну й вигукували «Смерть русинам і Франкові-лотру!». Отож прийшла до мене хвальна делегація просити, щоб я, приятель і ровесник Франка, поїхав до нього й переконав у потрібності ювілею — не так для самого поета, як для української справи взагалі...

Тих делегатів було троє: з Кракова приїхав мій молодий колега — колишній професор Бережанської гімназії і голосний уже на той час письменник Богдан Лепкий, і бережанський хлопець, студент права Львівського університету, улюблений учень Лепкого Франц Коковський — автор двох поетичних книжок... Проте моєму подиву не було меж, коли в третьому гостеві я впізнав бережанського старосту Альфреда Біляка... Поляк заступався за Франка!

Хай вам це не здається якоюсь аномалією: у Бережанах, за довгі роки праці адвоката, голови місцевої «Просвіти», кошового отамана «Січі», я часто зустрічався, бо й

мусив зустрічатися із суперечливими тенденціями в польській громаді: відверто шовіністичною, яку представляв нинішній інспектор польської армії Едвард Ридз-Сміґли, й демократичною в особі повітового старости Альфреда Біляка — ворога українoжерів... Я, пане-товаришу, твердо переконаний, що саме сьогодні, коли вихована Сенкевичем ендецька молодь і старі шляхетські троглодити з кожним днем усе більше дуріють від чаду ксенофобії, й це може закінчитися кривавою різнею, — ми повинні вирізняти у ворожому таборі тверезомислячих людей...

Я відчував, що ці милі гості прийшли до мене з поважною місією, й навіть угадував, з якою, однак етикет в інтелігентних товариствах вимагав певного ритуалу — спочатку за чаєм з бісквітами або кавою з кожушком — велися зовсім не дотичні до головної справи розмови, зазвичай — політичні. Та оскільки цього разу компанію складали аж три, як виявилося, письменники і тільки один політик, — розмова зав'язалася про літературу.

Альфред Біляк, з аскетичним обличчям добродій, статечно помішував каву, зрідка підносив ложечку до уст і мовчав, прецінь офіційній особі не пасувало першому розпочинати бесіду про українські справи; буйночубий смаглявий юнак Коковський почувався дещо незручно в товаристві відомих мужів — він спідлоба обсервував присутніх, чекаючи, коли старші дозволять йому долучитися до розмови; високий, великоголовий Богдан Лепкий почувався в моїй домівці зовсім розкуто, бо ж не вперше гостював у мене, — отож він і розпочав бесіду з того, що представив мені й старості студента права Франца Коковського, якого я з видження знав: у наших малих Бережанах усі мешканці перезнайомлені, але про те, що він ще й поет, я досі не відав...

«Ви то знаєте, я досить вимогливий до людей, особливо до молоді, — Лепкий відсунув від себе порожню вже філіжанку, — і тому вам, пане Андрію, може дивним здаватися те, що прийшов я до вас у такій компанії: з одного боку, державний муж, а з другого — студент... Однак вважаю, що лише в такому тандемі зможемо досягти значного результату в будь-якій справі, а коли йдеться про змагання на політично-літературному полі, то й поготів...

Мій колишній учень Франц — молодий здібний поет, про це я свідчу авторитетно й фахово. Ось його збірка поезій "Настрої", до якої я написав передмову...»

Лепкий вийняв з течки тоненьку книжечку і подав її мені, я з подивом глянув на студента, який почервонів до вух й опустив голову, а маестро вів далі:

«До того ж він юрист, так би мовити, захисник прав людини — не тільки на словах, а й на ділі: Франц брав участь в акції за український університет, в якій загинув Адам Коцко, і має нині від влади поважні неприємності, а завтра матиме їх набагато більше... Тож я переконаний, що ця молода особа, яка сміливо випробовує себе в політиці й літературі, може й повинна стати членом Комітету з відзначення ювілею Франка... Ви вже, певне, догадалися, пане Андрію, в якій справі ми прийшли до вас...»

Я взяв у Лепкого книжечку, навгад розгорнув й прочитав уголос першу строфу вірша:

Мабуть, вже не вернуся до рідної хати,
Мабуть, на чужині вмирати прийдеться.
А хочу... О, якби крил в птиці дістати!
Та годі — звідсіля ніхто не продреться...

«Непогано, — сказав я. — Але звідки у вас, юначе, така безнадія, такий непроглядний сум, ви ж іще зовсім молодий... А може, це якесь неусвідомлене передчуття?»

Франц поглянув на мене великими карими очима, і в них я тепер не помітив тієї зніяковілості, яка досі долала його в нашій компанії. Він мовив твердо, аж виклично:

«Можливо, й передчуття: ми ж ступаєм до бою нового, як мовив колись наш Учитель. А склав я цього вірша у львівській тюрмі на Баторого...»

«Ось воно що...» — тільки й вимовив я.

«У тому навчальному закладі, — сказав Лепкий, — здобували вищу політичну освіту найкращі наші мужі: Франко, Карманський, Січинський — і теж Коковський. То український університет, бо ж на волі ним поки що й не пахне...»

Лепкий пильно глянув на старосту, і той урешті заговорив: «Ви знаєте мої погляди... Я не прихильник ук-

раїнського сепаратизму, бо вважаю, що тільки в єдності польського і українського народів зможемо зберегти свою ідентичність в австрійській монархії. Але ж ви маєте право на культурну автономію. Тому я співчуваю вашій боротьбі й вважаю ганьбою для європейської нації цькування такого велета, як Франко. А щодо українського університету, то я маю поважні сумніви: де ви наберете відповідної професури?»

«Боже мій! — сплеснув у долоні Лепкий. — Що ви таке говорите? А Грушевський, Пулюй, Смаль-Стоцький, Горбачевський, Колесса, Студинський, Щурат і — Франко! Більшість з них віддають сьогодні свої знання чужинцям — і я теж! Хіба я не покинув би Кракова, якби у Львові відкрився український університет?»

«Можливо, маєте рацію, — староста затарабанив пальцями по столі. — Але що я можу... в мене надто мало прав. Однак скажу відверто: мені, полякові, ніколи не імпонуватиме польський погромник типу Ридза-Сміґлого, вашого однокласника, Франце, який ночами з боївкарями вибиває вікна в Народному домі, а вдень — зуби селянам, котрі не вміють йому відповісти по-польськи...»

«А чого іншого можна чекати від байстрюка, сина панської служниці?.. — стенув плечима пан Богдан. — Але я хотів би, колеги, висловити кілька думок з царини літератури, оскільки з них почав свою нинішню бесіду, представляючи вам молодого поета... Це ж вельми знаменно, мої дорогі, що наша молодь кохається в поезії. Ми ж уже зовсім зачерствіли! Серед нашої міщанської публіки животіє такий собі фальшивий погляд на штуку: мовляв, поезія — то надто коштовна забавка, яка відволікає народ від боротьби за краще життя... Пробі! — волають ситі буржуа, — змилуйтеся над нашими дітьми, навіщо їм ще пріти й над літературою! Міщанинові, бачте, забагато поезії: він хоче мати банк, фабрику, він прагне заповісти найвищу сходинку серед політиків, він вважає школу вертепом, який те й робить, що продукує скацапілих священиків і примітивних урядників, — навіщо їм розуміти прекрасне? А ми, мовляв, боремося за свободу, і нам для цього потрібні матеріальні засоби! Так, кажу я їм, ви боретеся за свободу без краси, за перемогу доробкевича з темною

душею!.. Й таке хамство щораз то глибше заповзає в наші душі: скільки грошей ми викидаємо на речі, скільки проїдаємо, пропиваємо, а скільки витрачаємо на книжки?»

Лепкий підвівся, він мав вигляд розсердженого пророка й вів далі, зриваючись на дискант:

«Я виголошую цей пасаж невипадково, панове! Нам пощастило жити в епоху Івана Франка, який поєднав у собі вічного революціонера й найтоншого лірика; його постать — то прообраз ідеального суспільства, готового до битви за свободу й облагородженого мистецтвом. Франко — то дзеркало народної душі, яке відбиває справжню сутність майбутнього українця... А поета цькують, зневажають і чужинці, й свої суперпатріоти та клерикали, заганяючи його в суспільні сутерини. Виведімо його з тенет відчуження й покажімо світові нашого Мойсея у всій його величі!»

«Отож пан Богдан зненацька видав усе те, з чим ці три благородні делегати прийшли до мене, — і я, після певних перетрактацій, погодився поїхати до Франка й добитися його згоди на всенародне вшанування. Я це зробив, і він погодився. Ювілей поета став великим святом, до якого прилучилися й демократично налаштовані поляки... У Бережанах, наприклад, у святковій президії в Народному домі сидів повітовий староста Альфред Біляк, і, знаєте, те вшехпольське шельмування Франка несподівано вщухло, начебто польська громада, здолана враз несусвітнім соромом, сама примусила політичних хуліганів зіщезнути з поверхні суспільного життя... Правда, в день святкування Едвард Ридз-Сміґли вивів на центральну вулицю Бережан боївкарів — роз'юшена юрба заповнила ринкову площу й галасувала: «Франко — лотр!», «Біляк — здрайца!», проте швидко здиміла з Ринку, як тільки побачила, скільки люду висипалось на майдан після святкових церемоній.

Я колись розповім вам, пане Шинкарук, ще про одну приключку з тим байстрюком, як назвав Ридза Лепкий... І, знаєте, ніяк не збагну, як так могло трапитися, що цей парвеню став нині правою рукою в старого Пілсудського: здольний стратег взяв собі за ад'ютанта найодіознішу політичну фігуру... А втім, скажи, хто твій приятель...»

...Шинкарук підійшов до воза й прислухався до дихання дружини й сина: вони міцно спали, й тоді відчув учитель, як накочується на нього теплою хвилею дрімота, він притулився до шиї свого улюбленого Сивка, згадки відступили, й подумав тієї хвилини Шинкарук, що нинішня тривога — то нова ланка в неперервному ланцюгу боротьби за волю. Її новітній процес розпочався з пострілу Січинського й зі смерті Адама Коцка... Та коли ці революційні вияви мали українське національне забарвлення, то загибель «Титаніка» стала провістям світової катастрофи, яка невзабарі вибухнула на всій планеті: Перша світова війна стала початком краху старого світу й народженням життя нового. Й змагання за нього триває нині — тож мусить нарешті настати всесвітнє оновлення землі, адже для чогось розчищували світочі людства плац у затхлих авгієвих стайнях імперій, певне, для ще невідомої, проте неминучої новизни, якою стане ява обітованої землі. Й привів нас до краю її обширів український Мойсей — Іван Франко, привів і відійшов у вічність, не побачивши її. А нам, його нащадкам, протягом останніх двадцяти літ маячить перед очима залитий світлом простір нашого Ханаану, до якого ми безнастанно прориваємося. Та чи перейдемо колись його рубіж?

Сивкова грива була шовкова й тепла, вона терпко пахла, й той запах входив у Шинкарука, мов наркоз: учитель притулився головою до кінської шиї й міцно заснув.

IV

Десь після півночі зовсім близько пролунав регіт пугача, немовби сторожкий птах умисно підкрався до воза, щоб роздрухати втікачів й не дати їм запасти в зрадливу безпечність; ця засторога не дійняла Шинкарука, він міцно спав, обнявши коня за шию.

Та схопився Мирон із злежалого сіна і в тривозі наслуховував, чи не чутно інших непевних звуків, які могли долунювати із села, проте швидко заспокоївся, побачивши непорушний силует батька, а теж матір, що міцно спала

на возі, він прикрив її старою бараницею, якою в холоди вкривали коня, — і цієї хвилини зовсім не суголосно до тривожного настрою зринула з глибин Миронової пам'яті романтична картина, яка колись збудила в ньому заздрість й бентежне пізнання людської таємниці: його люба сестричка Юлія, кучерява чорноволоса красуня, заховавшись в кінці квітника за кущем бузку, завмерла в обіймах ставного хлопця й нічого на світі не бачила й наймолодшого брата не помічала, а він, отетерівши від цікавості й ревнощів, безсоромно підглядав, як її повні губи, які досі з любов'ю дотикалися лише до його чола, солодко розтулилися і впилися в такі ж розхилені уста чужого хлопця... Мирон довго гріховно придивлявся, та врешті, спам'ятавшись, тихо відступив назад і сховався за ґанком, ковтаючи солоні сльози.

Однак ревнощі й жаль до сестри, котра досі, як йому здавалося, належала тільки йому, швидко в хлопчини минулися, згодом він аж загордився, що такий ладний кавалер гімназійний абсольвент Іван Захарчук, — на якого, певне, ласо позирали всі панянки з приватної жіночої гімназії, можливо, стане його шваґром; Миронові вельми імпонувало, коли пан Іван брав його рукою за плече й пропонував пройтися в гай, де за потічком виднілася вдовина хатка, — а може, грибів назбираємо, Мироне, — однак гриби їм рідко коли траплялися, зате Іван щоразу вертався до учителевого дому з розкішним букетом лісових квітів, й малий Шинкарук потаємно мріяв про той час, коли він виросте й насмілиться принести Наталці Слобідській хоча б жмуток її улюблених зозульчиних чобітків.

А забрів бравий випускник Коломийської гімназії до Боднарівки зовсім випадково, хоч нічого випадкового на світі не буває. Мешкав Іван у надпрутському селі Корничі, на лівому березі ріки; наймав у місті квартиру тільки взимку, а в теплі дні добирався до гімназії на ровері. Вибирав найкоротшу дорогу попри грушівську поромну переправу й на гостинці, перед самою Коломиєю, завше обганяв зграйку дівчат, що виходили на шлях з бічних вуличок й гамірною компанією квапилися вгору по Міцкевича; були то учениці приватної гімназії, що містилася аж на Мнихівці за єзуїтським костьолом. Іван тоді сповільнював їзду

й пильно придивлявся до панянок, вишукуючи з-поміж них найкращу, — ліцеїстові, якому цього року світилася матура, хотілось закохатися, щоб у майбутніх після випуску днях, в яких один Господь знає, як складеться в абсольвента доля, чей в українця на університетські студії було надто мало надій, до того ж невідомо, в яку непроглядь пошле його Провід ОУН, — щоб понести зі собою ідеальний образ коханої.

Вродливого юнака дівчата завжди супроводжували захопливими поглядами й перешіптувалися між собою, значуще позираючи йому вслід, та жодна з них не западала Іванові в душу — аж до того менту, коли одного квітневого ранку з Млинівського провулка вийшла кучерява чорноволоса панна в білій блузочці й плісованій спідничці; поруч з нею йшов худорлявий підліток, в якому Іван упізнав шестикласника Богдана Шинкарука, й коли вони обоє вийшли на гостинець, Захарчук зіскочив з ровера, поклав його лігма на обочину й, загородивши дорогу, попросив молодшого колегу:

«Ланц зіскочив із трансмісії, поможи натягнути, Богдане».

Дівчина стояла збоку й чекала, хлопці нагнулися над ровером, щось там довго маніпулювали, і врешті Богдан мовив здивовано:

«Але ж нічого не сталося твоїй тачці, ланц міцно сидить на трансмісії...»

«Ти диви! — розвів руками Іван. — А мені здалося... — І, нахилившись до Богдана чолом до чола, спитав пошепки: А хто ця панна?»

«Он у чому річ! — усміхнувся Богдан. — Це ж моя сестричка... То ти на неї так задивився, що з ровера мало не гепнувся?.. Юлю, це восьмикласник Іван Захарчук, познайомся!»

Але дівчина, стенувши плечима, пішла краєм дороги не оглядаючись. Іван сів у сідло й погнався за нею, обганяючи заглянув їй в очі й помчав далі, а тоді Юля зупинилася, й Богдан помітив на її обличчі збентеження й гнів.

«Що це за такий фраєр?» — спитала.

«То наш серцеїд, Юлю... Але чого ти засумувала, шкодуєш, що не зупинився, коли минав тебе?»

«Потрібен він мені!» — фиркнула дівчина й пішла вперед, не чекаючи на брата.

...Після матури абсольвент Коломийської гімназії Іван Захарчук відбув підпільну стрічу з крайовим провідником ОУН Володимиром Тимчієм-Лопатинським. Йому було звелено чекати в Корничі особливого розпорядження Проводу: на Закарпатті командант Михайло Колодзінський організовує Карпатську Січ, й коли буде проголошена автономія, а може, й незалежна держава, на поміч січовикам мають прийти відділи галичан. Війна з мадярами неминуча, отже, треба вербувати добровольців по всій Галичині й у надпрутських селах теж.

Й тоді Іван зважився: роздобув ще одного ровера, розшукав у гімназії Богдана Шинкарука й сказав йому владно:

«Поїдьмо в Боднарівку, мені треба зустрітися з твоїм батьком: є важлива справа».

Богдан примружив очі й спитав, не приховуючи іронії: «Мені здається, що та важлива справа стосується не так мого тата, як Юлі... До речі, вона вдома, їх уже відпустили на вакації».

«Не жартуй, хлопче, — відказав Іван серйозніше, не того міг сподіватися середульший Шинкарук, й здогадався в цю мить Богдан, що Захарчук, певне, заангажований у підпілля, як і більшість старших гімназистів. — Я зовсім з тим не криюся: про Юлю, відколи її побачив, не перестаю думати, це правда... Але є поважніші справи, Богдане, ти сам швидко все те зрозумієш — прийде й на тебе час, нікуди не дінешся. А поки що потрібна твоя допомога. Поїдемо цієї ж суботи».

Вони залишили ровери в крайнього господаря на Воловому й подалися крутим узвозом, що спинався на першу підгірську гряду, минули розсипаний у перелісках хутір Сакатуру й вийшли на Зруб, звідки починалася Боднарівка, обступлена з одного боку рядочком білих хат на Царині, з другого — Солтисовим та Сталащуковим горбами, а посередині глибочіла бездонна Мочула, з протилежного краю якої пробивався вихід у властиво село, скупчене на березі бурхливої Березівки довкола критої ґонтом церковці й сільського цвинтаря.

Над Мочулою ліворуч доріжки, що прокрадалася поміж густою грабиною до кривобрідських гір, закрилося густим садом обійстя пасічника Федора, а праворуч яснів до неба червоною черепицею учительський будинок з подібною до каплички криницею на просторому подвір'ї, обгородженому штахетним парканом.

Учитель сподівався, що Богдан прийде з Коломиї до вечора, він зрадів, побачивши на подвір'ї сина, однак вельми здивувався, коли уздрів незнайомого юнака, який увійшов слідом за Богданом на обійстя. Був він високий, вродливий, і Юля, що вийшла на поріг разом з Мироном, вся паленіла, впізнавши «серцеїда», який колись заступив їй дорогу на коломийському тракті.

Захарчук представився. Шинкарук запросив хлопців до хати, й поки пані Марія поралася на кухні, вони всі гуртом вели в покою банальну розмову про випадкове знайомство Івана з Юлею, про погоду й весняні повені на Пруті, та врешті Захарчук перепросив дітей і запропонував учителеві поговорити тет-а-тет...

«Випало мені, пане Шинкарук, не легке завдання, а від кого — самі здогадаєтеся: на Закарпатті формується маленька українська держава, яка неодмінно здетонує великий національний зрив. І ми, галичани, не можемо стояти осторонь...»

«А я тут до чого? — знехотя відізвався Шинкарук, відчуваючи, що його політичний нейтралітет спонамірюється порушити цей безвусий юнак. — Я людина старша, і моє поле праці — школа...»

«Саме тому я й прийшов до вас: за довгі роки учителювання ви напевно встигли виховати свідомих українських хлопців, які б погодилися перейти польсько-чеський кордон на злуку з легіоном карпатських січовиків».

«І я мав би їх посилати на смерть? — Учитель окинув Івана холодним поглядом. — Я, кого селяни називають батьком?»

«А хто ж, як не ви? Знаю від Богдана, що воювалисьте в УГА, були поранені у Вовчухах. — Іван не зводив з учителя пильного погляду. — Хіба вас хтось примушував іти добровольцем в усусуси?»

«То були інші часи, мій молодий колего...»

«Час боротьби за незалежну Україну не переривався ні на мить, пане Шинкарук. Від Маківки, Вовчухів, Чорткова і донині... То як маємо тепер чинити — на переправі: пірнати на дно, щоб не витрачати сил, чи гребти далі — до берега?.. Я не прошу, щоб ви ходили селом і агітували добровольців, зроблю це сам. Тільки назвіть мені надійних парубків, до яких я міг би безпечно підійти...»

Учитель зітхнув.

«Можливо, ви розпочали велику справу, — сказав, — проте я... що я скажу батькам, коли вони мене спитають, куди поділися їхні сини?»

«Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між Німеччиною й Польщею — на волоску. Та невже краще, щоб ті хлопці, яких ви так оберігаєте, завтра пішли воювати за Річ Посполиту?»

Довго мовчав Шинкарук, а потім таки назвав кілька прізвищ, у думці себе виправдовуючи: не моя ж то буде вина, якщо вони підуть на Закарпаття...

Іван Захарчук приїжджав до Боднарівки щотижня, заночовував у вчителя, з десяток охочих хлопців знайшов у селі, а Юля розквітала в першому коханні й завмирала від тривоги, що неминуче втратить милого...

У жовтні 1938 року Прага надала Карпатській Україні автономію. З Боднарівки й сусідніх сіл зникли найздольніші парубки, й Іван більше не навідувався до Шинкаруків у гості.

Навесні Закарпаття здобуло незалежність, і тоді Юля отримала від Івана листа з Хуста, датованого 16 березня 1939 року. Він писав, що вирушає з Галицькою бригадою на війну з мадярами. Лист прийшов тоді, коли газети сповістили світ про жахливий погром карпатських січовиків на Червоному полі біля Хуста.

V

Ранок повільно прокрадався в Язвини, мерхле світло нового осіннього дня ліниво проникало крізь почервонілі крони буків, спадало сірими клаптями на опале листя та

рудий мох і, пошматоване колючими батогами ожинника, губилося в темних чагарниках, та все ж йому не було стриму — воно протискалося із узлісся поміж сивими стовбурами дерев й досягало самого дна язвинівської яруги. Й тими подовгуватими щілинами просвітів, немов раптова вода крізь шлюзи на ставковій греблі, прорвався із села в ізвори Залуцького лісу пронизливий жіночий лемент, схожий на похоронне голосіння.

Від того крику чи то плачу прокинувся в безтямі Шинкарук, різко відштовхнувся від кінської шиї, аж схарапудився Сивко, й, усвідомивши, що те вже сталося в селі, кинувся бігти в бік узлісся, він квапно спинався вверх по схилу улоговини, чіпляючись руками за кореневища, й Мирон, утямивши, що батько подався туди, де небезпечно, де смерть, прожогом побіг за ним: хлопець умить зрозумів, що вони з матір'ю залишаються в лісовому безлюдді без опіки, і моторошне осамотнення погнало його слідом за вітцем, щоб його зупинити, та щомиті все дужче долав Мирона страх вже не за себе, відчуття власної небезпеки гасло в душі хлопчини, й він знав тепер лише одне: мусить захистити батька, навіть умерти за нього — так само, як гинули малі герої Франца Коковського, і був тепер батько для нього всією Україною...

«Ти куди? — спитав учитель, побачивши біля себе сина, задиханого, спітнілого, а в погляді рішучого й безстрашного; вони вже виходили на узлісся, й крізь просвіти між деревами завиднілися боднарівські сади. — Вертайся мерщій до мами!»

«Я буду з татусем, — твердо відказав Мирон. — Мамуся в безпеці». «Вже вертайся! — люто скрикнув Шинкарук. — Кому я сказав?» «Я буду з татусем», — таким самим незворушним тоном відказав Мирон, і Шинкарук зрозумів, що нема в нього такої сили, щоб спонукати хлопця до послуху; вони вийшли на узлісся й завмерли наслухаючи...

Жіночий лемент долинав з-над Мочули, то наростаючи, то стихаючи, він вряди-годи переривався плаксивим примовлянням і прокльонами, і сплюнув спересердя Шинкарук, збагнувши врешті, що то в Юлининовій хаті відбувається щонедільний ритуал: Федір бив Марусю!

До цієї сімейної церемонії сусіди в Боднарівській Боснї давно вже звикли: як тільки минала Федорів сад стара Олена Єзунина, йдучи до церкви, баба Маруся нагадувала дідові його молодечий гріх із сільською лярвою — колись гойною красунею, а нині зморщеною, мов коцюрубок, каргою, й безсилий перед жінчиними ревнощами Федір присмирював кулаками дурну бабу, яка щонеділі нагадувала йому молоді роки; Ілько — Федорів син, а Йосафатів тато — накручував тоді старого грамофона, запускав платівку, що вириплювала із себе польський шлягер «Przyjdzie jeszcze czas», а безумний Юзьо йшов з відрами до вчителевої криниці, відпускав колесо, й коли відро вдарялося об криничне дно, видаючи звук, схожий на благовіст, Юзьо заводив перший кант із літургії «Благословенне царство Отця і Сина», й тоді стихав на Федоровому обійсті лемент: зачувши священний піснеспів, старий миттю припиняв розправу.

«Минулися страхи...» — квасно усміхнувся Шинкарук, взяв сина за плече, й вони спустилися у язвинівську балку, а за якісь годину-дві присоромлений учитель в'їжджав фірою на своє подвір'я.

Із сусідського саду вийшли пасічник Федір і сільський політик вуйко Мироняк й подалися за вчителем до його двору дізнаватися, що чувати у світі, бо в Боднарівці наразі тихо.

«Кажуть, пане вчителю, що десь за день мають прийти сюди большевики чи, як їх називають — совіти, — промовив Федір. — Ви вчений і мали би-сьте знати, що з того вийде...»

«Гірше не буде», — знехотя відказав Шинкарук, а вуйко Мироняк, якого в селі прозивали комуністом, підтакнув бадьоро:

«Ая, ая, най би прийшли — всі рівними станемо!»

«І що, старий йолопе, — визвірився на нього Федір, — ти тоді станеш мудрим, як наш навчитель, а вчитель, вибачайте, пане Шинкарук, на слові, переміниться в такого дурня, як ти?»

«Вічно зуби продаєш, треба чи не треба, — огризнувся вуйко Мироняк. — А я собі гадаю: таж то не зле було б, якби і розумом, і маєтками нарід зрівнявся...»

«Ти ліпше подумай, баглаю, чи за тих совітів хоч раз на день зможеш добре наїстися...» — кинув Федір.

«А-а, це важне питання», — задумався Мироняк.

Учитель розпрягав коня й не оглядався на непрошених гостей, даючи їм зрозуміти, що ліпше було б, якби вони забралися з подвір'я; діди ще трохи постояли та й пішли собі; Юзьо тримався однією рукою за криничне колесо, а другу звів догори, мов для благословення, й затягнув «Господи, помилуй!»; Мирон заглядав крізь розчинену браму на вулицю, чи не видно Йосафата, та не з'являвся товариш, й Мирон, тихо вийшовши з подвір'я, збіг стежкою до гаю.

Ще сподівався: вийде над потічок Наталка, і він їй скаже... таки скаже, бо завтра може бути пізно.

...Шинкарук сидів у кухні за столом і був наче відсутній. Тривога відступилася від нього, залишивши йому відчуття не так сорому, як провини перед людьми: як же він міг покинути село в небезпеці, ганебно втекти в язвинівські пропасті й там пересидіти тривожний час, впродовж якого могло статися... Боже мій, що могло статися?.. Спалене село, мертві односельці, а вчитель живий-живісінький вертається на побоїще й осиротілим боднарівчанам в очі глянути не може; а вони ж його батьком називають, а вони без нього й не мислять себе на світі: ні весілля, ні хрестини, навіть похорони не обходяться без нього — і враз їхній учитель, порадник ще й лікар, залишає громаду, рятуючи себе самого...

Виминав погляд дружини, наче б і перед нею завинив, а вона, відчувши тяжку зажуру чоловіка, підійшла, відняла його долоні від обличчя й спитала:

«Що з тобою?»

«Та нічого, — відказав Шинкарук і додав ніби зовсім недоречне, проте впевнено, так, ніби пані Марія вже відчитала його покаянні думки. — Я ніколи більше не зроблю подібного... Ніколи!»

«Чого не зробиш?»

«Не зроблю», — повторив Шинкарук.

Й надовго обоє замовкли, бо ж пані Марія таки здогадалася, про що йдеться, і аж за якийсь час заговорила, щоб зрушити важку тишу, яка запала в хаті:

«Чи дізнаємося коли-небудь, звідки вчора ті гінці прискакали й такий переполох вчинили?»

«Дізнаємося... Десь у нашому краю сталося велике горе, то й почуємо... А мені, Марійко, чомусь весь час згадуються розповіді покійного Чайковського про Бережани, нібито звідти йдуть до мене сигнали про те ще не знане лихо... якесь нав'язливе передчуття мене діймає. Адже таке, можливо, й сталося: Польща, без сумніву, війну програла — і відступають, втікають непереможні жовніри Ридза-Сміґлого, який нахвалявся не віддати «ані ґузіка» німцям, — через Львів, Бережани, Кам'янець-Подільський, може, в Румунію: здеморалізовані, озлоблені вояки чинять по селах розправи над українцями, адже ми завжди у всьому винні, навіть у програші Речі Посполитої. Може таке бути... Але чому саме довкола Бережан товчуться мої думки?»

Й замовк Шинкарук, більше ні слова не вимовив, а в пам'яті пропливла перервана вночі стрічка розповіді старого письменника.

...У травні 1914 року, перед початком Першої світової війни, прибув зі Львова до Бережан студент-правник Франц Коковський, щоб узяти участь у маївці: Галичина готувалася до національної олімпіади, яка мала відбутися наприкінці липня в Українському городі, що в Стрийському парку, під керівництвом голови «Січі» Кирила Трильовського і президента «Сокола» Івана Боберського.

У бережанське урочище Рай, до старого гетьманського дуба, який вивищився над садами, парками й мисливським палацом графа Потоцького — не так аби українофіла, але, як і староста Альфред Біляк, ліберала — стікалися з Бережан і довколишніх сіл Потуторів, Жукова, Нараєва, Рогачина загони одягнутих у козацькі строї січовиків, вони примаршировували до голови Січового товариства Андрія Чайковського й рапортували йому про своє прибуття й про кількість січовиків; у гурті товариства «Громада» стояли «на позір» Богдан Лепкий, Михайло Яцків, Михайло Рудницький, а товариство «Молода Україна» представив Чайковському Франц Коковський.

Січовики й товариські гурти вишикувалися біля дуба в каре, перед ними став духовий оркестр, і коли тишу

протяв перший акорд українського гімну, з цвинтаря, що тягнувся від межі парку до Порохівні, вихопилася в рогатівках і гранатових мундирах банда вшехполяків «Związku strzeleckiego», попереду ступав не хто інший, а гімназійний однокласник Коковського Едвард Ридз-Сміґли, він заволав до озброєної палицями зграї: «Віj chamów!»[1], а тоді Коковський скомандував молодоукраїнцям: «До бою!»; ворожі сторони зближувалися, оркестр не переставав грати «Ще не вмерла» — і вже ось-ось мала пролитися кров, як із мисливського палацу Потоцького вийшов сам, без охорони, староста Альфред Біляк, він став між Коковським і Сміґлим, підвів руку і крикнув: «Іменем закону — зупиніться!», — й не звелась у Ридза рука з костуром, він лише зміряв старосту ненависним поглядом і процідив крізь зуби:

«Не повірю, що пан є поляком!»

«Поляк, негіднику, — то передовсім аристократ, а не збуй!» — відказав Альфред Біляк, він збив рогатівку з голови Ридза й мовив: «Приклади руку “на бачносьць”, або зніми капузу, коли звучить гімн!»

«Пан староста мене ще попам’ятає!» — цвиркнув слиною під ноги Ридз-Сміґли й завернув гурму вшехполяків у бік цвинтаря, й пішли вони, співаючи: «Niech zginie Ukraina, niech zginie chamski lud!»[2]

«В день Української олімпіади в Стрийському парку пролунала на весь світ звістка, що в Сараєво вбито австрійського престолонаступника Франца Фердинанда, а 1 серпня розпочалася світова війна, — закінчував свою розповідь письменник Андрій Чайковський. — Мій молодий приятель Коковський воював у складі Бережанської бригади УГА, за Збруч не перейшов, а щоб уникнути польських переслідувань, виїхав на Лемківщину до Сяноку й обійняв там посаду окружного судді. Богдан Лепкий замешкав у Кракові, а нинішний маршалок Речі Посполитої здобував, як командир польського війська, Київ 1920 року, потім працював інспектором польської армії. Альфред Біляк

---

[1] Бий хамів! (Польськ.)

[2] Хай загине Україна, хай загине хамський люд! (*Польськ.*)

зробив стрімку кар'єру — став тернопільським воєводою: видно, Ридз-Сміґли, прокладаючи собі дорогу до самого Пілсудського, забув йому помститися за інцидент у Бережанах».

Й сидячи тепер за столом у кухні, думав Шинкарук: «Я вже знаю, чому мені з думки не сходять Бережани: вождь польської армії Едвард Ридз-Сміґли програв війну і, втікаючи сьогодні стрімголов від німців, мстить невинним...»

...Не дійшовши до потічка, який розполовинював прилеглий до Шинкарукового поля гай, Мирон ураз зупинився і завмер: на струпішілій упалій деревині сиділа Наталка Слобідська і з кимось дзвінко розмовляла — Мирон не міг угадати, з ким: Наталчин співрозмовник заховався за товстим буком, спершись до стовбура спиною; дівчинці, видно, цікаво було з ним провадити розмову — вона раз у раз вимовляла незрозумілі для Мирона слова й заливалася сміхом; їй виповідав хлоп'ячий голос — теж незрозумілою мовою; Мирон пильніше дослухався і врешті втямив, що вони бавляться в камінці, по черзі підкидаючи їх по одному, по два, по три і більше — аж до десяти, ловили їх у долоні й при кожному заході вимовляли магічні слова: одино, попино, рікікі, рамено, айлум, байлум, скріпки, бібки, коцюрубин — і хто зловив усі камінці, той вигравав і переможно вигукував: кльоц!

Мирон знав цю гру й часом бавився в неї на толоці з хлопцями — забава була нехитра й нудна, та цієї миті здавалася вона Миронові найкращою, найцікавішою, і хлопець мало не заплакав з жалю, що не він сидить навпроти Наталки, сховавшись за стовбуром бука, і не він, а інший щасливець підкидає ті камінці, й непомильно вгадав Мирон, що то — Йосафат.

Дитяча забава тривала безкінечно, закохані діти розумілися тільки їм відомою мовою і, змагаючись, втішалися, що можуть нею зізнаватися одне одному в найсокровеннішому, і який сенс мало б зараз Миронове освідчення, з котрим він у тямі йшов до гаю, щоб вимовити його білокосій Наталці, і в невимовній скрусі збагнув хлопець, що його зрозумілі слова були б для дівчинки чужими, бо мали

вони з Йосафатом свою мову, яку вміли розшифровувати в дурненькій лічилці.

За грою діти не чули ні Миронових кроків, ані тріскоту сухого патиччя, вони, зрештою, нічого не бачили і бачити не хотіли, крім вишустаних у потічку камінців, що підлітали догори і падали на долоньки, а ще відчували печію солодкого струму, який проймав їхні тіла, коли простягнуті за камінцями руки ненароком стикалися й одну малесеньку хвильку роз'єднатися не могли, ніби магнітом сковані.

Зрозумівши, що він тут зайвий — навіки зайвий біля гравців у камінці, Мирон тихо відступив назад і квапно подався стежкою крізь густий чагарник; слова вірша, що сам складався в думці, безжально рунтались безглуздими словами лічилки, і зруйнувало їх дорешти сонне рахкання осінньої жаби в заплаві потічка: ропуха, видно, засвоїла з Наталчиної лічилки одне слово й ним насмішливо переслідувала скривдженого хлопчину, який чимдуж вихоплювався з гаю.

«Рікікі, рікікі, рікікі...»

На подвір'ї Мирон застав Юлю й Богдана, які прийшли з Коломиї додому, оскільки навчання в гімназіях з причин війни припинилося.

VI

Пані Чайковська уважно дослухалася до розмови свого мужа з Мироном Шинкаруком, однак після півночі потягло її на сон, вона забралася до спальні, а тоді бесіда в чоловіків гейби щойно розпочалася: Андрій Андрійович, згадавши Миронове зацікавлення особою Франца Коковського, почав про нього розповідати.

У тридцятих роках Франц повернувся із Сянока до Бережан як уже добре підкований юрист і досить відомий в інтелігентських колах письменник: закладом Івана Тиктора вийшла збірка оповідань «Людська вдячність» та повість «За землю» — обидві книжки написані лемківським діалектом, що його автор добре засвоїв, працюючи

кілька років у Сяноку окружним суддею й щоденно стикаючись із лемками, які приходили до нього шукати захисту від несправедливості й яким Коковський радо допомагав за доступну плату.

У Бережанах Франца Коковського вважали чесним адвокатом, а про його письменницьку пасію мало хто із простих людей знав... Талантом молодого автора опікувався колишній гімназійний професор і літературний метр Богдан Лепкий, якому Франц надсилав до Кракова свої рукописи, й славетний автор трилогії «Мазепа» благословляв у світ його твори, ще й написав ґрунтовну передмову до повісті «За землю».

Тисяча дев'ятсот тридцять другого року по всіх містах і навіть деяких селах Галичини громадськість відзначала академіями та концертами славне шістдесятиріччя Богдана Лепкого; мешканці курортного села Черче, що біля Рогатина, збудували для письменника віллу, яку назвали Богданівкою, — щедрий подарунок справила черченська громада найпопулярнішому авторові в Галичині й далеко за її межами, — і ось тридцять третього року письменник Андрій Чайковський отримує від Богдана Лепкого листа, в якому той повідомляв старого побратима, що літувати буде в Черчі: приїдьте, якщо дужі, на день-два погостювати.

«Незважаючи на похилий вік і надвереджене здоров'я, мій батько ні миті не вагався, найняв бричку, взяв мене зі собою, й ми поїхали з Коломиї до Черча... Лепкого я бачив ще в дитинстві, в Бережанах, — високого, вродливого й статечного в розмові добродія; тоді ж, у Черчі, я аж поник у респекті перед метром: лисувата велика голова письменника, обрамлена на скронях срібною сивиною, додавала йому аристократичного маєстату, а в очах тінилася задума чи то пак дума від усвідомлення своєї величі... Він довго потрясав батькову руку, я ждав, що обніме колегу, однак Лепкий ніби аж холодно відсторонився й попросив нас обох сісти... У новозбудованій віллі було ще порожньо й голостінно, тільки під образом Матері Божої височіла закладена книгами етажерка, і на безлічі корінців я відчитав ім'я і прізвище господаря вілли; книг було багато, і я ніяк не міг повірити, що їх усіх написала одна людина.

Й на обличчі автора виднілася неабияка гордість за свій доробок...»

Андрій Андрійович примовк, немов перевіряв у думці щойно сказані слова: чи не відчув бува в них Мирон чужості до Лепкого, й, певне, для того, щоб у гостя не склалося подібного враження, поквапився перевести розмову на нейтральну тему.

* * *

Ще не зав'язалася між Лепким і Чайковським розмова, як двері покою після короткого й навального стуку відчинив буйночубий брюнет із шляхетськими вусиками, в жабо, що сліпучою білизною визирало з-під вилогів темно-синього сурдута; на обличчі несподіваного гостя сяяла втіха, мабуть, від того, що застав господаря вдома.

«Франц, Франц! — скрикнув Богдан Лепкий, схопившись із крісла, й куди враз зникла з його обличчя маєстатична маска; він кинувся до гостя й довго тримав його в обіймах, попліскуючи долонею по плечу, а потім здивовано розводив руками, мовляв, з якого неба впав його улюбленець? — Це Коковський! — представляв Лепкий гостя Чайковським, хоч і не мусив цього робити, бо старий письменник і його син Андрій добре запам'ятали ще з Бережан молодого правника і поета. — Як ви тут опинилися, Франце? — поволі заспокоювався Лепкий. — А я все думаю й думаю про вас... Невже повернулися із Сянока в рідні Бережани?»

«І назавжди, — відказав Коковський. — Встиг уже відкрити свою адвокатську канцелярію».

«Як добре! — вигукнув Лепкий. — То вже якось допоможете нашим селянам, змученим клятою пацифікацією».

«О, як це важко, пане професоре... — зітхнув Коковський. — Про їхній безправний стан свідчать навіть анекдоти... Ото сидять два жебраки під церквою й розмовляють: «Чому ти пішов у жебри?» — «Бо програв процес. А ти чого?» — «Бо виграв...»

«Гірка то правда, — відказав Лепкий. — Лише за подання скарги треба заплатити десять злотих, а двадцять

віддати на судову кавцію... Й адвоката найняти треба... Та я думаю, що ви по-божому берете з клієнтів».

«Не деру, ні... Але й мені треба за щось жити: у мене вже є сім'я, пане вчителю. Синові дванадцятий рік пішов...»

Й замовкли приятелі, ніби інформація про вік Францового синочка приголомшила їх. А таки приголомшила, бо скільки ж то років мусило проминути від їхньої останньої зустрічі в Бережанах — у такому самому гурті, лише ліберала Альфреда Біляка не було тепер серед них. Тернопільський воєвода все ж чужа кістка, й напевне він усі ці роки воював проти українців за Річ Посполиту — у Вовчухах і в Чорткові, й, можливо, посилав пацифікаторів на подільські села... Ну а вони втрьох пережили війну за Україну на протилежному боці, й дошкульно болить вона їм і нині, й далі мріють вони про неї, ото лишень, що сьогодні можуть збадьорити себе стрілецькими піснями і під реквієм братів Лепких — «чути кру-кру-кру, в чужині умру, заки море перелечу» — тужити за свободою...

Порушив мовчанку Андрій Чайковський. Погладив долонею вуса, що опустились підковою до підборіддя — зовсім сиві, що теж засвідчувало проминулий час; про час говорило й змужніле обличчя Франца Коковського — старий письменник пильно придивлявся до нього, ніби хотів визначити ціну пройдених років працею молодого колеги, адже двадцять літ тому вперше ознайомився з його поезією.

«Рівно двадцять літ минуло, — сказав Чайковський, — немов батіг луснув... А ми начебто зосталися такі самі, тільки ноша в кожного стала важчою — від наших набутків... А які вони у вас?» — спитав Франца.

Коковський глянув на Лепкого, ніби просив у нього дозволу відповісти Чайковському; Лепкий відвів очі, даючи зрозуміти, що він не має права далі опікуватися зрілим мужем; Франц сягнув рукою у внутрішню кишеню сурдута, вийняв невелику тикторівського формату книжку й подав її старому письменникові.

«Ще тепла...» — сказав.

Чайковський хвильку потримав її в руці, наче хотів визначити вагу книжки, а потім питальним тоном прочитав уголос заголовок:

«За землю»?.. Вічна наша тема, як і вічна земля — столочена, стратована... Чи, може, ви якось інакше трактуєте цю проблему?»

«Це повість про лемківську землю, яку я встиг за кілька літ добре пізнати, — відказав Коковський. — Оптимізму в тому краю так само мало, як і по всій Україні... А втім, про неї краще міг би сказати пан Богдан — він написав передмову, зробивши цим мені велику честь».

«Що я можу повісти? — заговорив Лепкий. — Та і оцінювати твір у присутності автора — надто делікатна справа... Проте скажу, що думаю: Франц намірився стати в ряд поважних письменників — найменший з них... Й став він у той ряд, щоб писати про Лемківщину, як Стефаник про Покуття, Кобилянська про Буковину, а Черемшина про Гуцульщину. Він добре опанував лемківський діалект — і це натурально: суддя мусить уміти слухати людей... Повість «За землю» написав він, як суддя... До речі, ви так вільно оперуєте діалектом, Франце, ніби виросли на Лемківщині».

«А то, як ви сказали, судова практика, — відповів Коковський. — Вічні позови за землю, за межі, за хату, а ще й бабські сварки на судових засіданнях...»

«Тому ця повість вивищується над усіма вашими творами, і я радив би вам і надалі писати діалектом».

«Хто ту малозрозумілу писанину читатиме?» — засумнівався Франц.

«Стефаника ж читають. Спробуйте його новели переписати літературного мовою — що від них залишиться?»

«Але ж то Стефаник!»

«Не прибіднюйтесь, ви вже виробили свій стиль, — заспокоював колегу Лепкий. — А мені захотілось би, щоб Лемківщина мала свого співця, як Покуття — Стефаника, а Гуцульщина — Федьковича. Тому й заохотив вас своєю передмовою... Діалект не може завадити письменникові стати загальнонаціональним. Що ж до самої повісті, то не прогнівайтесь: ви попливли в руслі Ольги Кобилянської, однак лемківський діалект визволив вас з тієї могутньої течії, викинув на берег, і ви з'явилися перед читачем самостійним і зовсім натуральним».

Коковський опустив голову — чи то зі скромності, чи задумався цієї миті над своєю письменницькою перспективою. Вивів його із задуми Чайковський.

«Оце я дивлюся на вас, мої дорогі приятелі, й думаю: у цій благословенній віллі зібралися представники трьох письменницьких поколінь, кожен з яких, мов той ратай, обробляє свою ниву... Я спробував кинутися на Генріха Сенкевича своїми скромними козацькими повістями і хоч не звалив, та все ж відсунув трохи від нашої молоді геніального шовініста з його отруйною ідеологією... Мій молодший колега Богдан Лепкий у своїй неперевершеній трилогії... не морщіть чола, пане Богдане, це правда... Ви в романі «Мазепа» оформили словом національну ідею, народжену великим гетьманом, ваш твір завжди буде наново оживати з народженням кожного наступного покоління... Та ось серед нас є зовсім молодий автор, який своєю кров'ю підживив цю ідею на Лисоні. Хто про це напише? — Чайковський впритул поглянув на Франца. — Таж таки ви, ви мусите створити епопею про усусусів, бо ми з паном Богданом уже не встигнемо. Така книга повинна з'явитися, бо ж не припинилася наша боротьба за незалежність ні на Сагайдачному, ані на Мазепі. Це ж вони, усусуси, підняли наш державний прапор, столочений копитами наїзників і сплюгавлений перевертнями, підняли його, випрали у власній крові й вивісили його високо — напоказ своїм і чужим... Що скажете на це, мій молодий друже?»

«Я можу тільки благати Бога, щоб дав мені сили написати такий твір, — відказав Франц. — Твір про наших героїв. Скільки їх загинуло, але й залишилося немало!.. Недавно в Тернополі судили хорунжого УОС Степана Гудиму за участь у Чортківській офензиві. То знаєте, яке було його останнє слово на суді? «Панове судді, — сказав Гудима, — я дякую вам за присуд, який засвідчує, що я чесно виконав обов'язок українського жовніра!» Хтось мусить увіковічнити на папері героїзм наших лицарів — бо в який інший спосіб може народитися національна свідомість у майбутніх борців за волю України?»

«Правду кажете, Франце, — промовив Лепкий. — Доки існуватиме загроза з боку наших ворогів, доти мусимо бути українськими націоналістами — щоб не стати рабами!»

* * *

«То була остання зустріч письменників-бережанців, — промовив Андрій Андрійович після хвилевої мовчанки. — Я багато чого запам'ятав з їхньої розмови, яка тягнулася до пізньої ночі. Богдан Лепкий висловлювався крайньо непримиренно щодо Росії, й коли Коковський закинув гачок, мовляв, у Галичині шаленіє полонізація, а в Східній Україні, незважаючи на репресії, все ж у навчальних закладах панує українська мова, Лепкий, зазвичай спокійний і врівноважений, вибухнув антимосковською філіппікою.

«Не говоріть дурниць, Франце! Україна під большевиками гине, конає, купається в крові, а ви тішитеся, що вона українізується... Невже й вас діткнулася комуністична пропаганда? Нізащо в це не повірю... Але ж таки прослизає, прослизає до нас совєцька брехня, мовляв, Росія змінилася, стала іншою: школи, література, республіки... Мана те все: московська ментальність залишилася такою ж, як і була, — нахабною й нетерпимою до українського народу... Бо ми інші. Наш народ — то не фінсько-монгольська юрба, яка кров'ю й терором примушує підкорених до послуху, українці знадібні до парламентської системи урядування, українець шанує предковічні звичаї: громади, віча, судні ради... Через це і була зруйнована Січ і вирізаний Батурин, через це й нині стинають голови українській еліті за Збручем. Хтось там каже, що ми за своєю природою махновці, не схильні до суспільної дисципліни, навіть податків платити не хочемо. А то неправда — наш народ вміє жити в послушенстві законам, він охоче справлятиме всі повинності, але ж мусить впевнитися, що його гріш, покружлявши в організмі рідного краю, немов кров у тілі, вернеться до нього у формі здорового продукту, а не отрути... Але ж мусимо мати власну державу! Та чи діждемося...»

Цієї миті Лепкий глянув на мене — я сидів у кутку, сховавшись за етажеркою, — й тицьнув майже до самих моїх очей вказівним пальцем.

«А ти діждешся, сину, ти діждешся! — вигукнув. — І згадаєш колись мої слова...»

«Й таки збулося пророцтво метра», — всміхнувся Мирон. «Ви знаєте, колего, — поклав руку на груди Андрій Андрійович, — я вважаю себе найщасливішою людиною в світі: мені за сімдесят, а я діждався!.. Вони ж, бережанські мужі, недовго після тієї зустрічі топтали ряст. За два роки помер мій батько — величний був похорон у Коломиї... А Лепкий... Того дня, коли большевики перейшли Збруч, він теж літував у Черчі — і серед ночі втік селянським возом до Перемишля. Встиг ще перейти кордон, та не витримало його серце вічних стресів — помер у Кракові за два роки. Саме тоді смерть настигла й Франца Коковського...»

«Та розкажіть про це нарешті, — занаглив Мирон. — Чому ви боїтеся?»

«Бо страшно... Коли прийшли німці, до мене в Коломию завітав з Бережан молодий графік Яків Гніздовський — він колись оформляв Францові книжки — й розповів мені про трагедію сім'ї Коковських».

VII

Проголошення Карпатської України роз'юшило санаційну Польщу, мов осине гніздо... До березня 1939 року Гітлер приєднав до райху Австрію, відібрав від Литви Клайпеду, увів у Судети військо, невзабарі окупував Чехію і врешті вимагав від Польщі відкрити коридор через її територію — до Ґданська. Німці впритул наблизилися до польсько-німецького кордону, проте це набагато менше лякало затятих патріотів, ніж утворення самостійної української держави за карпатськими перевалами. Факт появи на політичній карті Європи незалежного клаптика української землі просто-таки приголомшив поляків, і загрожену Річ Посполиту залила шовіністична істерія: українці — найнебезпечніший ворог Польщі!

Молодий графік Яків Гніздовський саме в цей час закінчив мистецькі студії в Загребі й вернувся до Галичини, щоб стати до праці у видавництві Івана Тиктора. Він готувався переїжджати з Бережан до Львова, та непередбачені

події примусили його гірко пожалкувати, що так необачно покинув Захід, куди кордони тепер були вже закриті. Звернувся за порадою до свого старшого приятеля Франца Коковського, й той порадив йому перечекати непевний час вдома, а, зрештою, іншого виходу митець і не бачив.

Грізні події насувалися на Галичину — навально й невідворотно. Уцілілі в масакрі на Червоному полі біля Хуста галицькі хлопці поверталися до краю, оминаючи запруджений польськими прикордонниками Верецький та Ужоцький перевали, — через Либохори, Кривку, Жупани, Волосянку, найглухіші, закинуті в бездоріжні ізвори, села. Маршалок Речі Посполитої Ридз-Сміґли оголосив підвищену бойову готовність Шостого львівського корпусу: на щойно утворений мадярсько-польський кордон кинуто дві тисячі жовнірів, й здесятковані галицькі січовики, не повертаючи в рідні села до своїх домівок, за наказом крайового провідника ОУН Володимира Тимчія-Лопатинського збиралися в урицьких лісах на Сколівщині, в турківських недеях та урманських дібровах на Бережанщині, де проходили вишкіл у підпільних таборах. Організація Українських Націоналістів формувала по всьому краю партизанські загони на випадок мобілізації до польського війська й можливого краху Польщі в майбутній війні.

Лопатинський очікував в урицькій станиці команданта карпатських січовиків Михайла Колодзінського аж до серпня, а коли прийшла звістка, що полковника розстріляли мадяри під Хустом, розіслав по всіх станицях Галичини грипси, в яких наказував створювати похідні партизанські відділи, котрі мали б підняти повстання в перші дні війни. Окружний провідник ОУН на Бережанщині Григорій Голяш за наказом Крайової Екзекутиви дав розпорядження сформованим легіонам повстанців бути готовими роззброювати польське військо, яке відступало. Українська держава мала бути проголошена в кожному селі та містечку.

Друга світова війна розпочалася ударом Десятої німецької армії генерала Рейханау на західному кордоні Польщі; за одну добу німці зайняли польську територію аж по Вепр; армія Ридза-Сміґлого, яка прославилася героїчними

подвигами над безоружними галицькими поворотцями із Закарпаття, панічно відступала, залишивши Варшаву, яку потім ще три тижні обороняли цивілі; перейшла Сян і через Мостиська й Городок тлумом валила до Львова.

У цей час у Бережанах ніхто з поляків ще не вірив у бліцкріг, військові комісаріати роз'їхалися по селах проводити мобілізацію; поліцаї забирали усіх чоловіків до п'ятдесяти років, зганяли їх до міста й не знали, що з ними робити; призовників не було кому приймати й озброювати, залякані вуйки нишком розтікалися з Ринку й верталися до своїх сімей... Один ґазда з Нараєва оповідав потім адвокатові Коковському, як він три доби переночував у своїй стодолі, соромлячись показуватися на очі рідній жінці — невмундированим і неушкодженим, — таж вона позавчора умлівала, проливаючи потоки сліз, які, певне, й досі не висохли, то хай хоч три дні ще потужить. Кінець кінцем усі мобілізовані селяни вернулися додому й перечікували лихо в клунях, зате з примежних сіл увійшли до міста польські колоністи, які ніяк не могли повірити, що Польща розпадається.

Ішли юрбами в цивільному, деякі в рогатівках, хтось ніс на плечах мисливську рушницю, інший тарганив важкого австрійського «верндля» з одним набоєм у магазині, ще хтось хизувався заржавілою шаблею — і всі войовничо вигукували: «Niema Polski bez Gdańska! Nie damy ni gudzika!»[1], а колона «стшельців» горланила бойову пісню, щойно складену «Jedziemy z Kozowy do Berlina zastrelić Hitlera, skurwy syna!»[2].

У той мент патріотичного галасу із церкви Святої Трійці висипав народ і почав скандувати «Слава Україні!», «Хай живе Карпатська Україна!»; колоністи і «стшельци» вмить оточили натовп й почали бити людей палицями, прихожани навалом відтіснили нападників аж до ратуші; тоді в людей полетіло каміння, й коли один влучив у пароха отця Бачинського, оскаженілий люд зім'яв напасників і розпорошив їх по бічних вуличках...

---

[1] Немає Польщі без Ґданська! Не віддамо ні гудзика! (*Польськ.*)

[2] Їдемо з Козови до Берліна застрілити Гітлера, курвого сина! (*Польськ.*)

Спокій у місті тривав недовго. Франц і Яків, які стояли біля ратуші, враз побачили: з Адамівки рушила похоронна процесія, попереду якої крокував із шаблею наголо постерунків Ян Лєґуміна, за ним «стшельци» несли оббиту чорним крепом домовину, на якій білою фарбою було написано «Ukraina zmarła»[1]; колона зупинилася навпроти Народного дому й затягнула «Вічную пам'ять».

Ніхто їх не чіпав, й вони розійшлися. А вранці мешканці Адамівки потяглися на Золоту Липу дивитися на потопельника із зв'язаними руками й ногами — й упізнали в ньому постерункового Лєґуміну. На грудях у нього висіла дощечка з написом: «Він умер за Україну».

12 вересня в Бережанах почалися арешти, до тюрми зігнали понад сто осіб. До вечора затриманих звільнили — крім двох організаторів супротиву: оунівців Ореста Городиського і Всеволода Лемеха. Їх було залишено в тюрмі до судового провадження.

Наступного дня вранці до Коковського зайшов його колега з адвокатури правник Володимир Бемко.

«Мусиш, Франце, взяти на себе місію захисту наших хлопців, їх сьогодні будуть судити... На запит судді я назвав захисником тебе».

«А чому не ти? — насторожився Коковський. — І який сенс міг би тепер мати навіть найсуворіший присуд звинуваченим, коли польське військо стрімголов утікає з краю, а президент Мосціцький і герой розправ над безборонними людьми маршалок Ридз-Сміґли, як стало відомо, вже знайшли собі притулок у Румунії?»

«Це не має ніякого значення, колего... Розпочалася відверта боротьба з окупантом, яка охопить усі клітини конаючої державної системи — і теж її правовий бік. Ділом і словом мусимо боротися... А чому не я, питаєш? Та тому, що мені суд дасть відвід: підсудні — оунівці, а я теж член тієї ж організації. Ти ж нейтральний...»

Коковський не впирався. Удвох з Бемком вийшли з дому, Франц постукав у вікно до Гніздовського, який мешкав з ним по сусідству:

---

[1] Україна вмерла (*польськ.*)

«Я колись тоді радив перечекати біду тихо й непомітно, та нині нікому не вдасться зробити цього... Тож ходімо, Якове, на суд. Можливо, я звідти й не повернуся, то щоб хоч знав, де подівся твій приятель».

Останнє судове засідання в санаційній Польщі розпочалося 13 вересня о десятій годині ранку. До зали було допущено всіх, хто хотів послухати процес, серед них сиділи дружина Коковського Софія й син Степан.

Суддя Бартошевський намагався скрупульозно дотримуватися правил судової церемонії, проте і він, і прокурор Мочарський, і присяжні були явно знервовані: десь у небі задзумкотіли німецькі бомбардувальники; вояки, які йшли безладною юрбою з Перемишлян через Бережани, прямуючи чортківським шляхом до Хотина, закричали, розбігаючись із гостинця по міських закамарках й долілиць падаючи у фоси: «Chowajcie się, bo to są niemcy!»[1]; засідателі пригнули голови, суддя натягнув на вуха квадратового берета, ніби це могло їх врятувати від німецьких бомб; підсудні Городиський і Лемех, глузливо посміхаючись, підморгнули своєму захисникові, мовляв, тримаймося, цей суд триватиме недовго; прокурор явно квапився, він швидко пробубонів звинувачення підсудним у спровокуванні в Бережанах бунту, який закінчився убивством постерункового Лєґуміни, й зажадав для винуватців покарання: п'ять літ концтабору в Березі Картузькій...

Й на це Лемех вигукнув з глумом:

«А в чиїх руках тепер Береза: німецьких чи совєцьких?»

На репліку Лемеха суд не зреагував, адвокатові Коковському було надано слово для захисту...

* * *

Андрій Андрійович розповідав...

«Крайовий провідник ОУН Лопатинський, попереджений митрополитом Шептицьким про можливе захоплення Галичини більшовиками, дав завдання бойовикам підняти негайно повстання й до приходу совєцьких військ проголосити на галицьких теренах Західно-Українську державу.

---

[1] Ховайтеся, бо тут німці! (*Польськ.*)

Села стали станицями, партизани роззброювали польських жовнірів, які втікали на південь, забирали в них карабіни, кулемети, набої, навіть легкі гармати, спалювали будинки колоністів, вивішували на шпилях народних домів синьо-жовті прапори; на боротьбу піднялися селяни — викопували в лісах бункери й ховали в них амуніцію; Григорій Голяш послав озброєний до зубів загін партизанів до Берези Картузької визволяти в'язнів.

Військо панічно втікало через ліси, села й бездоріжні переліски, знищуючи дорогою все, що потрапляло їм під руки: кололи багнетами старих, жінок, дітей — усіх, хто не встиг чи не міг піти в партизани, підпалювали будинки... З Бережанщини розбіглися по довколишніх повітах кінні вістуни попереджати народ про смертельну небезпеку, й відлуння того жаху докотилося за два дні й до вашої Боднарівки... Розпочався содом польсько-української різанини, який тривав добрий десяток років: розпачені — одні неволею, а інші воєнним програшем — сусіди в безтямі знищували одні одних, полегшуючи цим наступ на наші землі і нацистам, і більшовикам... Й почали спам'ятовуватися і поляки, й українці аж тоді, коли німці збудували на території Польщі табори смерті, а більшовицькі бузувіри начинили трупом Дем'янів Лаз і Катинську діброву, де порівну лягли колишні вороги, а тепер рівноправні жертви сильніших сусідів...

Повстання оунівців й розправи польських жовнірів відкочувалися від Бережан на південь, а в приміщенні повітового суду все ще тривав правовий чи то безправний фарс, на якому адвокат Франц Коковський виголосив звинувачення санаційній Польщі, забезпечивши цим виступом смертний вирок собі самому...»

VIII

Вересень був ласкавий, теплий, витканий срібним павутинням бабиного літа, що осіло мереживними сітками на покраплених осінніми барвами гілках дерев, на пожовклих кущах ліщинника, на зжухлих травах та стернях, й глибо-

ке синє небо теж проткалося сивою заполоччю; достигла тиша втихомирювала людей, розтривожених неймовірними чутками про розсипи золотого піску, залишеного стихлими водами ще недавно розлюченого повенями Прута, й запопадливі жінки нипали по зарінках, дошукуючись скарбів; хтось там запевняв, що сам бачив, як біля Корнича косяками перепливали ріку велетенські, немов видри, щури й на пилипівських горбах зґрасували молоді посіви озимини; й ще інша була чутка, нібито сонце, виринувши одного ранку із-за східного пруга за Дністром, вмить розсипалося на скалки, й обрій залився зловісним заревом; а ще хтось знайшов на сакатурських левадах схожі на вату клапті білої манни, солодкої, мов мед, — усі ті, певне, ніким не бачені дивовижі були споруджені людськими сподіваннями на переміни в світі, й кожен вибирав добрий знак, виворожуючи собі щастя, бо ж незмірно знесилився люд від явних і очікуваних тривог...

З Миронової душі ще не встигли витруїтися рештки страху після моторошного звістування апокаліптичних вершників і втечі від позірних різунів у дикі Язвини, він нетерпеливо чекав добрих новин, які повинні прийти з хвилини на хвилину, — ось батько цілий день марудиться біля радіоантени, протягнутої на подвір'ї між двома високими тичками, закріплює їх, поправляє ізолятори й вряди-годи вбігає до хати, припадає до детектора, надіває на голову дугу слухавки й у безнадії відкладає її, бо глухо в ефірі, мовчить приймач; Шинкарук знову йде підтягувати антену, знову слухає — і нарешті почувся-таки обнадійливий тріск у слухавці; вчитель піднімає руку й заклинає цим жестом німувати всіх, хто в хаті, він довго так стоїть, нахилившись над апаратом, мов знак питання, й ураз знімає з голови слухавку: з його обличчя годі відчитати — добру чи погану почув новину, вигляд у нього ані зажурений, ані втішений — радше розгублений, як у людини, котра не вміє пояснити свого стану, й вимовляє безбарвне:

«Червоні війська вже в Коломиї...»

Й Миронові відлягає від серця, радість вихором вривається в душу хлопця: червоні не будуть вирізувати й спалювати села, червоні польську школу в Боднарівці

перетворять на українську — так колись сам тато говорив; Мирон киває Богданові пальцем, й вони обидва, залишивши в хаті батька, матір і Юлю, притьмом біжать до школи, без дозволу вриваються в приміщення, зривають зі стін портрети Пілсудського, Мосціцького й Ридзи-Сміглого — і летять ті відбитки ненависних облич з гори в Мочулу, звиваючись над яром, мов паперові змії...

Вертаються хлопці додому з почуттям провини: а що скаже тато? Проте на них ніхто не звертає уваги, в хаті всі стоять, ніби посхоплювались від звуку пострілу: мати склала руки на грудях, а батько протягнув свої вперед, тільки Юля тримається однією рукою за стіл, наче боїться, що протяг понесе її до порога, і вона без сорому, на очах усієї родини, припаде до його грудей і щосили триматиме в обіймах, бо ж це не він, це привид, він загинув на Закарпатті — але ж он стоїть живий-живісінький у дверях — зміцнілий, гейби постарілий, обвіяний вітрами й наче зовсім чужий, — він, Іван Захарчук!

Врешті привіталися — стримано, не по-родинному, й домашні німо запитували несподіваного гостя: як ти міг тут з'явитися?

«Адже тебе давно немає, — мовчки говорила Юля, — ти залишився лише в моїй пам'яті — навіки в пам'яті, як знимка, як запис у дівочому альбомі, як оплаканий моїми сльозами твій останній лист із Хуста, який прийшов до мене після твоєї загибелі, а я із самотності, з гнітючого страху перед одинокістю дала слово твоєму приятелеві Михайлові Сороці, він давно залицявся — ще до тебе, при тобі й після тебе, і я того слова зламати не зможу, бо ж тебе біля мене не буде ніколи, ти іншим належиш — незнайомим мені людям; ти з'явився тільки для того, щоб пригадати мені мою любов, яка була й буде в моєму серці завше, але не при тобі — при Михайлові, бо ж я не знала, що ти живий...То чому ти прийшов — для того, щоб поглибити по собі слід у моїй душі?»

Юля підійшла до Івана, діткнулася долонею до його грудей, він на хвильку міцно притиснув її руку своєю й відпустив, потім без запрошень підійшов до столу, сів у крісло й, поклавши руки на коліна, вимовив:

«Це я...»

Ніхто йому не відповів ні словом, хатні стояли в напруженому очікуванні його сповіді.

«Я довго й тяжко йшов, — почав розповідати Іван, відчуваючи, що ці мовчазні люди в Шинкаруковій хаті хочуть хоч щось дізнатися про нього: як він вихопився живим із хустського пекла, як добрався додому і що думав далі чинити, — Захарчук із привида ставав для них реальною людиною, яку вони добре знали, а нині впізнати не могли. — Я тяжко йшов крізь гори цілковитим безлюддям, де не було ні прикордонних, ані поліцейських застав, рана в правому плечі невпинно кровоточила, і я боявся, що зійду кров'ю, впаду й ніколи вже не виберуся з тих гірських пропастей на Божий світ — до матері-батька, до вас... Врешті на якийсь там день моєї мандрівки вийшов на сколівську дорогу, йти стало легше, я повернув до придорожньої хатини, добрі люди мене нагодували й справили до Урича, де я сподівався зустрітися із Тимчієм-Лопатинським: координати його штабу дав мені полковник Колодзінський ще перед боєм на Червоному полі... І я зустрівся з ним у колибі над Вороновим потоком під тустанським Каменем. Й кілька тижнів зализував там свою рану...»

Іван обірвав розповідь, в хаті нагніталася туга мовчанка. Шинкаруки з кожною хвилиною призвичаювалися до гостя, намагаючись відтворити в пам'яті колишній його образ, однак він і далі був для них чужий — був це не той вродливий юнак, який колись приходив до боднарівського вчителя з дорученням від Крайового Проводу ОУН й по вуха закохався в його дочку. Цей посланець з іншого світу став тепер недоступним для Шинкарука, його хлопців і навіть для Юлі, яка, придивляючись до нього, намагалася всіма силами повернути собі вигляд колишнього Івана. Та марно: думки, що пройняли її, коли нині його уздріла, — про належність коханого не їй, а зовсім іншому незнайомому світові, небезпечному й страшному, — щораз більше втлумлювались у її свідомість, й вона вимушено мирилася з тим, що все життя належатиме не йому, а Михайлові, й було від цього грішно заспокійливо й невимовне тужно.

Шинкарук з болем дивився на вимучену життям чужу людину й відчував те саме, що і Юля, — нікчемне заспо-

коєння: ось зараз гість підведеться й піде собі, а улюблена дочка Юля залишиться в житті, яке їй призначене, — хай би Іванова майбутня доля обминула її...

«Що будете тепер робити?» — спитав Шинкарук більше для годиться, бо ж заказано йому знати, чим Захарчук займатиметься, в якому новому пеклі може опинитися і на яких теренах настигне його смерть, та сама, що пощадила на Червоному полі біля Хуста...

«Крайовий Провід виробив мені документ фольсдойча, — відповів Іван, — і я разом із колоністами з коломийського Баденсберґа виїду на Захід. Усіх, хто має німецьке походження, совєти депортуватимуть до райху».

«І у вас уже інше прізвище?» — спитав Шинкарук з погано прихованою неприязністю в голосі.

«Так, я тепер Отто Шварц».

«І як це вам так просто вдається — вчора українець, нині німець?» — Шинкарук цього разу не зумів приховати роздратування.

«Настає епоха битв, — обдав Іван учителя холодним поглядом, — і кожен мусить знайти для себе найоптимальнішу позицію в битвах. У Кракові буде сформовано український батальйон...»

«Німці мають його сформувати?»

«Так, німці, — відказав Іван теж роздратовано. — Наступний період нашої боротьби за незалежність так чи інакше буде пов'язаний з німецьким фактором: у примиренстві або ж у конфлікті».

«Але чи той наступний період матиме вищість супроти попереднього?» — засумнівався Шинкарук.

«Залежно, який попередній період брати до уваги. Але ж найближчий до нас у часі — совєцький. І цим все сказано».

На подвір'ї біля криниці затарабанили відра — то Юзьо прийшов по воду. Невдовзі відро вдарилось об дно, і той глухий дзвін наче дав знати, що розмову пора закінчувати. Іван підводився, прислухаючись: Юзьо заводив «Іже Херувими».

«То сільський юродивий, не звертайте уваги, — промовив Шинкарук. — То що, дорогий колего, у вас свої

обов'язки, у нас свої, і дай то, добра доле, щоб вони були співмірними... Та ще хочу перед вашою дорогою відкрити вам свою тактичну засаду, може, вона колись знадобиться: перш ніж прославляти, — перевірте, перш ніж осуджувати, — перепитайте, а перед виявом своєї віри заслухайте свідків...»

«У мене така сама засада, пане вчителю», — сказав Іван, чемно попрощався і вийшов з хати. Пішов не оглядаючись стежкою на Зруб й звернув попри ліс на сакатурську дорогу.

Шинкаруки стояли на подвір'ї й дивилися йому вслід. Хлопці — захоплено, адже вперше в житті побачили лицаря, який уже пролив і готовий ще пролити кров за Україну; пані Марія склала на грудях руки й пошепки вимовляла слова молитви; учитель стояв непорушно й картав себе за ту полегшу, що підступно заповзла в душу.

Юля заклинала Івана, щоб хоч оглянувся. Й він таки зупинився: довго помахував рукою, наче лелека крилом перед відлетом — ще не відривається, ще не летить, та вже не тримається землі.

«Він буде вічно в мені, та не зі мною», — німо промовляла Юля. Дівчина ще не знала, що Михайло Сорока теж не розділить з нею долі, що вона буде ждати й ждати, поки прийде до неї її єдиний суджений — на життя і смерть.

Юзьо сперся рукою на щабель криничного колеса й, немов прочуваючи якусь непроглядну і безнадійну вість, заголосив: «Вічная пам'ять, вічная пам'ять!..»

Юля підбігла до нього, простягнула руки й заблагала: «Замовкни, Юзю! Христом-Богом прошу тебе — замовкни!»

IX

«Ваша честь! Панове присяжні!»

Голос адвоката Франца Коковського пролунав аж надто дзвінко: захисник підсудних оунівців Городиського й Лепеха переміг трему, що дійняла його ще до того, як суддя надав йому слово для захисту, — привела адвоката

до рівноваги глузлива репліка Всеволода Лемеха про Березу Картузьку — у чиїх, мовляв, вона нині руках, й усвідомив цієї миті Коковський, що не пан Бартошевський виконує зараз функцію повітового судді, а він сам судить своїх ворогів — не в масштабі повіту чи навіть воєводства: йому випала нагода звинуватити окупанта Галичини — Річ Посполиту Польську.

У залі судових засідань державна система ще зберігала свої владні ознаки: мантія, берет судді, портрети польських вождів на стінах, прокурорське звинувачення підсудних, — однак голос захисника щомиті набував металічної твердості, й підсудні й судді наче враз помінялися місцями.

«Ваша честь! — повторив Коковський, й чутно було в цих словах нотку іронії: певне, тому вона проникла в мову адвоката, що на міських вулицях лунали безладні офіцерські команди й галас війська, що відступало, а в небі зловісно гуркотіли німецькі літаки, — все те говорило про неприродність, штучність й непотрібність юридичної церемонії, яка, проте, відбувалась-таки зі скрупульозним дотриманням протоколу, й це дало змогу адвокатові переакцентувати захист у звинувачення. — Дозвольте мені перед викладом аргументів на користь підсудних посадити вас на лаву, адже ніде не записано, що право на свободу мають лише поляки. Уявіть себе на місці ваших батьків до 11 листопада 1918 року, коли-то Польща скинула із себе віковічні кайдани... Адже ви, поляки, так само, як і ці юнаки, звинувачені нині в державній зраді, боролися колись за свої національні ідеали, всмоктані з материнським молоком у снігах Сибіру і під твердим прусським кулаком. Ви снили про безмежну вільну отчизну аж до Вільна, Львова і навіть Києва, й ніколи — й сьогодні теж — не допускали навіть думки, що за подібні ідеали боролися і боремося ми, українці...

Нині ви, можливо, вже й переконалися, що з окупованої вами Галичини скоріше чи пізніше треба вступитися, й це усвідомлення породжує у вас ще більшу лють і ненависть до нас... Але згадайте, на яких умовах прилучались ми до Польщі; загрожені більшовиками галичани спокусилися на заманливі гасла Пілсудського: «За нашу і вашу свободу!»,

«Немає вільної Польщі без вільної України!» — тож хто виявився зрадником: ми, які замість обіцяної автономії отримали пацифікацію, Березу й ті самі права, які мали наші предки до Хмельницького, чи ви, котрі угоду між Петлюрою й Пілсудським так віроломно порушили?»

Суддя Бартошевський, який весь час сидів з опущеною головою, на ці слова стрепенувся й підвів руку, однак Франц Коковський не припиняв промови й ще сміливіше входив у роль судді.

«Ви відібрали в нас політичні й фізичні інструменти боротьби, проте в нас залишилися національний міт, поезія й мораль, які привели українців знову до оружної боротьби: ми нині міняємо зброю мислі на багнети й набої й відвойовуємо українську незалежну державу... Ось перед вами два представники новітнього нашого лицарства, яких ви вважаєте злочинцями. Й за цей політичний гріх буквально цими днями будете покарані такою самою долею, як наша. А чей не мусили ми ставати ворогами, могли об'єднати ваш і наш національний потенціал в боротьбі проти спільного ворога, яким є Німеччина і Москва.

Та дарма: ви й далі облудно вважаєте, що незгода між нами сталася через супротив ОУН. А то зовсім не так... Вогонь спричинює не тертя сірника об коробку — це наслідок, а причина в тому, що ми спільно витворили вогненебезпечний матеріал, який спалахує від необачного дотику. Й нині не література й не міти формують стосунки наших народів, а вогнепальна зброя... Нині в українців остаточно утвердилася віра в можливість здобути незалежну державу: наш Іван Предтеча в тиші пустелі вже готується до великодної проповіді!

Я закінчую слово на захист підсудних і сподіваюся, що вони виголосять своє без юридичної софістики — на полі битви. А битва вже розпочалася, погляньте!»

Коковський змахнув рукою в бік вікна, за яким з осіннього туману проступав обрис ратуші. Звідти долинали галас і крики, десь там затріскотіли револьверні постріли, цивільний люд наступав на військових, виривав з їхніх рук карабіни, топтав, відтісняв від ратуші, обеззброєні вояки стрімголов утікали на Адамівку.

На вершку ратуші завиднілася чоловіча постать, до неї прикипіла увага суддів, підсудних, прокурора: чоловік зіп'явся на самий шпиль, вийняв із-за пазухи згорток й розпустив його на вітрі — на бережанській ратуші залопотів синьо-жовтий прапор.

Суддя, присяжні й конвойні вмить покинули залу засідань, присутні в залі люди стояли в нерішучості, й заволав до них Коковський:

«До ратуші! Слава Україні!»

Він підійшов до дружини й сина і повів їх до виходу. Пані Софія була збентежена й зажурена.

«Проллється кров...» — промовила вона тихо.

«За Україну!» — відказав Коковський і згадав, що вимовив уголос заголовок своєї книжки. І втямив, що його заклик до малих читачів реалізується на очах у дорослого сина. Тож стало йому страшно за нього.

До Коковського підійшов Володимир Бемко й потягнув його за руку.

«Біжімо до тюрми випускати в'язнів!»

* * *

Коротка ніч посіріла і врешті зчахла — рожевий пруг протяв східний край неба. Андрій Андрійович замовк й дивився у вікно, на шибки якого упав блиск червоного зарева — сходило сонце. Мовчав і Мирон Шинкарук, він уже здогадався, чим закінчиться розповідь господаря, і не приквaплював, щоб не почути найстрашнішого, а сам, як колись у дитинстві, любувався розпеченим диском і дякував долі, що бачить його, однак ту радість затьмарювала думка про бережанського письменника й адвоката, котрому якоїсь фатальної миті зчорніло враз вічне світило.

«Яків Гніздовський сорок четвертого виїхав на Захід, — затягував Андрій Андрійович час, наче хотів ще на коротку мить продовжити життя Франца Коковського. — Він нині в Америці — відомий графік... Мені пощастило погортати в знайомих альбом його робіт — митець полюбляв малювати зимові дерева, і знаєте, я ніде не бачив живіших рослин, ніж на його картинах: ті мережки чітко виписаних гілок, кажу вам, рухаються, дихають, наче будяться із зимової сплячки й набухають соками перед весняним рівноден-

ням... А Франца Коковського разом зі сином забрали енкаведисти в найкоротший день 1939 року, наче збоялися чинити злочин при Божому світлі — пошкодували йому часу, щоб дочекався весняного тепла... І пропав навіки: кажуть, їх обох розстріляли в тернопільській тюрмі. А дружину Софію вивезли в Сибір...»

Й довго мовчали Шинкарук і Чайковський, бо про що було говорити... Андрій Андрійович з жалем дивився на гостя — знав-бо і про його трагедію. Проте спитав-таки:

«Я чув про катастрофу Боднарівки... Чи хтось із вашого села залишився живий?»

«Таж я, як бачите... І ще мій однокласник Йосафат Юлинин — нині він професор математики у Львівському університеті. Нас обох просто не було в селі, коли те сталося...»

«Хтось із рідних, вивезених у Сибір, обзивався до вас?»

«Ніхто ніколи...»

«А що тепер на тому місці, де було село?»

«Мабуть, непрохідні ліси. Та я й не знаю, ніколи не навідувався. Якось я зважився піти туди, це було кілька років тому, коли повертався з Яблунова, де проводились розкопки поховань більшовицьких жертв. Однак забракло мені відваги...»

«Ви ще підете, мусите піти... — Андрій Андрійович узяв до рук Миронову книжку. — Я вже читав вашу трилогію, вона була в книгарнях у Коломиї. “Кривавий тан...” Влучний заголовок. Влучний тим, що дає простір для розвитку подій... Ви ще будете працювати над цим романом, може, і все життя... Хіба те, що я вам оповів сьогодні — не вартує книги? А останньої ніколи не буде, бо життя і боротьба тривають і триватимуть. І коли ваш час закінчиться, хтось інший дописуватиме нові томи... До речі, українське рисорджименто закінчилося аж 1960 року: на самий Великдень енкаведисти викрили і знищили останній бункер і то де — на Лисоні! Бережанщина — материк УПА: там розпочалось українське повстання, там і закінчився кривавий тан. І тривав він цілих двадцять літ!»

Балакучий Андрій Андрійович знову розговорився, наче хотів дати Миронові якнайбільше матеріалу для нових частин роману.

«Я вам ще нічого не сказав про долю тернопільського воєводи Альфреда Біляка... Мусимо брати до уваги і польський фактор у нашій боротьбі за незалежність. Криваві то були сторінки нашої історії — “якби їх забути, я віддав би веселого віку половину”, писав Шевченко. Але ж були. Й польсько-український конфлікт не слід трактувати однозначно... Той суд над оунівцями в Бережанах був останнім антиукраїнським актом санаційної Польщі — під власною шибеницею. Поляки тоді не розуміли, що поразка переможеного — то ще не звитяга переможця.

Не могли і не хотіли повірити, що Україна таки колись встане з колін. Цього не втямив і ліберал Альфред Біляк: перемога німців здалась йому остаточною загибеллю Польщі, він зневірився у тому, що його народ теж у свій час підніметься у повний зріст... У день судової розправи в Бережанах тернопільський воєвода застрелився у своєму кабінеті».

«Який жаль... — зітхнув Мирон. — Такі, як Біляк, могли б сьогодні спрямовувати наші з поляками стосунки в добросусідське русло. Були ж такі серед них і нині є... І в цьому мій оптимізм... А ви ще згадували про Володимира Тимчія-Лопатинського. Чи не про нього ми, гімназисти, співали під час німецької окупації партизанську пісню: “Як Лопатинський з-за границі у рідний край, у Львів вертав, він тільки думав про повстання, а сам чекістам в руки впав...” Це про нього?»

«Про того самого — нині забутого... Поверніть його до життя на сторінках ваших майбутніх книжок, тож наш герой. Він зумів підняти антипольське повстання тридцять дев’ятого, створити партизанську структуру майбутньої УПА... Після більшовицької інвазії в Західну Україну Лопатинський перейшов кордон і разом з Бандерою зорганізував у Кракові Революційний Провід ОУН. За наказом провідника група повстанців на чолі з Тимчієм-Лопатинським взимку 1940 року перейшла Сян. Розраховували, що сітка ОУН у краю збереглася — недооцінили сил НКВД... Випав свіжий сніг, й чекісти вислідили. Повстанці забарикадувалися на горищі якоїсь хати в селі Устиянові, відстрілювались до останнього набою й під спів «Ще не

вмерла Україна» підірвали себе гранатами... Нині таких героїв нараховуємо тисячами. Але то були перші смертники. Хай не помине їх наша історія...»

X

Поїзд мчав швидко, немов час за письмовим столом. Залізний вуж відокремився від зовнішньої реальності й зажив своїм автономним життям; відчужений світ миготів за вагонними вікнами, перемінювався на біжучі зелені смуги, коли потяг прошивав приколійні посадки; села, ліси, переліски і ниви змінювалися, мов кристалики в калейдоскопі, й були несправжніми, ефемерними; реальністю для Мирона стало лише переосмислення побаченого, почутого, пережитого, й те осягнення нового, неіснуючого поза свідомістю письменника життя й було тією виснажливою працею, при якій час невідчутно пролітає в космічні незвісті або ж зупиняється, немов вода в мертвій заплаві.

Враження від пережитої в розмові з коломийським бібліотекарем ночі намагалися вкластися у пам'яті Мирона в логічний ряд, та заважала цьому чорна, немов темінь потойбіччя, думка: якою ж то була в бережанського письменника й адвоката та фатальна мить перед тим, як з дула револьвера вихопилося полум'я й обпекло обличчя раніше, ніж долетів до вух звук пострілу? Тільки страх, тільки жаль за життям, лише каяття за необачне слово в судовій залі чи, може, гордість за те, що його письменницьку й адвокатську працю так високо оцінив ворог, а отже, мала вона якийсь сенс, мету і результат?.. Як дізнатися про чужу мить смерті, якої ніхто ніколи й нікому не зможе пояснити, бо коли є смерть, то вже життя немає?

А може, Францові Коковському остання мить акумулювалася в антиномії судді й осудженого, бо ж якби він не був суддею, то б не засудили і його: чи то доля конче мусить помститися судді за кривду осудженого, і немає значення — справедливий чи несправедливий виніс суддя вердикт, а все одно кривдний, бо навіть виправдання принижує підсудного самою підозрою у злочині. І за це суддю жде неминуча розплата?

Й можливо, Коковського останньої миті долав розпач від усвідомлення, що благословення шляхетних мужів на літературну працю всує впало на його чоло, і він уже не зможе створити епопеї про січове стрілецтво? А може, промайнув тоді в пам'яті письменника власний вірш, написаний ще замолоду у львівській тюрмі на Баторого: «А як вам ніч ця тривожна минеться і вже на світі займеться світанок, і вам пісню волі почути прийдеться — то знайте: цю пісню я шлю на прощання...»

Та напевно безнадійний туск стенав його груди, що та ніч не минеться ніколи, й він більше не знатиме, що таке світанок — ні він, ні його син... А може, думав тільки про сина й дружину... Найтяжча то покара, коли в людини відбирають можливість бачити рідних і сонце.

Як то страшно втратити все!

Мирон відганяв від себе думки, які не допомагали йому збагнути чуже небуття, й та неміч була для нього нестерпною: не знати, не уявляти — хіба лише пережити. Та це найстрашніша невідомість.

Відганяв і відігнати не міг від себе нав'язливих думок — певне, і тому, що в підсвідомості таїлася незгасна пам'ять про те, що багато, ой як багато тому літ він цією самою колією втікав від своєї смерті. Стояв у телятнику біля вікна й дивився на товарну станцію, запруджену рудими ешелонами зі зловісними коминками на дахах, а в них, напевно в них, серед тлуму бранців, що розпачливо тиснулися до заґратованих вікон, перебували боднарівські селяни і Миронові батько й мати теж, вирвані живцем з рідної землі. І повезуть їх ординці в холодні безвісті, звідки вони вже ніколи не вернуться, і не вернеться Богдан із концтабору, й ніхто не знатиме, де спочиває Юля, — кропивою й дерезою поросли партизанські могили. А Мирон залишився на світі сам-один, мов палець, і думав він тоді — для чого? Однак тепер уже знав, для чого — щоб розповісти.

Про все розповісти... Чи зуміє, чи вистачить у нього часу? Тоді ж, коли втікав телятником із Коломиї до Львова, навіть і в думці не припускав, що настане така мить, коли можна буде отверзти уста... Та одного разу хтось-таки, незнайомий, вселив йому ту віру, і був то поляк!

Молодий письменник Мирон Шинкарук їхав на запрошення Українського Товариства до Щеціна. Вагон був переповнений, він не спав усю ніч, а в купе навпроти сидів поважний добродій, й видно було по ньому, що хотів би порозмовляти, та Мирон уникав його погляду — не любив випадкових знайомств, а ще не був упевнений, що зуміє доладу розмовитися по-польськи... Але перед Краковом добродій таки запитав його, звідки він їде й куди, і Мирон відповів по-українськи, зніяковівши від цього. Незнайомець промовчав, а коли поїзд перед стацією сповільнив хід, підвівся й, готуючись до виходу, промовив з легким докором:

«А пан хай не соромиться свого українства в Польщі. Україна — то великий народ, і він колись здобуде те, що йому історично належиться».

Добродій вийшов з поїзда, й Мирон тоді вперше переконався, що не всі поляки — його вороги... А тепер, згадавши колишнє, подумав про тернопільського воєводу: хтось вірив у просвіток, а хтось у зневірі відбирав собі життя.

Бо важко було повірити...

Вони йшли... Йшли, мов пажерлива сарана, і здавалося — ніхто не здатен їх зупинити. Сунули в Галичину, Румунію, Прибалтику, не питаючи ні в кого згоди, займали чужі простори, заводили власні порядки й ставили на займанщинах своїх гайдуків.

Мирон бачив, як вони йшли тридцять дев'ятого... Щоранку він і Йосафат вибігали на Зруб, протятий вузькою дорогою, що вихоплювалась із залісненого Волового, залишивши на узвозі непрохідні котелебини й баюри, й казав вуйко Мироняк, що для совітів нема ніяких перепон, пройдуть вони крізь рим-крим і мідні труби — таке то войсько, а Боднарівка лежить на пограниччі з Румунією, то мусять большевики дійти й сюди, щоб забезпечити кордон... Тож стояли хлопці при дорозі по цілому дневі, визираючи совітів, бо було цікаво...

На крайньому чолопку Зрубу, звідки дорога стрімко спадала в Босню, розполовинену глибокою Мочулою, вуйко Мироняк майстрував тріумфальну браму: сам виніс із лісу і вкопав обабіч дороги два стовпи, поклав на них

перекладину, а щоб споруда не була схожа на шибеницю, замаїв її смеречиною, ще й закосичив жоржинами, бо червоної плахти для прапора ніде не міг роздобути, й стояв там «на габтах», чекаючи, коли нарешті прийдуть визволителі; він не звертав уваги на пасічника Федора, який теж щодня виходив на Зруб, сердито цмулив люльку і весь час щось тихо бурчав собі під ніс — щоб і самому легше стало, та й аби старий комунисько не почув.

Вуйко Мироняк, який водно гнівався, коли його обзивали комуністом, раптом згонорився цим прозвиськом, як тільки дізнався, що москалі вже в Коломиї, а закінчивши майструвати тріумфальну браму, сказав до Федора, ніби вперше його тут побачив:

«Як не завтра, то позавтра прийдуть сюди червоні й мене головою сільського уряду настановлять, бо я гейби-то все життя стояв за комуну».

На це Федір, вийнявши люльку з рота і цвиркнувши убік слиною, відказав:

«Дивись, щоб червоні тебе першого не повісили на цій брамі...»

А хлопці стояли обіч і не слухали балачок старих дідів: крадькома один від одного позирали в зарості березиною Потоки, звідки визирала солом'яною стріхою хатка вдови Марії Слобідської, й кожен думав про білокосу Наталку.

Мирон постановив собі ніколи й кроку не ступити до потічка в гаю, що вгризався в батькове поле, бо й справді, як казав Йосафат, Наталка з іншого світу, а він, Мирон, за рік піде на науку до Коломиї і як уже стане вченим, знайде її хоч би в третьому селі, бо ж вийде вона за когось заміж, і зізнається тоді, як щиро любив її, коли ще був малий...

Йосафат, мабуть, теж щось подібне думав, адже й він збирається на науку до міста, та не знав Мирон, що мрії в нього інші: напевне, він візьме Наталку зі собою до вищих шкіл, і вони разом перебудуть все життя... Від цих думок тепло огорнуло Мирона, бажав-бо він добра приятелеві, тільки жаль стало, що в такому разі ніколи тих заповітних слів Наталці не скаже, ніколи не скаже...

Й згадалася йому цієї миті магічна лічилка, якою розумілися поміж собою Йосафат з Наталкою над потічком,

і він уголос пробубонів: одино — попино — рікікі... — й затнувся і спопелів під ображеним поглядом Йосафата.

«Ти підглядав, ти бачив нас!» — процідив приятель крізь зуби. «Нічого я не бачив, — зробив Мирон невинну міну. — Я собі подумав, що поки прийдуть совіти, ми могли б погратися в камінці».

«Згода!» — вигукнув Йосафат з полегшею, він умить назбирав з дороги десять шутринок, й обидва сіли до забави над фосою.

...Й нарешті вони прийшли — з Волового. Миронові й досі невтямки, чому саме в Боднарівку розбитими дорогами найшло тоді стільки війська й чому саме в цьому селі відбувалися два дні військові маневри — з гарматами, кулеметами, шанцями на толоці й телефонним зв'язком із Коломиєю. Може, й справді совіти давали румунам знати, що за рік Союз відбере від них Буковину й Молдову, — однак тоді ніхто не міг того передбачити.

А вони йшли і йшли — сірі, похмурі й змучені солдатики в обмотках, вицвілих гімнастерках й дзьобатих шапках; вихудлі коні тягли легкі гармати — тріумфальна брама, котру так дбайливо кілька днів споруджував вуйко Мироняк, заважала, й солдати вмить її розібрали, поскидали бельки у фосу, а вуйко, дивлячись на це, сльозу втер; народ у селі зачаївся, й ніхто не виходив вітати визволителів, та й Федір із Мироняком подалися зі Зрубу на пасіку; вигляд в офіцерів був насторожений, ніби вони входили на ворожу територію; на толоці перед цариною солдати вкопали гармати й згодом почулися команди: приціл, заряжай, вогонь!, та ніхто не стріляв, військо імітувало бій: бійці залягали в щойно вириті окопи й цілилися з карабінів, перебігали навпригинці від траншеї до траншеї, падали долілиць, повзли по-пластунськи, а зв'язковий щось там кричав у телефонну слухавку; два політруки в шкірянках зайшли до вчителя й попросили водки, Шинкарук миттю досяг із креденса пляшку «бунгу», яку припас до храмового празника на Святу Богородицю, офіцери поналивали повні склянки чистого спирту, й один сказав до вчителя: «Випий, хазяїн, з нами за одну шосту!»; Шинкарука скоробило звертання на «ти», а що таке «одна шоста», аж потім

здогадався; він із жахом дивився, як політруки вихиляють трунок одним духом — обидва разом голосно крекнули, повтиралися рукавами, рівно вийшли з хати, й ні один з них не впав серед подвір'я; переляканий учитель подумав, що така доза й коня може звалити, а їх, видно, ніщо й ніколи не звалить...

Перед вечором, коли солдатам дали відбій, на толоці почувся недоладний спів — солдати затягнули «Катюшу», а на воротах Федорового обійстя, вдивляючись у далеку царину з укопаними гарматами, стояли знічений побаченим вуйко Мироняк й Федір Юлинин із незмінною глумливою гримасою на губах.

«О, ці зрівняють! — проказав люто пасічник. — Ці зрівняють від багатого до бідного, від вищого до нижчого... Дивися, старий баглаю, щоб і тебе не вкоротили на цілу голову, бо-сь вигудів, як та фаєрманська драбина!»

«Е-е, може, так зле не буде, — відказав Мироняк упалим голосом. — Або мені що: я лишень хотів би одне знати, чи можна буде, як ти сам казав, при цих совітах хоч раз на день добре попоїсти...»

Юродивий Юзьо, не запримітивши ніяких перемін у селі, мирно набирав води з учителевої криниці, та враз спинив колесо, сперся на щабель і, гейби знову щось страшне побачивши, заголосив на все горло:

«Пресвятая Богородице, спаси-и-и нас!»

...Поїзд мчав швидко, немов час за письмовим столом, й Мирон незчувся, як оголосив кондуктор:

«Стація Львів, готуйтесь до виходу!»

КНИГА ДРУГА

РЕВ ОЛЕНІВ НАРОЗВИДНІ

Легенда

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Мадярська артилерійська дивізія безладно полишала у фосах гармати, зранених коней і скриньки зі снарядами, тлумилася на коломийському тракті, щоб чимшвидше дістатися до заболотівського мосту на Пруті, вийти на косівську дорогу і зникнути за першим хребтом гір, та в один мент заламалася колона під навальним ударом червоної піхоти, що засіла в шелюгах на лівому боці шляхового полотна під Матіївцями; дивізійний авангард зсунувся з тракту на заліснене бездоріжжя, й утеклих переможці доганяти не стали: застряглі в торф'яних багнах і вільхових хащах солдати, коні й гармати самі собою вийшли з бойового ладу; червоноармійці добивали позосталих на шляху зеленомундирних вояків, а тим часом мадярський авангард, перейшовши Прут убрід, вибирався на лісові путівці й виходив на Пиконівську галявину, заступлену від Боднарівки непрохідною бучиною; на галявині стояла самотня хатка мольфара Івана: мольфар умів відвертати градові тучі, а мадярської орди зупинити не міг; офіцер, який взявся командувати недобитою дивізією, увірвався до хатини, на діда не звернув уваги, навіть на вродливу Іванову доньку Софію не глянув, бо запримітив, як із сіней драбиною на стрих вилазив ставний парубок; офіцер стягнув його за ноги донизу, і заволала молодиця, щоб не чіпали Василя; молодого ґазду мадяри виштовхали на двір, наказавши йому вивести військо з пастки, й пішов Василь поруч із офіцером скритними глевтушними вивозами на Боднарівку, а мольфар тяжко застогнав, згадавши, як за Першої світової війни гонведи забирали молодих

чоловіків, й ті більше не поверталися додому — їх знімали потім, повішених, з дерев і знаходили убитими в житах; заголосила Софія, коли зник у лісі її Василь, а мольфар схопився за груди і впав на землю, бо не стало в нього зятя, найпершого в околиці красеня, який єднав відлюдного ворожбита з селом і світом, й заквилила тоді Софія, немов підбита птаха, припадаючи до мертвого батька.

Два дні водив Василь Маланюк мадярів блудом по боднарівській закутині, маючи надію, що прибіжить Софія і випросить в офіцера йому волю, та Софії не було, а офіцер, збагнувши нехитрий обман туземця, вистрелив у нього над вухом із револьвера, пообіцявши, що друга куля полетить не в повітря, а в голову, й приречений полоняник повів мадярських недобитків перелазами на Хімчин.

Перемішана чобітьми, копитами й гарматними колесами озимина чіплялася розмоклого на березневому талі ґрунту побілілими від холоду пучками корінців й оживала поміж протоптами, що повзли з орних обочин на ґрунь і там зливалися в чорну дорогу, котра знесилено розпласталась на хребті, немов зґвалтована жінка, й нікому більш не було до неї жодного діла, бо село зі страху зсунулося в глибокі видолини й там запалося під землю, а ґвалтівники — скулені, закоцюблі й збайдужілі — вже тусувалися на кам'яних гірських бездоріжжях, доповзаючи до перевалу, за яким зеленіла їхня Паннонія; була неділя, і в Боднарівці бовкнув дзвін, а звідки той звук узявся, чей Служба Божа давно в церкві не правиться, — бовкнув і змовк; село вмить здогадалося, що то за бемкання, й на той сиґнал крадькома визирнуло з потоків, мочул і царин; може, то вже й по війні, якщо дурний Юзьо збирається розпочинати молебень біля вчителевої криниці; й почали видряпуватися на горби чорним ґонтом биті хатки, вони боязко вглядалися в засніжену далину Карпат, чи не вертаються бува зелені мундири, та мадяри, слава Богу, позникали в хімчинських переярах, гейби ніколи в Боднарівці їх і не було; на залуцькому узліссі востаннє гахнуло заблукане московське стрільно, оголошуючи кінець війні; синя бинда Прута, немов позначка кордону на шкільній мапі, прозирала крізь лісові проруби з корнецьких зарінків, відділяючи вільне

Запруття від зайнятої більшовиками Коломийщини; ніхто того кордону поки що не переступав, а тому тихо заусміхалися білизною стін чорноверхі хатки; село почало оживати, рухатися, ставало навшпиньки й наслухало, і аж тоді, коли на Босні почувся знайомий лямент, повірило, що йому більше ніщо не загрожує, — то Федір Юлинин бив Марусю; цей ритуал він відправляв завжди по неділях вранці, а коли наблизився фронт — перестав, аби не накликати до хати карателів, — тож у сію мить поселяни остаточно переконалися, що війна нарешті скінчилася; баба Маруся голосила, а Федорів син Ілько накручував грамофона — і вже заталаніла в боснійському яру хрипла мелодія; на зношеній платівці заїдало голку, і з мушлеподібної труби вихоплювалися одні і ті ж слова львівського старомодного шлягера «to ostatna niedziela... to ostatna niedziela...»[1]; Ілько переставляв голку на середину платівки, щоб почути більш оптимістичне — «przyjdzie jeszcze czas... przyjdzie jeszcze czas...»[2], і вдоволено усміхався; внук Федора гімназист Йосафат вибіг на поріг, зраділий, що дід бабу нарешті б'є, а тато крутить грамофона, щоб заглушити лемент, — значить, життя знову повертається в узвичаєний триб; вибіг і пильно вдивлявся у глибоку зарослу гаєм ізворину, де на самому дні присіла, немов підстрелена куропатва, найбідніша в селі хатка; від того щоденного вдивляння боліли йому очі, та нарешті — під музику і бабин плач з'явилося очікуване диво: з хатки вийшла на поріг біла дівчина з товстою косою й чорними дужками брів — то була Наталка Слобідська, яка всі ці дні сиділа в пивниці, ховаючись від мадярів, і Йосафат потупотів на злам голови крутою стежкою в яр.

Тоді ж пролунав у піднебесся христовоскресний акафіст — то на найвищому пагорбі, що панував над Боснею, біля учителевої криниці, яка ґонтовим покриттям і ялиновим обшалюнком нагадувала каплицю, галайкав свою недільну відправу дурний Юзьо, молодший Федорів син, який три тижні тому вернувся з німецьких робіт, — мудрі

---

[1] То остання неділя... (*польськ.*)

[2] Прийде ще час... (*польськ.*)

пропали, а дурного Бог милував; Юзьо однією рукою тримався за колесо, а другою вимахував до неба; в перервах між антифонами він відпускав колесо — відро шалено летіло вниз крізь двадцять чотири цямрини, вдарялось денцем об воду, й тоді облітав Босню приглушений подзвінний звук, а Федір побожно хрестився.

Після довгої німоти Босня здобулася врешті-решт на свій властивий голос: Юзьо виводив побожним дискантом «алилуя», Маруся ж тепер відважно продовжувала літанію, яку розпочинала завжди в неділю вранці, нагадуючи старому про гріх, ще в молодості вчинений із сільського лярвою Оленою Єзуниною: «Та бодай перед Юзьом, як нема ксьондза, відмоли свій курварський гріх!»; баба на чому світ кляла принишклого Федора, котрий під час відправи, якою б вона не була, не смів согрішати гнівом; зіпсований грамофон переконував присілок, що мусять настати кращі часи, і ця неділя аж ніяк не може бути останньою; Йосафатова мама Юстина сиділа на призьбі й, вигріваючи до сонця хвору на гостець ногу, голосно молилася; переможений Федір, який ставав святий та божий, зачувши богослужебні нути, приговорював «ну й колгоз, ну й колгоз!» і збирався на пасіку послухати вулики, що вже загуділи від березневого літепла; Наталка Слобідська відчужено дивилася на Йосафата, який несміливо ступав на подвір'я убогого обійстя, а коли він з опущеними руками став перед нею, проказала, перемагаючи цокіт зубів, що прозирали білими квасолинами з розколотого стручка пожовклих губ: «Я так змерзла в тій пивниці, так змерзла...» — і наполоханий Йосафат, залишивши Наталку, покарабкався стежкою вгору, на березі зупинився й гукнув до дівчини: «Ти лишень почекай, я вкраду для тебе в діда меду!»

У цей самий час, а так було і вчора, і позавчора, на найвищому боднарівському горбі Шпаєвім, яким розпочинався перший гребінь гір, стояла на холодних вітрах самотня жіноча постать; до неї крізь віконця доглядалася вся Боднарівка — хоч і запалася крізь землю, а відала про все, що діється в селі — і вгадували люди, що то Софія Маланючка, а ніхто впевнитись не важився, бо не такий був час, щоб виходити на видноту; жінка вдивлялася у

бік Карпат, а за її спиною — ніби вихор налетів, несучи звідкись, а тут безладно гублячи по горбах, видолинах, узворах і пропастях хати, сади, пасіки, стайні, стодоли, шпихліри — тієї Боднарівки ніхто ніколи вкупі догледіти не міг, й тому вона мала десятки назв; село заслонилося перснем лісів, який розривався просіками і вузькими дорогами, а одна з них, глевтушна, вела на багнистий Пиконів до обійстя мольфара Івана, донька якого глузд втратила, коли її Василя забрали мадяри, а померлого з туску батька мусила поховати в саду без попа; здогадувалися селяни, що то Софія виглядає мужа, а впевнюватись не сміли, бо що їй скажеш, чим розрадиш; і довго ще потім боялися люди достеменно дізнаватись, хто ж то стоїть стовпцем на Шпаєвім.

Жіноча постать марудилася на вітрах, а Йосафат у дідовій коморі квапно виламував із рамок медові стільники, бо дуже бліде, аж прозоре стало личко в Наталки Слобідської; дід застав онука на крадіжці й був би збив його на квасне яблуко, та ще правив молебень Юзьо, й Федір не посмів согрішати люттю; цим скористався Йосафат, і вже його ніби вітром здуло в яр; він прикладав стільник чарунками до Наталчиних губів і напував медом, а вона вдячно дивилася на хлопця, на її паперовому обличчі проступали червоними плямами рум'янці, й радів Йосафат, що дівчині так швидко помагає мед, не знав бо, що то підступає до неї палюча лихоманка.

Й коли Наталка жадібно висмоктувала мед із чарунок, а в її великих блакитних очах із рожевою павутинкою на білках зблиснуло скупе тепло, примлів Йосафат в очікуванні чогось більшого, ніж вдячність; колись, однієї-єдиної миті, до нього увіч наблизилась найсокровенніша дівоча обіцянка, та він не встиг її заклясти, й вона розтала, мов шкоринка льоду в пальцях, залишивши йому відчуття студені й відчуження.

Було то позаторік на свято Преображення Господнього в сусідньому Іспасі під час храмового богослужіння, яке відправляли аж чотири священики; у просторій церкві, завішаній космацькими рушниками, було глітно, й повітря загусло від запаху кептарів, воску й ладану, люди злилися

в одне розіпріле багатоголове тіло, яке роз'єднувалось тільки тоді, коли треба було вклякати до молитви, і Йосафат, стоячи в гурті хористів біля криласу, придивлявся до облич двох єврейок-вихресток, Сальомеї і Руфіни, одягнутих у вибивані пацьорками кептарі й шальові хустки, — вони ревно молилися й били поклони, й ніяк не міг повірити Йосафат, що їхня віра в Ісуса справжня, а молитва християнська — то ж вони відступництвом рятуються від смерті, й хлопцеві жаль було вродливих юдейок, вимушених зректися гебрейської віри; проте це враження було мимовільне; Йосафат блукав поглядом по дівочих обличчях, ніби йому було призначено уздріти нині те, котре залишиться з ним назавше, і він таки побачив серед стовповиська білу голівку з дбайливо розчесаною гривкою, що спадала на чорні брови, а товста коса зсувалася з плеча на підлогу, й дівчина підтримувала її рукою, щоб хтось не наступив коліном; повні дівочі губи були розтулені, ніби крізь них не прошіптувалася, а видихалася молитва; дівча водило заіскреним й неусвідомлено грішним поглядом по людях, немовби цієї миті настала і для неї пора побачити суджене їй обличчя, впізнати й подати йому знак, і коли її очі скосилися до криласу — в поле зору увійшов стрункий чорноволосий гімназист із Боднарівки; на мент їхні погляди зустрілися — дівчина усміхнулася кутиками уст й миттю опустила голівку, бо ж діялося це не на толоці, а в церкві; й тоді впізнав Йосафат дочку вдовиці Марії з Потоків Наталку, й повірити йому було важко, що те дівчатко з найбіднішої у селі хати перемінилося враз з курчати в паву.

Коли прихожани повставали з колін і священик розгорнув на казальниці тиснене золотом Євангеліє, закликаючи люд бути уважними на проповіді, Йосафат почав пробиратися до виходу тим рядом, де стояли Наталка й жидівки-вихрестки; він обернувся до престолу спиною, бо не мав сили ніяк інакше пройти повз дівчину, а тільки обличчям до неї; поважні молодиці осудливо позирали на парубійка, який під час самої проповіді зчинив у церкві товчу; Сальомея й Руфіна запобігливо поступилися назад, а Наталка стояла незворушно, й, минаючи її, Йосафат за-

чепився за щось м'яке й пекуче, тверді зернятка увіп'ялися в його груди, немов цвяшки; Йосафат стрепенувся, намагаючись чимдуж протиснутися вперед, а моці для цього не вистачало; колючі зернятка перераховували кожне його реберце, пробігаючи по них, ніби прутик по драбинових щаблях, й спиняли — виклично, покірно, обітливо й грішно; хлопцеві здавалося, що просувається до виходу, а він стояв стовпцем, очі його злилися з очима дівчини, й вона безжалісно спивала їх; Йосафат хотів шепнути їй до вуха, що буде чекати на неї коло Білого хреста, та цих слів зшерхлі губи вимовити не змогли; він урешті таки вихопився із задушливої тісняви й, очманілий від несподіванки, вибіг за церковну огорожу.

Стежиною понад битим шляхом вибирався Йосафат на гору до Білого хреста, що позначав межу між буйнопарубоцьким Іспасом і сумирною Боднарівкою, весь час оглядався, чи не йде за ним слідом Наталка — не йшла, і він постановив собі чекати біля хреста хоч би й до ночі, і вона таки пройде, бо ж немає іншої дороги до Боднарівки; проймала хлопця тривога, щоб бува не перехопив Наталку хтось із бандюжних іспаських парубків; від сподіваної радості мліло серце, а обличчя й досі пашіло від гарячого подиху білокосої красуні; він ніс в очах її мовчазну обіцянку й тиху покору, а над головою, високо в небі, кружляли лелеки, збираючись на раду перед відльотом у вирій, кленове листя на узліссі золотилося першим осіннім накрапом, в діброві тужили за літом готури — усе на світі дихало несамовитим чаром, і ось зараз наздожене Йосафата Наталка, за руку візьме й піде з ним поруч, а він, ніби всемогутній мольфар, стягне з неба найдужчого лелеку-вожая, й вони полетять на ньому, полетять...; а вже дзвони задзвонили на закінчення відправи, й барвистий люд висипався з церкви й розбрівся стежками увсебіч із запрошеними на празник гостями; а може, й Наталку запросили... — й стояв Йосафат коло Білого хреста, витягнувши, немов журавель, шию.

І враз гарячий вітер вдарив йому в обличчя, бо з видолини виринула білокоса дівчина; Йосафатові здалося, що вона підбігає, кваплячись, до нього, та подув раптом

крижаний протяг, і замерз хлопець на морозі нечуваної кривди: чужа й личком прісна Наталка, звіддаля забачивши його, круто звернула на лісову стежку й потонула в зеленій повені, а тоді все на світі стало несправжнім: м'якуш гарячих дівочих персів і солодкий біль від дотику гострих зерняток, що збороздили його ребра, залишивши на них незагойні ритвини, і великі сині очі, які до денця випили його зір — і він осліп навіки, і тихі лелеки в піднебессі з дужим вожаєм на чолі, котрий доконче мав упасти до Йосафатових ніг для беззастережних послуг, — усе однієї миті стало несправжнім, й подався Йосафат навмання крізь Камеральну діброву до зчужілої й непотрібної йому Боднарівки.

Так було один лише раз і більш не повторилося: приходячи на неділю з Коломиї додому, Йосафат переймав Наталку на толоці, й вона не втікала, бо їй гонорно було пройтися на виду в усієї Босні з ученим гімназистом, сама ж бо з найбіднішої хати й лише чотири класи закінчила в сільській школі, в думці мала зовсім інше: сковував і знуджував її мовчазний залюблений Йосафат, й вона відсмикувала з його долоні руку, коли він насмілювався її зайняти, і сказала б йому Наталка, якби вміла: якщо не вивільнить своєї руки, то муситиме піти з ним назавше, а вона ще хоче почекати, та невже один лише Йосафат мав би зустрінутись їй на стежці; а може, Наталці не вчений чоловік потрібен, а може, вона хоче не встидливого гімназиста, а буйночубого галабурду, що вущанки рве на пазушині в танці, а на Великдень за дзвіницею до спідниці добирається, поки не дістане по писку; а може, їй судився князь, лицар, вояк... а може, вона вже покохала!.. Та цього не говорила Наталка Йосафатові, бо як посміла б таке сказати; вона залишала хлопця біля дідової пасіки, яку мусила минати, щоб зійти в свою узворину, а він ні разу не зважився її спинити і сказати, що знає про її блуд, і хай би впору спам'яталася, бо горе принесе собі й людям, чей же той, на кого задивилася, жонатий; знала Наталка, перед чим хоче застерегти її Йосафат, а тому далі йти йому забороняла і втікала від нього із своєю солодкою таємницею.

Аж нині, коли вийшла з пивниці, дозволила хлопцеві переступити межу її обійстя, бо страшно стало на світі, та марно дошукувався Йосафат на її личку того, що примарилось йому на престольний празник в іспаській церкві, й він проказав, насилу добуваючи з горла слова: «Прийди, Наталко, до нас слухати музику...», а у відповідь почув чуже, поважне, дуже доросле й скрушне: «Хіба тепер до музики — он стоїть на Шпаєвім Софія Маланючка й голосить: такі то нині співи та забави, і мені також голосити хочеться...»

І Йосафат зрозумів, що дівчина мовить правду, і, певне, через те, що збагнув її — безнадійну і тривожну, перед очима знову промчав зранений олень, а за ним услід понад зґрасованою дебеславською дорогою пропливли три трумни, допадаючи до сільського цвинтаря...

II

З гір до села мчав сполоханий олень. Звір розпачливо втікав від несподіваної смерті, про яку досі не відав: вона не мала кольору сизого дна запаморочливої безодні, що втягувала в себе розшалілого в погоні за самицею заблуду, і не пахла пітним духом здурілого від осінньої похоті оленячого стада, яке ревом заманювало з найвіддаленіших гірських нетрів дужих рогачів з роздутими ніздрями і зударяло їх рогами у смертельному герці за право продовжити свій рід; ця смерть пахла селітрою, яку господар-гайовий, із незмінною рушницею за спиною, засипав узимку до оленячих годівниць, — нині ж її запах витав не на землі, а в повітрі, він народжувався з полумені, диму і сухого грому, що ось знічев'я пролунав у горах і вмить помножився стократно в лісах, ізворах, на полонинах і царинах, пошматувавши відвічну тишу Карпат, — то раптом забешкетували чужі гайові; їх було багато, вони чомусь познімали із-за спин рушниці й наступали одні на одних обабіч оленячого путівця, випускаючи з дул шалений свист, який то тут, то там вражав смертю і їх; олень не розумів, чому враз порушився спокій у стугонливо тихих борах і що трапилося з

гайовими, котрі донині ревно той спокій оберігали, а ось познімали вони з-за спин рушниці — щоб убивати.

Моторошний свист пролетів крізь оленячу корону, зачепивши гілку рога, й вона відлетіла вбік, немов сучок від удару сокири; тоді олень почав утікати: спочатку скоком, фицяючи задніми ногами, ніби відганяючись від збожеволілих убивць, які зовсім недалеко, позаду нього, стріляли, кричали, зойкали; врешті справжній страх блискавкою прошив усе оленяче тіло, виструнчив його, сподовжив, і звір помчав униз бездоріжжям; він зачіпався рогами за дерева — трощилось гілля і трощились роги; вже на голові в оленя стирчали тільки штурпалки, з яких росилася кров на шерсть, на листя, на траву; смертельний свист наздоганяв звірину, та коли вже й свисту не стало чутно, олень вгамувати свій страх не мав сили: він біг, хропів, стогнав, останньою надією сподіваючись, що перенасичений стрілянинoю ліс врешті закінчиться, і він опиниться серед людей, які оленів ніколи не вбивали; й таки замерехтіли перед ним просвіти між деревами, й звір уже знав, що за мить-другу він вирветься з лісового полону, влетить у село, там уздрить свого господаря-гайового, котрий завше годував його сіллю, і в нього знайде прихисток. І коли бездоріжжя втиснулося нарешті в стежку, що виводила до села, коли вже забіліли боснійські хатки, назустріч оленеві вийшов стрілець з рушницею напереваги — був то чужак, свій не наставляв би на нього дула, тож олень, не сповільнюючи бігу — бо ж утікати нікуди, весь світ заступили вбивці, — в розпачі помчав на ворога, щоб ударитися в нього зраненими рогами; гайовий Юрко Васютин упізнав оленя, однак стежка була глибока й відступати він не мав куди; вихопилася з рушниці цівка вогню, олень ще встиг побачити хмарку диму — і увіп'явся враз у його лоб пекучий свист: передні ноги підігнулися, і тяжко впала на землю звірина, вкладаючи в останній рев і лють свою, і кривду, й нерозуміння безглуздості кривавої смерті.

Боднарівський гайовий із жалем дивився на мертву оленячу тушу, а вже з Босні бігли на постріл жадобливі селяни, щоб розпаювати між собою свіжину, не відаючи того, що невинна смерть невинною смертю може бути відомщена.

З гір до села мчав сполоханий олень.

«Він біг на мене, — мовив гайовий скрушно до Йосафата, якого батько прислав на паювання, — не бери, хлопче, того м'яса...» — й закинувши на плече рушницю й зсутулившись, пірнув у стихлий Матіївський ліс.

То була перша кривава смерть у Боднарівці за річний термін війни, й залишила вона на землі сатанинську печать, яка давала дозвіл убивати. Того рескрипту смерті не зуміли відчитати селяни, й чорний знак невдовзі заріс кропивою, проте розпорядної сили не втратив; пожадливці розділили поміж собою оленячу тушу й розійшлися домів; Юрко Васютин прочув серцем лихо й засунув рушницю в стріху, сам більше не сходив із свого белебня, що на межі з Кривобродами, й ніхто його не зустрічав ні в селі, ні в лісі; через це моторош повіялася по селу — має ж бо гайовий рушницю, а хтось згадав, що дебеславський староста Томенко, якому підлягає й Боднарівка, недавно зачитував на сході розпорядження коломийського крайсгауптмана здати зброю під загрозою смертної кари, тож сміливіші ґазди порадилися з пасічником Федором Юлининим, що вважався найстаршим і наймудрішим господарем у селі, й разом подалися до Юрка на белебень просити, аби пішов із фузією до Коломиї і віддав її кому там слід; більше за всіх фудулився Йосип Кобацький, сільський злодійчук, якого на крадіжці ніхто ще не спіймав, хоч усі знали, що сільські курники обчищує ночами він; Юрко Васютин відпекувався, мовляв, давно вже віддав рушницю кому треба; ґазди ж не хотіли йняти віри, проте послухалися Федорового «язда!» й полишили гайового в спокою, лише Йосип довго ще нюшкував по обійсті, придивляючись злодійським оком то до дровітні, то до повітки, то до стріхи, що трухлявими околотами досягала землі, закриваючи призьбу.

Згодом пригода з оленем забулася, і не зсилав наразі Господь покари ні на вбивцю, ані на тих, хто спожив свіжину, проте смерть отримала дозвіл вступити до села — був він закріплений печаттю, яка давно вже заросла кропивою.

Жила під Залуцьким лісом єврейська родина Пінкаса Шпайхера — чорна й бідна, зовсім не єврейської натури, бо обробляли вони поле, Пінкас пас корову, Шпай-

херова машинувала людям молоко на центрифузі, син Мендель торгував у трафіці тютюном і рибою, донька ж Алта нічого не вміла робити, лише читати, й випозичала в учителя по три-чотири рази ті самі книжки — «Кобзар» чи просвітянський календар або ж лікарський порадник.

Німці давно вже паношилися в Коломиї, вже й відбулися єврейські погроми по довколишніх селах; в Іспас, куди провадив з міста битий шлях, однієї ночі в'їхали карателі й розстріляли сім'ю маклера Шимона: старих убили на порозі, як тільки вони на грюкіт відчинили двері, сини Іцик і Хаїм, які торгували телятами, заховалися під перини — то їх гестапівці навіть не стягали на долівку, намацували крізь пір'я голови й так стріляли, а сестри-красуні, які на своє щастя не надто були схожі на жидівок, Салька і Рифка, вискочили зі спальні через вікно і зникли в темряві: їх потім порятували люди, й вони стали вихрестками... А до Боднарівки німцям доступу не було, бо дорога, яка звертала з іспаського шляху через урочище Волове в гори, пропадала в глевтушних баюрах; у дощі проїхати нею було неможливо й возом, а про те, щоб добратися до села машиною, не могло бути й мови, — то жила собі сім'я Шпайхерів поки що в безпеці, хоч усі в селі знали, що так вічно не буде; селяни жидів не займали, хіба лише Йосип Кобацький, проходячи мимо шпайхерівської мізерії, кидав у дощаний дах камінням і вигукував: «Гей, жиди, ви ще тут?»; люмпака ніхто не зацитькував, всі його боялися, але й не заохочували до погрому, — і так та сім'я жила в страху й приниженні, в запобігливості перед сусідами і в ревних молитвах, аж поки німці не пригнали на Волове бригаду баудінстів, які зашутрували дорогу...

Першими приїхали в село вантажівкою польські поліцаї, які служили в гестапо, щоб забрати до коломийського гетто боднарівських жидів: їх виштовхували, німих і в душі вже мертвих, кольбами автоматів із хати й викидали, немов дрова, у кузов машини, а Босня притихла, завмерла, сховалася — ніхто й не писнув, ніхто не хотів тепер жидів і знати, хоч вік прожили з ними в сусідстві, та саме тієї хвилини наднесло з Вулиці Йосипа Кобацького, і він загорланив на всю Босню, захлинаючись та приказуючи:

«Так вам, паршивці, й треба, досить ви вже напилися нашої крові!» А тоді з кузова підвелася стара Шпайхерова й прорекла страшні біблійно-пророчі слова: «Почекайте, почекайте, нами розчинять, а вами замісять!» — і повис той проклін над селом: люди вмить згадали вбитого оленя й чорну печатку смерті на Матіївському узліссі.

...Згадки пливли, ніби повторювалося прожите, і гойдалися над дебеславською дорогою три трумни, засвідчуючи, що прокляття Шпайхерової таки сповнюється; заглянути в домовини ще раз і знову пірнути в чорну отхлань несусвітньої розпачі було Йосафатові невміч, він мусив від страшних згадок кудись утекти, бо зачерпнути розради не мав у кого: на вуглі найбіднішої в селі хатки стояла розкішна, неприступна й смутна Наталка Слобідська — вона лиш почала виглядати свою долю, а Йосафат її долею не був; на чолопку Шпаєвого знемагала на березневих вітрах, немов монумент скорботі, постать Софії Маланючки, — куди ж сховатися Йосафатові від цього розіп'ятого життя, а ноги самі несли його до вчительського будинку, що — чепурний, під червоною черепицею, з верандою й балкончиками — височів над Боснею, ніби прообраз майбутньої цивілізації.

З учителевого подвір'я виходив, перехнябившись під коромислом із двома повними відрами, дурний Юзьо: він уже відправив свій недільний молебень, — дивувався завжди, і цієї хвилини, Йосафат, як то в темній голові блаженного вмістилася вся літургія, а вирятувала вона Юзя з німецької каторги, бо побожні бауери були певні, що до них на роботу потрапив туземний священик, вони боялися гнівити будь-якого Бога й виписали дивному остарбайтерові відповідний документ, у якому було зазначено, що пред'явник є духовною особою; Юзьо показував аусвайс на кожній залізничній станції, і колійовці відправляли його у відповідному напрямку, аж поки не доїхав до Матійовець, де вже сам упізнав дорогу й добрався через Пиконів до Боднарівки... Юзьо глипнув добрими балухатими очима на племінника й попросив закурити, некурящий Йосафат подав йому спеціально припасену цигарку, і втішений Юзьо заспівав тоді весільної; дивувався Йосафат, звідки в

їхній хаті взялося стільки музики, бо ж, сидячи в пасіці, старий Федір водно співав коломийок, Ілько при першій-ліпшій нагоді накручував грамофона, Юстина недільними ранками молилася співучим голоском на призьбі, й Маруся, коли лупцював її Федір, лементувала співом сільських голосільниць, духовні й світські пісні у виконанні Юзя без угаву лунали над Боснею, і цієї миті Йосафатові груди, хоч сам був до співу німий, мов риба, розривав звідчаєний реквієм.

Загледівши крізь вікно Йосафата, вийшов на поріг молодший учителів син Мирон, гімназист-однокласник; вони з Йосафатом мешкали на станції в пані Бурмістрової — власниці присадкуватої халупи на околиці міста; мала пані шляхетського тільки й того, що прізвище, сама ж була бідна: віддавала льокаторам зелену від плісняви кімнату й годувала їх ґальоп-зупкою, проте хлопці мали сяку-таку змогу вчитися; вони змалку приятелювали, а нині єднала їх ще й пам'ять про три домовини, які пливли й пливли над дебеславською дорогою, допадаючи до цвинтаря.

III

Йосафатів візит до вчителя був зовсім недоречний: на подвір'ї ще не зарівнялися сліди від чобіт і копит, з відчиненої навстіж стодоли аж до воріт тягнулася доріжка, вичовгана сіном, яке волокли жовніри до своїх возів, бо коні вже падали без фуражу і обгризали кору з дерев; у стайні голодно мукала корова — до неї несподівано прийшов переднівок, а на пашу ще рано; Йосафат утямив, що треба чимшвидше вертатися назад — хто в такий час приходить у гості, проте Мирон якось аж похапливо взяв Йосафата за плече, ніби той цієї миті доконче був йому потрібний, і завів до хати; затоптану болотом підлогу на кухні зчищала лопаткою учителева дружина пані Марія; двері до покою були зірвані з завісів, і крізь пройму хлопець побачив учителя, що стояв на колінах біля книжкової шафи й складав у стосики вивалену зі стелажів купу книжок, — аж тепер згадав Йосафат, що в учителевому домі

три дні квартирував штаб недобитої артдивізії, яку мав вивести із боднарівської пастки Василь Маланюк; мадярські офіцери витіснили вчительську сім'ю до стодоли й палили в печі книжками; тепер учитель складав те, що зосталось, вряди-годи зупинявся, дошукуючись книжки, якої вже не було; він розгублено поглядав то на дружину, то на сина, а тепер і на Йосафата, й говорив ніби не до них, а до себе: «Ніцше нема... і Достоєвського... та й Франка нема... та як це так, Господи, невже згоріло?» — скруха вчителя була безнадійна, та ось раптом просвітліло його обличчя, він підвівся й ласкаво гладив палітурки томів Грушевського і Лепкого, показуючи їх хлопцям.

Йосафат ніжно любив свого вчителя: завдячував йому ґрунтовною підготовкою з математики, яку здобув у початковій школі, — нині учень міцно стояв на тому первісному фундаменті знань і вважався найкращим математиком у шостому гімназійному класі й міг лише шкодувати, що навчається у класичному навчальному закладі, а йому б — у реальному; Коломийська гімназія підходила більш Миронові, який кохався в гуманітарних предметах і потайки писав вірші та оповідання; цієї ж хвилини форцуги думали лише про одне: чи доведеться далі вчитись, а чи обвалиться їхня шкільна дорога, підмита воєнною повінню?

Йосафатові жаль стало вчителя, який у потертих штанах і фланелевій сорочці, пригноблений і розгублений, клячав біля книжкової шафи, ще ніколи таким його не бачив, хоча... щось надломилося в гордій натурі пана Шинкарука того дня, коли старший син Богдан перед самою матурою зголосився до дивізії «Галичина» і в коломийському театрі склав присягу перед прапором з жовтим левом та знаками «СС» на полотнищі; недавно батько отримав від сина першого і, напевне, останнього листа з Гайделяґру, де дивізійники проходили вишкіл.

...І як ти можеш, сину, ставати на бік німецької сили після того, що сталося в Дебеславцях?; а чому татко записався до Українських січових стрільців і склав присягу австрійському цісареві тоді, коли австро-угорські карателі вішали по селах так званих москвофілів, чому татко не хоче нині зрозуміти, що створюється перша українська

регулярна дивізія, яка стане ядром національної армії?; та невже ти сліпий і не знаєш, і не чув, що на захід нестримно котиться червона лавина, яка розчавить вас разом з німцями?; за Першої світової війни царська лавина докотилася аж до Маківки, такі, як татко, стояли на тій горі зі зброєю і не ховали в запічок; то були інші часи — розпадалися імперії...; і нинішні імперії теж розпадуться, бо така закономірність, що у війнах вони валяться, але ви, прославлені комбатанти, нових часів розуміти не хочете, бо обросли сім'ями і сяким-таким достатком; а з чого складається нація, як не з родин, які треба оберігати?; а хіба ваші батьки їх не мали, проте благословляли своїх синів в усусуси!; а ти подумав, що буде з твоєю матір'ю, сестрою, братом, зі мною, коли сюди прийдуть більшовики й дізнаються, що ти служиш в дивізії «Галичина»?; ви, старші, заховалися в мишачих нірках, а світ горить, і в ньому — Україна, та невже ми маємо зганьбити себе перед народами Європи, які нині — всі до одного — борються за свою незалежність, й покірно, мов те німе бидло, міняти ярмо на ярмо?; та краще б ти пішов до УПА — то хоч і безнадійна, зате лицарська боротьба, УПА нікому, крім України, не служить; а ми при першій нагоді з'єднаємося з повстанцями і перетворимо партизанщину на регулярне військо!..

Розмова батька з сином відбувалася в цьому самому покої, де тепер учитель бідкався над книжками, її слухали Мирон і Йосафат і не знали, на чий бік стати, а наступного дня Богдан попрощався, й поник тоді учитель, зсутулився, немов у власній душі зачаївся перед неминучою бідою, і вже ніколи потім не бачив Йосафат свого вчителя у тих трьох гордих іпостасях, в яких він завше з'являвся перед людьми: елегантного, випрасуваного, з білими манжетами й бордовою краваткою інтелігента — в школі, обпаленого сонцем й вітром обвіяного хлібороба — на полі, а довгими зимовими вечорами — розважливого мудреця, до якого приходили селяни на пораду... Стояв нині над купою книг надломлений чоловік із сивим волоссям й латкою брунатної лисини, з поораним передчасними зморшками обличчям і затаєною тривогою в сивих очах... Й собі на втіху запримітив Йосафат, як бадьоро засвітилися очі в

учителя, коли він знайшов томи Грушевського і Лепкого, та це тривало тільки мить, радісний зблиск в очах погас, Шинкарук опустив книжки на долівку й проказав: «І ці згорять...»

Тоді пані Марія, яка наче й не помітила Йосафата, і це його бентежило, бо сам розумів, що прийшов не в пору, хоч у домі вчителя ніколи не почував себе сковано, — тоді, як учитель вимовив сповнені резиґнації слова, пані Марія приперла лопатку до печі, розпрямилася й приречено дивилася на чоловіка, готова приймати звинувачення, й ніхто з присутніх у хаті, крім найстаршої доньки Юлії, яка в цю мить вийшла із своєї кімнати й зупинилася навпроти батька, не знав, що кожна його фраза сьогодні падатиме докором на маму, нібито вона винна, що книжки згоріли, що озимину на городі зграсували мадярські коні, що більшовики дійшли до Пруту і кожної миті можуть переправитися через ріку і таки перейдуть, і займуть Запруття, а тоді завітають до боднарівського вчителя і спитають, де його старший син, — а що ти їм відповіси, ти, яка благословила Богдана на подвиги, а тих подвигів не буде, лише погроми і смерть; тож від тебе однієї залежала наша доля, від трьох твоїх слів «сину, не йди!», і він би зостався, бо ніколи тобі не перечив; але ж бо ти, мов спартанська мати — який фарс! — осінила синове чоло знаменням хреста й ніби в домовину поклала, та й домовина ще не така страшна, як ординська помста нам усім за супротив їхній силі! — всю цю тираду прочитала Юлія в батькових очах, або ж відбилася вона в упокорених виною маминих, і сказала донька до батька: «Війна, татку, танок смерті, віхола, а ти хотів би, щоб вона у твоїй бібліотеці не здула з поличок жодного папірця?»

Юлині слова стосувалися начебто недопалених книг, які лежали купою на підлозі, й поза ними жодною іншою бідою в сім'ї вчителя і не пахло, хоч знали всі, і Йосафат теж знав, що мовилося зовсім про інше; те — інше — висіло над головами стривожених людей, немов гільйотина, та називати речі своїми іменами ніхто не важився; справжня біда відсувалася в тінь, й коли її не видно, то не така вона страшна; мати вдячно глянула на доньку, і батько теж

відчув полегшу, бо що таке — книжки, це ще не все можливе нині лихо, і хай не виливається розмова із завбачливо спрямованого русла, тож проказав Шинкарук — навіть гордість прозвучала в його словах: «Я все життя збирав книжку за книжкою, і нинішній мій жаль має причину...»; Юлія, втішена, що найприкріша перемовка цієї хвилини не відбулася, звернулася до хлопців, напустивши на себе грайливу безтурботність: «Я вже на пенсії, шановні кавалери, школу в Гуцулівці замкнула, учні шукають по лісах мадярської зброї, а татко хай проголосить у Боднарівці республіку — поживемо хоч трошки на волі!.. А чим ви будете тепер займатися?»

Йосафат із Мироном переглянулися й усміхнулися до Юлії. Найстарша з учителевих дітей була милою й життєрадісною дівчиною, гімназію закінчила позаторік і про іншу працю, ніж учительська, не мріяла; ще гімназисткою постановила піти слідами батька; учителів по селах бракувало, й Шинкарук влаштував недовчену доньку в початковій школі сусідньої Гуцулівки; Юлія не мала відбою від залицяльників, а чим їх зваблювала ця чорноволоса кучерява панна з гострим носиком — важко й сказати; двічі вибирала вона наречених з череди кавалерів, та жодного втримати біля себе не змогла: перша шкільна любов, Іван Захарчук, виїхав разом із коломийськими фольксдойчами до Німеччини тридцять дев'ятого, сорок другого обізвався до Юлії тільки раз — з УПА, й більше листів вона не отримувала — може, й загинув; а Михайло Сорока перед самою матурою зголосився разом із Богданом до Дивізії, й, напевне, дівочі сльози не раз змочували ночами подушку, та цього ніхто не знав, й іноді батько дивувався з її спокою: фаталізм то чи сила волі?

Йосафат відчув себе вільніше, коли з'явилася Юлія, та відповісти на її запитання не зумів, а воно до відповіді й не зобов'язувало — хто міг нині знати, що діяти; він поглядав на Мирона, а Мирон на нього, й так стояли мовчки два однолітки, до яких прийшла сімнадцята весна: одного з них встигло зранити перше кохання, а другий ні про що інше не мріяв, як написати повість про те, що нині відбувається на світі, — він уже списав чимало сторінок

в учнівському зошиті, а тому зрадів, що зайшов до нього приятель; зараз вони виберуться на горище, де Мирон має власну, ще недобудовану кімнатку з балкончиком, що виходить у сад, — там його царство: столик, крісло, книжки і заховані поза козлами рукописи віршів та оповідань; нині ж Мирон прочитає Йосафатові перший розділ із повісті «Кривавий тан»...

Учитель хотів-таки розпочати розмову з хлопцями, треба було якось виходити з гнітючої мовчанки, ніхто ж бо не зважувався заговорити про найтривожніше — як далі потече життя, та й хто міг про це знати; Шинкарук збирався сказати, що завтра відчинить школу, і Юлія теж приступить до роботи в Гуцулівці, — хай діти ходять хоч на сяку-таку науку й не нипають поміж кущами за полишеними снарядами, та враз його погляд упав на столик, де лежав лист від Богдана, і простогнав учитель: «А другого листа не буде... Ніколи!»

Тоді пані Марія суворо глянула на мужа й мовила жорстко, показуючи на хлопців: «Таж і їх могло не бути нині зовсім, усіх трьох!»

IV

Гайовий Юрко Васютин тихо пірнув у ліс, ніби хотів сховатися від свого ненавмисного злочину; було тихо, лише денеколи коротко, немовби дятел пробивав дзьобом кору на хворому дереві, туркотіли далекі автоматні черги, й лісник догадувався: напевне ж у Камеральному лісі — десь там, над скалами, що заступили дорогу бурхливій Пістинці й примусили її впадати в Прут біля Коломиї, зіткнулися повстанці куреня «Гайдамаки» з відділами німецьких гірських стрільців, які під командою генерала Крюгера взялися ретельно прочищувати ліси аж до Говерли.

Бій стих, а невинна жертва сутички лежала на узліссі оточена пожадливцями, що з нетерпінням чекали, поки чинбар Онуфрій із Сакатури не оббілує звірини, взявши собі в заплату шкіру; в повітрі пахло кров'ю і лоєм, нудкий сморід тельбухів хижо роздував ніздрі; люди штовхалися,

приглядаючись, який би кращий шмат собі відрізати, та враз розступились, бо мусили: чоловік, який щойно підійшов до гурту, мав над селом негласну владу — його начебто й не боялися, однак ніхто чомусь не хотів сам на сам з ним зустрічатися й виминав третьою дорогою; у Йосипа Кобацького, коли йшов, теліпалися, немов причеплені до рамен, довгі руки — здавалося, що він у кожну мить готовий вчепитися ними комусь у горлянку, а ще — голова, полишивши своє місце поміж плечима, випиналася вперед, ніби відривалася від тулуба, щоб чимшвидше вгризтися у свою жертву великими й жовтими, як у конини, зубами, й блідо блимали гейби заступлені більмами очі... Жив Йосип на Вулиці самотньо, жінки від нього втікали, забираючи з собою й дітей, а тому його хата була схожа на колешню, та про багатство Йосип не дбав, він вдовольнявся тим, що його бояться, — мати над людьми владу було його найбільшим щастям; Онуфрій добілував оленя, випотрошив, і пожадливці вже почали штовхатися, щоб відрізати собі кращий шмат, та враз жадоба потахла, немов жар під золою, — Йосип довгими ручищами розгорнув людей, витягнув з-за пояса сокирку, поплював у долоні і вгатив лезо в задню частину хребта; хруснуло, крякнуло — і двоє стегон опинилися в руках Йосипа; не дивлячись на людей, він закинув на плече оленячі стегна й, притримуючи їх за ратиці, мовчки пішов, витягнувши вперед голову, на свою Вулицю.

Тоді зчинилися рейвах і штовханина, люди відбатовували куснями оленятину, хто скільки захопив, закривавлювали руки, зранювали до ребер пальці й урешті розійшлися, полишивши на траві оленячу голову з потрощеними рогами. Й аж тоді спам'ятався Йосафат, і несусвітній сором пройняв його за те, що стояв і дивився на цей содом, і жаль йому стало сусідів, які видирали один одному з рук шматки свіжини, й відчуття щастя діткнулося його, що тато сюди не прийшов, і дід Федір теж не злакомився, та й Наталчиної мами, слава Богу, тут не було; і як після цього, що сталося щойно, дивитимуться одне одному в очі ті, які так ницо пожадобилися, адже м'ясо минеться, а пам'ять про сором зостанеться, і тільки Йосип Кобацький встиду

не матиме ніколи: він завудить у каглі оленячі стегна і в базарний день гонорово продасть їх у Коломиї, а ще — після того, як боднарівські ґазди не зуміють переконати Юрка Васютиного, щоб віддав фузію владі, а Йосип догледить на стрісі підозріло здутий сніпок, — втішатиме себе до часу надією, що колись уночі пробереться на Юркове обійстя й витягне з його стріхи рушницю, яка додасть йому ще більшої влади над людьми, — най лиш німці вступляться: Йосип накує джаканів і ходитиме по селу озброєний, ще й старостою себе проголосить або війтом, а може — і станичним!

...Базарний день на коломийському ринку був тоді не надто людний, бо посередині площі, яка межувала з ґетто, висів на телеграфному стовпі заболотівський спекулянт, котрого повісили німці за те, що біля виломаної в ґеттовому паркані діри вимінював у жидів на золоті й срібні речі хліб; повішений мав висіти на пострах необачним десять днів, і вже над ринком тягнуло смородом; Йосип Кобацький розклав свій крам на столику в кутку площі, куди не долітали трупні мухи; конкурентів не було, тож сподівався на добрий торг, й насправді невзабарі підійшла до столика молода пані в капелюшку з павою й золотим ланцюжком на шиї, мала вона високі звабливі груди, які ледве вміщалися під корсетом, і по них впізнав Йосип відому всім у Коломиї курву Агнєшку, яку кожен за плату міг будь-коли найняти, ну, може, одному Йосипові це б не вдалося; Йосип улесливо до пані усміхнувся, запрошуючи до краму, вона підійшла, натиснула пальчиком оленяче стегно, нагнулася, понюхала й, вигукнувши стиха «о, дичина!», кивнула продавцеві, щоб ішов за нею, і Йосип, закинувши на плечі вуджені стегна, втішно подався слідом за лярвою.

Агнєшка йшла, вихляючи круглим, мов мандоліна, задом, вряди-годи повертала голову й скоса позирала, чи не відстав продавець дичини, бо запропонував він їй вельми ласий, як на нинішній день, шматок, і коханий Яцек, який уже два тижні живе в неї, чого досі з жодним любасом не траплялося, напевне зрадіє, бо любить смачно попоїсти, вона то сповільнювала, то прикваплювала крок,

щоб триматися на певній віддалі від брудного хлопа: не дай, Боже, хтось побачить їх разом й по місту розпапляє, що Агнєшка вже на таких клієнтів зійшла, а тоді навіки пропаде її так старанно за час війни відпрацьована опінія офіцерської повії; лярва звернула у провулок між ратушею й фотосалоном Кіблєра, вийшла на міські смітники й попрямувала поміж купами відходів до покритої толлю халупи — надто вже скромного, як на нинішнє її становище, помешкання, та хто тепер з того дивується — війна, прошу панства, війна, — і Яцек, видно, добре це розуміє: ось уже скільки часу перебуває в неї польський поліцай, який служить у шуцманшафті!

Агнєшка відчинила ключем вхідні двері, навпотемки пройшла крізь сіни до кухні, а коли вже і Йосип став на порозі, заспівала: «Яцеку, коханий Яцеку, поглянь-но, що я тобі принесла!» — і поки в сусідній з кухнею кімнаті хтось там кашляв, сопів, бурмотів, Йосипові більма прикипіли до одвірка покою, де на цвяшку висіла ремінна купля з кобурою, з якої стирчало чорне руків'я маузера. Йосип відчув, як усе його тіло осувається вниз і ніби утрамбовується в ноги — стали вони такі важкі, що не зміг би їх зрушити з місця навіть тоді, якби хтось націлився в нього з того ж револьвера; й тільки про це подумав, як із дверей покою висунулася рука й зняла куплю, потім пройму дверей заступила кремезна постать у чорному мундирі, і вже офіцер заперезався й долоню поклав на кобуру, наче перевіряв, чи є в ній зброя.

Йосип нарешті знайшов у собі силу посунути важкі ноги назад — він готувався до втечі; це помітила Агнєшка й спробувала його заспокоїти: «Нема чого боятися, ґаздо, ви продаєте — ми купуємо»; офіцер підійшов до столу й придивлявся до товару, він якусь мить здаля хижо принюхувався, потім різко сягнув рукою по будженину, підніс до очей і, простягаючи її до продавця, процідив крізь зуби: «Оленина, а то звідки?!» Й підламалися в Йосипа ноги, він присів на порозі й залебедів: «То я знайшов... у лісі...» — «Завуджене, готове?» — пронизав шуцман жорстким поглядом на смерть переляканого спекулянта і, підступивши, вдарив його чоботом у пах. «Зброю маєш,

де вона?» — гаркнув, і Йосип покотився з порога в передсіння; він перебіг навкарачки сінешну долівку, та схопила його за комір кептаря дужа рука поліцая, і зрозумів Йосип, що тут йому й кінець.

«Я не маю зброї, то...» — «А ти знаєш, хто має? Знаєш, ну?!» — термосив його за оборки офіцер, і враз полегшало на душі в Йосипа, бо ж він таки знає, в кого рушниця і де вона захована; крізь перестрах добиралася до його свідомості щемна надія: гей, та чи то не всміхнеться йому ласка Божа, він отак-во, диви, й на службу зможе стати до гестапо, коли покаже на здутий сніпок у стрісі Юркової хати; заслужить довіру, а тоді... аж тоді над селом запанує; Йосип склав руки на груди й прошепотів: «Не вбивайте, я поведу...»

Офіцер кивнув через плече до Агнєшки, мовляв, довго не затримається, й повів Йосипа Кобацького до гестапівської тюрми, що біля міського кінотеатру.

V

Наступного дня після відступу мадярів бурею увірвалася весна в Боднарівку: із заходу налетів навальний легіт, він злизав рештки снігу із шпаєвських горбів, зашкарублював розбейканий суглинок на стратованих узбіччях, розчісував ліщинові хащівники на узліссях, пригинав додолу голі верби при дорогах і звідкілясь приніс на Федорову пасіку нечуване диво — оксамитового метелика з червоними кружальцями на крильцях; метелик був ще кволий, вітер кидав ним до землі, то знову підносив у повітря; комаха, що зарання визволилась з личинки на свободу, не могла у ній узвичаїтися, вона припадала то до стін вуликів, то до стовбурів яблунь, аж поки не вчепилася за волохате зап’ястя пасічника, який, зачувши натужне гудіння бджіл у пнях, зайшов поглянути, котрий з них більш, а котрий менш живучий, бо ж буває таке, що рій за зиму й зовсім змертвіє; Федір накрив метелика розчепіреною п’ятірнею й з жалем придивлявся до тремтячого тілечка, потім узяв відчайдушного вісника весни за крильця й відніс до хати,

щоб на шибці зміцнів до справжнього тепла; з хати Федір вийшов разом із Йосафатом, а бджоли-розвідниці випорскували з вічок, мов шрапнелі, й притьмом поверталися назад, зачувши зрадливість першого весняного сонця; Федір обережно відчиняв вулики й тут же прикривав їх, залишаючи щілину для свіжого повітря, він гумкотів свою улюблену коломийку, та слів вимовляти не важився, щоб не почула Маруся; знав Йосафат ті кучеряві рядочки, що водно наверталися дідові до уст: «Ой на Петра вода тепла, на Ивана студена, ото ми ся сподобала дівчина Олена», а чи то була пісня про Олену Єзунину, з якою в молодості грішив, — не знав Йосафат, та, певне, про неї: ще й нині люди подейкують, що була вона з біса вродлива повійниця, — тепер стара карга, бокує від людей і на молодих бурчить, коли якась там пара зникає в лісі, щоб і собі солодкого гріха зазнати; гей, була ж та рання воля, а пошанувати її не зумів Федір або ж не мав ще сили втримати у руках долю — немов той метелик, який нині не встояв у єдиноборстві з першим весняним вітром.

А все ж і до метелика, і до бджіл, і до старого Федора підступало незборне відчуття свободи, бо надходила весна, і той легіт, що немов збитошник налетів із заходу вранці, враз спинився над селом і занімів у тихій млості, а на пагорби ліг великодний спокій, якого боднарівська земля давно не зазнавала, і нічим той спокій наразі не рунтався — ні пострілами, ні чужинецькими перемаршами, ні вимогами екзекуторів, ані лайкою поліцаїв; стало село святково тихе, й хіба лише бджоли та запопадлива метушня горобців під стріхою порушували тишу весняного празника.

Лише в душі Йосафата не було відчуття свободи, а все то від тих терпких слів пані Марії про трьох хлопців, яких мало вже не бути, й таки насправді зійшли зі світу інші три юнаки, й, можливо, Богдан, Мирон і Йосафат живуть нині замість них, — це усвідомлення завше мучило Йосафата, хоч сам ні в чому не винен, а все ж, а все ж доля йому немовби позичила чуже життя.

Тож не вступалися з-перед очей брати Томенки, сини дебеславського й боднарівського старости... Іван, який уже

був по матурі й учився на львівській медицині, приїхав якось зі Львова до Коломиї й заглянув до третього гімназійного класу, щоб побачитися з наймолодшим братом Петрусем, — о, як заздрили йому бенькарти, а серед них Йосафат і Мирон; хлопчаки вигукували «вуса, вуса!» й придивлялися до панича в елегантному костюмі, з лискучим гладким волоссям й чорними вусиками; протискалися, аби ближче біля нього стати, та доступу до панича не було: його обнімав Петрусь, який — єдиний з усіх третьокласників — мав на це право; з восьмого класу прибіг привітатися з братом середульший Грицько Томенко, й ось так стояли, ніби до знимки, в гімназійному коридорі три брати, яким рівних ніде не було, — гордість і надія дебеславського старости...

«То як треба нам жити, — думав не раз, і цієї хвилини, Йосафат, — коли кожен з нас має відробити за два життя?»; ці його думки обірвав голос вдовиці Марії, що прийшла з Потоків просити у Федора меду, щоб намазати ним тютюнове листя й прикласти до грудей Наталки, бо таки злягла, й гарячка трусить нею; Боженьку, аби лише не вмерла, в мене вона одна; а ще прийшла Марія сказати Ількові, щоб пішов на Шпаєве, — хіба не бачите: стоїть вже другий день на горі Софія Маланючка, на вітрах стоїть і голосить за Василем, треба ж її звідти звести, зігріти й нагодувати, бо так і вмре з туги молодиця.

Й пішов Ілько, хоч дорога неблизька, а хто піде, коли люди в Босні почали забувати про Софіїне горе, і вже недобачали її постаті, вже й не доглядалися до неї: чуже лихо швидко узвичаюється, то лише своє безнастанно ятрить серце; Йосафат залишився в хаті, на пасіку вже не хотілося йти, і думав про Наталку: знав, що прийде до неї, хай би й прогнала; дід позакривав вулики і теж усівся біля вікна, й обидва придивлялися крізь шибку, до якої приліпився ранній метелик; думали і про те, що він не виживе, а жіноча постать стояла на вітрах, й голосіння Софіїного вже не було чутно.

Врешті дід з онуком побачили, як на гору спинається Ілько: ось видряпується він крутим схилом, хапаючись руками за каміння, вже вийшов на чолопок і підходить до

жіночої постаті, а вона не рухається — не хоче вертатися Софія до села, нема вже їй до спорожнілої вітцівщини ніякого діла; стоять обоє довго-довго, й нарешті сходить униз Ілько, зникає в переярах, а жіноча постать і далі стоїть незворушно; за якийсь час Ілько з'являється в Потоках, минає Наталчину хатку, виходить стежкою на своє подвір'я й розводить руками:

«То не Софія, то кам'яна фігура...»

«Але ж голосила, я сам чув!» — кинувся Йосафат.

«Може, велика розпука обертає людину в камінь?» — невпевнено промовив Федір.

Й більше ніхто не сказав і слова, тільки Йосафат мовчки дивувався: все може бути, але ж чому тоді старі Томенки в камінь не перемінилися — значить, є в людині сила дужча за найтяжче горе; він бездумно діткнувся пальцем до метелика й відсмикнув руку: розіп'ятий на шибці провісник ранньої волі був мертвий.

VI

Юрко Васютин жив на Сталащуковій горі: його чепурне обійстя, обгороджене воринням, стрімко вибігло з лісу і впору зупинилося над крутим буйнотравним схилом, яке косарі викошували не пригинаючись, — і якби ступило ще крок, то покотилося б, мов писанка, по соковитих левадах аж до Волового, щоб спинитися перед призьбою іспаського гостинця; того ж маєвого ранку лісникове обійстя з остраху подалося назад і вперлося в стіну діброви, немов людина перед розстрілом: на гостинець виїхало вантажне авто, зупинилося, з нього повискакувало четверо військових — два в зелених, два в чорних мундирах — і з автоматами напереваги поквапилися вгору.

Ні гайовий, ні його жінка не сподівалися напасті; зайняті обходом худоби на оборі, вони уздріли поліцаїв аж тоді, коли ті увірвались на подвір'я й кинулися промацувати стріху — і ось один з них, в гестапівському вигнутому кашкеті, не довго пораючись, витягнув з-під протрухлих сніпків вороновану дубельтівку, роззявив у німому сміху

рота й гарикнув на чорномундирних поліцаїв, щоб взяли господаря, який стояв, не усвідомлюючи гаразд, що діється, а жінка тільки простягнула вперед руки і крику з горла видобути не могла, коли поліцаї штовхнули ґазду прикладами автоматів у спину й погнали стежкою вниз до тракту, де стояла вантажівка; вони витягнули з кабіни якогось вуйка в кептарі, шпурнули його у фосу й заштовхали досередини гайового; Юрко Васютин ще встиг оглянутися, він упізнав навідника і виплюнув йому в обличчя слово «Юда!»; хряснули дверцята, машина рвонула з місця й зникла в ямі Глибокого мосту, щоб звернути потім на коломийський тракт; вуйко в кептарі порачкував фосою вздовж гостинця — поліцаї на нього вже не звертали уваги, вони вийшли на вишутровану баудінстами доріжку й подалися вгору по Воловому — до Боднарівки.

...Йосафат і Шинкарукові хлопці перебували дома на вимушених канікулах: в Коломиї, а теж у Львові, спалахнула повальна епідемія плямистого тифу, й навчальні заклади позакривали; Ілько Федорів навіть радів з цього приводу: підходило перше сапання, й треба було рук до роботи; учителя, звісно, така оказія не тішила, але й він не давав хлопцям дармувати, бо теж мав поле; по суботах пан Шинкарук вибирався до Коломиї на учительські наради — тоді Богданові й Миронові усміхався відпочинок, бо мати не надто ревно заставляла їх до роботи — жаліла хлопців, проте вони без батька нудьгували, а менший Мирон, татів пупіль, завжди вибігав з хати на подвір'я й чекав, поки батько вибереться на горб, звідки починалася бита дорога, яка тут же входила в урочище Волове й губилася в густому лісі; і як тільки батькова постать зринала на куцому проміжку між придорожним хрестом і стіною лісу, Мирон починав махати рукою — чи то прощаючись, чи заворожуючи батька, щоб вернувся; пан Шинкарук злегка кивав йому рукою, мовляв, іди, сину, до хати, чей не маленький...

Тієї травневої суботи хлопці з якогось тривожного передчуття — адже в Коломиї на телеграфних стовпах червоніли плакати зі списками заручників, здебільшого це були виловлені облавами сільські парубки, яких фашисти

розстрілювали на жидівському окопищі по тридцять за одного вбитого упівськими партизанами німця, — пройняті незрозумілою тривогою хлопці вмовляли батька, щоб не йшов до міста — які там нині наради! — і пані Марія просила чоловіка, щоб хоч один раз пропустив, та Шинкарук на їхні просьби не зважав, він щодо вчительських обов'язків був аж надто сумлінний; бита дорога, немов бистрохідний поїзд, шугнула в ліс і понесла вчителя в зелені нетрі.

Мирон ще довго стояв на подвір'ї, й пані Марія з Богданом не сходили з хатнього порога, та враз сталося чудо: учитель виринув з лісу й повертався додому — певне, з гір надійшли води, і Прут розлився; хлопці з утіхи заплескали в долоні, та вмить закостеніли їхні руки: за батьком ішло четверо військових — два в зелених, два в чорних мундирах; його вели!

Пані Марія схопила Богдана за руку, й обоє вмить кинулися до стайні: вони випустили з хліва тлусту свиню й розпачливо погнали її, ліниву й обважнілу, городами в потоки; свиня була некульчикована, тобто нелегальна — з кульчикованої свині німці забирали половину туші, а за «нелегальну» карали господаря смертю; цієї миті, зовсім недоречно, наднесло Йосафата, і той почав допитуватися в Мирона, чому в них зчинилася метушня; свиня кувікала, присідала на задні, і поки з нею впоралися, й вона десь там, у зарослому гаєм яру, вже лежала в багновищі, два гестапівці та два шуцполіцаї з учителем попереду зайшли на подвір'я й наказали всім до одного зайти до хати.

Німці були чемні, вони приязно розмовляли з учителем, цікавилися, звідки він так добре знає німецьку мову, та враз схолодніли їхні обличчя, й старший офіцер почав розпитувати, хто в селі має зброю, бо їм стало відомо, що сільські раубшіцери[1] застрелили в лісі оленя, й люди розібрали м'ясо по хатах; Шинкарук, звичайно, про це добре відав, та чинився незнаючим: його справа — школа, мисливством ніколи не займався і про браконьєрів нічого не чув, і коли офіцер повідомив, що одного, Юрка Васюти-

[1] Браконьєри (*нім.*)

ного, вже заарештували й відвезли до гестапівської тюрми до Коломиї, учитель сполотнів і тільки розвів руками.

«Ви його знали, правда? — помітив учителеве збентеження офіцер. — І що мав зброю — теж знали?» — «Усі лісники колись мусили мати рушниці, то був атрибут професії...» — «Колись, можливо, й так, а за нового порядку кожен мав здати зброю владі. Хто ще в селі її має, не знаєте?» — «Не знаю, не бачив, моя справа — школа...»

Німці на всіх у хаті позирали недовірливо, а в одного, чорномундирного, який зрідка перемовлявся по-польськи з другим шуцманом, спалахував у очах хижий зблиск; поліцаї поскидали на ліжко автомати й попросили господиню, щоб присмажила чогось м'ясного на сніданок; вони пильно приглядалися до телячого м'яса, яке пані Марія накроювала й клала на пательню; Мирон з Богданом стояли незворушно, спершись спинами об піч, тільки Йосафат прикипів очима до невиданої зброї; шуцман із хижим поглядом підморгнув хлопцеві, мовляв, візьми в руки автомат і приглянься зблизька; учитель помітив ту німу перемовку, прошив Йосафата суворо-застережливим поглядом, і хлопець, не діткнувшись до зброї, відступив назад...

Поліцаї поснідали, розібрали автомати й вийшли на подвір'я, тільки той, який заохочував Йосафата взяти до рук зброю, затримався, став навпроти хлопців, вискалив зуби й, погойдавшись на носках, вимовив: «Шкода!» — і теж вийшов із хати; вони розвальцем поплелися дорогою і, не звертаючи на Волове, подалися попід лісом на Дебеславці.

Певне, карателям замало було одного Юрка Васютиного; провокація в боднарівського вчителя не вдалася, а в запрутському регіоні вбито не лише оленя: у дебеславських лугах над Прутом тиждень тому знайшли облавники вже розкладений труп гестапівця, тож поліцаї подалися до старости на вивід.

Була обідня пора, сім'я Томенків сиділа в кухні за столом — з причини епідемії в містах усі троє синів старости з'їхалися до батька-матері; забачивши крізь вікно німців, які заходили на обійстя, старий Томенко схопився з лавиці й запобігливо почав запрошувати їх до столу.

Непрохані гості поскидали на бамбетель автомати, і наймолодший Петрусь, достоту як щойно Йосафат, жадібно став приглядатися до невиданої амуніції. Шуцман з хижим поглядом кивнув йому, і хлопчик взяв до рук автомата; у цей мент пролунав револьверний постріл, і малий упав на підлогу, поцілений кулею в скроню; Іван і Грицько посхоплювались з-за столу й вибігли з хати; заторохтіли автоматні черги — й обидва юнаки впали постріляні на подвір'ї; тоді біля брами зупинилося поліцейське авто, німці повскакували до кузова й миттю виїхали з села, залишивши старих Томенків з трьома вбитими синами...

Богдан, Мирон і Йосафат прийшли на похорон. На широкому столі в світлиці лежали три красені — ніби дружно поснули після батькової гостини; староста сидів, відкинувшись на спинку крісла й тупо дивився в незвість; Миронові було дивно, чому він так розвалився при вбитих синах, — не знав, що старого розбив параліч; Богдан не міг відвести очей від матері, яка, схилившись над мертвими дітьми, безперервно обціловувала по черзі кожного сина від голови до п'ят; Йосафат стояв за порогом світлиці здерев'янілий, бо то не брати Томенки, а він, Богдан і Мирон лежали втрьох на смертному одрі, й не це було найстрашніше — мертвих не болить: неймовірний жах пройняв Йосафата, коли він в одну мить уздрів над постріляними хлопцями своїх і Миронових батьків у божевільному горі. У головах убитих стояли на траурній варті бійці УПА з крісами до ноги, станичний Шугай закликав у своїй промові до помсти над окупантами, а потім кожний живий підставив своє плече під домовини мертвих товаришів — і понесли їх на вічний супокій...

І все це: три домовини, що пливли у весняному повітрі до цвинтаря, промерзла на вітрах кам'яна фігура жінки на Шпаєвім, білокоса Наталка, яка в цю хвилину билася в тяжкій пропасниці, застрелений олень і розгублений учитель над купою недопалених книг постали враз перед очима Йосафата, немов зображення на фотопластиконі, коли він вдивлявся у червоні кружальця на оксамитових крильцях мертвого метелика.

І наче хтось діткнувся рукою до Йосафатового плеча: він затиснув метелика в долоні, немов збоявся, щоб тих

картинок, які просвітилися йому з червоних кружалець на крильцях комахи, ніхто більше не зобачив, а щонайперше — образу білокосої Наталки, яка десь там марила в гарячці й кликала його; він насправді чув її сухий шепіт-просьбу, щоб прийшов, не барився, бо синій вогонь пропасниці спалює її, спопеляє, і якщо Йосафат запізниться, то застане лише тінь Наталчину, як ото його батько уздрів на Шпаєвім не Софію, а тільки її знак; і де, в яких світах витає зараз пиконівська чарівниця, яка втратила найпершого в селі красеня Василя і не змогла без нього жити, в якому меві розчинилася, в яку деревину або зело перемінилась, якою птахою літає над левадами, якою хмаркою проникає крізь густі бори, а все шукаючи й шукаючи його; ой, Йосафате, я знала, що то не Софія стоїть на Шпаєвім, і тому маму до вас послала, щоб упевнитись; Софії вже немає, і я боюся, що вона привидом прийде до мене і покличе, щоб я йому не дісталася, якщо він живий і колись вернеться; але я їй скажу: якби Василь вернувся, то хай хоч одну застане...

Ти дивуєшся з моєї мови, Йосафате, а хіба ти нічого не знав про мій дівочий гріх, невже не бачив мого погляду на Василя і в церкві, і в читальні, і на толоці — тоді, як він проводив фестин біля стрілецької могили, а Софія в найвищому гонорі пазила за чоловіком, бо ніхто такого не мав; а я виросла й тебе, Йосафате, віддалила від себе і гріх свій плекала достоту так, як той зажерливий ґазда вигріває чорта в запортку під пахвою, — і нічого з собою вчинити не змогла; ти ж усе те добре бачив, Йосафате, та все ще на своє сподівався — адже Василь жонатий й мені він не світить, а вже, бачиш, — удівець; і я, коли дізналася, що Софія в камінь перемінилася, відчула, як гріх мій м'якне — ніби й гріхом перестає бути, і не пече він більше мою совість, а теплом огортає і зсилає на мене фортуну жити, бо як бути Василеві самому, коли він вернеться?.. А Василь таки запримітив мене на тому фестині: марширували парубки в стрілецьких мундирах і мазепинках, учитель диригував дівочим хором, народ висипав на толоку дивитись на свято, і я стояла в першому ряду; а коли сільські спортовці вибудували живу вежу, Василь видряпався

по їхніх плечах на сам верх, руки підняв угору, вигукнув «Слава Україні!» — і зіскочив... так легко зіскочив, ніби злетів і став навпроти мене — то я так зробила, щоб він не перед Софією, а переді мною випростався у свій стрункий, мов гаджуга, зріст; й забувши про чарівницю, яка збоку дивилася на нас обох, я очима промовила до Василя, що люблю його; він наче збоявся, спочатку відступив назад, а потім підійшов і на виду у всіх обняв мене за шию й сказав: «Ой, дівче, якби не ти, то був би-м під землю запався — так високо виліз, а ти усміхнулася до мене й ніби перину підстелила!»; чув цієї миті Йосафат зшерхлий шепіт Наталчин: то крізь гарячку виправдовувалась вона, чому відганяла його холодом від себе, та Йосафат і без цього знав — чому, бо теж стояв тоді на толоці біля могили і бачив, як спаленіла дівчина — так ні до кого ще не паленіла; і лютий погляд згонорованої Софії вловив Йосафат у той мент, як Василь обняв Наталку при людях; і чого б це Наталка упевнитись хотіла, що то не Софія, а камінна фігура стоїть на Шпаєвім, і яку пораду хоче зараз почути від Йосафата — бо ж кличе його?

Уже хилилося весняне сонце до вечора, а Йосафат прикипів до лавиці й м'яв у руці мертвого метелика — й не було вже його, тільки чорний пил зостався на долоні, й темніла від того пилу душа в хлопця; сонце сховалося за Шпаєвим, і велика, мов яблуко, зірка повисла над горою; тоді схопився Йосафат і вибіг з хати, одну лише мить повагався — і вже його ноги досягли вдовиного обійстя, та раптом застряг він по коліна в землю, й від страху з'їжилося на голові волосся: з хащів, що закожушили берег потічка, проникала крізь гілля, немов дим, постать жінки з розпущеним чорним волоссям, вона пливла, розганяючи хвилями вечірній сутінок, припала до Наталчиного вікна і так стояла довго-довго, аж поки не запала темінь і зблиснув у вікні каганець, відігнавши привид, і він, заголосивши, канув у пітьму березневої ночі.

Аж тоді зрушився з місця Йосафат; страх, який зморозив його тіло, враз степлів, розтопився, хлопець рвучко увійшов до хати й побачив удовицю Марію, яка схилилася над дочкою й голосила — то вчувся Йосафатові материн

плач, а привид Софії німо віддалився в нетрі; Наталка зсунула з обличчя ряднину, в яку куталась, мліючи в пропасниці, й промовила до Йосафата: «Як добре, що ти прийшов, я боюся: щойно була вона, хоче забрати мене з собою, то ти знайди її, втоплену або повішену, і поховай, бо замучить мене... Правда, ти видів її щойно, правда?»

«Вона до завтра умре», — простогнала Марія, й тоді Йосафат здобувся на слова, яких ніяк не хотів вимовляти, та лише вони могли допомогти Наталці, він знав про це — і дорожче було для нього життя дівчини, ніж його власне зболене кохання, тому й сказав, а від тих слів рівно задихала Наталка, й губи її прошелестіли: «Повтори, повтори, скажи, що ти знаєш цю правду...»

«Завтра Василь повернеться, й про це тобі хотіла, напевно, сказати Софія — якби могла», — вимовив ще раз Йосафат.

«Ти добрий...» — прошепотіла Наталка засинаючи.

І знову, як тоді, позаторік, коли вертався самотою з престольного празника в Іспасі, відчув Йосафат несправжність свого існування в селі — ніщо в ньому йому не належало: бджоли були дідові, музика — батькова, церковна відправа — Юзьова, життя мав позичене, а любов утратив; інший світ чекав на Йосафата, й мав він прийняти його за свого, та не знав ще хлопець нині, який то світ і де його шукати.

VII

Мирон читав Йосафатові свою повість «Кривавий тан». Озвучення тексту відразу виявило незугарність авторського письма, й Мирон ніяковів, а водночас і дивувався, адже коли це саме перечитував раніше тихцем для себе, то здавалось йому власне письмо зовсім і непоганим — може, тому, що записані рядки лише натякали на зміст, який тут же розшифровувався потоками думок; Мирон нітився читаючи, йому хотілося запевнити приятеля, що колись цей конспект переміниться на повноцінний художній твір, проте зауважив, що Йосафат уважно слухає, адже він сам

колись переживав нині почуте й, напевне, воно перетворювалось тепер у його свідомості на власний витвір.

...Час добрих надій на краще життя тривав лише кілька тижнів. Учитель Шинкарук хотів вірити, що за совітів стане легше, ніж було за Польщі, бо гірше вже наче й бути не могло. Ополячування українського населення, а особливо селян, доходило до абсурду: усіх, у кого прізвище закінчувалося на -ський (Лойовський, Ільницький), записували без їхньої згоди до так званої «шляхти загродової», й вони ставали поляками; в школах завели викладання історії й географії польською мовою, на уроках співів вивчали тільки польські пісні, а що цих розпоряджень Шинкарук не дотримувався — то й чекав з дня на день звільнення з роботи... І яка ж то полегша настала, коли на сімнадцятий день Другої світової війни Польща розпалася: Богдан з Мироном, не питаючи дозволу в батька, повишпурювали з класної кімнати портрети Пілсудського й Мосціцького, а потім — до класу заходить учитель, весь осяяний і щасливий, він каже дітям, що від сьогодні в школі всі розмовлятимуть тільки по-українськи; і на уроці української мови читає вголос «Червону хустину» Андрія Головка, після занять шкільний хор замість «Pasła Kasieńka krówki dwie»[1] розучує пісню «Засвистали козаченьки»; учитель випозичає учням новенькі ілюстровані книжки, які ще пахнуть друком, і Мирон ночами не спить, з'їдаючи захоплюючу повість Миколи Трублаїні «Шхуна "Колумб"», а в душі виношує найзаповітнішу мрію: ось закінчить на «відмінно» четвертий клас і в нагороду поїде з екскурсією учнів району на могилу Тараса Шевченка!

Післяобідні години Мирон просиджував у кооперативі на Вулиці: крамар Гриць впускав учителевого синочка за ляду, й хлопчина надивлявся невиданих досі див: ті самі ґазди, які нещодавно заприсяглися в церкві на Євангелії не вживати спиртного, дудлять у будній день дешеву горілку, й чиниться в тісному приміщенні кооперації чистий тобі содом...

«Такої влади нам треба! — гатить кулаком об ляду вуйко Мироняк, він подає крамареві лише червінця, а забирає

[1] Пасла Касєнька дві корови (*польськ.*)

п'ять пляшок найчистішого трунку для кумпанії. — Мой, та за тої засраної Польщі лишень за одну пляшку треба було дати десять злотих — цілий метер жита! Йо, така влада нам штимує!»

Мужва не просто пиячить, сміливіші закладаються за горілку в будь-що: один піднімає на руках бочку з гасом, інший їсть мило і, вигравши заклад, миттю вибігає з крамниці, на ходу розв'язуючи очкур на гачах, інший — то вже Йосип Кобацький, хто б іще — бере рекорд по спусканні повітря, проте програє, бо перднув тільки тридцять сім разів, а не сорок; дурний регіт стрясає смердючою крамницею, і врешті зогиджений Мирон втікає додому, бо щось сталося з людьми таке — що встидно...

Та минає кілька тижнів п'яної втіхи, і люди раптом тверезіють: чоловіків женуть на шарваркову безплатну роботу — на дороги й лісоповал, господарства обкладають такими високими податками й поставками, що ніхто того ні сплатити, ні здати неспроможний; у сусідніх Пилипах організовують колгосп: хто не хоче сплачувати податки — записуйся і віддавай до спілки худобу і реманент; дідича Огоновського з Волового вивозять у Сибір, а далі — то в одному, то в іншому селі — почали вже вивозити й куркулів, а той куркуль мав не більше десяти моргів пісного ґрунту; потім уже ніхто нічого не може зрозуміти: повально арештовують не тільки просвітян, а й комуністів; у коломийській середній школі, де вчаться Юлія й Богдан, арештовують учнів старших класів, — і ходить з кута в кут по хаті зажурений, аж зчорнілий Шинкарук: то таки правду писали, а ми не вірили газетам, — і про голод, і про терор у Радянському Союзі.

У Шинкаруків замешкала молода вродлива вчителька з Полтавщини — Марфа Яківна, і западає в домі вчителя гнітюча мовчанка: всі бояться Марфи, хоч Миронові вона дуже подобається. Батько примружує грізно очі й виганяє Мирона з кімнати, коли він увечері сідав ближче до гасової лампи з «Мотрею» Богдана Лепкого або з «Ілюстрованою історією України» Михайла Грушевського; учителька помічає, що їй не довіряють, й намагається порозумітися з сім'єю боднарівського вчителя.

«Мої дід і баба, — врешті зважилася сказати, — померли голодною смертю тридцять третього».

«А що — був голод?» — вдає простачка Шинкарук.

«Я розкажу вам анекдот, добре? — гірко всміхнулася Марфа Яківна. — Питають селяни партприкріпленого, що таке п'ятирічка. "А он, — показав він на цвинтар, — якщо нині там, приміром, сто могил, то за п'ять років буде в п'ять разів більше, а то ще й перевиконаємо план"».

У хаті — мовчанка. З кожним днем все більше тужавіє й навалюється на людей страх — безперервний і липкий.

І врешті — несподівана вістка: війна! Найстрашніша подія приносить надію на порятунок. Марфа Яківна квапно збирається в евакуацію, Шинкарук не затримує, цілує її в щоку на прощання й каже:

«Тепер послухайте... Нашкодити мені вже не встигнете. Вас, молоду, обдурили, і ви повірили в божество найзлочиннішого тирана світу Сталіна. Ви не раз говорили: Сталін усього не знає. Ні, він знав усе: терор — то справа його рук. Тож запам'ятайте, ця страшна влада не має права на існування!»

«Так ось який ви...» — тільки й сказала Марфа і подалася пішки до Коломиї.

Мирон перестав читати, підвів голову... Отакий перший розділ: Мирон, звичайно, знає, що його треба ще не раз переписувати, розширювати; ну а в другому буде мова про те, як люди розбили в Станіславові тюрму, коли відступили більшовики, й винесли на подвір'я змасакровані трупи; на ратуші майорить синьо-жовтий прапор, по селах організовуються «січі» — хлопці марширують, співають, готуються вступати до українського війська, та німці знімають прапори, забороняють екзецирки, і врешті народжується в Галичині нова пісня: «Що не встигла зробить Польща й большевицька лапа, доконали катування клятого гестапа...»

Йосафат дивувався, що Мирон не боїться писати такі речі. «Невже ти думаєш, що совіти так і залишаться за Прутом і ніколи сюди не прийдуть? Що буде з тобою, коли цю повість прочитають вони?» — «Рукопис можна заховати...» — «Тоді яка з нього користь?» — «Так вічно не буде:

совіти ще повернуться в свої Сибіри, — всі ж говорять, що розпочнеться Третя світова війна». — «А якщо не розпочнеться — як маємо далі жити?» — «Сільські хлопці пішли в партизани, й ми підемо». — «І всі мають загинути за Україну, а Україна — то хто, як не ми?» — «Та невже ми будемо змушені розбудовувати Україну більшовицьку?» — «А як іншої немає, то що робити? Треба працювати: хто стане військовим, хто вченим математиком, ще інший інженером або винахідником — і так виживатиме народ». — «Тільки для письменників не буде місця на нашій землі — а чи може існувати нація без літератури?» — «Письменники хай досліджують історію народу...» — «Цього мало: люди мусять знати правду про нинішній день. І тому треба писати про все, що сьогодні відбувається, скоріше чи пізніше написане побачить світ». — «Може й так...»

Коли Йосафат пішов, Мирон загорнув рукопис у шматину й засунув згорток глибоко під дахівку.

VIII

На початку березня курінь «Гайдамаки» отримав наказ розчленуватися на сотні й перейти похідними відділами по двісті стрільців з Манявських гір на терен «Повстанської республіки» й зайняти постої по лінії Прута від Яремча до Чернівців.

Сотня «Сурма» під командою Крука мала стати в Камеральному лісі між Іспасом і Боднарівкою; вона долала свій маршрут низами, обходячи Яблуницький перевал, й нарозвидні передова стежа здаля помітила довгу валку зеленомундирного війська, що спиналася на гірський хребет; за пішою колоною тягнувся обоз із артилерією та амуніцією; легкі гармати волоклися за вихудлими кіньми звивистою дорогою вгору, а важкі залишались напризволяще внизу; над валкою лунали безугавні крики й команди, капрали цвьохали нагайками по конях і по солдатах — мадяри квапилися перейти кордон, щоб чимшвидше допасти до своєї землі, не знаючи, що вона вже не їхня: Мадярщину кілька днів тому зайняли німці.

Василь Маланюк сидів на передку воза й понукував на знесилених коней, які вигинали дугами хребти й падали на коліна; офіцер доручив провідникові фірманку, щоб бува вночі не замішався між солдатами й не втік, і сам сидів біля нього, а піші солдати підпирали ззаду люшні, помагаючи коням витягати наладований снарядами повіз; солдати потайки зняли з васага заденок й, поки було ще сутіношно, скидали важкі ящики; вони люто матюкались по-мадярськи, а один лаявся інакше, і вчув Василь рідні й наймиліші нині його вухові слова: «Срав я вашій курвій мамі!»; він оглянувся, перехопив погляд солдата, який це вимовив, і запитав сварливо, щоб здалося офіцерові, ніби він коней підганяє: «Хто ти, хлопче, вйо-вйо! хто ти, що говориш по-нашому?» — «Іван Чопей з Хуста, — почув у відповідь, — таж тягніть, тягніть, скурві сини, на Бога!» Офіцер не звертав уваги, бо русинської лайки не розумів, а солдат, вигукуючи прокляття коням, додав: «Ти втікай, втікай, якщо можеш, бо за перевалом тебе застрелять, кому там будеш потрібен, а щоб вас дідько взяв, каліки!»

Василь зрозумів: йому залишилося жити найбільше півдня, бо в який спосіб зможе втекти, коли офіцер сидить поруч, та й уже розвиднюється, — й ніколи більше він не побачить ні Пиконева, ні Софії, проте не жона постала враз перед його очима, а білокосе дівча у вишитій широкими вуставками сорочці, шальовому фартуху й вишневій запасці, — і що її занесло на Юрія у Язвини, в ті нетрі, куди людська нога не ступає, чого то її корова забилася туди, куди заходити ніяк не можна, бо ще б один переяр перейшла пастушка з худобиною — і вже б її не випустили звідти повстанці, які закопались під землю в схрони; гей, та йди, дівко, геть звідси, хто ти така і що мені тепер з тобою робити, та тебе вб'ють наші, щоб не виказала партизанських постоїв; а дівчина заступила Василеві дорогу й припала до його грудей, вдивляючись в обличчя великими блакитними очима: «Та чи ви не впізнали мене, вуйку Василю?» — «А бодай тебе біда взяла, що ти тут робиш, дівче?» — «А вас чекаю, вас», — Наталка дихала на Василя п'янким запахом материнки й барвінковий віночок з голови знімала, а корова стояла обіч з почепленими на

роги китицями синіх зозулиних чобіток та білого рясту й ласкаво дивилася на людей; дівоча пазушина розщепилася від млосної напруги, й звідти випорснули сполохані груденята, такі білі й тугі, мов паперівки, — і поглинув Василя солодкий гріх; ой, та чому ж то ти, а не Софія згадуєшся мені перед смертю, дівче, а може, кличеш мене цієї миті, що лишень тебе одну бачу!

Втім із узлісся зацокотіли «дехтярі», й кулі просвистіли над солдатськими головами, почулось владне «руки вгору!» — і зупинилася мадярська валка; її зусібіч оточили партизани в мазепинках, а до офіцера, що сидів на возі поруч із Василем, підійшов сотенний і ламаною німецькою мовою звелів, щоб мадяри склали зброю, полишили гармати й вози зі снарядами, а коней можуть забрати — і хай ідуть собі за перевал. Сотенний спинив погляд на фірманові, кивнув йому, щоб злазив з воза і йшов додому, та фірман заволав утішно, й сотенному підскочили від здивування брови: «Друже Крук, таж упізнайте мене, я кущовий з Боднарівки на псевдо Довбня!» Засміявся сотенний і розвів руками: «Га, коли так, то розвертай свого воза, він нам знадобиться», — і вирушила сотня на Брустори, де мала чекати наказу до вимаршу в Камеральний ліс, поблизу Прута.

...Під ранок цілющий піт зросив Наталці чоло, й задуха, що всю ніч давила на груди, немовби то велетенський волохатий павук упав зі стелі й добирався лапами до шиї, — потахла, схолола, спустив павук смердючий дух і зсунувся долі; квадратик віконця розпогодився, з чорного став густо-синім — таким було на Юрія надвечірнє небо, коли Наталка гнала з лісу напасену корову; тиша завмерла серед бучини, й ґедзі ще не встигли вилягтися на провесні, а Красуля ніби раптом здуріла, вперлася передніми ногами в землю — їй аніруш не хотілося вертатись з вологого лісу в душну стайню; кинулася корова вбік, ніби вовка уздріла, й погналася, хвицяючи ратицями, звіриною стежкою в Язвини, в ту лісову пітьму, куди не заходили навіть грибарі, й гілля дерев спліталося у верховіття так густо, що до холодних низовин не проникав жоден промінь; бігла закосичена святоюрським зіллям Красуля, а за нею Натал-

ка в барвінковому віночку, й моторошно ставало дівчині на душі, бо таке розказували про ці місця люди, що страх морозив тіло, — про упирицю бабу Лісну, яка випиває з дівчат кров, та про довговолосу Оксану, що колись давно повісилась тут на своїй косі через нещасливе кохання й дотепер ходить нетрями, співаючи весільних пісень; Наталці вже й до плачу було недалеко, та враз Красуля зупинилася на круглому п'ятачку галявини, вкритої пухким, немов перина мохом, і глупо вперлася очима в чоловіка, що виринув із заростів...

«Дитино моя, — бідкався Василь, розкинувшись від солодкої втоми на моховій повсті; на його лівій руці лежала Наталка, й він пригортав її, не перестаючи цілувати, — дитино моя, чи ж то я знав, що ти ще незаймана — ти ж ішла до мене так відважно й знаюче... яку ж бо кривду я тобі тут заподіяв!» — «Не говоріть такого, вуйку Василю, мені анітіцьки не жаль, нащо мала-м то берегти, а потім нелюбому віддати, та я така втішена, що ви мене взяли, бо лишень вас одного люблю...» — «А що нам з тої любви буде, дівче, — та нічого...» — «Але любила-м хоч раз, йой як любила-м, а коли не зможу більше здибатися з вами, то піду за когось, мене й таку візьмуть...»

Й ніби спам'ятався враз Василь, що не за пригодою прийшов сюди, що в найтемнішій глибині Язвин стоїть зв'язковий Балей на стійці й чекає на явку; Василь схопився, якось недбало, ніби знелюбивши враз Наталку, провів долонею по її косі й зник у хащівнику, так тихо зник, що й хрусткого торішнього гілля не вчулося; Наталка встала, підійшла до потічка, що джуркотів поруч з галявиною, змила зі стегон дівочу кров і, усміхаючись від великого щастя, яке могло й не трапитись їй ніколи, погнала Красулю звіриною стежкою, — і як би то вона жила на білому світі без цієї любові, котра над усе стала найдорожчою; і що там людська огуда, шепоти, сміхи, докори, лайка, коли вона пізнала найсокровеннішу таємницю, в якій житиме — хай у тузі — до кінця своїх днів; верталися додому з Язвин — корова у вінку, а дівка без віночка...

Синє віконце світліло, народжувався ранок, і знала Наталка, що як не нині, то завтра вернеться Василь, — і я ніколи його не лишуся, хай навіть скарає мене Бог.

IX

Федір почував себе ве́лико, коли всі сорок пнів у пасіці по-справжньому оживали й починали гудіти так натужно, що як ті вулики не порозпадаються від шаленого руху, коли тисячі бджіл вилітають за взятком, летять за розвідницями й обдурені повертаються, бо весна ще рання й цвіту на землі, мов кіт наплакав, проте ні одна, крім тих, які повзають на вічках, приречені вартувати й ніколи не відати, що таке політ, — ні одна у вулику й на мить не засидиться, бо найсолодший провесінний нектар.

А вже зацвів ряст, і латочки стокроток біліють на толоці, і верби викинули жовті котики, і бруньки на деревах стали солодкими, мов перший поцілунок; метушиться бджолиний люд, і непосвяченому могло б здаватись, що у Федоровій пасіці настав безлад, бо вулики стоять густо, а бджіл нелічено, і як вони потрапляють кожна до свого пня, і жодна не заблудиться; сидячи в пасіці на ослінчику й цмулячи люльку на довгому цибуху, бо від диму лагідніє муха, думає Федір, що якби серед людей панувала така злагодженість, то б і воєн ніколи не було, а теж усі чоловіки повертались би до своїх хат і родин не полишали; та чи можна порівнювати: бездумна комаха без рою не виживе, а людина — кожна має свій окремий незалежний світ і є самодостатньою; та й що з того: скуштувавши недозволеної волі й п'янкого солоду, повертається невдаха додому, мов та бджола до вулика, щоб після шаленого лету приректи себе на довічне повзання на вічку...

І тільки подумав таке про себе Федір, як з Царини, що проглядалася крізь сад рівним рядочком хат, викотилася бебехата постать у довгополому кожусі, що й здалеку блищав вичовганою від вічного ношення чорнотою, — викотилася стара, як світ, або як сам Федір, бабуня, пов'язана торокастою хусткою, кінці якої стирчали на чубку, немов роги, й наближалася до Мочули, куди спадав Федорів сад, і вже на її обличчі можна було порахувати кожну ритвинку й уловити погляд засльозених очей; Федір знав, що то манджає своєю щоденною дорогою на Гуцулівку Олена Єзунина, і чого вона топче водно цю стежку — ніхто не міг би

сказати, крім Федора, який добре відав, що Оленине життя тримається на одній лише миті радості, коли вона минає пасіку, розворушуючи у Федорові старий спогад, бо якби в його пам'яті та згадка раптом зчахла, зблякла, здиміла, тоді й Олені не було б до чого прив'язати своє життя, і воно зникло б, немов пушинка кульбаби на вітрі...

Ба ні, не може вижити людина в самоті — не прив'язана думкою хоча б до однієї іншої людини: ось минає стара Олена Федорове обійстя, щоб приторочити себе коли не до минулого, то хоч до згадки про нього; йде щодня, не боячись сухореброї Марусі із штивними, немов риб'ячі ості, сухожиллями на довгій шиї, а та стоїть на воротях і сичить їй услід прокльонами; понад піввіку минуло відтоді, як ладналося щастя для котроїсь одної з них, а спопеліло перед обома, й обидві без любові, у чорній ненависті сходять зі свого життєвого кружальця в незвість.

Федір не дивився вслід Олені, але й не відвертався, бо ця стара жінка лише ім'я таке носить, а Оленою Єзуниною давно вже не є, і того світу, який колись кликав її й Федора до себе, заманював і запевняв, що така мить більше для них не повториться, — теж немає, є інший світ й інші люди; життя кожної хвилини стає новим, і думав Федір, що людина мусить бути дуже сильною, щоб перенести на одних плечах безліч тих життів, а тому вона не може уподібнитися бджолі, якою керує рій, — сама мусить все для себе вирішити, то чи ж не має права помилитися хоч раз у скрутну мить?

...А тоді на Царині по суботах грала крізь цілу ніч музика, — то сирота Олена наймала скрипаля Клима Запоточного й бубніста Андрейка з Багновиськ, щоб заманювати до своєї хати женихів, а вони й не барилися; кожен, хто хотів, женихався з Оленою — парубок то чи ґазда, — а наженихавшись по ґульку, та аж так, що тіло низом ставало легке, мов облущений кукурудзяний качан, — йшов додому, а в неділю із шлюбною жінкою чи то нареченою святий та божий стояв у церкві перед царськими вратами, а жінки й дівки чинилися, що нічого не знають, бо хто така Олена, щоб могла чимось заважити в їхньому житті, — побіситься жеребець, скине з себе надмір дурної сили та й вернеться

додому; а вже й дебеславський священик отець Бабинюк кликав Олену до сповіді, й вона у сповідальниці змочувала сльозами панотцеві коліна, нерозкаянно каючись: та чи ж я винна, що мене люди за люди мають, а може, якийсь і залишиться коло мене, бо-м сама-самісінька, як отой палець мізинний; панотець відпускав блудниці гріхи, — й далі гримів по суботах бубон на Царині, аж поки не поскоромився Федір, коли худотіла Маруся дурне дитя на світ привела; запрагнув тоді Федір, щоб з ним хоч щонебудь відбулося, бо до решти спісніло його життя з нелюбою, та не знав він того, що станеться в них з Оленою не розвага, а любов, — і цього на смерть збоялася люта Маруся, вікна Олені побила й Федора за чуба притягла додому — для вічної ненависті й злості, й піддався Федір, щоб не втратити шану в сусідів, — розтоптав свою любов, за яку й донині їсть його Маруся, а він відомщує їй побоями — теж за любов, навіки втрачену.

Й лише Олена пронесла її, неторкану, через усе життя: не гупав більше бубон на Царині, записалася колишня лярва до церковного братства, оберігаючи свою любов до Федора, такою святою стала, що кожну дівку ганьбила, коли якась із лісу верталася — з гріхом чи без гріха; а на Юрія й Наталку перейняла, коли та йшла з Язвин без віночка; по очах впізнала стара відьма, що зазнала дівка втіхи, й, заступивши їй дорогу, сказала: «Як-єсь уже позбулася дівоцтва, то не позбудься стриму, о, я знаю, як то котиться віз з гори, й несила його зупинити!»

Олена поминула Федорову пасіку, пройшла по ядучих Марусиних прокльонах, немов по битому склі босими ногами, і знову до Федора прийшла інша хвиля життя, яку він мусить теж понести, дов'ючивши себе нею, немов гуцульський кінь новою бербеницею, і тільки краєм серця відчув, що життя мало в нього відбутися інакше, боляче запекла та крихта туску й тієї ж миті і зачерствіла; гой-гой, чого ж то людина вертається до свого спустошеного вулика, коли знає, що в сусідньому мед солодший?

Федір передивлявся вулик за вуликом — були й мертві, вимерзлі пні, й не печалувався пасічник тією втратою, бо так має бути, вічного ж нічого немає — і в пасіці, й в

усьому світі йде безперервна переміна; то лиш на нашому Запрутті, — подумав, — ніби зупинився час, і застоїться він, немов гнила вода в заплавах, куди й риба не заходить, лише слижі каламутять намул на дні, — завмре, як не матиме руху, а для цього потрібна спонука — чужа або своя, і як чужої, слава Богу, наразі немає, то треба свою із себе видобути, бо ж не може народ жити без влади; Федір розмірковував зовсім тверезо й думок своїх не соромився, — що міг би якийсь час і постаршувати в Боднарівці, аби дати лад в селі після мадярів: тих кілька шкап, що залишилися в людей, запрягти в плуги й переорати зграсовані мадярами нивки під яровий хліб — щоб голод не заглянув у село наступного переднівку, а ще і якийсь контингент треба зібрати для партизанів, бо Василя Маланюка, який цим займався, немає, і дітей до школи зігнати, щоб темними не росли; Федір так заглибився в думки, що аж сполошився, коли хтось за спиною «славайсу» сказав; оглянувся — аж то вуйко Мироняк стоїть у своїй клепані, сперся на палицю й мовчить, а колись же галайкав у кооперативі «Такої влади нам треба!»; яка ж тобі влада здалася б ниньки, старий баглаю, — тільки очима запитав Федір, а вуйко Мироняк вмент відповів, погладжуючи довгі вуса:

«Було вже небезмай добре жити, німці моцний порядок тримали, і все мав християнин: сіль, сахарину, навіть горівку й мармоляду за контингент давали, а ще такі лямпи продавали в магазинах, що світили ліпше, ніж електрика, та й карбіду до них можна було легко дістати — та й пхалося якось біду поперед себе, а якби ще цвяхи продавалися в склепах, то було б і зовсім незле... Але німців уже нема, то най би йшли сюди другі совіти...»

Аж кинувся Федір, як почув від Мироняка такі слова, го-о, а що мав би іншого від нього почути, коли йому ще за Польщі комуна голову запаморочила, і то що лиш мовчав, бо пантрувався, а тепер, диви, вже зизує очима за Прут; але дзузьки: наші стоять по лінії ріки від Говерли до Буковини куренями й сотнями — дурх!, і не дочекаєшся, драбе, совітів, хіба най би прийшли лише для того, аби тебе одного на білі медведі відтранспортувати!

Але не сказав цього Федір, час на часі не стоїть, ще всіляке може статися, ляпне тоді щось комусь Мироняк —

хто ж бо то знає, чи втримається Україна в Карпатах, — і аж зморозило Федора від такої думки, вже ж бо люди знають, хто такі совіти, і водночас втішав себе пасічник: а таки втримається, як хтось допоможе, чей зі сходу тиснуть німців совіти, а із заходу як не нині, то завтра американці напруть, щоб не зайшов задалеко антихрист; нам би лишень отак, як тепер, півроку протриматися, але для цього мусимо мати якусь владу; ну а що на це скажуть інші ґазди, що он уже шнурують з усіх кінців Боднарівки до Федора на раду?

І коли підійшли чинбар Онуфрій із Сакатури, ґазда фудульний, і бубніст Андрейко з Багновиськ, а ще скрипаль Клим Запоточний і з ним кілька старцунів, бо парубків у селі — на пальцях порахуєш, усі пішли в партизани — тоді Федір набрався духу й уголос присоромив Мироняка за те, що полюбляє лише чужу нагайку, нібито ми гейби та німина, тільки ревіти на прив'язі вміємо, а самі в себе не можемо лад навести; мовив це Федір і змовк, чекаючи, що скажуть ґазди, й тиша надовго запала в саду, аж вигукнув раптом Андрейко, ніби в бубон вгатив квачем: «Та най Федір старостою буде!» — на що поглумливо реготнув Мироняк: «А Юзя попом настановимо!»

Саме в цей мент дурний Юзьо мовчки, бо стояв будній день і правити акафіст не випадало, розкрутив колесо вчителевої криниці — вдарилось відро денцем об воду, знайомий дзвін пролунав над Боснею, перехрестився Федір й мовив до лукавого Мироняка: «А ти не смійся, править молебні він доладно і Божу душу має, бо сказано в Писанії: блаженні убогі духом...»

Хотів Мироняк щось єхидне відповісти, та перебили його в'їдливу мову ґазди, заволавши: «Та правду має Андрейко, най Федір старостує в Боднарівці!»; Федір вдоволено усміхнувся, підкрутив пальцем свої шляхетські вуса, що стирчали під носом, ніби двоє рогів у жука, поцмуляв люльку й мовив повагом:

«Та я й зміг би старшувати в цивілю, але ж нині час воєнний і войсько в нас є своє, лиш 'го не видно, то мусимо мати ще й військового старшину, станичного, як мали-сьмо недавно Василя Маланюка, але на те мусить бути наказ з лісу».

«А може, він ще й вернеться...» — невпевнено проказав Андрейко, і в цей мент усі здригнулися від зловісних слів: то обізвався Йосип Кобацький, який весь час стояв за товстим конаром яблуні й прислухався до наради ґазд.

«Нема Василя, нема! — вигукнув надривно. — Його вбили мадяри в горах, я сам був при ньому, як він конав, покинутий над Черемошем у Довгопіллі, і поховав його, ще й хреста з березових патиків поставив; а Василь сказав мені перед смертю: бери того карабіна, що його залишили на березі ріки мадяри, і йди станичним у Боднарівку замість мене, бо я вмираю за Україну...»

Як лиш Йосип це сказав, умить скинули ґазди шапки й почали молитися за упокій душі станичного під дзвін відра в учителевій криниці, а відро бамкало зрідка, як на похороні, і сльозу втер Федір, бо кожен у селі шанував Маланюка, однак на Василевого переємника скоса й недовірливо позирали ґазди, бо ж усі знали, що він кури краде і вміє брати рекорди по спусканні повітря на сам Великдень за дзвіницею, і пів оленячої туші відібрав у людей, і може бути, що все це Йосип набрехав, але мовчали ґазди, бо завше його боялися, а тим паче тепер, коли він стояв із карабіном за плечима й міряв злим поглядом старцунів, які зібралися на раду, — мав уже Йосип Кобацький над селом збройну владу, і враз відхотілося Федорові старшувати, але вже мусив; Йосип скомандував, щоб діди розходилися по хатах і готували сало, хліб і масло на самостійну Україну, — буде він те все в людей забирати й віддавати кому там слід, а язика най ніхто не розпускає, якщо хоче ще трохи жити, бо час воєнний.

То й розійшлися старцуни, духом поникнувши від таких виборів, тільки вуйко Мироняк на хвильку затримався в пасіці — для того, щоб уколоти новоспеченого старосту:

«Нещасна наша Україна, коли таких генералів має!»

Й не образився цим разом Федір на Мироняка, лише так тоскно стало в нього на душі — мало сльоза з очей не бризла: застала нас маленька воля ненавченими й безпорадними, бо ж чужий батіг примушував до роботи, а господарювати не навчив, і нема сьогодні гідних умільців у мене

під руками, гей, а я ж прирівнював людей до бджіл — яка дурниця: все злагоджено в рою за Божим помислом — хто робітник, хто годувальник, хто вартовий, хто санітар — і всі комахи на своєму місці, бо вічно в них були як не дупло, то вулик, а ми й досі гнізда не маємо, без любові живемо, не молимось, Боже слово слухаємо з уст блаженного; зоставив Ти нас, Боже, сиротами в безверхому світі — і несеться крізь нього зранений олень, немов первородний наш гріх, немов примара неминучої спокути за невинно пролиту кров...

X

Це урочище насправді було закляте. Мольфар Іван, який ще в молодості переселився з глибоких гір на Пиконів, привів з собою в тихі язвинівські нетрі всілякої нечисті — арідників, нявок, чугайстрів, підлопушників, і хоч ніхто їх ніколи не бачив, всяк волів обминати галявину, скраю якої, притулившись до стіни букового лісу, стояла хатка з маленькими закоптілими віконцями, бо чого ж би то мав жити чоловік на безлюдді, якби не знався з нечистою силою, — і вчувалися водно селянам тривожні завивання, плачі, голосіння, дикі реготи; доносились вони з пиконівських лісів до Боднарівки не так літом, як зимою, й ніхто не знав того, що добрий мольфар оберігав село від градобоїв і блискавичних пожеж, а щоб мати силу боротися зі стихіями, мусив старий жити самотою серед дикої природи і вчувати впору її добру мову й лихі погрози.

Дід Іван щороку на Святвечір, вимахуючи до небес барткою, викликав з далеких гірських бескеть до себе в гості володаря снігових кряжів Чорногора, а той не йшов, примерзлий до свого трону в розколинах скель, й заворожував тоді мольфар злого велетня таємною примовкою: як-єс не хотів зі мною святу вечерю споживати, то і влітку не сунься на пиконівський хутір і на все село градовими тучами, ломибурями, зливами, що вивергають із земних тіснин жовту бурхать, роздуваючи потоки, не досягай синіми блискавками ґонтових дахів хижі моєї й боднарівських поселян,

а теж вічних сторожів Пиконева — дубів столітніх, а сиди собі й далі сумирно в карпатських ізворах, куди кури не допівають, зозулі не докукують, голосу християнського не чути, — й таки лютий Чорногор дослухався до удатного ворожбита й рідко коли вривався чорними бурями в благословенну Боднарівку, однак над пиконівським присілком мав свою владу, бо завше кликаний був, тому й затаювалася у язвинівських хащах таємнича дивовижа, якої ніхто розгадати не міг: хто хотів, той на Великдень чув голос дзвонів під товстим торф'яним кожухом, що в чорній ямі Язвин покрив підземне озеро, — то озивалася затоплена Чорногором у прадавні віки перша на Запрутті церква; хто хотів, той бачив, як крізь білу віхолу під час йорданських морозів продирається розпатлана упириця Лісна, а продертися не може й виє на холоді; хто хотів, той міг травневої чуйної ночі прогледіти крізь сіростволу бучину, як, не торкаючись землі, пливе поміж деревами білокоса Оксана, й почути в скрадливому зойку вивільги, в журкоті лісного потічка, у зеленому шумі верховіть стишені нути весільної пісні.

У всі ці дива не вірив Василь Маланюк, коли жив у приймах у мольфара Івана — хіба лише в те, що його донька була достеменною чарівницею: ніхто з сільських парубків не важився свататись до вирлоокої, з чорним, як воронове крило, волоссям Софії, яка лише два рази на рік, неприступна й горда, окремішньо стояла у притворі сільської церкви на різдвяних і великодних всеношних, проте з поклоном до престолу ніколи не підходила, не схиляла голови, коли дебеславський панотець виходив із захристії з Євангелієм у руках на «прийдіте ядіте», і перед сповідальницею не вклякала й проскури не брала із золотої ложечки під час причастя, — тому ніхто не зваблювався чорними бровами й блудними очима пиконівської красуні, бо всякого брав забобонний страх перед нею; а Василь одного великодного досвітку після відправи пішов за Софією слідом і вже не вернувся до вітцівського дому; щастя й гордість сповнили серце діда Івана від того, що село визнало його за свого, й полюбив зятя більше, ніж рідного сина; казали люди, що на віру жив Василь з Со-

фією, бо як би то могла відьма стати до шлюбу перед престолом, — а все ж чари мольфарової доньки не сягали далі пиконівської галявини, бо чому зміг Василь так раптово й забутньо звільнитися від них, коли на вологій повсті моху в Язвинах лягла біля нього звичайна земна дівчина, яка не чарувала коханого й не бісилася в його обіймах, а з тихою любов'ю прийняла від нього плід, й збагнув тоді Василь, що його життя весь час належало селу, а не завороженій пиконівській місцині й безплідній бісиці; й кудись ураз пропав той шал, що тримав його біля Софії, — вихопила Василя з тенет чорногірських чарів всесильна воля війни.

Йдучи з бруторського лісу через хімчинські переяри до Боднарівки, Василь дізнався від людей, що трапилось на Пиконеві після того, як його взяли в полон мадяри, — все раптом зникло, пропало, а може, й ніколи те не існувало, може, то на час окутала парубка примара, а біля нього водно була Наталка — й тоді, коли народилася, й коли росла для нього, й коли прийшла на шлюбне ложе в темні Язвини; відпросившись на два дні в сотенного Крука, Василь ішов до неї. Зупинився на Шпаєвській горі й ніде не побачив кам'яної фігури, в яку, казали, перемінилася Софія з туги за ним; то її туга стала каменем, в нього жалю не було, то й знаку від нього не зосталося, він думав тільки про Наталку, а все ж ноги самі понесли його на Пиконів...

Крізь відчинені навстіж двері мольфарової хатини волала пустка, на галявині руділа свіжа могилка без хреста, й дзвінка тиша окутала помолоділий від набухлих бруньок ліс — усе тут минулося, щезло, і як то сталося, що того Великодня ніби хтось переніс Василя в інший світ, який мав неземну владу над селом і над ним самим, а нині вже немає нічого, і що станеться з Боднарівкою, коли влада чарів більш над нею нечинна?.. Василь звернув з галявини на глевтушну дорогу, якою недавно виводив мадярів із пастки, й зупинився в диві: у розвилці спареного бука, обхопивши руками стовбур і притулившись щокою до кори, стояла вона, Софія, й без докору дивилася на коханого, в очах її зоріла вдячність за те, що побув з нею, іншою, одну життєву мить й допоміг їй збагнути земне щастя, а воно

минуло, бо земне вічно не триває, проте хоч на одну мить повинна людина для себе його запосягти й пізнати...

Василь наближався до Софії, а її постать віддалялася — йшли вони обоє в глибину лісу, пропадаючи в чорних Язвинах, і знав уже Василь, що нині до Наталки не прийде, а коли — не міг собі самому сказати; постать Софії блякла, перемінюючись у білокосу Оксану, яка відвічно тут жила із своєю любов'ю, прошумів по верховіттях вітер, заталаніла весільна пісня, дятел, немов Андрейко в бубон, вибивав дзьобом ритм мелодії, зойк вивільги, ніби колінця сопілчаної нути, проривався в музику, і все згодом стихло, тільки глухо бамкали дзвони в підземному озері; Василь опинився на кружальці, вкритому товстою повстю моху, на якому навічно відбилася дівоча постать; Василь зігнувся над потічком, умив обличчя, й здалося йому, що діткнулася до його щік долонями Наталка.

Він запугукав, і відізвався до нього вартовий, що стояв у гущавині на стійці біля схрону.

...Наставала така денна пора, а було це завжди у надвечір'ї, коли Йосафат залишався дома сам: дід сидів у пасіці, чаклуючи біля вуликів без сітки на голові, обтяжена пергою й нектаром божа муха, допадаючи перед заходом сонця до пнів, ставала лагідною та сумирною; Ілько в цей час гнув із ґаздами політику біля Гаврилишиної стодоли, що стояла самотньо на белебні край Мочули, — ґаздиня перенесла хату на Вулицю, ближче до свого городу, а до стодоли руки не дійшли, й стала вона для Боднарівки за читальню, театр і Народний дім; Юстина сиділа за тильною стіною на загаті й вигрівала до сонця хвору ногу; Юзьо пас на толоці громадську худобу й галайкав на все село, завертаючи корів від шкоди, — для кожної він мав окремий бук і ходив з тією в'язкою пруття, мов римський ліктор з фацією, а Йосафат обкладав себе книжками й занурювався з головою в море науки, і так цікаво було йому ходити по морському дні, долати опір важкої води, прокладати свою стежку крізь коралові рифи й вибиратися нарешті на широкі магістралі, давно прокладені великими математиками; млосна радість, із заздрістю змішана, огортала Йосафата, коли він дивився, як упевнено ступають

утрамбованою рінню Еварист Галуа і Михайло Кравчук, Микола Кибальчич і Юрій Кондратюк, а ось наздоганяють їх молоді вчені Мирон Зарицький і Микола Чайківський; той суворий ґотичний світ математики був для Йосафата набагато цікавіший, ніж Миронові літературні левади, що лежали відкриті під голубим небом, і тільки треба було вміти побачити на них уявний світ, як умить він перетворювався на матерію поезії, — і нехай письменник його відкриває й складає нову пісню про чар новітньої боротьби, звісно ж, не виживе народ без пісні; але ж Мироне, друже мій, ми тільки те й маємо, що національний мелос, а я прагну відкрити для себе і для людей царство точних наук, до порога якого ми щойно стали несміливо наближатися і без якого залишимося пастухами на буколічних пасовиськах, а на них будуватимуть чужинці замки, фортеці, палаци, укріплення й бастіони з гарматами, літаками й ракетами — для себе, не для нас, і якщо ми не пірнемо в глибини математичних наук, то й не розгадаємо ніколи секретів створення цих споруд — хоча б для того, щоб колись відібрати, бо ж розташувалися вони на нашій землі й для нашого поневолення, однак зможуть слушної миті, якщо ми навчимося їх відмикати, перемінитися в знаряддя для нашого ж визволення.

У такі хвилини Йосафат краєм свідомості ловив себе на гріхові найглибшого відчуження, найвищого егоїзму, найтерпкішого прагнення усамотнення; він ненавидів навіть діда, який щомиті міг увійти до кімнати за бджолярським інструментом, батька, котрий, повернувшись від Гаврилишиної стодоли, догинатиме в хаті політику, Юзя, що ось-ось прижене худобу з толоки й на все горло заправить всеношну, маму, яка втече із загати від вечірньої прохолоди; Йосафат навіть не зрадів би, ну зовсім його б не втішило, якби сталося чудо і увійшла до світлиці вона...

А Наталка таки увійшла і стала на порозі з опущеною за спину косою, з великими, як срібні таляри, очима, біла, мов лебедиця, осяяна до прозорості внутрішнім світлом; крізь проріз вишиваної сорочки пробивалася алебастрова білота повних грудей; це ж бо неправда, таки неправда, що вона прийшла до нього сама — некликана, непрошена,

нечекана й така жадана, така жадана, що весь той світ, в якому щойно перебував Йосафат і не бажав нікого в нього впускати, враз безслідно зник і заповнився вщерть однією тільки постаттю Наталки; Йосафат схопився, підійшов до дівчини, він у цю мить став сміливішим від найздольнішого лицаря — пригорнув Наталку й уперше діткнувся губами до її вологих солодких вуст; хлопець не помітив в очах дівчини докору за мовлену ним тієї ночі брехню, але ж та вигадка врятувала Наталку від смерті; а вона й не поскаржилася, що не вернувся Василь — мабуть, Йосип Кобацький говорив правду, тож нічого вже не сподівалася Наталка й ловилася за Йосафатову любов, мов потопельник за соломинку, бо як же їй бути, осамотненій, серед цього розхитаного світу, й з надією на Йосафатове заперечення тихо вимовили її вуста: «Та навіщо я тобі — з іншим пошлюблена?»; хлопець затулив дівчині долонями обличчя, щоб нічого більше не могла сказати, та вона відняла їх, мовивши: «Я хочу послухати музику, ти кликав мене колись...»

Захрипів грамофон, й зіпсована платівка, вихитуючись на диску, заголосила про останню неділю, після якої навіки розійдеться закохана пара; Наталка нервово переставила голку й тихо посміхнулася, зачувши: «Прийде ще час, прийде ще час...», вона провела по Йосафатовій щоці тремтячими пальцями, й хлопець відчув, як сходить з них струмінь вдячності, а не любові, він повернувся до грамофона й зупинив його, а коли музика стихла, з надією оглянувся, та Наталки в хаті вже не було. Й здалося Йосафатові, що то знову явився йому привид, а чий — Софії, Оксани з пиконівських лісів чи таки Наталки Слобідської з Потоків, якої давно вже на світі немає, давно немає...

XI

Весна буйно розщедрилася на тепло і цвіт: не встиг на останньому холоді відкипіти молочною шумою терен, що позначив цупким живоплотом межу між Боднарівкою і Кривобродами вздовж Сталащукового узлісся, як

викинула пацьоркові сережки черемха й дихнула з-поза тернового колюччя на село млосним запахом, і в ньому, немов ряска в літеплій воді, поділились умить на пелюстки рожеві пуп'янки яблунь, груш і слив; розквітлі за один день сади заплавали білими острівцями на зеленому озері села, й по них можна було тепер розпізнати, де причаїлися боднарівські обійстя; тих острівців було безліч, Мирон із балкончика своєї мансарди намагався їх перерахувати й не міг — так багато було тих білих латок.

Він сьогодні вийняв із-за козлів свій рукопис й розпочав новий розділ — про набір коломийських юнаків до Дивізії: в міському театрі на сцені під українським і німецьким прапорами та під зображенням жовтого лева на тильнику приймає присягу сам губернатор дистрикту «Ґаліція» Отто Вехтер, й підходять до столу старші гімназисти, а між ними Богдан Шинкарук, підходять теж учителі, інженери, лікарі й серед них наречений Юлії Михайло Сорока; Юлія сидить у залі поруч із Мироном і віддано, з гордістю дивиться на свого судженого, а Мирона дратує пихатий вигляд Вехтера, і в'їдається йому в очі чорна свастика на червоному полотнищі, — Мирон не може зорієнтуватися, добре чи погано чинить його старший брат, який ось вимовляє слова присяги перед окупантом, але урочисте обличчя сестри заспокоює його: Юлія старша за Мирона на цілих шість літ, вона закінчила гімназію і все розуміє; однак тепер, спогадавши за столом у мансарді минулорічну подію, хлопець не знаходить у собі здатності правильно її оцінити, адже добровольці погодилися служити в складі німецької армії, на боці завойовників, які щодня на жидівському цвинтарі розстрілюють заручників; Мирон відкладає перо й виходить на балкончик.

Їх безліч, тих білих острівців, і все то частини одного сільського організму, і кожна з них автономна: має свою назву, свої звичаї; навіть жінки, які неділями приходили колись до церковці, що присіла в колі високих смерек, відрізнялися одягом: терновими хустками пов'язувалися молодиці з Царини, а яскраво-цеглястими — з Багновиськ, у жовтих запасках і малинових фартухах пишалися дівчата зі Зрубу, а у вишневих опинках — з Волового, ґазди з

Вулиці ходили в клепанях, з-під яких спадало на плечі рівно розчесане й блискуче від масла волосся, а парубки з Вільшаника коротко стриглися й носили чорні капелюхи з павами; боднарівські босняки й березуни з Гуцулівки розмовляли різними діалектами й навіть мовні інтонації були в них теж відмінні: одні співали, інші торохтіли або й жвинділи; Мирон мізкував над феноменом розмаїття і єдності всієї нації, бо скільки тих сіл в Україні, а кожне інакше й жодне на Боднарівку не схоже, проте всі складають один народ; і що більше вникав Мирон у сутність незчисленності міст і сіл, то більше вимучував себе усвідомленням, що та єдина у своїм розмаїтті безмежна многість кисне аморфним тілом у центрі Європи, і всі, кому тільки не лінь, його топчуть, усі доять, висмоктують, зневажають, а якщо й визнають за ним певну перевагу — то лише в здатності до терпіння й пристосуванства.

Але ж ні, таки не втерпів народ — озброївся і воює, і за Прут займанців не впускає — прокотилися запеклі бої з енкаведистськими загонами під Молодятином, Вербіжем і Трійцею; а ось ходить від хати до хати новий боднарівський староста Федір Юлинин, коней спарює в плуги — й орють люди зґрасовані нивки і засівають; батько скликав дітей до школи, а Юлія ходить на роботу до Гуцулівки — життя продовжується без принуки й насильства, вміють люди працювати й на свободі; проте гіркий туск безнадії торкається хлоп'ячого серця, бо усвідомлює, що цей запрутський вільний клаптик України — то крапля в морі поневоленої землі, і як він може залишитися незайманим, коли на тому морі розлютувалися шторми чужих сил; а може, таки втримається, бо де зброя — там і боротьба, а де боротьба — там можлива й перемога.

А чи можлива? Мирон не має з ким поділитися своїми сумнівами: батько став мовчазний — він знає тільки те, що не можна опускати рук і перестати працювати, бо бездіяльність — то вже програш; мама сповнена надії на краще, але ж вона думає тільки про Богдана, й поза ним для неї не існує більше світу, а Юлія, напевне, щось-таки знає, й Мирон важиться викликати її на розмову: він уже не маленький, він зможе повести з нею річ.

А ось і йде Юлія гуцулівською стежкою з книжками під пахвою, вона здалеку помічає Мирона на балкончику й помахує йому рукою; Мирон нетерплячими жестами запрошує сестру до своєї кімнатки, й вона бачить, що він чимось знервований; вже чутно скрип східець, Мирон кидається назустріч Юлії й запитує з наївною відвертістю хлопчиська, який враз відчув себе зрілим:

«Скажи, чи можлива наша перемога?»

Юлія заскочена таким питанням, вона відчуває, що в душу її брата пробирається зневіра, до цього Юлія допустити не сміє, вони сідають за столик, довго мовчать, та врешті відбувається розмова.

«Ми весь час виграємо битви, Мироне, — каже Юлія, — як ти цього не помітив, тільки війна наша довготривала. А хіба не знаєш з історії, що бували й столітні війни, — наша ж тисячолітня, і якби ми не перемагали, то давно б уже зникли з лиця землі, без програшних перемог під Полтавою, Чортковом, Крутами, Хустом ми б давно перемінилися в населення без імені, історії, мистецтва, музики, літератури, без війська, яке після невдач вдається до мімікрії, набуває подоби переможця й акумулює свої сили для наступної боротьби — в чужих мундирах. Тому-то наша мама благословила Богдана у ворожий стан й зробила це підсвідомо, спонукувана лише національним інстинктом; я ж проводжала в Дивізію Михайла зовсім обдумано — мусять наші воїни в незручний для них час перетривати і в чужій формі... Й навіть тепер, коли ми в черговий раз програємо битву — матимемо можливість вишколитися і зберегти в собі готовність солдата. А ти подумай ще й над тим, що завойовницька армія у слушний момент може перемінитися в нашу потугу, якщо в ній будуть українські вояки; завойовницьке військо, яке сьогодні летить на захід, при несподіваному супротиві доконче змінить свій вектор і переміниться у нашу силу. А такий супротив зовсім можливий: в нинішній війні таїться багато загадок...»

Мирон погладив Юлію по кучерявому волоссі: він вдячний сестрі за ці слова — вони вселяють у нього віру, і водночас дивується хлопець з її чоловічої розважливості — такої Юлії він досі не знав.

«А чи ти готова, Юлечко, на ризик, на смерть?»

«Чому ж би то я мала готуватися до смерті, я готова до життя, а смерть прийде, не питаючи моєї згоди, вона із своїми жертвами не радиться. І не знати, кого швидше знайде — того, хто пішов заглядати їй у вічі, як Богдан і Михайло, чи того, хто готує себе до позірно мирної, а насправді — найризикованішої праці... — Юлія кивнула на Миронові папери, розкладені на столику. — Наші письменники завжди мусили виходити першими на передній край — їх першими й розстрілювали або запроторювали в тюрми; ти мав би це добре для себе з'ясувати, якщо вже зважився...»

«Так, я давно вирішив, Юлю, стати літератором, мені лише потрібно для цього однієї речі — знань. І що більше вчуся, читаю, то виразніше бачу, в які нетрі заходжу. І як мені в цьому огромі наук зорієнтуватись: що взяти, вдихнути, а що відкласти, бо ж усього ніхто осягнути не може... А як довго триватиме наука — може, все життя, де ж тоді віднайти час, щоб зробити своє?»

«А ти не розділяй знань на чужі й свої: їжа, яку спожив, повітря, яке вдихнув, було чуже, а стало твоїм; із набутих мусиш витворити власні знання, які комусь теж зможуть видатися чужими, але такими не стануть, якщо будуть справжніми. Чужим стає тільки фальш».

«Як же я можу впевнитися у правдивості своїх думок, переконань, світогляду?»

«Смішний ти: твій світогляд незалежний від тебе, він апробований історією, й тобі його батьки, вчителі, книжки, нація готового піднесли — поклали під подушку, мов подарунок на святого Миколая, й одна тепер у тебе турбота: зберегти його, не втратити».

«А хто чи що може відібрати подаровані мені свідомість, переконання, віру?»

«Зрада, Мироне, тільки зрада».

«Звідки ти все це знаєш?»

«Від батька й матері. А вони від своїх батьків, а ті... Ти дивишся тепер із своєї висоти на рідне село й напевне дивуєшся, що воно таке мале, а яке різноманітне! Так? І я дивуюся. А то ж клітинка нашої великої нації, а в тій

клітинці, немов личинка у сотовій чарунці, виріс ти — готовий до праці на користь вулика. Ти хочеш стати маткою, лідером? Це добре, але не забувай, що матку вигодовують робучі бджоли: не соромся стати й робучою бджолою».

«Дякую тобі, Юлечко, мені потрібна була така розмова — саме нині».

«Чому — саме нині?»

«Я щойно відчув, що мислю — конкретно, цілеспрямовано».

«Такий момент повинен прийти до кожної людини в певний час».

«До тебе він уже приходив?»

«Так, коли Михайло Сорока в коломийському театрі, в присутності губернатора Вехтера, складав присягу на вірність німецькій армії».

«Який парадокс: національне самоусвідомлення приходить у момент національної зради».

«Прочитай Міцкевичевого «Конрада Валенрода» й збагнеш, що під личиною зради може маскуватися найгероїчніший патріотизм».

«Я читав».

«Коли так, то знаєш, як поводитися в умовах, схожих на сьогоднішні. Аби тільки не занепав духом — аби тільки не став унтерменшем».

«Когось маєш на увазі?»

«Так».

Мирон глянув у вікно, за яким розкошувала забілена яблуневим цвітом Боднарівка, й подумав: а чи там, у зневоленому краю за Прутом, цвітуть сади, чи не зморозив їх отруйний подих чужинця, й постановив собі цієї миті податися хоча б завтра до Коломиї, щоб увіч побачити живого ворога, з яким вирішив стати на прю.

XII

Шинкарук не перечив, і це здивувало Мирона, адже був батько надмірно обережний і боязкий, а фронтова канонада вельми поволі віддалялася від Коломиї й гриміла зовсім

недалеко — на лінії Косова, Яблунова й Делятина; Шинкарук зовсім не мав наміру забороняти синові провідати паню Бурмістрову, проте наказав, щоб до центру міста не пхався: сільські жінки, які по вівторках і п'ятницях не переставали носити на базар масло та бринзу і вже хвалилися першими вторгованими рублями, розповідали, що попри ратушу печеніжинською дорогою гуркотять важкі гармати, катюші й танки; не треба до того всього приглядатися, ще, чого доброго, запідозрять хлопця в шпигунстві: ну а перейти через Прут колись-таки доведеться — не чужа там земля, а настане осінь, то куди дінеться: продовжуватиме навчання уже в совєтській школі.

На розлогому зарінку, що простягнувся широким коридором обабіч ріки — від грушівських горбів аж до корнецького тракту, — тягло із заходу вологим протягом і тучніло грозовими хмарами небо; крізь переддощове розріджене повітря лунко прокочувався гуркіт канонади — здавалося, фронт повертається назад; Мирон розумів, що це звукова омана, й не зупинявся, збіг звивистою стежкою з грушівського горба й зупинився над каламутною повноводою рікою — певне, в Чорногорі топляться вже снігові шапки; хлопець зрадів, коли побачив при березі чайку, а на ній перевізника: був то висохлий, немов коцюрубок, старий Горда — батько найдужчого в околиці парубка Семена, який мав два метри зросту, а в плечах півтора, він у найбільші повені штовхав чайку супроти хвилі, тримаючи жердину однією рукою, й посмішкувалися люди, що Горда всю свою чоловічу силу, яка могла подарувати життя десятьом дітям, віддав одинакові, й тому парубійко такий дужий; Мирон зійшов із берега в чайку, привітався, але перевізник чомусь не відповів — взявся за жердину і, моцуючись, аж вузловатилися на чолі жили, штовхав чайку до другого берега; Миронові стало жаль старого й запитав, де ж це Семен подівся, що залишив батька на переправі; Горда й цим разом промовчав, й аж тоді, коли чайка зашурхотіла днищем по ріні, підвів голову й прошамкав беззубим ротом: «Ади, оногди покликали його з лівого боку якісь пани, щоб подавав пором, а то були перевдягнені гештапівці — знали, що Семен так легко в руки не

дасться, то накинули йому аркан на шию, потім зв'язали назад руки й повели до міста... Вже маю його дома: позавчора привіз із жидівського цвинтаря й поховав...»; старий говорив начебто сам до себе, а очі його були сухі — видно, всім, хто перевозився, розповідав одне і те ж, а скільки тих сліз в людини...

Зморозило Мирона від тієї розповіді, а перед очима постали Томенкові красені — мертві на дубовому столі, й такий жаль здавив хлоп'яче серце, що воно аж завмерло; Мирон віддалявся від ріки зарінком й безнастанно шепотів: «Звірі, звірі!»; десь там, у витоках Прута, гримотіли бої, і хлопець проказував крізь зуби: «Так вам і треба, ви бестії, а не люди, вас треба нищити, мов тарганів!»; і враз несподівано для себе відчув, як до його грудей добирається полегша, змішана з крихтами надії на краще, бо гірше вже не може бути, і здохне звір на перевалі, а в завмерлому серці проколювалась вдячність до тих, хто жене за карпатський хребет потвор у людській подобі, і вже колотилася в грудях радість, що земля навіки очиститься від фашистської скверни, а про червону смерть чомусь тепер не думалося...

Вулиця Мокра була міською межею, за якою починалося село Воскресінці, і на ній за дощаним парканом ниділа халупа пані Бурмістрової; маленька квадратова жінка з двома бочівками грудей і широкою трапецією заду, що, тлустий і обважнілий, мало не бив по п'ятах, на скрип хвіртки виглянула з відчинених дверей халупи й, заламавши з утіхи руки, тонесеньким, зовсім невідповідним до її комплекції голоском залебеділа:

«Кого я бачу, кого я бачу? Пане Миронцю, ви таки прийшли, ніде не пропали, а вже думала... бо таке діється на світі, таке діється... о, я вам розповім, я вам таке розповім... йой, а що мала-м казати... та нема про що говорити: люди нині ніби здичіли — свої, а гірші від ворогів найтяжчих... ви лишень подумайте: ота Макольондра з-над Чорного потоку по всьому місту трубить, нібито мій покійний пан Бурмістр був на пів голови нижчий за мене... я їй очі повибираю, але най спершу подивиться на знимку, присєстобоже, на цілий цаль вищий був мій чоловік, хіба

не пам'ятаєте, яким штрамаком виглядав пан Бурмістр... о, дай мені, Боже, дожити до смерті, бо не витримаю... але що мала-м казати... ага: на жидівському окопищі вже цілий тиждень вигрібають з піщаної ями трупів, аж сюди тягне смородом, але ви туди не йдіть, там страшно, а ще страшніше було, коли стріляли заложників: торохтіли машинґвери, як на фронті... та добре, добре, що-сьте ся показали, вже мені легше, а якби пан Миронцьо хотів заночувати, то най візьме ключ з песячої буди, Рекса вже нема, мій бідний Рексьо здох... бо я понад вечір ходжу до сусідів на пльотки, прецінь мушу знати, що діється на білому світі...»

Пані Бурмістрова вмить забула про Мирона й зникла у своєму темному покої, а хлопець до хати й не заходив: жидівський цвинтар бур'янився висохлими будяками за Чорним потоком, й Мирон подався туди — з острахом і відчайдушною цікавістю, ніби хотів увіч переконатися, що залишила на землі звіряча власть.

На пустирищі, яке колись було жидівським цвинтарем, а нині на ньому не залишилося від поховань і сліду, бо надмогильними плитами німці вистелили тротуари, стояла над розритою ямою гурма людей; гробарі викидали на бруствер ще нерозкладені тіла розстріляних заручників, і вряди-годи лунав серед натовпу зойк: о, Василь Юзюк із Семаковець..., а це Іван Семенчук із Перерова... цей, відай, з Іспаса, по вишиванці пізнатно...; Мирон не наважувався пропихатись над саму яму, він відійшов набік і за могильним горбком побачив жінку, яка схилилася над трупом мужчини в кептарі, вона не плакала, а тільки тупо дивилася на нього, й Мирон упізнав Фросину, жінку Юрка Васютиного: перед нею лежав боднарівський гайовий, який колись необачно вбив оленя.

«Я дам знати в село, щоб хтось приїхав возом», — підійшов до Фросини Мирон. «Не треба, — тихо відказала жінка, — тут є іспаська фіра, то й мого завезуть...»

Хлопець остовпіло дивився на вдовицю, й страшна думка пройняла його: а чому ніхто не голосить, чому старий перевізник навіть сльози не пустив, що це за лихий знак, що люди вже й не плачуть?

Тягло нудким смородом, і Мирон поквапився геть з окопища, він аж підбігав, ніби втікав із зловісного місця, й зупинився біля ратуші, а там, на закруті дороги, що звертала попри магістрат на Печеніжин, стояла молода регулювальниця в солдатській уніформі й пілотці, вона вимахувала жезлом, показуючи, куди має повертати військо, й гуркотіли, минаючи її, танки, тягачі з залізними шинами поверх платформ — «катюші», на баштах танків і на машинах сиділи й стояли запилючені бійці, вони сміялися, помахували руками, одні співали «Вихаділа на берег Катюша», а інші — «Розпрягайте, хлопці, коні»; люди ж мовчки стояли на тротуарах обабіч дороги, лише одна повногруда пані в капелюшку вимахувала червоним прапорцем і піворила надривним дискантом «Слава визволителям!», пані посилала солдатам повітряні поцілунки, а вони їй відповідали двозначними жестами; на неї косували очима мовчазні городяни й дехто зацитькував, та вона не вгавала — була це всім відома міська лярва Агнєшка; врешті одна жінка не втрималась і підскочила їй до очей із затиснутими кулаками.

«Ах ти ж, курво гестапівська, чо' не втекла зі своїми німаками, яке ти маєш право галасувати нині славу цим обірванцям?»

Агнєшка зневажливо глянула на фурію, яка заважала їй вітати визволителів, і проказала грайливо:

«Заткайся, дурна гуско, моя робота не політична, хіба совіти не будуть хотіти кобіт, чи ж то вони содоміти?.. А за мене не бійся, я ношу з собою такий файний маєток, що навіть мурини не були б мені страшні!»

Пані Агнєшка далі вимахувала прапорцем, аж поки не побачила Мирона, який стояв поблизу, приглянулася до нього й проспівала:

«Пане гімназистику красний, ти, я знаю, із-за Прута, в Бурмістрової мешкаєш, то скажи жінці того побережника, котрого гештапи з рушницею забрали, що я дещо знаю, най мене знайде... А ти відступися, корово, — знову звернулася до напасниці, — бо плюну тобі межи очі, і таки краще зробиш, як замовкнеш; я маю що сказати совітам про багатьох з вас, будете ви ще залазити в мишачі дучки,

але й там не сховаєтеся... Слава визволителям!» — далі надривалася Агнєшка, і люди відступалися від неї.

Перед вечором Мирон повертався з міста на Мокру й збагнути не міг, що з ним діється, адже він теж, як і Агнєшка, готовий був ув одну мить вигукнути «слава» — тим самим, які у червні сорок першого року замордували в тюрмах тисячі в'язнів; а може, це не ті самі, можливо, вони облагородили себе війною з убивцями, які знищили братів Томенків, Семена Горду, Юрка Васютиного і сотні тисяч невинних людей... Може, нам треба прийняти, як належне, нове життя й пробувати пристосуватися до нього, чей кувадла батогом не переб'єш; а ще ж — на танках і машинах сиділи й вітали людей помахами рук усміхнені бійці й співали: «Розпрягайте...»

Мирон зайшов на подвір'я пані Бурмістрової, господині не було чутно, й подався був до песячої буди за ключем, як у ту мить почув на вулиці свист, крик, хтось там затягнув «Вставай, страна огромная!», у вікна полетіли камінці й десь брязнуло скло; Мирон виглянув із-за паркана й сахнувся: вулицею валила ватага підлітків, вони по-московськи лихословили — малолітня банда, певне, офіцерські синочки, шукали приключки, вони почували себе тут владними господарями, завойовниками, яких має боятися місцевий люд, й насправді ніхто з хат не виходив; хулігани усвідомлювали свою силу й це додавало їм нахабства, проте жертв на вулиці не знаходили, лише один юнак стояв заціпенілий за ворітьми — втікати було пізно; розбишака, який вів ватагу, штовхнув ногою хвіртку, банда увірвалася на подвір'я й обступила Мирона.

«Ти кто такой, ми тєбя здєсь єщьо нє відєлі?»

«Я з села...» — витиснув із себе переляканий Мирон.

«А-а, бандьора!» — зарепетували розбишаки й почали тіснитися навколо Мирона.

Напасники цвиркали крізь зуби, слина до хлопця не долітала, й вони ще ближче підступали до своєї жертви, смикали за рукави, спонукували до оборони. Мирон не бачив жодного виходу із ситуації: ключ від халупи лежав у песячій буді, та навіть якби й прорвався крізь кільце, то дверей відімкнути не встиг би; Миронові було недалеко до

плачу, він збагнув, що безвихідно потрапив у стан ворога й порятунку ждати ні від кого, мусить сам себе оборонити, — й навіки пропали з пам'яті усміхнені обличчя солдат на танках, очі вродливої регулювальниці й українська пісня на устах переможців; у свідомості злилися в один кривавий образ постріляні Томенки й замордовані в'язні в совєтських тюрмах — жодної надії на краще немає і бути не може, ворог змінив ворога, й сила супроти нього мусить знайтися в мені самому; Мирон рвучко нагнувся до землі, в розпачі вирвав з хідника важку камінну плиту, підняв її високо над головою і з криком «уб'ю!» кинувся на напасників — а тоді сталося чудо: умить розбіглася ватага, найстарший розбишака перший вибіг на вулицю, за ним повалили інші, ламаючи ветхий паркан; панічний страх опанував бандою, і її вмить не стало, а коли за мостом над Чорним потоком стих тупіт утікачів, Мирон отямився: він усе ще тримав над головою важку брилу і врешті опустив її — то опустилися руки, в яких ніякого каменя не було, і вперше зрозумів Мирон, що найсильніша зброя — відвага, і не такий ворог страшний, як його малюють...

«Я мушу викувати в собі волю супроти волі чужої — для перемоги над власним страхом і меншевартістю, — думав Мирон, сидячи в запліснявілій кімнаті пані Бурмістрової. — І все ж, хто вони є для мене — ті, які пішли добивати брунатну гадину, з якою два роки на смерть боролася УПА? Чи стануть вони нашими союзниками, коли їх зупинить раптовий спротив, про який говорила Юлія? Напевне, так, але нині жене їх вперед ворожа нам сила, рівнозначна тій, яку їм велено знищити, й ось явилася вона мені в образі неповнолітньої бандитської зграї, і я зрозумів, хто є моїм справжнім ворогом у ворожому стані».

XIII

Маланюк сказав пароль, вартовий відвалив кущ свиду, Василь пірнув у чорну нору й опинився у вузькому підземному коридорі, який заводив у простору кімнату, оббиту солом'яними матами; з-за дубового пня, вкопаного

в долівку, підвівся незнайомий чоловік у вишиваній сорочці й німецькому кітелі наопашки: то не був станичний Шугай, з яким завжди тут зустрічався Маланюк-Довбня; незнайомець одягнув кітель у рукави, взяв із пня мазепинку з чорним трикутником на околичці, й Василь зрозумів, що розмовлятиме з районовим провідником ОУН, якого в боднарівсько-дебеславському кущі досі ще не зустрічав.

Гасовий ліхтар кидав із ніші в стіні жовте світло на праву щоку провідника, а ліва залишалася в тіні; Василь бачив тільки половину його обличчя, що світилося трупною жовтизною, а єдине око, в якому відбивався язичок полум'я з ліхтаря, просвердлювало прибульця, й хвилину панувала в криївці недовірлива мовчанка.

Василів мозок прошила думка про можливу пастку, та він відразу її відкинув — досі за Прут енкаведисти ще не проникали, проте здивувала його сорочка з яскравим космацьким узором, адже вишиванка не входила в упівську уніформу, а втім, і це спостереження не викликало підозри, чей єдиного однострою в УПА не було, кожен одягався, як міг, а все ж між оборками розщепленого кітеля два яскраві пасочки аж надто підкреслювали українство повстанця; але чому то Василеві змуляла очі вишиванка — може, він родом із Космача, а там, звісно, ніхто ніколи інакших сорочок не носив...

Незнайомець урешті відрекомендувався: він районовий провідник на псевдо Буркут, присланий Окружним Проводом ОУН, розпоряджається двома боївками — дебеславською і боднарівською, а теж самооборонним кущовим відділом; тепер районовий чекав рапорту від прибулого.

Василь зовсім позбувся тривоги: адже він для району давно пропав, і люди в сітці мусили помінятися; отже, сотенний Крук, сотня якого належить до куреня «Гайдамаки» і нині розташована на постої під Брусторами, відпустив його на два дні провідати рідне село, в якому до мадярського полону жила його сім'я і де він був кущовим; при цьому сотенний уповноважив його передати станичному Шугаєві грипс. Районовий провідник протягнув руку, взяв грипс, прочитав і згідливо кивнув головою: кущ у разі потреби готовий розмістити у Боднарівці сотню «Сурма».

Розмова вичерпалася, Василь вийшов з криївки і зник у пітьмі ночі.

...У Боднарівці завше було так: як когось спостигне клопіт — то йде до вчителя, він учений і може дати кращу пораду, ніж перший-ліпший вуйко, тож Фросина прийшла до нього просити, щоб спровадив із Дебеславець старенького священика на похорон, може, отець послухається вчителя і придибає — то не так далеко, проте мусила вернутися ні з чим, бо в домі вчителя чинилося щось незрозуміле: в печі горіли поліна, а Шинкарук кидав у вогонь книжку за книжкою; заплаканий Мирон виносив з покою оберемки томів і клав їх перед батьком, а пані Марія, заламавши руки, стояла мовчки посеред хати, дивлячись, як гинула недопалена мадярами домашня бібліотека; учитель, не повертаючи до Фросини голови, проказав, що отця Бабинюка немає і ніколи вже не буде, а все через ось такий, — кивнув на книжки, — нікому нині вже не потрібний мотлох: вранці прибігала до Шинкарука отцева служниця й голосячи розповіла, що вночі увірвалися на плебанію енкаведисти, перетрусили в домі кожен закамарок, а теж горище — рилися тільки в книжках, винесли десять дорого оправлених томів, які отець заховав за козлами на стриху, і повели його з собою; отець ще встиг сказати служниці, щоб побігла в Боднарівку до вчителя й попередила, що як має «Історію» Грушевського, то хай негайно добре заховає або спалить...

Фросині було не до книг, вона й недослухала, що говорив учитель про священика, й поквапилася споряджати труну; на гору до обійстя покійного Юрка Васютиного сходилися люди з усіх кінців села — старі, молоді й діти, а з лісових криївок виходили озброєні партизани; сільський люд умить збагнув, що скоїлося нечуване лихо: ховатимуть не вмерлого, а вбитого ґазду, якого шанувала вся Боднарівка; вбитих, крім оленя, в селі ще не було; селянам до жалю додавалася ще й непевність: є хтось такий серед громади, який доніс німцям на гайового, і хто б то міг бути; а тому всяк ішов на похорон, навіть і знехотя, щоб своєю присутністю засвідчити, що не він донощик: той, хто виказав Юрка, таки не прийде, Бога і людей по-

боїться або і власного сумління; люди стікалися звідусіль на Юрків белебень, а дурний Юзьо розкручував колесо вчителевої криниці — глухий дзвін потовкся мочулами і чертежами — й заспівав «вічную пам'ять»; учитель кидав у вогонь книжки, і вони стлівали, на мить залишаючи на бібулках сизого попелу зображення князів, магнатів, козаків; Мирон крізь сльози вдивлявся, як ті бібулки кришаться й навіки пропадають вічні пожильці книг, і вже не винесе заворожений кінь з останнього вогню нині вже смертного Мамая; батько гримнув на Мирона, щоб зніс із горища свою писанину, та зробити це хлопець не мав сили — краще вже самому кинутися у вогонь, однак противитися волі переляканого і в страху невблаганного батька не міг, він виліз на стрих, жужмом згорнув свої гімназійні зошити і конспекти і, не даючи батькові їх розглянути, кинув у піч; а з белебня, що височів над улоговиною Волового, несли ґазди домовину з тілом гайового Юрка і співали «Со святими упокой», і доносилася до процесії розпачлива просьба блаженного Юзя, щоб сотворив Господь стражденному вічную пам'ять.

На цвинтарі біля занедбаної церковці, над могильною ямою стовпилась тьма люду; з димаря учителевого будинку долітали на кладовище клапті білого попелу, вони падали на непокриті голови, дотліваючи, й не знали люди, чому попеліють їхні душі — такого туску ще не відали селяни: у глибині їхньої свідомості крізь золу, що присипала дух, проколювались і тут же згасали іскорки надії на волю, якої ніколи не буде, бо не осяє її світло предковічної мудрості, — марнота крихкої свободи розсиплеться, немов цей попілець; туск царював у підсвідомості людей, а на поверхню душ зринало відчуття приреченості — бо чого ще можна чекати від нинішньої долі, коли над селом лунав похоронний спів блаженного, якого поминула ворожа куля лише для того, щоб вцілити у серце найшанованішої в селі людини.

Над могилою промовляв незнайомий людям партизан, в якого з-під коміра зеленого кітеля визирала космацька вишиванка, біля нього стояв довгорукий Йосип Кобацький — він тримав у руці карабін і зловісно ним потрясав,

коли партизан погрожував знищити усіх до ноги сексотів, які й нині, серед цього спечаленого гурту, зачаїлися зі своїми чорними душами — й надалі продаватимуть вони своїх людей новим завойовникам так само, як продали німцям славного гайового Юрка Васютиного; на людей повіяв смерч недовіри й підозри, селяни переглядалися, зазирали один одному у вічі й у кожному, тільки не в собі, вбачали зрадника, й ніхто ні за кого не був певний; голос партизана у вишиванці гримів щораз голосніше й погрозливіше, а Йосип Кобацький люто потрясав карабіном; домовину врешті опустили в яму, й за нею канув у підземні провалля спокій людських душ; пригноблені миряни поволі розходилися, а далі почали все більше квапитися і врешті розбігалися стежками й видолинками по своїх кутках і присілках; страх підозри й непевності опанував селом, й воно запалося під землю, тільки Юзьо, відспівавши заупокійну, засвідчував, що село не перестало жити: він виганяв із боснійських обійсть корів на пашу, і кожна у Юзьовій в'язці мала призначений для себе бук — достоту як і кожного з селян чекала своя покара за гріхи.

А коли запало надвечір'я, з Камерального лісу обізвалися олені, вони вийшли табуном з лісової темряви на узлісся, де колись було вбито їхнього побратима, принюхувалися до всяклої в землю братньої крові й моторошно трубіли, хоч до осіннього реву було ще далеко.

XIV

Вже входила весна у літо, обтрушувала з себе біле маїння, скрадлива зав'язь пучнявіла між листям яблунь й визирала на світ тугими голівками — і яка з них доживе до осені й, нагнувши своєю вагою гілку долі, червонощоко запишається, а яка обірветься з черенка й безслідно кане в бур'янищах, і ніхто не згадає, як розкішно китичився повесні її цвіт, обіцяючи щомиттєво перемінюватися в іншу — несподівану значущість, що незримо таїлася в пахучій коронці білих пелюсток із жовтою маточкою й пилковими вусиками посередині, тож який, мабуть, жаль

огортає природу, коли в'яне й марнується весняний цвіт; вдовиця Марія вже змирилася з тим, що зчахне до осені Наталка: який хосен з того, що так надійно заховала доню в пивниці, коли мадярські жовніри, здичавілі від чоловічого голоду, гасали по селу, виловлюючи для ґвалту дівчат і молодиць; в'їлися сухоти в тіло дівчини й безжалісно точать, а вона від того шашелю ще світлішою, ще кращою стає, немов у недузі сама собі творить красу, щоб відійти на Шпаєве й перетворитися в скорботну фігуру в найвищій миті своєї вроди; Наталка крізь шибку вглядалася в хімчинську гору й важилася, чи не пора і їй піти виглядати свого судженого, який загубився серед великого світу й не шукає до неї дороги — забув стежку чи заблудився, а може, давно вже став кущем папороті або глоду; і що їй, бідній, чинити — йти на Шпаєве виглядати, щоб і собі у камінь перемінитися, або ж діждатися коханого; ой, та ж бо ще рано виходити на Шпаєвський горб, де в надвечір'ях і досі виростає постать Софії — стоїть вона на шляху Василя до Наталки й не вступається в Язвини, в царство упириці Лісної, яка впилася кров'ю білокосої Оксани і жде не діждеться нових жертв.

У п'ятницю верталася Марія з коломийського ярмарку й несла в руці три жовті свічки, які виміняла в ятці за грудку масла, бо совітських грошей не мала, й біля вчителевого будинку, від якого збігав крутий вивіз у Потоки, побачила Йосафата: він стояв, як і кожної днини, на березі, вдивляючись у Маріїну хатку; Марія водно бачила хлопця й не раз важилася вийти до нього й попросити, щоб не сушив себе жалем за Наталкою, бо не для нього прийшла вона на світ, лише для свого гріха з жонатим або ж для Бога, який хоче забрати її до себе; позаздрив Господь на створену ним самим красу, подібної якій ще не було в Боднарівці та й бути не повинно: ось порізниться через неї сільський світ на світле й темне, красиве й потворне, чисте й брудне — розколеться на обаполи злоби й радості, й коли одна людина до решти вигребе Божу скарбницю, а іншим не залишиться нічого — зламається рівновага під небом; уздрів Творець свою помилку, яку вчинив у захопленні власним умінням виплавлювати із світової руди чисте золото краси — і забере назад свій власний архітвір.

Так, певне, думав Господь, дивлячись на розпуклий дивоцвіт боднарівської красуні, на пекучу тугу Йосафата, який день у день стояв на березі вивозу, не відриваючи очей від Маріїної хатки, на Василів блуд, на муку Софіїної душі, й вирішив виправити вчинену несправедливість; Марія розуміла Божий намір і готувалася до неминучого — несла з ярмарку три похоронні свічки, проте в серці матері ще жевріла надія, що забудеться Всевишній, чей так багато справ у нього, й може, залишиться її Наталка жити для радості світу, може...; Йосафат здригнувся, коли Марія діткнулася рукою до його плеча: «Йди, синку, додому, не туди тобі дорога стелеться, — показала на вибоїстий спуск у Потоки, — в інший керунок біжить твій шлях, — змахнула рукою вбік міста, — і не для тебе моя дитина, та й ти не для неї, так хоче Бог, а я три свічки купила, і як одужає Наталка, то засвічу всі три у притворі нашої церковці, а коли ні, то дві на могилці скапаються...»; Маріїна мова була спокійно-приречена, й тільки одна сльоза — печалі чи то надії — скотилася зморшкою по обличчі; і тієї миті обірвалася в душі Йосафата остання нитка, яка ще в'язала його з селом, і він враз відчув себе вільним — та воля зазяяла порожнечею й пустотою, тож мусило на ній умить щось прорости, мусила вона новим зіллям покритися, новою живністю заворушитись, бо інакше прийде на пустку смерть, пустка створюється для самогубця.

Марія зникла у вивозах, а з учителевого подвір'я вийшов Мирон, й стали обидва приятелі один супроти одного — відчужені, й кожен у створюваному ним світі окремішний, і кожен відокремлений мереживом свого власного, недоступного для інших мислення, й готовністю до самостійних рішень; перед ними пролягла вже своя перспектива, і жоден не насмілювався її перед іншим відкривати; до цієї миті все у хлопців було спільне: село, сусідство, помешкання в пані Бурмістрової, дитинство і гімназійні роки, — та ось опинилися вони на розстанях, й те прожите, що залишилося за ними, враз для кожного набуло іншого значення: смерть Томенків спонукувала Йосафата до надмірних зусиль у навчанні, бо невільно взяв на себе чуже непрожите життя й думав, чим заповни-

ти своє, щоб воно вартувало за чотирьох, а для Мирона і Томенки, і Юрко Васютин перетворювалися в свідомості в образи, хлопець посягав на недосяжне — хотів продовжити недожите життя погиблих; для Йосафата з небуттям Наталки — а в уяві хлопця вже спливали воском дві свічки на її могилці — рідне село ставало пустирищем, Мирона ж кожна сільська трагедія прив'язувала до села посторонками болісної пам'яті, немов бранця до кінського хребта, і він уже знав: де не опиниться, а до цієї місцини під небом, яка зветься Боднарівкою, завше буде вертатися — пішки, в думках або ж на сторінках книг, якщо оволодіє письменницьким ремеслом; і так стояли два побратими на місці розстані й не розходилися: кожен хотів знати, що наміряється чинити інший.

Сказав урешті Йосафат, що надумав: він покине село назавжди, щоб забути біль, до якого воно невільно спричинилося, й сюди ніколи не повернеться; я не вважаю, зрештою, що працювати для народу можна тільки живучи серед нього й співаючи разом із ним невольничих пісень, можливо, наша нація й вижила завдяки пісні та слову, проте в майбутньому вона зможе існувати тільки за допомогою науки: приходить вік техніки, і якщо ми не бажаємо довіку залишатися разом із блаженним Юзьом на буколічних толоках, то мусимо навчитися ту науку творити, я вже давно готуюся до вступу в світ великої математики, ще за німців написав у Львів листа професорові Зарицькому, послав йому розв'язане рівняння четвертого ступеня, і він мені відповів: працюй, хлопче, може, з тебе виросте український Галуа, тож як тільки німці залишать Львів, а це станеться нині-завтра, фронт давно вже перекотився за перевал, — як тільки звільниться Львів, я поїду до професора, закінчу екстерном середню школу й буду вчитися в нього — в університеті; а я, — відказав Мирон, — залишуся тут і житиму життям, яке судилося людям, нині ще співає Юзьо, ми ж бо так змаліли, що віддали пісню на відкуп блаженному, а мусимо створити нову, сучасну — якою ж бо стане нація, якщо залишиться лише із зором, слухом, мозком, а голос втратить, хто з німим, хай і вельми розумним, схоче порозуміватися,

хто рахуватиметься з безпам'ятним, а тільки слово може пам'ять зберегти, ти ж пристосуєшся до нового окупанта, віддаси йому свій розум, й тобою вибудованими формулами буде користуватися й проти тебе використовувати твій ворог; у ворога, Мироне, треба вчитися й проти нього спрямовувати почерпнуту в нього мисль, тебе ж вкинуть до тюрми за твою пісню, й вона навіки змовкне; ти ступаєш на шлях конформізму, Йосафате, а тому й на волі будеш невільним, й створена тобою наука стане надбанням чужинця; неправда — створена мною наука залишиться на моїй землі; я не визнаю жодної угоди з ворогом, я кину йому у вічі свою ненависть, свій біль, а якщо і в тюрму потраплю, то пісню мою ніхто не ув'язнить, і залишиться моє слово серед людей...

Змовкли два вірні приятелі — не змогли порозумітися: кожен стояв у своєму окресленому крейдою від супротивних йому сил крузі, й не знали хлопці, бо ще не могли знати, що ті кола колись-таки перетнуться.

Й обидва, зрештою, прощалися в цю мить з отчим порогом. Тільки Наталка Слобідська не збиралася від нього відступати: рідне село було для неї чарункою в сотах вулика, а вона бджілкою в ньому, його життям, душею і окрасою, й дорога її могла закінчитись хіба що на Шпаєвім.

XV

Вуйко Мироняк давно надумав податися, але так, щоб ніхто не бачив, за Прут і власними очима глянути на других совітів, бо перші прийшли та й пішли і такого натворили, що страшно згадувати, а дурні були, люди ж бо їх чекали — ну не всі, певно, що не всі, але Мироняк, як був молодий, то ходив аж у Микитинці на маївки і такого там наслухувався про щасливе й радісне життя за Збручем, що напевно й Адам з Євою подібного раю не знали, то чому він мав не чекати на червоних визволителів, коли на покутські села налітали, немов шуліки, польські жандарми — вікна розбивали, зерно з нафтою мішали, за фунт уторопської самоварної солі чи за вирощене в городі стеб-

ло тютюну печінки відбивали, і якби перші совіти розумно поводилися, то мали б від народу любов і послушенство, але ж через ті вивози в Сибіри та мордерства по тюрмах страшної слави зажили: ади, нині партизани й на крок їх за Прут не пускають, та добре знає Мироняк, що все це триває до часу, бо ж другі совіти вже ніколи не вступляться з української землі; а може, цього разу прийшли не ті, що тридцять дев'ятого, а зовсім інші, — вуйко Мироняк хотів би лишень про одне в них запитати, аби впевнитись, що біди великої вони не принесуть: чи там, на сході, може християнин хоч раз на день добре попоїсти, а коли так, то нема чого совітів боятися, чей же він, Мироняк, зранку ніколи не їсть, бо в горло не лізе, хіба що гарячого молока хлепне, на ніч також не набревкує живота, щоб чорти не снилися, ну а в обід — то вже треба таки добре наїстися...

З цією думкою вуйко довго носився — з того часу, як Федір Юлинин, ще тридцять дев'ятого, посіяв у ньому такий сумнів. Навіть на Погорілець виходив і з горба вдивлявся на запрутську рівнину, а там, під Воскресінцями, мирно собі ходили люди, так само, як і в Боднарівці, городи обробляли, а ще перед військовим гарнізоном, що розмістився у воскресінській школі, збиралися ґазди і, посідавши колом на траву, про щось там із військовими розмовляли, і ніхто нікого не бив і не вбивав, а Миронякові хіба заказано словом перекинутися з «пайдьошниками», як погордливо називають у Боднарівці совітів, і поставити якомусь там командирові заповітне питання; вуйко Мироняк з цим не квапився, бо й так знав, що котрогось дня совіти самі прийдуть у Боднарівку, але позавчора сталася притичина, яка спонукала його негайно вибратися за Прут, бо вже терпець увірвався: хтось уночі нагально загримав у сінешні двері, й до хати ввалився, відштовхнувши з порога господаря, Йосип Кобацький, він узяв карабін напереваги і, вперши дуло в Миронякові груди, прохрипів: «Гей ти, старий комуністе, гадаєш, я не чув, що ти говорив на мене Федорові, мовляв, нещасна буде Україна з такими генералами, як я, то дякуй Богові, що-м досі ще не став генералом, а ти як хочеш трохи ще

пожити, то витягни з бочки найбільшу букату сала і віддай на самостійну Україну!»; він це сказав, а в Мироняка від образи серце впало в грудях: таж достоту так, як цей курокрад, гаркав колись на нього польський пацифікатор; й вуйко Мироняк нарешті здобувся на слово: «За що ти мене, гнидо, напастуєш, я ж бо вже не раз давав і сала, і хліба, ще й масла і бринзи для партизанів на руки Федорові Юлининому, старості боднарівському, але як ти так зголоднів, то дам і тобі, лишень не говори, що то на Україну, ти колись крав, а тепер грабуєш, бо фузію в руках носиш, але чи справжні партизани знають, як ти з людьми поводишся?»

Люто глянув на Мироняка Йосип Кобацький, проте мовчки взяв сало, затиснувши нігтями букату, щоб не вислизла з руки, та на порозі зупинився, оглянувся й лупнув на Мироняка більмами: «Ми ще доберемося до тебе, сексоте!»; вуйко Мироняк цього слова не зрозумів, однак воно його злякало — було ж бо зловісне й по-гадючому шипляче, огида й страх разом дійняли старого, і щоб якось їх позбутися й хоча б мізерну крихту спокою віднайти, Мироняк через день вибрався раннім ранком в дорогу, він гейби аж прокрадався улоговиною попри Фросинину гору, щоб обійти корнецьку чайку й перейти Прут вище — на грушівському переброді.

Йосипові Кобацькому ніч завше була за рідну матір, й колишні його ночі від нинішніх відрізнялися лише тим, що раніше він злодієм прокрадався на чужі обійстя, а нині — визнаний районовим провідником Буркутом за боднарівського станичного і сповнений упевненості в своїй силі, бо ж тримав у руках зброю — вештався, ніби тать, нічним селом, і люди вже навчились наслухатися до його скрадливих кроків, до скрипу хвірток, гримоту в двері, — та це якась кара Божа, а не свобода впала на село, й нема кому поскаржитися й оборонитися несила, бо в який спосіб мали б люди захищатися перед нібито своєю владою, але ж чому та влада опинилася в злодійських руках, чей раніше було інакше: селяни приймали боївкарів на ніч, шанували станичного Шугая з Дебеславець й кущового Довбню, якого забрали мадяри, пригощали їх вечерями

й називали — «наші», а в Хімчині недавно цілий тиждень перебувала упівська чота на постої, й хімчинці втішалися такою честю, а теж безпекою, дівчата чепурилися, й кожна потаємно вибирала для себе кавалера, коли партизани приходили до церкви на Службу Божу, й забував люд, що зовсім недалеко від Хімчина простягся нашпигований озброєними до зубів вояками ворожий стан; на читальні майорів синьо-жовтий прапор, а вечорами над селом лунали стрілецькі й повстанські пісні, — що ж то за такий льос випав на Боднарівку, що найостаннішому люмпакові дана влада над селом, і він ніч у ніч гребе й носить — хліб, ковбаси, кожухи, ліжники, а все «на самостійну Україну», й ніхто не відає, де знаходиться та його Україна, яка дає про себе знати гримотінням у двері й дзеленькотінням шибок, а ще розповзлося по селу тисячами гадючок моторошне слово «сексот», яке вимовив і пригрозив ним сам районовий провідник Буркут на похороні Юрка Васютиного, й те слово селяни навіть вимовляти боялися — страх незримо проникав у душі людей і клубочився, і визрівав, щоб у певну пору проколотися смердючим гнійником.

Гей, та ж бо втямив нарешті Йосип Кобацький, що його боїться боднарівський нарід; у своїй темній душі він щораз то більше відчував нудко-солодкий голод влади, й пригасити його було невміч, і що більше додавалося Йосипові сваволі, то пекучіше той голод дошкулював, смоктав під ложечкою, й до рота не раз накочувалася солона слина, яка мала присмак крові; смакування нею розбуджувало в ньому жадобу крові живої, і він по-своєму починав розуміти, яка то спрага, напевно, мучить упирицю Лісну, коли їй не попадаються жертви, й через те вона люто виє у найглибших язвинівських нетрях; нарешті Йосипа здолала гріховна цікавість побачити живу смерть, вчинену своїми руками, а ще знав він, що смертовбивством він наслав би на людей страшну моторош, яка незмірно зміцнила б над ними його владу й знешкодила б до решти власний страх перед можливою покарою за наругу над Юрком Васютиним: де ж бо знайдеться у селі такий сміливець, якому б після потаємних вбивств захотілося вести слідство над Йосиповим зловчинком?

На світанку боднарівський станичний вертався з нічного промислу: поки ще не запіяли кури, він вламався до нечинної з якогось часу церковці в Кривобродах і забрав із святеє-святих золоту чашу; ще й не знав, для чого вона йому знадобиться — сьорбатиме з неї юшку чи перетопить золото на злиток, але теж не відав, яку користь з того злитка міг би мати, — в цю мить втішала його лише многоцінна вага чаші, яка обтяжувала полу сардака; зі сходом сонця Йосип вийшов з лісу й побачив, що опинився там, де зовсім не хотів би з'являтися — на Сталащуковому узгір'ї перед обійстям Фросини, нібито сама доля привела його на місце злочину; він сахнувся, побачивши жону Юрка Васютиного, яка поралася біля стайні, хотів поступитися назадгузь у крушинові кущі, та зробити цього не зумів; Фросина саме здіймала з тинового кола дійницю, щоб піти з нею до корови, й упритул зустрілася з більматими Йосиповими очима, немов зі своєю смертю: якщо Йосип по ній впізнає, що їй відомо, хто видав німцям Юрка, то не залишить живою; правда, що її Фросина запосягла від Агнєшки, до якої справив Мирон, зціпила навічно їй уста, жінка прагнула увібгати в непам'ять страшну звістку, чей Юркові ніхто нічим уже не допоможе, а на себе накличе смерть; стояла Фросина закаменіла й не мала сили відвести очей від бандита, котрий стискав у руці карабіна і вже відривав його від землі, втямивши, що жінка звідкись дізналась про його вчинок; Йосип важився прикласти фузію до грудей і вистрелити, проте впору зрозумів, що цього робити не можна: надто велика шана запанувала серед людей до жони замордованого гайового після його похорону, і село не простило б йому цього вбивства; Йосип опустив карабін — лише страх примусить Фросину мовчати, тож треба той страх у селі створити.

Круто повернувся й почав спускатися з берега до Волового: он там, у той рів, викинули його німці з машини — невже Фросина тоді його помітила?; Йосип натужно думав, що він повинен таке вчинити, щоб жінка ніколи не розтулила уст, і в цю мить побачив вуйка Мироняка, який манджав улоговиною: кудись-то старий поспішає, он виходить стежкою на тракт і прямує до Пруту; зблисла

враз рятівна думка в голові злодія: йде Мироняк доносити совітам на партизанів, йде комунисько сексотити, а Буркут наказував нещадно винищувати зрадників; тож спричиниться нині Йосип для слави України, ще й похвалу заслужить від районового провідника, й лежатиме труп донощика на Фросининому лані — для постраху й вічної її німоти; Йосип заліз у хащі свербигузу й заліг там дожидатися, поки вуйко Мироняк вертатиметься із-за Пруту.

XVI

Як тільки вуйко Мироняк перебрів Прут і став наближатися до Воскресінець, то втямив, що жодного військового не зачепить на розмову, бо як би мав зважитися на таке: підійде й привітається з офіцером по-християнськи — «Слава Йсу», а той відкаже: «У нас Бога нєт!» — і піде собі вуйко від нього як невмиваний; або стане перед військовим гарнізоном у Воскресінцях та й гукне до вартового: «Поклич-но, хлопче, свого командира, бо я хочу з ним поговорити!», а той справить на підозрілого допитливця люфу автомата й гаркне: «Руки вверх, бандьоро!» — бо кожен совіт може таке собі подумати про будь-якого ґазду, що приплівся чогось із-за Пруту й никає поблизу гарнізону — певне ж, придивляється, вивідує...

Вуйко Мироняк здалеку обійшов Воскресінці й вийшов на корнецький тракт, там було спокійно: ні військо не марширувало, ні танки не гуркотіли, та й гармат ніде не було видно; а може, то вже давно по войні, думав собі Мироняк і усміхався під вусом, — о, то було б дуже файно, якби нарешті настав спокій на землі; до ратуші він не дійшов, бо чого пхатися туди, де урядує нова влада, звернув до ринку розбитою бруківкою, яку з обох боків обсіли військові інваліди — в гімнастерках, портупеях і всі з простягнутими руками, звичайно, ті, хто руки мав, бо й були серед них такі, немов обчухрані дерева у бутині: старому серце стискалося від жалю, бо як же так: воював «за родіну», а відірвало руки-ноги, то йди й вижебруй кусень хліба; не мав Мироняк ні шкоринки та й грошей,

звісно, в нього не було, а інвалід-півчоловіка на дошці з колесиками ось підкотився до самих вуйкових ніг і п'яним голосом, бо хтось уже змилосердився й напоїв нещасного самогоном, — скиглив, розмазуючи по щоках сльози: «Подайте Христа ради, я вам свободу привіз на своєму фаетоні, а ви відвертаєте від мене голови, таж подайте інвалідові велікой отєчественной!»; вуйко тільки розвів руками й тут же мусив назад податися, бо з майдану на бруківку наднесло безрукого матроса у тільняшці, він таранив грудьми базарний натовп і горланив, приправляючи свою мову лайкою: «У каво єсть папіроска, зажжьонную папіроску вставте мнє в зуби, бляді!»; люд не скупився, кожен давав нещасним, що міг, вже й за безруким розвіялася хмарка цигаркового диму; якийсь зовсім немічний, мабуть, спаралізований каліка лежав горілиць на шинелі й вистогнував: «За што воєвал, за што воєвал!..»; ну й кого мав тут спитати Мироняк про одноразовий ситний обід на добу, коли навіть заслужені воїни жебрали на ринку; до молочно-м'ясних рядів уже й не пропихався, та й не мав такої потреби, переконався тільки, що місцеві люди не бідують; здалеку побачив закладені збанками й гладущиками з молоком та сметаною столики, лежало там і м'ясо й сало, червоніли черешні в кошиках, й трохи відлягло на серці в Мироняка: то лиш аби війна закінчилась, і якось люди заживуть — ніхто ж бо не сидить склавши руки, та й земля не така вже пісна, однак до голови прокрадалася вперта й надокучлива, мов спасівська муха, думка про те, що по селах життя може незабаром перемінитися до гіршого, кажуть, що большевики, як тільки візьмуть Берлін, туй же запровадять колгози, тож бо не що інше, а ця непевність турбувала старого: чи зможе християнин у тих колгозах хоч раз на день добре наїстися?

Сумнів усе впертіше закрадався до Мироняка й видно, таки глибоко вліз у душу, коли ні з сього ні з того згадався йому люмпак Йосип Кобацький: та цей, як тільки почнуть заганяти людей у колгози, вмить забуде про свою нинішню Україну — в першого комуніста переміниться, перший піде по дворах забирати в ґаздів реманент і худобу до спілки, і всі враз стануть такими ж голодранцями, як

він... гей, а якби то я, Мироняк, старий капезеушник, та взявся за нову господарку!; така зухвала думка лише на мить осінила його, й він тут же викинув її з голови: йди, Мироняче, додому й чекай своєї долі, мов свиня обуха, навіщо тобі знати наперед, що станеться на світі, якось своє доживеш — не так багато вже й залишилося в тебе часу, йди, старий баглаю, та й сиди в хаті маком.

Мироняк вишився з базару й заквапився, ніби щось погане, дуже погане чигало на нього в місті; він так занурився у свої лихі передчуття, що й не бачив перед собою перехожих і з розгону наштовхнувся на людину, а коли підвів голову — стетерів: перед ним стояв офіцер у круглому кашкеті з зіркою і в золотих погонах; «Ти што, старік, белєни об'єлся?» — відштовхнув офіцер Мироняка, проте посміхнувся, і старому від цього стало втішно: от німець ніколи й губів до сміху не скривив би, а цей, диви, ще й проказав: «Ну, ізвіні...» — і вже заповітне питання мало що не зірвалося з уст Мироняка, але офіцер пішов собі далі, а вуйко не зважився його зупиняти.

За містом Мироняк звернув на польову доріжку, що провадила до Воскресінець, він вертався додому тими самими путівцями, якими добирався вранці до Коломиї, а душу гріла офіцерова усмішка, і думав вуйко, що життя таки мусить повернути на краще, бо скільки тій біді топтатися по людях; гей, таж бо біда з бід минає, війна закінчується, лютий німець вступився з краю, а ці, які прийшли, то хоч зрозумілою мовою розмовляють та ще й до того посміхаються!

Перебрів Прут у Грушеві, дотюпав до Волового й подався до Боднарівки улоговиною, з одного боку якої вздовж лісу потягнувся свербигузовий живопліт, а з другого поп'ялися вгору нивки, і одна з них, засаджена картоплею — Фросинина; промайнула в Мироняка думка, чи не зайти б привітатися із вдовою, бо живе сама, як палець, у крайній хаті, але передумав, бо що їй скаже, чим потішить, а ще кожен боднарівський селянин при зустрічі з Фросиною ніби відчував на собі провину за смерть Юрка, й не так провину, як страх: село велике, людей багато, але ж хтось один із них таки виказав Юрка німцям, й на кожного може впасти Фросинина підозра.

Втім у шипшинових кущах почувся хрускіт сухого ломаччя, й цей скрадливий звук чомусь на смерть перелякав Мироняка, хоч там могла пастися й худобина; вуйко зупинився, сторожко приглянувся до колючого плетива і здерев'янів: з хащів блищали очі начебто якоїсь звірини, що зачаїлася до стрибка, вони неблимно вп'ялися в Мироняка, й старий подумав, що так, напевне, дивиться на свою жертву вовк, але й вовка ніколи б не злякався, бо від звіра можна й оборонитися; із заростів дивилась на вуйка сама смерть, і він впізнав її: Йосип Кобацький раптом випростався на весь зріст, звів карабіна й вистрелив; Мироняк схопився обома руками за груди й упав горілиць у картопляне міжряддя.

А тоді вбивця, злякавшись свого вчинку, почав утікати з місця злочину, його спиняли ліщинові кущі, гілля шмагало по обличчі, кров із подряпин стікала до рота, і Йосип відчував нудкий її присмак; він вдарявся об дерева й в одну мить почув брязкіт — то випала з кишені сардака церковна чаша, а тоді облегшений сардак почав приростати до тіла, немов вовча шкіра; в глибоких нетрях почувся зловісний регіт — то втішилася з цієї причини баба Лісна; Йосип не зігнувся за чашею й біг далі, витираючи долонею обличчя від крові, і йому раптом здалося, що воно вкрилося шерстю, в роті почали видовжуватися зуби й виповзати іклами на спідню губу: та невже, — долав Йосипа панічний страх, — убивця доконче стає вовкулакою, про що завше говорив мольфар Іван; Йосип у розпачі здряпував нігтями шерсть з обличчя і опам'ятався аж у Язвинах, коли на нього з лісової темряви вийшов районовий провідник Буркут у своїй незмінній вишиваній сорочці.

«Що сталося, друже станичний, — запитав провідник, — що ти такий зляканий та пошарпаний?»

«Я вбив сексота... Мироняка», — видихнув Йосип, зсуваючи з лиця рештки вовчої шерсті.

«Й перестрашився? Чого ж би то, їх же треба нещадно винищувати, немов скажених собак! — Буркут пересунув із-за спини планшетку, розкрив її, вийняв шмат паперу й написав на ньому олівцем «Так буде з кожним сексотом!» — А тепер вертайся на те місце, де звершилось пра-

восуддя, й засунь папір зрадникові в пазуху. Та швидше, поки ще не позбігалися люди».

Йосип вернувся в ліс і йшов тепер поволі, пазячи очима по землі — шукав чаші; він хотів доконче знайти її, і вже не думав про неї як про посудину, з якої можна пити юшку, й не як про дорогоцінність; розумів, що як не поверне її до церкви, то напевне переміниться в звіра, але чаші ніде не було, ніби її хтось притьмом підняв; Йосип боязко підступив до вбитого Мироняка й, не дивлячись на нього, всунув йому за пазуху папір.

XVII

За день до того, як у міжрядді Фросининої картоплі знайшли вбитого Мироняка і людям став відомий зміст записки, знайденої у вуйковій пазусі, коли селом пронеслися не крики, не голосіння, а здавлені шепоти про незримих сексотів, яких віднині українські партизани будуть нещадно знищувати, і кожен селянин враз утратив певність за своє життя: хто ж бо і в який спосіб зможе довести свою невинність, якщо й Мироняк, котрого дотепер усі вважали за порядного ґазду, виявився донощиком, та й не знати ще, скільки в цьому правди, правду можна встановити тільки на публічному суді, а від скритовбивства не гарантований і праведник; коли Фросина, вчувши постріл, наглухо зариглювалася в хаті й не вийшла на поле навіть тоді, коли родина забирала на віз мертвого Мироняка й тихенько повезла на цвинтар, щоб за огорожею його закопати, — за день до цієї моторошної події, яка враз поглинула віру людей у партизанську справедливість і надію на своїх оборонців, до вчителя серед білого дня несподівано зайшов районовий провідник Буркут й, вибачившись перед панею Марією, попросив Шинкарука на розмову тет-а-тет.

Учитель запросив гостя до покою й насторожено вдивлявся в обличчя провідника, чекаючи його мови; Буркут, не завуальовуючи причин свого візиту, почав просто з моста: всім, мовляв, відомо, що в учителя є чимала бібліотека і книги в ній не всі такі, щоб могли большевикам

подобатись; напевне, є в нього й багатотомна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського — за таке видання недавно заарештовано дебеславського священика Бабинюка, то, зваживши на це, Районовий Провід ОУН пропонує панові вчителеві віддати деякі небезпечні книги, а зокрема «Історію» Грушевського для підпільної партизанської бібліотеки — нашим воякам вона б знадобилася як підручник для самоосвіти, а вчитель не мусив би боятися енкаведистських ревізій.

Такої розмови Шинкарук зовсім не сподівався, пропозиція есбіста здалась йому нісенітною, зовсім абсурдною, бо про які підпільні бібліотеки може нині йти мова, коли не сьогодні — то завтра розпочнуться бої між партизанами й енкаведистськими карателями, він розвів руками й, уникаючи гострого погляду Буркута, запевнив його, що творів Грушевського в нього немає й ніколи не було; Буркут недовірливо поглядав на вчителя, він переконував його, що закопані в землю книжки тліють і за якийсь час ніхто не матиме з них користі; вчитель врешті відмовився далі вести про це розмову: «Якщо не вірите, можете самі пошукати»; «Боже милий, таж ніхто не збирається робити у вас ревізію, йдеться про добру волю й патріотичний вчинок, проте пам'ятайте про можливий обшук, я недавно застерігав теж отця Бабинюка: він не погодився віддати нам «Історію», і ось бачите, що сталося — нема отця, а його книгами будуть користуватися совіти й матимуть матеріал для антиукраїнської писанини».

Буркут віддав учителеві честь, Шинкарук провів його на подвір'я і, мабуть, для того, щоб загладити прикре враження від шорсткої розмови, яка щойно відбулася, сказав, прощаючись з ним за руку:

«Гарна у вас сорочка, так приємно гармоніює з військовою уніформою...»

«О так, мені подарували її на Поліссі».

«Бачите, яку популярність має космацьке ужиткове мистецтво, що на сорочку завоєлівського узору можна розжитися аж у поліщуків».

«Ви чудово визнаєтеся в українській етнографії, пане вчителю», — сухо відказав Буркут і вийшов з подвір'я.

Розмова з районовим провідником залишила тривожний осад на душі Шинкарука, він розмірковував — що б мали означати відвідини Буркута: попередження, вивідування, чи справді він наївно вірить, що спокою Партизанської республіки ніщо не загрожує, і нинішня автономія запрутського краю існуватиме завжди.

Погані передчуття підсилилися убивством вуйка Мироняка — та невже партизани почали очищувати населення від колишніх комуністів, бо не міг Шинкарук ні на мить повірити, що старий займався донощицтвом, а якщо насправді почався тихий терор, то закінчиться він самовбивством: обух караючої сокири скоро чи пізно вдарить по лобі й карателя; нині народ ще шепочеться, а завтра заговорить вголос і розколеться на прихильників повстанців та на їх ворогів; хто робить цей розкол, навіщо він, кому вигідний, бо ж яку таку небезпеку для партизанського руху міг становити згрибілий дід?

Передбачення Буркута про можливий обшук в домі вчителя справдилися за кілька днів, і Шинкарук намагався потім розплутати туго зав'язаний вузол здогадок і підозрінь: чому сталося так, що в сусідніх селах — Дебеславцях і Боднарівці, куди досі енкаведистські загони ще не заходили, відбулися одна за одною ревізії в місцевих інтелігентів одразу ж після попередження есбіста: що він міг знати про наміри енкаведе і звідки?

Раннього ранку, як тільки в домі вчителя прокинулися, на Зрубі зупинилася вантажна машина, з неї позіскакували озброєні автоматами й «дехтярами» солдати, з кабіни виплигнув офіцер у круглому кашкеті з червоною околичкою, вони збігли в боснійську видолину й з городу увірвалися на Шинкарукове подвір'я.

Першим зайшов до хати лейтенант, був він низькорослий, худий, вертлявий, очі мав колючі й хижо скошені до перенісся; офіцер спочатку розглянувся в сінях, звернув увагу на східці, які вели на стрих, потім, минаючи сторопілих пожильців, перебіг через кухню, прочинив до покою двері, заглянув досередини й аж тоді, приклавши руку до кашкета, відрекомендувався: «Оперуполномоченний лейтенант Шкрупила»; він одну мить постояв перед

Шинкаруком, який від несподіванки не міг здобутися на слово, пронизував його поглядом і врешті скомандував солдатам, щоб починали обшук.

«Ви можете пояснити мені, що це все означає?» — заговорив згодом учитель, та лейтенант на нього й не глянув; солдати поралися в покою: викидали з шаф одежу й шпурляли на підлогу книжки з етажерки; лейтенант уважно гортав книжку за книжкою й допитливо поглядав на господаря; він був явно розчарований: недбало відкладав набік ще довоєнні радянські підручники з математики і все позирав на хатніх, ніби з виразу їхніх облич хотів розгадати, де ті книжки, яких він шукає; врешті спинив погляд на Миронові, й кмітливе енкаведистське око схопило в очах хлопця тінь занепокоєння; оперуповноважений довго свердлив Мирона допитливим зором і враз, немовби про щось згадав, вискочив у сіни, постояв мить перед східками, що вели на горище, а потім швидко потупотів ними вгору.

Шинкарук був спокійний: хай шукають, нічого уже не знайдуть, він підбадьорливо підморгнув дружині і Юлії й нараз здригнувся, побачивши, як блідне Миронове обличчя, й зрозумів батько, що син його не послухався й записок своїх не спалив: зараз може статися найгірше...

Проминали хвилини гнітючої мовчанки, вони тяглися безмежно довго, немов вічність, й нарешті тишу розбив на друзки дрібний, аж наче втішний тупіт по сходах — то збігав зі стриху лейтенант Шкрупила, він рвучко відчинив кухонні двері, обвів присутніх переможним поглядом, наказав солдатам чекати його на подвір'ї, сам сів у крісло, вийняв з планшетки товстий зошит у чорних палітурках, й Мирон упізнав: то була його повість!

«Так ето ти пісал, говнюк, ти пісал, спрашіваю?!» — гаркнув на Мирона Шкрупила, потрясаючи зошитом, й хлопець приречено кивнув головою.

«І так, слушайтє, господа, — злобно заговорив лейтенант, — я буду чітать вслух єнту бендеровскую прокламацію; я, потомственний хохол, добре знаю українську мову: отже, ця писанина має назву "Кривавий тан"»...

Лейтенант читав без найменшого російського акценту, він із сарказмом вимовляв найдошкульніші антирадянські

вислови, і Миронові, та й усім у хаті ставало страшно: за таку повість авторові помилування не буде: в ній говорилося про п'яні оргії в сільських коопераціях за перших совітів, про терор по школах та інститутах: п'ятдесят дев'ять дівчаток-студенток — яких розстріляно, а яких засуджено у Львові; про вивози в Сибір, арешти просвітян та членів КПЗУ, про набір добровольців до дивізії «Галичина», і залишив Шкрупила на останок розмову вчителя Коструби з учителькою-полтавчанкою Марфою Яківною перед евакуацією на початку війни.

«Тепер послухайте... — Шкрупила схопився з крісла й підвів угору вказівного пальця. — Слухайте, слухайте, бендеровськоє отродьє, що понаписував цей негодяй: "Вас, молоду, обдурили, і ви повірили в найзлочиннішого тирана світу Сталіна..." Так що ж ти мені тепер скажеш на це, сволото? — Лейтенант навідмаш ляснув Мирона по лиці зошитом. — На великого вождя народів замахнувся!»

Відпекуватися було марно: найсуворіше звинувачення Шкрупила зачитав, далі прозвучить вирок... І з подивом відчув ураз Мирон, як у нього входить такий недоречний у цій ситуації спокій: він згадав, як рік тому мав нагоду бути присутнім на сеансі знаменитого віденського гіпнотизера, який демонстрував своє вміння в гімназійній руханковій залі. Хлопці й дівчата із схрещеними пальцями засинали; за велінням чарівника вони покірно виходили на подіум й сліпо піддавалися його волі: співали, декламували, блазнювали; потім гіпнотизер знімав з піддослідних ману, а вони не пам'ятали, що діяли. Миронові стало страшно: адже в такий спосіб, під спонукою чужої волі, можна й злочин скоїти, видати найпотаємніші секрети, найсвятіше зневажити, і він, Мирон, теж умить може позбутися себе самого; гіпнотичний сон долав його, схрещені пальці стискалися й ціпеніли, і він знав, що коли вони заклякнуть — доведеться вийти на сцену, бо тільки гіпнотизер зможе їх розслабити, але перед тим хлопець виконає його забаганки; Мирон зібрав усю силу волі, й сонливість від нього відступила, пальці розтулилися, й він гордо проказав сам до себе: «Я переміг тебе!». Ця згадка спливла в пам'яті в мить очікування неминучої покари й була вельми своєчасною:

на Мирона звалювався шквал люті енкаведистського гіпнотизера, тож треба було зібрати незвідані ще сили духа, щоб не піддатися йому.

«“Кривавий тан”! — не вгамовувався Шкрупила. — Пісатєль!.. Таж тебе за цю писанину повісити мало!.. Але я тебе арештовувати не буду: ти станеш у мене заручником цієї прокламації... — Лейтенант засунув Миронів зошит у планшетку. — О, ти ще попляшеш, бандерівський виплодку, — станеш у мене слухняним сексотом... і вас, папенька, не залишу в спокої, йобаний пане Коструба, та це ж твої слова про батька Сталіна записав твій байстрюк!»

Лейтенант раптом змовк, виглянув через вікно й занепокоївся: десь під Дебеславцями сухо зацокотів кулемет; він змахнув солдатам рукою, і всі чимдуж побігли до вантажівки, загудів мотор, й напасники зникли в лісовому тунелі.

Пані Марія вся аж охляла з нервової напруги, опустилася на крісло й заплакала; Юлія суворо дивилася на брата, й очі її поволі почали наливатися теплом: Мирон не оправдовувався, не благав прощення — не збоягузив, він нині став готовий до будь-яких випробувань. Ну а батько... Шинкарук стояв обличчям до вікна, а коли енкаведистська машина зникла, повернувся, поклав руку на Миронове плече й сказав таке, що втішило дружину, здивувало дочку, а син відчув ураз, як гаряче любить вітця.

«Сьогодні, діти, прийшла до нас наша доля, і з нею мусимо пройти через життя. Гордо і чесно. Запам’ятай собі це, сину...»

XVIII

Страх просочувався в село звідусіль, немов гнилої осені з пересиченого вологою ґрунту підшкірні води, від яких нема спасу ні на полі, ні в хаті, ані на оборі — повсюдно на поверхню спливає синява каламуть із трупним запахом розкладеної живності, і хоч би одна шпарина пробилася крізь ґлеюватe підґрунтя, куди б стекла із землі отруйна гниль; сопух липкого страху звонючив повітря над Боднарівкою —

сільський люд ховався, замикався, задихався, бо скритна смерть, якої ніхто не міг пояснити ані оправдати, повіялася й по довколишніх селах: з Кривобродів, де недавно було виламано церковні двері і якийсь святотатник украв золоту чашу, проникла вість, що партизани таки вислідили злодія, і хто, гадаєте, виявився тим грішником — найпобожніший старший церковний брат Семен Сталащук; такого ніхто не сподівався, але й не було жодної гарантії, що саме він поцупив ту чашу, якої, до речі, в домі Сталащука не виявилося; ну ні — задурно людину таки не повісять, а во — казали, що Мироняк Богу духа винен, бо як би то міг порядний ґазда донощиком стати, а шило вилізло з мішка: хто ж бо, як не він, навів на вчителеве обійстя енкаведистів, які півдня перевертали в хаті все вверх ногами; чомусь-то в селі не з'являвся жоден пайдьошник, аж поки вуйко Мироняк до Коломиї не потикнувся; а в Коростах кинули двох сексотів до криниці, — що ж це діється, що люди враз аж так сподліли: продають своїх же за ґрейцар, а може, ті, котрих убили, зовсім і невинні, а коли так, то хто ж тоді — українські партизани, яких нині народ став більше боятися, ніж совітів?

...А коли Йосип Кобацький, позбувшись першого переляку від вчиненого ним убивства, переступив труп вуйка Мироняка — то й зовсім заспокоївся, і потахло в ньому бажання знайти в лісі загублену золоту чашу; в чорній душі вбивці не зажеврювався більше пломінець каяття — густа темінь злоби затопила Йосипа, немов ті осінні води пересяклим отруйним баговинням ґрунт, й відтепер він боязко обминав язвинівські нетрі, бо вже добирався до нього інший страх — що таки знайде чашу, і від світла святого золота прокинеться у вовкулачій душі крихта людяності, і як він далі житиме напівлюдиною і напівзвіром, як з людським серцем зможе утримати владу над людьми і мстити їм за те, що вічно його зневажали, злодієм обзивали, руки не подавали, в церкві відступалися від нього ніби від прокаженого; до Йосипа прийшло солодке відчуття необмеженої сваволі, він упевнився у своїй правоті й люто увірував, що чинить справедливо, до того ж рівноваги духа додавала ще й безвідповідальність

за вбивства: адже він сліпо виконував волю Буркута, а той посилав його на все нові й нові каральні акції, які мали очистити від ворогів Україну.

Покари стали чигати на людей за будь-що: за сміх, за веселу оповідку, за пісню, за жарт, за торги на коломийському ярмарку і за музику теж: які ж бо можуть бути веселощі на світі, коли партизани гинуть в боях за Україну?.. Й заніміли на багновиськах скрипаль Клим Запоточний разом із бубністом Андрейком — навіть на святого Петра, на боднарівський празник, ні разу не гупнув квач по бубні й струна не бренькнула на скрипці, — і так проминуло б непомітно й тихо престольне свято, якби до замкненої боднарівської церкви не наповратилася піти на молитву Олена Єзунина: ось скотилася вона з Царини в торокастій хустці, завузлованій на тімені вухатим ґудзом, в засмальцьованому кептарі й почала наближатися до розвилки стежок, що за Федоровим обійстям одна біжить на Гуцулівку, а друга через Потоки до церкви; цього разу Олена й не глипнула вбік пасіки: згадка про молодий гріх із Федором до останку витліла в душі, й навіть празнешний спів дурного Юзя не розбудив її, хоч ніхто інший, а Юзьо навівав їй болісні думки про занапащене з нелюбою Марусею Федорове життя; Федір раннього ранку на Петра походжав між вуликами, начуваючи роїння, а на Оленин вид відвернувся, бо в ту хвилину видибала з хати Маруся й, забачивши розлучницю, тут же почала вичитувати літанію зрадливому дідові, і Федір, як завжди при святі, мусив жінку бити.

Маруся пісенно голосила, Ілько не гаючись виніс на подвір'я грамофона, накрутив його й пустив диск, щоб заглушити музикою материні співи; грамофон розпачливо хрипів на всю Босню про останню неділю, після якої неодмінно розлучиться закохана пара, і ось на цей содом наднесло Йосипа Кобацького, він спалахнув праведним гнівом на блюзнірів, які в такий важкий для народу час розважаються музикою, зайшов на подвір'я, перекинув ногою столик, на якому стояв грамофон, музика стихла, труба покотилася по землі, скринька розламалася, і все те гамуззя Йосип потрощив прикладом карабіна: «Весілє справляєте, а люди кров за Україну проливають!»

Він це сказав і пішов собі з подвір'я, теліпаючи довгими ручищами, на мить зупинився, поозирався — а може б, когось за кару й задушити? та ніхто під руку не потрапляв, а втім, свою жертву Йосип уже скарав, навіть не знаючи про те: Федір довго дивився на руйнацію, яку вчинив станичний, і не жаль, навіть не образа дійняли його, а усвідомлення, що тієї нової ланки життя, яка наступила в цю мить і набирала подальшого свого плину, він уже перейти не зможе — і не хоче; перед ним промайнули всі прожиті роки, і втішився Федір, що було в нього один раз свято, а чи кожний його зазнав? нині старий нічого доброго перед собою вже не бачив — лише кров, убивства, хамство; йому здалося, що баговиння навіки затопило світ, і в ґлеюватій підошві боднарівської землі ніколи вже не проколеться шпарина, яка всмоктала б у себе отруйні стоки; й жити у вічному страху стало невміч...

І мертво стало враз на світі: змовк Юзьо, а десь на церковній паперті шепотіла свою останню молитву Олена Єзунина, яка вже більше на Царину не вернеться, бо навіщо, коли щонедільна мандрівка попри Федорову пасіку за леда хвилю навіки втратить сенс; Маруся перестала голосити, немов відчула потребу перепочинку перед справжнім похоронним голосінням; Ілько піднімав із землі розбиту машинерію й пробував складати докупи потрощені деталі грамофона, він тихо плакав, бо розумів, що не складе їх ніколи, і вже ніхто більш не почує бравадної пісні про кращі часи, які доконче мусять настати; Федір довго дивися на Шпаєвську гору, аж поки не побачив, як виростає на ній фігура, а коли кам'яна жінка повернулася вбік села й ласкаво змахнула рукою, Федір подався на пасіку, сів на пеньок біля вулика, який натужно гудів перед роїнням, схилив голову на груди й тихо, мов праведник, помер.

XIX

На Шпаєвську гору дивилася день у день і Наталка Слобідська: сидячи на ослінчику під кущами бузини, що дико проросли скраю подвір'я й схиляли над її головою

тарелі чорних ягідок, скрадливо, щоб мати не бачила й не визолювала печаллю своє серце, позирала на вершечок гори й чекала для себе знаку, а коли потойбічне знамення ні в якому диві не з'являлося, то перед сном дякувала Богу, бо ще ж їй не хотілося переступати хімчинську гряду, за якою десь там, у незримих глибинах Чорногорового царства, чекав на неї інший світ, може, й кращий, але ніколи він не стане Боднарівкою і не зазнає вона в ньому мук солодкого чекання, яке нині тримає її при житті; той світ, напевне, не знає ні минувшини для спогадів, ані будуччини для надії, — і як це може статися так, щоб вона відійшла за шпаєвський чертеж, і назавше осамотнилося село, котре всією своєю земною і небесною красою влилося в цвіт її обличчя, рук, грудей, стану, дівочого лона, а певне, й зовсім перестане існувати, й Наталці шкода було не так себе, як того світу, що поникне, зів'яне, зісохне разом із нею...

Вдова Марія все те бачила: дивлячись на тиху журу Наталки, боялася уздріти в її очах ману страху, який може спотворити вроду дівчини, що крізь блідоту просвічувалася усією своєю звабою, — най би ніколи не прив'ядав цей цвіт й пелюстки не осипалися, най би в повному розквіті впало долі стебло ружі; тому мати втішала доньку своєю вірою в чародійства, які ще в молодості приніс до Боднарівки мольфар Іван і своїм умінням їх зміцнив: після його заклинань ніхто в селі безслідно не зникав, а лише з виду перемінювався або полишав по собі знак; і ти не думай, доню, що той ясен, який вигнався в небо на березі нашого Потоку, не був колись ставним парубком, а стрункі смереки біля церкви — то не дівчата-красуні, які зарання знайшли на цвинтарі свій супокій, а от опришко орлом став, розлучниця — зозулею, а нагідки невинними дітьми були; й олені — то колишні люди, а тому не можна їх убивати; живуть у наших лісах прерізні добрі й лихі привиди, а їхня путеря — свята чи грішна — має непоборну владу над селом, й русалки радість нам навіюють, а вовкулаки — страх; то тільки так здається, що людина вмирає, насправді ж вона живе вічно, тому й вічне наше село, й ніхто не знає, коли воно почалося, а не скінчиться ніколи...

Донька вдячно посміхалася до мами й просила, щоб вона марно її не втішала, бо того, що має статися, Наталка зовсім не боїться, про болість свою не думає й гадки про неї не має, мовби її ніколи й не було; дівчина насилу здавлювала в собі сухий кашель — й не тому, щоб мати не чула, а щоб він їй самій не нагадував про недугу, а коли виходила на подвір'я й сідала під бузиною на ослінчик, то такий спокій відчувала, аж ніби повітря нагніталося донизу, густішало й стискалося, щоб того спокою не міг зрунтати вітер; її легені переповнювалися терпкою патокою пахощів осоки, хвощу, бузькового вогню й латаття, які врунилися над струмком у Потоках; на неї сіялися відбиті від високих блідих хмаринок лагідні сонячні промені й зігрівали; для неї звучали туркотіння горлиць, волога фіоритура мелодій чорних дроздів й сухе цокотіння плисточок у вільховому гаю, а коли небо сизіло від надміру тепла, то й гола Шпаєвська гора, віддаляючись у неозору далечінь, ледь мріла на обрії, й від того, що вона не кличе до себе, ставало легко на душі в дівчини, й сама вона робилась невагомою, мов павутиння, яке може злетіти в піднебесся від подиху леготу; біле Наталчине волосся зливою спадало за спину, білі груди випиналися з пазушини, щоб утішити світ своєю дивизною, білі руки згиналися, мов лоза, й Наталка оповивала ними себе саму, стискала своє тіло так, ніби в її обіймах був він; Василь завше був у її обіймах, а тому Наталка знала, що він живе, й сама вона житиме доти, доки не вернеться до неї милий, а тоді випросить для себе в Бога крихту часу, щоб хоч трохи побути з коханим; Наталка відчувала своє тихе згасання й навіть тішилася ним — воно ж бо додавало їй вроди, а своєю красою дівчина надмірно дорожила, більше, ніж життям, бо знала, що її чар буде йому потрібен; втішання власною чарівністю стало її чеканням; усе на світі — тепло, легіт, вітер над Шпаєвим, сади, гаї, ліси — перемінилися для неї в чекання, солодке, тремтке, заманливе — й стало воно її щоденним святом.

...Після похорону Федора боднарівський світ втратив для Йосафата сенс: він досі й поняття не мав, скільки місця займав у його серці мудрий пасічник, а тепер відчув,

як спорожніла хата, — і батько з матір'ю, і Юзьо, і баба Маруся, котрі завжди були тільки челяддю у всевладного діда, тієї порожнечі заповнити не змогли; сад серед літа змертвів, і зелепужна зав'язь посипалася долі, перестала гудіти пасіка, а здичавілі рої знаходили собі пристанівок аж у Потоці на черемхах, і ніхто не мав до них ніякого діла; Маруся відголосила на похороні й назавше заніміла, Олена Єзунина зникла з села, і хтось бачив її, жебрущу, біля іспаської церкви, Юзьо перестав правити молебни, а Юстина — голосно молитися, й Ілько, який нічого не вмів робити, тільки накручувати грамофона, сидів тепер на підвалинах перехнябленої Гаврилишиної стодоли й чекав — може, хтось прийде на політику, а що ніхто не з'являвся, бо страх панував у селі, то Ілько щодня дрімав на підвалинах аж до смерку.

Йосафат попросив батька продати на базарі в Коломиї бочівку меду, яка по дідові належалася йому в спадок, й, промучившись у ваганнях до Спаса, взяв гроші й вирішив назавше покинути село.

Ніхто, крім родини, не відав про його намір, і був би Йосафат непомітно зник з Боднарівки, якби в день перед Спасом, коли хлопець востаннє вийшов на берег Потоків й обводив поглядом обрій, окреслений горбкуватою лінією Сталащукового узгір'я, — якби в ту мить не побачив білої постаті Наталки, яка вийшла до вориння й, спершись на дилину ліктями, вдивлялася вбік Йосафатової хати, немовби вже знала, що він збирається покидати село, й вийшла з ним попрощатися.

Йосафат, як і колись, збіг стрімголов у Потоки, та на відстані кількох кроків зупинився перед Наталкою, немов злякався її блідості або ж отетерів від незнаної йому досі дівочої зваби, а зрештою — Наталка теж давно зійшла з його світу, і він стояв тепер оподалік стриманий і відчужений; Наталка із скрухою помітила, що Йосафат витав уже не тут, а втім, вона давно знала, що так станеться, бо не для села і не для неї він народжений, а все одно — серце защеміло від глухого болю, бо іншого приятеля не мала, й віднині залишиться зовсім самотньою; повагавшись, начебто ще не впевнена була, що Йосафат таки справді

намірився виїхати, спитала боязко: «Їдеш?» — «Так, назавжди», — кивнув головою хлопець, і тоді вже не жаль, а подив пройняв Наталку від такого холодно-байдужого підтвердження: як це він важиться покинути село навіки, — хай-но люди стали йому чужими, але ж не може зчужитися земля; і якщо пішов зі світу улюблений дід, то хіба з коренем вивернулася рясна яблуня, яку він посадив і в неї втілився після своєї смерті; а коли не стане Наталки, то хіба над джерельцем у Потоках всохне черемха, яку ось обліпив рій дідових бджіл; а якщо й страшна смерть повіялася над селом, то хіба й життя в ньому перестало битись?

Наталка з осудом дивилася на Йосафата, вона хотіла побачити в його очах хоча б крихту жалю за тим, щó він покидає, бодай скупу сльозу на щоці, однак очі в хлопця були сухі й холодні, й відчула дівчина, як її огортає безнадійна самота, бо в цю мить вона не те що втратила приятеля, а й засумнівалася, чи мала його коли-небудь — якщо Йосафат так легко покидає все те, що називав любов'ю; а далі зникне з його пам'яті й вона — найдобірніше зеренце з колоска Йосафатового світу.

Хлопець незграбно змахнув на прощання рукою, якесь слово хотіло зірватися з його уст, але так і згасло на губах, він повернувся й пішов не оглядаючись, і Наталка зрозуміла, що відтепер з нею залишиться тільки чекання — не на повернення коханого, а знаку смерті; вона боязко глянула на Шпаєве, й пройняла її давка тривога, що ось-ось з'явиться на горі тінь кам'яної фігури.

Та в цю мить прийшов порятунок — жива вість, така бажана і втішна: на подвір'я зайшла чорноволоса вродлива жінка, вона підійшла до дівчини й прошепотіла:

«Ти Наталка, так?.. Я зв'язкова, прийшла від Василя Маланюка, він живий і колись вернеться до тебе».

А тоді прозоре личко Наталки налилося живим рум'янцем, вона схлипнула й знеможено опустилася на ослінчик; з хати вибігла вдова Марія й, подумавши, що в образі чорнявої жінки прийшла до її доньки смерть, скрикнула в нестямі: «Відступись!» — жінка повернулась до неї обличчям, і Марія по гачкуватому носикові й булькатих

семітських очах упізнала в гості Шимонову Сальомею, жидівку-вихрестку з Іспаса, про яку ходила чутка, що вона пішла в УПА.

«Ти від них прийшла?.. І чому ти серед них?»

«Я з тими, хто врятував мені життя», — відказала Сальомея, а тоді Наталка підбігла до матері, впала їй на груди й заплакала від щастя:

«Василь живий, мамо!»

Марія відвела Наталку до ослінчика й подивовано дивилася на зв'язкову; по хвилині мовила:

«Кажеш, Салько, що Василь Маланюк живий?.. А як він може жити на білому світі, коли в його станиці таке чиниться? Ти не знаєш? І він не знає?.. А тут його переємники людей убивають, вішають, живими в криниці кидають, і все те — за Україну...»

«Хто це робить?» — прошелестіли губи Сальомеї.

«Станичний Йосип Кобацький і якийсь Буркут...»

«Як це може бути: адже Буркут не у вас, він в іншому районі!»

«Тут, тут вони — упирі люті!»

І пішла Сальомея не попрощавшись, квапно несла тривожну вість до Брустор, де розміщалась на постої сотня «Сурма».

XX

Учительська обов'язковість спонукала Шинкарука визнати нову владу: він зголосився в коломийський відділ народної освіти як учитель боднарівської початкової школи й отримав розпорядження почати навчання 1 вересня; Шинкарук почувався роздвоєним, оскільки віднині мусив одночасно підпорядковуватись радянським державним інституціям і владі УПА, яка контролювала Боднарівку; він чекав реакції з боку служби безпеки й нічого доброго не сподівався: про виконавців цієї служби, Буркута й Кобацького, ходила в околиці моторошна слава.

Та до початку вересня було ще трохи часу, настав щойно день Спаса, й про розпорядження райвно Шинкарук

нікому поки що не признавався; він переконав Мирона, що здобувати освіту потрібно за будь-якої влади, і як тільки в Коломиї повідкриваються середні школи, Мирон повинен записатися в десятий клас; і не бійся Шкрупили, він знайде тебе всюди, якщо захоче, а Коломия — все ж таки місто, може, там загубишся; домашніх дивував батьків спокій, який межував із приреченістю, проте такий моральний стан Шинкарука додавав його родині рівноваги, учитель мізкував теж і над тим, де прилаштувати Юлію, щоб не мешкала разом із батьками: не можна сидіти нині усім гуртом в одній хаті, — живучи порізно, хтось-таки матиме шанс урятуватися на випадок вивозу в Сибір: Шинкарук передчував, що цієї долі його сім'ї не уникнути, й пані Марія завбачливо сушила сухарі.

Вранці на Спаса зайшов до Шинкарука Йосафат попрощатися перед від'їздом, він не пояснював причин свого несподіваного для вчителя рішення — податися аж до Львова й чомусь там, а не в Коломиї, закінчувати десятий клас, й відчув Шинкарук, що юнак у такий спосіб хоче втекти від жорстокої реальності, яка спостигла його край, і не осуджував хлопця за цей намір, проте глибоко в душі заворушилася підозра: а чи не став Йосафат готовим до колаборантства, від такої думки сполохані очі вчителя, намагаючись виминути погляд гостя, знайшли для себе точку опори на забуялому жоржинами квітнику за вікном, поблідлим від ранньої осінньої прохолоди; Шинкарук сидів, схилившись над столом, і Йосафат не міг зазирнути в очі своєму вчителеві, щоб уздріти в них підтримку для свого рішенця, він бачив тільки брунатне кружальце лисини, обведене стрепіхами сивого волосся, і чув слова вчителя, які він посилав у вікно, або ж говорив сам із собою.

«Ти, гадаю, мудро робиш: Львів далеко, й навіть відлуння того, що тут відбудеться, не почуєш... аби тільки зумів якось влаштуватися, бо ще й місяця не минуло, як німці відступили від Львова... і який він тепер, той Львів, — уцілів, а чи лежить у руїнах, ніхто поки що не знає. Тернополя ж нема, Броди, кажуть, теж стерті з лиця землі: вісім німецьких дивізій дощенту знищено у бродівському котлі...»

«І дев'ята — українська», — тихо вставила Юлія.

«Так, так, я знаю... і не треба про це, на все воля Божа, може, Богдана й Михайла туди не послали... а якщо... то хтось-таки мусив залишитися в живих...» — здавлено прошепотів Шинкарук, а Юлія додала: «Хіба ті, які не стали унтерменшами»; батько не зрозумів натяку доньки — тільки вона одна знала, що говорить: так і залишила в таємниці останній лист від Михайла Сороки, якого отримала ще за німців; «Ми унтерменші, а не воїни, — ще й нині волав до неї розпачливий зойк нареченого, — нами командують пруссацькі солдафони, які не мають нас не те що за українських військовиків — за людей не вважають!»; Юлія заховала листа і назавше схолола до слабодуха: такі слинявці хай би сиділи в запічку, а не брали до рук зброї; а скільки пишних слів наслухалась від нього: романтика, мундири, національні прапори, нове січове стрілецтво! — і скис герой при першому випробуванні, бо за своєю ментальністю зроду був унтерменшем — задовго до того, як побачив над собою прусський кулак. «А Богдан ніколи унтерменшем не був й, можливо, через те вижив — будемо сподіватися», — закінчила Юлія нікому не зрозумілу річ.

«Я не про них, — учитель не відводив погляду від вікна, — я про Йосафата... Тож кажу: на мою думку, ти незле вирішив... Ми просто мусимо, нам необхідно входити в нове життя, яким би несприйнятливим воно для нас не було, бо ж куди дітись?..»

«Я не втікаю, пане вчителю, — заговорив Йосафат, вчувши в мові Шинкарука намагання виправдати його намір, — у мене є мета, я все обдумав...»

«Не сумніваюся, — скриводушив Шинкарук, бо думка про майбутнє Йосафатове пристосуванство й далі закрадалася в його свідомість, і він таки сказав, немовби наперед давав хлопцеві дозвіл на конформізм: — Ми ж мусимо вчитися, працювати, дітей виховувати, осягаючи при тому науку толерантності, брехні й двуликості... Не біймося цих нових моральних чи то пак аморальних засад — бо що інше нам залишається, що? Коли ж відмовимося від подібних імперативів, то всі належні нам місця в суспільстві — від кафедр до робітничих верстатів — займуть чужинці, навіть

до сіл, якщо ми не запропонуємо своїх керівників колективних господарств, пришлють окупанти злюмпенізованих платних гайдуків, які вчитимуть наших селян, як вони мають вирощувати хліб. І тому ми повинні...»

«Натягати на обличчя маски Янусів, — знову вставила Юлія, — а коли вони приростуть до шкіри, то й довічно Янусами залишимось: двуликість стане нормою нашої поведінки, і в кінцевому висліді ми станемо свідками й учасниками найогиднішого процесу: на наших очах брехня перемінюватиметься в правду, і ми теж станемо називати чорне білим...»

«Ти завжди була максималісткою, доню, — строго глипнув на Юлію батько. — Хіба я вас закликаю до зради своїх ідеалів, таж ні, я цього найбільше боюся і тому шукаю виходу зі становища: адже можна під лудою покори зберегти в стані ворога свої переконання... Я не заперечую також стратегічної доцільності нинішньої партизанської боротьби, яка вигартовує національну ідею, хоча й жодних шансів на перемогу немає... Але ж приносити користь своїй нації можна не тільки засобами збройної боротьби, і не тільки на дибах утверджується людська порядність... Усі воювати не можуть, і не треба теж, щоб усі вивіряли свою честь по тюрмах: поза полем відкритого бою існує тил, без якого не проживуть ні воїни, ні в'язні... І ми маємо його — компроміс, інакшого тилу в умовах окупації не буває...»

Учитель замовк, і тоді Йосафат, утішений дозволом Шинкарука на примирення з існуючою ситуацією і водночас збентежний його спрямуванням у нову якість підпілля — дезорієнтований і розгублений, раптом несподівано для себе заярівся на Мирона:

«А чому ти мовчиш, скритний дисиденте?!»

«Компроміс — не колаборантство, — спокійно відказав Мирон. — Я не збираюся йти в партизанку і в тюрмі сидіти не бажаю, хоч і там, і там, якщо доведеться, залишуся сам собою... Я йду в літературу і тільки на її полі готовий покласти голову за Україну».

«Яке пишнослів'я... — процідив Йосафат й затих, у розпачі й безнадії виплюнув думку, яка досі, затаєна, тліла у підсвідомості, й, зачувши її у словесному вияві, від

сорому опустив голову: — А мені не треба такої України, яку я щойно побачив у Боднарівці!»

«То ти й від хворої матері відмовишся? — спалахнула Юлія. — Та якщо б протягом всієї нашої історії так легко, як оце ти зараз, відмовлялися українці від України, то ми б давно вже її не мали, бо ж були в нас і Барабаші, і Носи, і Брюховецькі, та й яничарів усіх мастей мали-сьмо подостатком... А Україна — то не тільки празники, а й горе, і упадок духа, і програші, і зради — все це є Україною, а іншої не маємо!.. І цю спузу з нашої історії може змити тільки праведна кров борців...»

Йосафат підвівся, підійшов до мовчазної, як завжди, пані Марії й поцілував її в руку, потім зупинився навпроти вчителя, постояв, щось хотів ще йому сказати — може, подякувати за науку, та на слово не здобувся, припав до Шинкарука, обняв, крадькома утер сльозу і швидко вийшов із хати, кивнувши на прощання головою Юлії та Миронові.

Біля криниці, не співаючи й не галайкаючи, тихо викручував колесом повне відро дурний Юзьо; коли побачив Йосафата, сперся на щабель й мовчки дивився на свого вченого племінника, а по його щоках котилися великі, мов горох, сльози; Йосафат вийняв з кишені ще за німців припасену для вуйка пачку «левентів», подав йому, взяв залишений біля цямрини набитий рюкзак, закинув на плече й вийшов з подвір'я.

Швидко перейшов Камеральний ліс — вибрав собі дорогу до Коломиї через Іспас, щоб нині, на Спаса, пройти попри Білий хрест, бо аж тоді його прощання з рідним селом остаточно відбудеться; біля хреста зупинився й глянув у небо: у високості, достоту як і два роки тому, кружляли лелеки, і вожай вихоплювався вперед, зовучи за собою пташину зграю; повів поглядом по сірій стіні букового лісу й зовсім не здивувався, що за кожним стовбуром стояла вона — білокоса й найчарівніша на світі; їх було багато — білих дівочих привидів, і, може, серед них стояли теж Оксана і Софія; жіночі постаті тужно помахували йому руками, — Йосафат врешті відвернувся і збіг з гори на іспаську дорогу, навіки залишивши своє перше

кохання на рідній землі; він мовчки ридав, усвідомлюючи, що воно більше ніколи не повториться, а може, й ніякого не буде — лише праця: за двох, за трьох, за чотирьох; і як він має витримати той тягар — а мусить; внизу зупинився, ще раз глянув на хмарку лелек, що зникали із своїм вожаєм попереду в сизому безмежжі неба й назавше забирали з собою його зболену юність, а десь там, за Прутом, на коломийських штреках гуркотіли товарняки й свистіли паротяги, зично й тривожно зазиваючи Йосафата в невідому путь.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Закінчилося спекотне літо, й пасовиська вишкруміли, немовби понад толоками, чертежами й царинками провіялося легке полум'я; жовті вершечки зітлілої паші сухо захрумкотіли під ногами худоби — нипала вона тепер найглибшими видолинками, де ще просочувалася із землі волога й зеленіли латки кислої осоки; не знаходячи ситної поживи, корови голодно ревіли — настала для Юзя пора гнати товар до лісу, а що лісової мотороші боялися люди, то й Юзьо теж страхався, хоча й не знав, чого б то йому мало бути лячно; страх уособлювався в постаті партизана, котрий у німецькому кітелі, мазепинці й вишиваній сорочці щодня виходив з язвинівських нетрів до рогачки, що загороджувала стежку до лісу, і там подовгу стояв, прошиваючи зором принишкле село, немов утверджував над ним свою владу; до нього у визначену пору дня, перед вечором, крокував із Вулиці, перетинаючи толоку, озброєний мадярським карабіном Йосип Кобацький: йдучи, він похитувався, немов кінь у плузі, й голова його виходила з плечей, ніби хотіла допасти до цілі швидше, ніж несли ноги; село тоді затаювало подих, і кожен селянин продумував, на кого ж то нині може впасти есбістська кара; Юзьо завертав корів у Мочулу, щоб не наближатися до примар, перед якими тремтіли люди, й худоба надривно ревіла, витягаючи голови до повного трави та листя лісу.

А після Спаса — ніби добрі духи пролетіли над селом: зникли зловісні постаті біля рогачки, і не з'являлися вони там день, два і цілий тиждень; по селу пронеслася чутка, якою зраділи мешканці, дійшла вона й до Юзьової тем-

ної свідомості, втішивши його; ту чутку втямили навіть корови й чимдуж погналися до лісу, не чекаючи принуки пастуха.

...Наталка всю передспасівську ніч пролежала з відкритими очима, бо про який сон могла йти річ, коли — Василь живий! вона ще добре не усвідомила, скільки ця звістка для неї вартує, проте передчувала, що її життя невпізнано переміниться, і все, чим жила досі, навіки кане разом із недугою в минуле і стане тільки згадкою або й зовсім зітреться з пам'яті, бо й навіщо воно їй, коли з нею завше буде поруч найвродливіший у світі, найвідважніший і найсправедливіший муж, з яким піде всюди, куди тільки провадитиме його дорога — навіть на смерть; о, до примари смерті вона давно звикла й тому страху перед нею не мала, однак цієї тихої ранньоосінньої ночі Наталка відчула, як гаряче прагне стати здоровою, жвавою, радісною, — й насправді молода сила, яка давно відступила від неї, почала вливатися в її зболені груди, дихання ставало рівним і глибоким, зів'ялі руки стужавіли, й солодка дрімота скрадливо сіяла на неї тепле мево; дівчина поринала в забуття, немов у святоіванську воду, спокій розморював її, і Наталка вперше відчула себе щасливою; а як засірів просвіток — радість нового дня почала щораз навальніше вливатися крізь відчинене вікно, і коли хата переповнилася нею вщерть, немов дійниця свіжим молоком, Наталка міцно запала в перший за багато днів здоровий сон.

Вдова Марія пообходила господарку, здоїла корову й поставила перед Наталкою полив'яний збаночок, над яким здулася кожушком бульбашна шума; дівчина прокинулася й посміхнулася до мами, а очі її були чисті, ніби вимиті росою, і стріпнулася в серці Марії квола надія; мати нахилилася над дочкою, провела долонею по її чолі й прошепотіла: «Ти побудь до післяобіду сама, а я піду в Іспас помолитися на престольній Службі Божій за... вас»; ці мамині слова прозвучали, немов шлюбне благословення, й Наталка вдячно глянула на матір: «Я цієї ночі почула, що видужую, мамо...»; «Бог добрий, дитино, — тихо мовила Марія, стримуючи схлип, — мусить-бо жона прийти здоровою до мужа»; мати пішла, й тоді Наталка спохопилася:

так багато щастя враз звалилося на неї, а вона не має з ким його розділити, і згадала тієї миті, що є в неї вірний приятель Йосафат; може, він ще вдома, Наталка прибіжить до нього й скаже, що його слова, якими він колись її втішав, нині справдилися, — не думала переповнена радістю дівчина, що те щастя тільки їй одній належить і нікому більше не потрібне.

Ілько з Юстиною аж кинулися, побачивши на порозі Наталку, про яку поміж собою говорили вже в минулому часі, всі ж бо знали, що догоряє Маріїна свічечка, а ось вона ступила в хату із заіскреними втіхою очима, порозглядалася по кутах і спитала впалим голосом: «А що, пішов уже Йосафат?»; й коли Юстина ствердно кивнула головою, Наталка повернулася до дверей, та зупинив її Ілько: «Ти мала щось йому сказати?» «Та ні... — знітилася дівчина, бо як мала розповідати сусідам новину, коли знала, що про її гріх із Василем у цій хаті давно відомо, але тут же сміливо підвела голову — чого ж бо їй нині таїтися з тим, що завтра стане явним? — А втім... я про це можу сказати й вам, і хай все село знає: Василь Маланюк дався чути!»

«Ой падоньку! — скрикнув Ілько. — Живий... Ото будуть дива!» — й не чекаючи, поки на його слова хтось відповість, вибіг з хати, а що був політиком — то чимдуж почвалав до Гаврилишиної стодоли, вибрався на підвалину й гукнув скільки мав сили на весь кут:

«Ідіть сюди, люди добрі, новину маю!»

...Юзьова череда розбрелася по Язвинах і попропадала в хащах, та це не турбувало пастуха: як настане пора гнати товар додому, він скличе її своєю музикою — поведе палицею по палиці, ніби смичком по скрипці, й тоді поллється з його горла висока й чиста мелодія, достоту така, яку видобуває із струн Клим Запоточний, коли грає на весіллях; ті найвищі звуки, яких не зумів би записати на нотах навіть витворний маестро, переливатимуться доти, доки з нетрів не вийдуть одна за одною корови, і буде їх рівно стільки, скільки паличок у Юзя за поясом і в руках: маржина покірно піде за ним аж до самого узлісся, та для цього ще не настала пора, і Юзьо тим часом заспівує партизанської: «Пасла дівча дві курови там під гаєм скраю,

поглянула на мугилу й заплакала з жалю... — Юзьо весь перемінюється в пісню й плаче разом із дівчиною. — І згадала про братчика, що мертвим впав в бою, і його десь поховано в далекому краю...»

І раптом змовк, занімів: між стовбурами дерев, припадаючи до землі, то підводячись, нипав якийсь чоловік; він розгрібав руками мерву й мох, наче шукав чогось і не знаходив, сопів, стогнав і глухо вимовляв прокльони, врешті випростався й стрімко пішов у той бік, де щойно звучала Юзьова пісня; чоловік волочив за собою карабіна, тримаючи за цівку, по його щоках спливав брудний піт, а очі, немов варені яйця, біліли на тлі чорної тварі, — був це Йосип Кобацький, який після Спаса зник із села, й ходила чутка, що він повісився зі страху, коли зачув, що Василь Маланюк живе; а ось нічого з ним не сподіялося — немов борсук, ховається від людей в лісах; його поява на смерть перелякала Юзя, бо й він добре знав, що здибатися сам на сам із станичним небезпечно; Юзьо заскімлів і замахав руками, ніби хотів відігнати від себе страшну мару, він намагався щось сказати, та говорити не вмів — лише співати, а в цю мить жодна нута не змогла видобутися з горла; мара наближалася до Юзя, і він уже нічого не бачив — лише круглі більма; Кобацький схопив пастуха за оборки сардака й прохрипів:

«Ти чаші не знайшов?.. Не розумієш, що питаю: такого блискучого пугаря не знаходив? Признавайся!»

Але Юзьо тільки скавулів, немов пес, в якого ціляться з рушниці; Йосип відпустив пастуха, повернувся й пошурхотів, трощачи ногами опале сухе гілля; дурний Юзьо очуняв зі страху, вийшов на стежку, поглядався, а коли Йосипові кроки стихли, він ледь чутно заграв на своїй скрипці, скликаючи маржину, бо треба було мерщій покидати зловісний ліс; корови почули сигнал й повиходили з хащів, Юзьо кожну вдарив поміж роги призначеною для неї паличкою, а коли переконався, що є всі, квапно пішов попереду й, немов факір змій, звав їх за собою високою нутою; корови вийшли на узлісся й розбрелися по толоці, хапаючи пащами зжухлу траву, бо ще не напаслися, а Юзьо розпачливо галайкав, й селяни, які з дня на день

із нетерпінням чекали сигналу на сход, почали збиратися на горбі біля Гаврилишиної стодоли; ґазди намагалися випитати в Юзя, що він таке страшне побачив у лісі, але той лише помахував патиками вбік Язвин, а сам, притиснувши рукою капелюха, біг щодуху додому, щоб допасти до пасіки, де почувався в безпеці, й насторожений люд чекав у надії, що ось-ось мав хтось з'явитися й розвіяти до решти луду зневіри й страху.

А Йосип Кобацький ніби збожеволів: мов дикий вепр, повз навкарачки поміж деревами, розгрібаючи руками, ногами й рилом торішнє зіпріле листя, карабіна загубив, та й непотрібна була вже йому зброя; він просувався тим самим путівцем, яким колись утікав в Язвини після вбивства вуйка Мироняка й чашу тоді загубив; шукав тепер її, немов останнього порятунку, і вже не думав про те, що з неї можна хлептати юшку, що можна теж переплавити її в злиток і продати за добрі гроші, відкупитися нею в момент кари або ж віднести до Коломиї енкаведистам і разом з чашею їм запродатися: не такі гадки діймали в ці хвилини Йосипа: до нього прийшло запізніле каяття, нагнане липучим страхом перед неминучою розплатою за вчинені злочини, і вже не чашу, а свою людську сутність, яку давно втратив, шукав тепер; шукав і клявся: якби знайшов ту золоту кінву, то відніс би її до кривобрідської церковці й на престолі поставив, молитви всі, яких навчився в дитинстві, бо ж не народився злодієм і бандитом, — згадав би; він молився б весь свій вік, не встаючи з колін, і люди, може, перестали б його сахатися й ховатися від нього, й він би до них знову уподібнився; і чому так сталося, що я загубив золоту чашу своєї душі?!

Рився в землі, немов кріт, та не знаходив ні в землі, ані в своїй тямі не те що золота, а навіть сусальної блискітки, його огортала непроглядна пітьма, він ревів, передчуваючи свій страшний кінець, після якого душа у вовчу подобу переміниться — і вже з язвинівських ямищ долунював до нього, немов зойки пугача, тріумфальний сміх баби Лісної.

Йосип лежав долілиць і стогнав, гриз кливаками землю, вивергував із горла найтяжчі прокляття світові, якому він

став чужий і непотрібний, аж поки не почув над собою владного голосу: «Вставай, паскудо, вже скінчилося твоє!»; повернув голову й побачив двоє партизанів: один із них був Василь Маланюк.

Покірно подвівся, глибоко зітхнув, ніби вже й не збирався більше дихати, й потрюхикав попереду вояків, заклавши за спину довгі руки.

II

Навесні сорок четвертого частинам УПА-Захід прийшов із УГВР[1] наказ розчленуватися на похідні відділи та вийти на терен Повстанської республіки по лінії Пруту від Яремча до Чернівців; сотня «Сурма» під командою Крука тимчасово залишилася на постої у брусторівських лісах і пробула там ціле літо на вишколі, поки не прийшло розпорядження розділитися на чоти й зайняти села Іспас, Боднарівку й Дебеславці.

Наказ на вимарш приквапили події в Боднарівці, про які розповіла зв'язкова Сальомея; надрайоновий провідник ОУН Іван Захарчук на псевдо «Буркут» подався з чотою Василя Маланюка-«Довбні» через Шешори й Пістинь до масиву Камерального лісу біля Іспаса, щоб звідти несподівано наскочити на село, в якому об'явився двійник Івана — самозванець «Буркут», котрий, взявши собі за виконавця убивств сільського люмпака Йосипа Кобацького, стероризував околицю.

Івана Захарчука прислав Провід ОУН в сотню «Сурма» недавно, і чотовий Довбня довго не важився розкривати перед ним факт існування ще одного «Буркута»: давно ж бо стало відомо, що НКВД засилає в стан УПА провокаторів, які, прикриваючись боротьбою із сексотами, чинять по селах звірства, викликають серед населення страх, розчарування й супротив партизанам; хто ж із цих двійників справжній «Буркут», а якого заслало НКВД — треба було визначити непомильно, оскільки один із них мусить бути

[1] Українська Головна Визвольна Рада.

скараний на смерть; Маланюк послав до Боднарівки зв'язкову, щоб повідомила Наталку Слобідську про те, що він живий, а, напевне, й вісті якісь принесе; коли ж Сальомея розповіла, що чиниться в Боднарівці, Маланюк упевнився, що там сваволить енкаведист у вишиваній сорочці, й необхідно його чимшвидше знищити; сотенний Крук доповів Визвольній Раді про ситуацію в боднарівському кущі, й невдовзі прийшов наказ від Голови Генерального Секретаріату негайно розчленувати сотню і трьом чотам вирушити на постій у визначені села.

Василь Маланюк намагався розплутати для себе складний ситуаційний вузол: як могло статися, що енкаведисти допустилися аж такої кардинальної помилки, назвавши свого агента псевдом живого провідника; йдучи берегом Пістиньки, він спитав про це Івана, й той відповів:

«Немає ніякої загадки: півтора року тому я був убитий у бою з німаками під Надвірною, й про це знала тільки одна людина: стрілець УНС[1] Степан Боліда — мій ад'ютант...»

Командир відділу самооборони Буркут, який пройшов жорсткий вишкіл у легіоні «Нахтігаль», дуже швидко переконався в нещадності німецької військової машини, що розчавлювала будь-які ілюзії українців про самовизначення в лоні райху; він був обережний в антинімецьких акціях: завше відводив бій у ліси, обминаючи населені пункти, знаючи, які розправи чинять фашисти в селах, де вбито хоча б одного німецького солдата; Степан Боліда, запальний і авантюрний, робив засідки на німаків у густо заселених місцевостях: у відплату карателі спалювали житла, страчували невинних на сільських майданах, і люди проклинали партизанів... Важився Буркут віддати Боліду польовому судові, та несподівано для відділів народної самооборони, які ще не встигли з'єднатися з частинами УПА, з Пасічної, Верхнього Майдану й Дори на делятинські ліси посунули в супроводі літаків каральні загони генерала Крюгера й затиснули повстанців у перстень, який щораз звужувався, і вийти з оточення не стало змоги. Тоді партизани почали пробиватися в рукопашну, гинули десятками, та дехто й

[1] Українська Народна Самооборона.

вихопився; Іван із Степаном теж прорвалися, їх зосталося тільки двоє, й коли вони опинилися в безпеці й бій у лісі почав стихати, Боліда вихопив з кобури маузера, загородив Іванові дорогу й зі словами «Подихай, націоналістическая сволочь!» вистрелив йому в груди.

«Я ще чув, як він копнув мене ногою в голову, певне, хотів переконатися, що я мертвий, чомусь стягнув з мене мазепинку, й тоді я втратив свідомість... Очуняв у пастушій колибі, пастухи й виходили мене — і ось так залишилися на світі два Буркути... То він, Боліда, й далі виконує своє завдання — тепер у Боднарівці. Сумніву не маю, та й не один він такий серед нас... Але я піду по його сліду й не загину доти, поки з ним не поквитаюся...»

Чота Маланюка-Довбні, яка входила в склад сотні імені Гонти, що залишилась на постої під Прокуравою, увійшла в Боднарівку посеред ночі; село спало, тільки з учителевого будинку крізь заслонене простирадлом вікно скупо пробивалося жовте світло гасової лампи, — відколи розпочалося в школі навчання, Шинкарук засиджувався допізна: букварі й читанки мав ще довоєнні, в яких на щодругій сторінці пишалися парсуни польських чи то совєтських вождів, були в нього теж і просвітянські підручники — з козаками та усусусами; вчитель складав свої власні посібники, уникаючи будь-якої політики, й налаштовувався в цей складний час пройти поміж дощем, не усвідомлюючи гаразд, що в такий спосіб нікому ще не вдавалося зостатись незамоченим; Шинкарук сполохався, зачувши на дорозі тупіт, й загасив лампу.

Василь сказав до Івана, кивнувши вбік погаслого вікна: варто, мовляв, після розквартирування в селі завітати до вчителя і з'ясувати, якій владі він збирається підпорядковуватись; Іван заперечив: хай навчає дітей, як знає, не треба йому заважати, ну а сумніватися в порядності Шинкарука немає підстав.

«Ти його знаєш?» — здивувався Маланюк.

«Ще в часи моєї гімназійної юності, перед самим початком німецько-польської війни, я мав нагоду гостювати в пана Шинкарука: старші гімназисти полюбляли «нападати» на молодших гімназисток, які під час вакацій перебували

в селах у батьків, ну а в цьому домі, як знаєш, підростала гарненька панночка; та справа була не тільки в панночці: я мав особливе доручення від Крайового Проводу до боднарівського вчителя... Отож ми з сином Шинкарука Богданом приїхали на роверах до Волового, залишили колеса в крайній хаті, вибралися лісовими стежками в це дивне село, напросилися в гості до вчителя — і я тоді по вуха закохався... То було давно, шість років тому, проте й нині відчуваю, як при згадці про Юлечку щемить серце... От якби колись зайти до них — чи впізнала б? Та де там: після поранення я іноді сам себе не впізнаю. Та й чи тут вона тепер? Не знаєш... Ба ні, не можна повертати давнє, хай живе собі спокійно чарівна панна, навіщо їй подібні пригоди?»

Василь промовчав, а йому теж хотілося признатись, що ось праворуч, у Потоках, стоїть хатка на курячій лапці, якої зараз крізь темінь і не видно, а в ній живе найвродливіша на світі дівчина, нешлюбна його жона; однак не вимовив Василь ні слова — на все прийде свій час, а нині треба зненацька накрити злочинців, які розпочали війну проти УПА ще до початку боїв, — треба їх вивести на суд перед громаду, щоб дізналися люди правди; Маланюкова чота перейшла толоку, зійшла, минаючи Гаврилишину стодолу, вниз на Вулицю й обступила хлів, який слугував Йосипові Кобацькому за хату.

На стукіт у двері ніхто в хліві й не заворушився, довкіл зяяло запущене обійстя, лежав звалений на дорогу тин — ніде не було слідно жодних ознак життя, і зрозумів Василь, що бандит встиг уже пронюхати небезпеку, і тепер доведеться його шукати; він виважив двері і з наставленим автоматом увійшов до затхлої халабуди, в якій тяжів дух злежалої шкіри й вовни, повів ліхтариком по стінах і сахнувся: хлів був завалений від долівки до стелі кожухами, килимами, ліжниками; і навіщо вони здалися злодієві, що задумав із ними чинити, де збувати, кому продавати; награбоване добро непотребно тліло в купах і вражало безглуздям хворобливої жадобливості.

Партизани покинули Йосипове обійстя; Василь повів чоту через чертежі до рогачки й подався лише йому знайомою стежкою до схрону.

Вже прозябав розвидень, з темряви проступали сірі стовбури буків; Василь обминув галявину, на яку колись прийшла до нього білокоса Наталка, партизани зійшли у вияр, обступили звідусіль пагорб й хвилину чекали оклику вартового, проте в лісі панувала мертва тиша, а коли розвиднилось, Василь побачив на горбі вивернутий горі корінням кущ свиду, вхід до схрону чорно зяяв, за виворотнем лежав убитий партизан — то був станичний Шугай.

Удвох з Іваном опустилися в схрон, пучок світла з ліхтарика вихопив з темряви листок паперу, що лежав на пні; Іван узяв папірець і прочитав:

«Бандиты, я только что начал своє правильное дело, мы всех вас уничтожим руками ваших сегодняшних кормильцев. Капитан Болидов-“Буркут”».

Василь залишив двох стрільців, щоб поховали Шугая, а сам повів чоту прочісувати ліс. Марно. Іван зрозумів, що за своїм двійником він ще довго полюватиме і, може, ніколи не втрапить на його слід; в душу закрадався ядучий сумнів: а що коли лжебуркути, які вже нині, задовго до вирішальних боїв, почали сточувати організм Повстанської Армії, згодом проїдять її, мов короїди деревину, й вона ізсередини струхлявіє; в який спосіб виявляти провокаторів, кого запідозрювати, кому вірити, а кого знищувати; притлумлюючи тривогу, передчував Іван, як на поле їхньої боротьби насувається смерч недовіри, фатальних помилок, а може, й терору.

Із Язвин донісся шурхіт, тріск ломаччя, партизани насторожилися і враз помчали на ті звуки, ловили їх, наближались і врешті побачили в рагаші людину, яка стогнала, хрипіла й пазурями вгризалася в землю: Василь впізнав Йосипа Кобацького.

III

Юзьове галайкання стихло, а юрба в німому мовчанні стояла перед Гаврилишиною стодолою й сторожко вдивлялася в стіну лісу, очікуючи, що ось-ось вийде хтось із

гущавини, й тоді спаде з людей споруджена непевністю напруга; а може, ще сутужніша тривога сколихне селом, хто знає?; та врешті зашелестів у натовпі здавлений шепіт, немов подих нового страху: «Ідуть... ведуть... хто ж бо то, падоньку?.. таж то Йосип, бігмебоже, він... а за ним два озброєні... а отой — чи не Василь Маланюк... та він, хібасьте не впізнали?»

Арештований Йосип Кобацький ішов під конвоєм двох партизанів, а за ними, на віддалі, тягнулася чота стрільців, і вже ожив люд, заворушився, і в притишеному гаморі вчулася полегша; гамір переріс у рейвах, і врешті виплеснувся грізний суголосний крик юрби — як провіщення найжорстокішого самосуду.

Й коли конвой з арештантом підійшов до громади і Василь Маланюк привітався з людьми, тихі світелка усмішок промайнули на обличчях, бо вернувся до них той, котрого любили і якому вірили, а вже давно вважали мертвим — живцем його поховав бандит, який стояв тепер перед людьми й водив очима, що біліли на закіптюженому, заслиненому обличчі, й найменший просвіток не осінював його — темнів на ньому лише тваринний страх; з гурту вийшов чинбар Онуфрій із Сакатури, який після смерті Федора Юлининого старостував і в Боднарівці; він заговорив поважно й статечно, як це личить маєтному ґазді, — мовляв, яким то чином могло так трапитися, що ти, Василю, військовою владою кущовим до нас призначений, райзував собі десь по світах, а ця ядуча мідянка, яка он стоїть перед нами, з людьми на смерть розправлялася, а з чийого повеління, то ми й не знаємо, хоч і маємо здогадку: чей зник кудись без сліду районовий провідник Буркут, який світив перед людьми космацькою вишивкою, щоб мали його за свого, і чому він дозволив Йосипові вбивати, вішати, живими у криниці кидати ні в чому не повинних людей, а мо' й наказував йому це робити — чи то така воля партизанського проводу, а може, твоя, га?

Аж сіпнувся Маланюк, почувши такі слова від гордовитого ґазди, гнівом налилося його обличчя, та не встиг відповісти старості, бо заревів Кобацький, упавши на коліна: «Буркут наказував, Буркут наказував-вав-вав!»;

Йосип повз до людей, простягнувши вперед руки, голос його був нелюдський — відлунювало з нього вовче виття, й селяни поступилися назад, ніби то на них наповзав дикий звір або ще гірше — вовкулака, врешті спинився натовп, зібрався і рушив на вбивцю, як та овеча турма на гадюку, й за мить перемінився б плазун у криваве місиво, та спинив роз'юшену юрбу Маланюк.

«Хіба ми вбивці, люди добрі? — заволав. — Нам треба вчинити над злочинцем справедливий суд, а може, Йосип і не винен, бо ж у війську накази мають виконуватися невідмовно, а велів йому чинити вбивства сам Буркут, який виявився засланим у стан Повстанської Армії енкаведистом, звідки мав знати Кобацький, що справжній Буркут — не провокатор у вишиваній сорочці, а ось цей партизан? — показав на Івана Захарчука, і раптом галас стих.

«Не винен, не винен! — завивав Йосип, повзаючи по землі. — Зі своєї волі я тільки золоту чашу з кривобрідської церкви вкрав і в лісі загубив, та її знайду, знайду і покладу, звідки взяв, і буду до неї весь свій вік молитися, всі гріхи відмолю, покуту візьму на себе, яку задасте... отче наш, іже єси...»

«Не блюзнір, злодію! — прикрикнув Маланюк. — Ти ж за ту чашу повісив старшого церковного брата Сталащука з Кривобродів, людину праведну...»

«Але це наказав мені зробити Буркут», — скимлів Йосип.

«А навіщо ти грабував у людей вберю, килими та ліжники?»

«Аби партизанам віддати, як прийдуть, бо ж холодно їм, бідним, у вогких землянках скніти...»

«Який бо ти жалісливий, бандите, — криво посміхнувся Василь і звернувся до Онуфрія із Сакатури: — Вас, чесний ґаздо, село покликало старостувати, тож шануйтеся: поки щось сказати, треба спершу подумати... Ну ось що: скажіть людям, щоб розібрали з Йосипового хліва награбоване — кожен своє, а ми по всіх станицях розішлемо листівки з текстом записки енкаведиста Болідова, в якій він явно признається, що був засланий до нас провокатором! — Василь помахав знайденим у схроні папірцем. — Най усі

знають, хто чинить звірства від імені УПА. Ну а з цим... що робитимемо з ним, чесна громадо? Бо якщо по правді, то він таки не винен, адже накази виконував... Мусимо спіймати справжнього злочинця-самозванця й повісити його на сухій гілляці!.. А Йосип хай іде собі геть із села на всі чотири вітри — згода, громадо? Коли ж знову спіймається на злодійстві, то знищимо його, як скаженого пса!»

Зловісна мовчанка нависла над толокою: як це так — дарувати життя вбивці; невдоволене ремство то здіймалося над юрбою, то никло, ще тут і там спалахували гнівні вигуки, а староста Онуфрій під'юджував народ до непослушенства, проте запал до помсти став пригасати, і юрба вже втратила готовність розтерзати злочинця гуртом; Йосип Кобацький підвівся із землі, й видно було, як швидко він заспокоюється: витер долонями лице, навіть штани на колінах обтрусив від глини; жалюгідна усмішка скривила його губи, він боязко позирнув на Василя й Івана та на стрільців, які півколом оточили майдан, й очима запитував у них дозволу піти собі геть із цього небезпечного для нього місця; обличчя чотаря й надрайонового провідника ОУН були незворушні, вони мовчки чекали, коли Кобацький щезне з їхніх очей; Йосип поступався боком до Мочули, в яку ось-ось стрімголов збіжить, пірне й назавше зникне в заростях Потоків; він уже налаштувався бігти: згорбився, витягнув уперед довгі ручища — ще мить, і порятувався б, та враз перетяв тишу жіночий лемент: розштовхуючи ліктями людей, пробивалася до партизанів жона Юрка Васютиного Фросина, вона зупинилася перед Василем й Іваном і закричала:

«Відпускаєте його і най собі жиє? О, які ви добрі та милосердні! А він мого Юрка німцям видав, сам їх привів під мою хату — і нема Юрка, а цей буде жити?!.. А вуйка Мироняка, сама виділа-м, застрелив на моєму городі, та я боялася родині сказати, най простять мені...» — мовила це, й почулося тоді запізніле голосіння кревних по Миронякові.

«Ви маєте на це свідків, жінко?» — суворо запитав Маланюк й зупинив Йосипа: той враз осунувся долі, й потягло від нього густим смородом.

«Маю, маю! — вискнула Фросина. — Коломийська, вибачайте, курва Агнєшка мені розповіла: то її любаса-поліцая привів до моєї хати Йосип Кобацький, можете самі її спитати... А за вуйка Мироняка Бог мені свідком!..»

Маланюк ступив до Йосипа, та допитувати його вже не було потреби: він лежав зімлілий на землі, й Василь кивнув стрільцям, щоб відтягли його в Мочулу й пристрелили; однак бандит відчув свій неминучий кінець, очуняв враз, схопився й почав утікати: він побіг шалено вбік Матіївського лісу, й коли допав до того місця, де колись було вбито оленя, наздогнали його кулі.

І сталося диво: Йосип упав долілиць, й люди побачили, як притискається він до землі, ніби вгризається в неї, нору вигрібає і зникає в ній, та враз тіло вбитого підстрибнуло, вовчим хвостом замело по траві й шугнуло в ліс, а за хвилину з язвинівських нетрів долинуло моторошне виття в супроводі зловісного реготу пугача — то несамовито втішилася баба Лісна, що нарешті вернувся вовкулака до своєї зграї.

Люди стояли в диві, та зчудування їхнє вмить минуло, адже всі знали, що ніхто ніколи не зникав іще з Боднарівки, й живі після смерті перемінюються в ту подобу, на яку заслужили за життя.

І вже готовий був натовп розійтися — заспокоєний і втішений, що підступний мерзький страх, який останнім часом знеможив і зморив село, нарешті проминув, та затримав людей фудульний чинбар Онуфрій, він виступив уперед і мовив до Василя:

«Народ дав мені владу над Боднарівкою — після Федора, то я віддаю її тобі, бо час воєнний».

«Залишайтеся старостувати, — відказав Василь. — Вам — ваше, а нам — своє».

Та люди не почули цієї розмови, їх увагу привернуло дивне видмо: на стежці, що вела з Потоків до Мочули, зринула біла дівоча постать, вона, ніби невагома, летіла понад видолиною яру, вітер хилитав нею, мов бадилиною, розплетена коса маяла на вітрі, дівчина хапала відкритими устами повітря й упадала на силі, й Василь, упізнавши Наталку, побіг їй назустріч, підхопив її на руки, виніс з Мочули до людей і сказав:

«Це жона моя!»

Народ розступився — без глузів і питань, хоч ніхто не знав, коли ж то найкраща сільська дівчина стала жоною найздольнішого боднарівського парубка, який жив із Софією у приймах на Пиконеві, але якщо так сталося, то чого дивуватися: хто, як не він, мав захистити зболену красуню; Наталка міцно обхопила Василя за шию, щоб уже ніколи не відпустити від себе, і він проніс її поміж людей, звернув на Царину і зник у пиконівських вивозах.

Ніс свою кохану до запустілої хижі мольфара Івана, бо своєї домівки давно вже не мав, і вірив, що вічно жива мольфарова ворожба, Софіїна любов, чари білокосої Оксани повернуть Наталці здоров'я, бо пішли ці люди зі світу з любов'ю й повинні нею зцілити живих.

IV

Ночі не було, хоч і світла до самого світанку ніхто не засвічував — у домі вчителя жила лишень таємниця, і була вона у своїй наповненості радістю, безнадійною й безслідно минучою, немов ефемерна світляна смуга падаючої зорі, й коли нарозвидні після цілонічної розмови Богдан попрощався з рідними і з силувано безжурною усмішкою, так, ніби він ще не раз провідає батьківський дім, і не треба обіймів і сліз, — батько з матір'ю і Юлія приречено усвідомили, що ця зустріч з Богданом остання і, мабуть, тому, що більш ніколи не повториться, по вінця переповнила ніч терпким щастям; тільки Мирон, який не відводив захопленого погляду від Богданового командира — підхорунжого Павла Воронюка, що то ніби живцем зійшов з картини Осипа Куриласа, на котрій браві усусуси, від'їжджаючи на Україну, прощалися з дівчатами й молодицями, — упевнений був, що з таким побратимом Богдан ніколи й ніде не пропаде.

А ще зродилася в Мирона несхитна віра у фатум: навіщо ж, якби мав брат загинути, доля вирятовувала його з бродівського пекла, де всі закони війни стосовно воїнів Української дивізії «Галичина» були зневажені, й замість

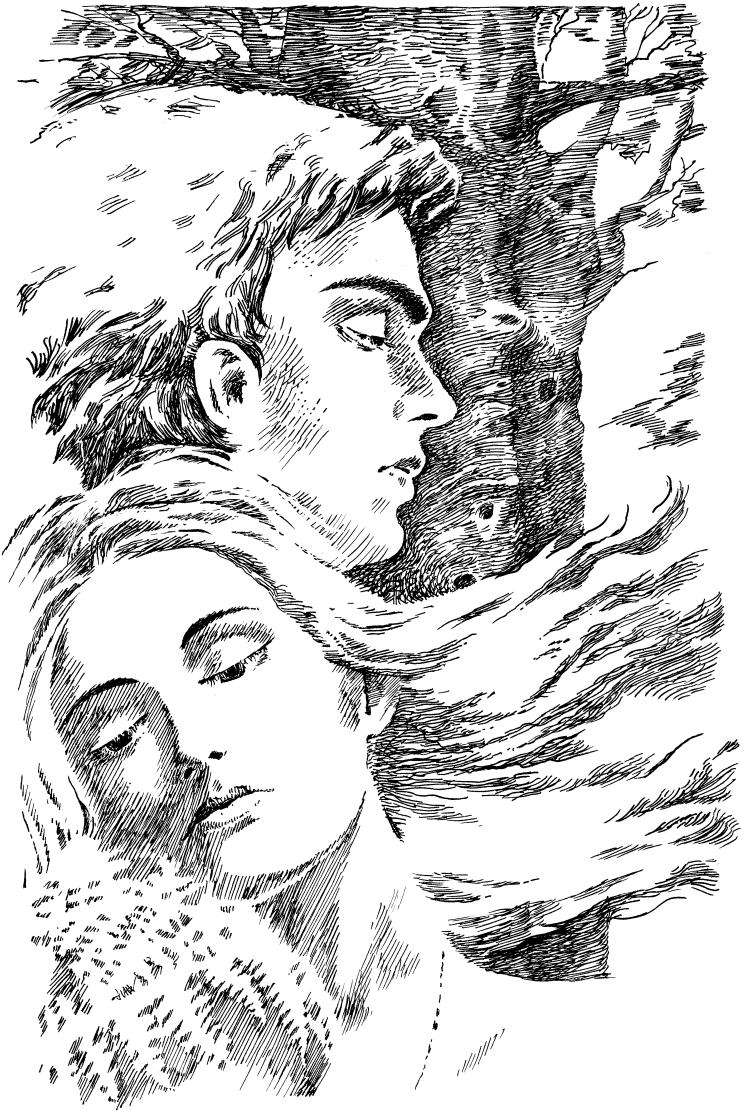

...вона, ніби невагома, летіла понад видолиною яру, вітер хилитав нею, мов бадилиною, розплетена коса маяла на вітрі...

шляхетної битви відбулася різанина, в якій не забирали в полон переможених й поранених, з поля бою не виносили — тільки вбивали, пристрілювали, кололи штиками й перерізували фінками горла навіть тим, які благали пощади; а коли безперервна канонада, яка тривала п'ять липневих днів, стихла, й совєтські танки й піхотні частини безперешкодно посунули через Ожидів на Львів, бо полки вермахту Тринадцятого армійського корпусу панічно втекли на захід, полишивши в оточенні дванадцять тисяч українських вояків, — під палючим сонцем зазяяли до байдужого неба, на якому в ті дні Господа не було, розбиті машини, фургони, підірвані панцерфаустами перекособочені танки, задерті рила гармат, артилерійські коні з виваленими бебехами, спалені хати й зруйновані авіабомбами церкви й каплиці і трупи — гори трупів, безголових, безруких, безногих і цілісіньких з відкритими очима, в яких відбивалося байдуже липневе небо без Бога; а Богдан Шинкарук, стрілець артилерійського дивізіону, присипаний землею й придавлений перекинутою вибухом снаряда гарматою, вночі очуняв і серед німої тиші зрозумів, що зостався на світі один-однісінький — без товаришів і німецьким командуванням покинутий; він згадав, як командир дивізії «Галичина» Фрайтаґ утікав на своєму "опелі" з-під Ясенова, коли червоні війська прорвали лінію фронту між Радивиловом і Бродами; Михайло Сорока стояв тоді, опустивши долі карабіна, у фосі й дивився, як закурилася за Фрайтаґовою машиною дорожна пилюка, він надривно ридав зі страху, й сліпа куля позбавила його тієї ганьби: унтерменш упав і з його рота свиснула кров; у цю мить, коли Богдан лежав присипаний землею, згадалися йому батькові слова про те, що достойніше гинути в УПА, ніж на службі в німецькій армії: перед очима майнули хлопці з лісу, яких ніколи не бачив, і каяття здавило душу; Богдан вибрався з-під гори глини оглушений і сліпий — він не знав, що над побоєвищем запала глупа ніч — й поповз навмання, а коли збагнув, що зостався з руками, ногами й видющими очима, підвівся й подався вбік Вороняцького хребта, який проколював вершечками сосон зоряне небо; його покидали сили, та він розумів,

що на завойованій території врятуватися можна тільки в лісі; Богдан пробирався поміж кущами ліщини й глоду до соснового бору, в кишені кітеля намацав щось металеве й кругле — спершу подумав, що то граната, та як зрадів, утямивши, що це залишилася при ньому, з недоторканого запасу, м'ясна консерва, яку він, хай тільки вийде з побоєвища, відкриє і з'їсть; у ту мить він відчув нестерпний голод, та тут же його притлумив — навіть думати про їжу не мав тепер права; — і врешті таки видряпався на кряж, й тоді дихнула на нього знизу безодня, він наосліп зсунувся крутим спуском й опинився біля хати, що присіла на дні яру; відчувши безпеку, Богдан упав на ґанку перед дверима й заснув чи то зімлів; уранці гаварецький гончар відчинив двері й побачив людину, яка лежала на долівці ґанку, — й тоді закінчилася Богданова служба в Українській дивізії: господар затягнув знеможеного вояка до хати, уклав на бамбетлі й напоїв молоком.

...Материнське серце завше відчувало, а інакше воно й не вміло, що Богдан живий; мати мусила його побачити бодай ще один-єдиний раз, й напевне тому, коли смеркло й до хати увійшли два партизани, пані Марія тільки тихо скрикнула й без сліз та ридань припала до синових грудей, і поки він вітався з батьком, сестрою та братом, вона вже заходилася готувати вечерю й засвічувала каганець, щоб світло не падало з вікна на дорогу; Юлія ж мовчки запитувала Богдана про Михайла, і він, почувши це невимовлене питання, скупо повідомив, що Сорока загинув; а втім, чого питати: загинули всі, й не знати, чи ще хтось, крім Богдана, врятувався: доповзти пораненому до Гавареччини неможливо, а тільки там, у ямі, захованій від світу лісом, можна було перечекати, поки закінчиться поголовна масакра на торф'яній рівнині між Підгірцями й Олеськом, біля якого на мергелевій горі, під самим небом, височів чудом неушкоджений замок — як символ невмирущої волі на зневоленій землі; гончар Микита нагодував жовніра, дав на дорогу трохи харчу, й Богдан майже місяць добирався, обминаючи містечка й великі села, де стояли більшовицькі гарнізони, до карпатських гір, сподіваючись натрапити на партизанський відділ; під Брусторами зв'язкові справили

його до сотні Крука, яка вже готувалася до вимаршу, й так він опинився на постої в Камеральному лісі біля Іспаса.

Мирон не відводив захопленого погляду від підхорунжого Павла Воронюка, одягнутого, немов з голочки, в мундир сталевого кольору; Богдан же, у зношеній есесівській формі, виглядав порівняно зі своїм командиром доволі сіро; Шинкарук блукав поглядом, відводячи від сина очі, він ніяк не міг звикнути до цілковитого Богданового відчуження: його колишні свіжість, піднесеність, запальність немовби витліли на бродівських млаках, і він — вихудлий, вилицюватий, з глибокими залисинами над чолом — ніби усе ще повертався з потойбічності до життя й вернутися повністю не міг; так він і залишиться там назавжди, зі скрухою подумав Шинкарук і врешті таки з болем приглянувся до нього, й Богдан посміхнувся, вгадавши батькові думки.

«Ми зараз знаходимося в різних світах, татку, й, може, тому... Зрештою, чому в різних: нині ми всі стоїмо на одному боці».

«Така єдиність недовго триватиме, сину: як не сьогодні, то завтра весь цивільний люд опиниться в лабетах держави, яка вже є, і ніхто нікуди від неї не дінеться, а військо, яке не мириться з цією державою, опиниться поза її законами, — яка ж у нього перспектива?» — мовлячи це, Шинкарук спинив погляд на підхорунжому, який чекав нагоди, щоб втрутитися в розмову.

«З вас, пане вчителю, — мовив він, — говорить обачність гречкосія, який природою запрограмований на те, щоб засівати поле, він це сумлінно робить, змиряючись при тому з грабунком вирощеного ним продукту. І так століттями живе на своїй ниві, виснажений і покірний, забувши про таке поняття, як протест; в нього залишилось хіба що жебрацьке вміння виставляти напоказ свої болячки, щоб у сильнішого за себе розбудити милосердя».

«Надто вже зневажливо висловлюєтесь про наш народ, — відказав терпко Шинкарук. — А він здатний не лише сидіти на церковній паперті з простягнутою рукою, а й у найнесприятливіших умовах зберігати свою національну ідентичність... Але кидатися нині з прутиком на танки — чи ж то не марна трата крові?»

«Татко знову за своє, — спробував Богдан виправдати батька перед підхорунжим, — мовляв, суверенність можна здобути самим терпінням. Таж неправда це! Коли народ позбувається бажання протесту, він гине: хіба ми не бачили, як покірно йшли на смерть жиди — й чому: бо не зуміли серед свого народу збудити рух опору. А скільки їх зараз в УПА, і які вони відчайдушні!»

«Заспокойся, Богдане, — зметалевів Шинкаруків голос. — Я ж не ворог ваш, а однодумець, проте тверезо дивлюся на речі й бачу абсурд: ви спочатку допомагали совєтам бити німців, а тепер допомагаєте німцям, воюючи з совєтами... Ви не перемагаєте — тільки воюєте, і боротьба ваша стала самоціллю».

«Ідея суверенності без боротьби за неї — навіть безперспективної — стає святковою фразою, — сказала Юлія. — Мазепа теж програв, але його чин спородив державницьку ідею... Одного життя замало, щоб дожити до свободи, її здобувають, міняючись, цілі покоління, а те, яке пройде колись готовим мостом, можливо, й уваги не зверне, що міст стоїть на опорах, споруджених попередниками. Ми ж ті опори закладаємо, і наша робота найважча...»

Запала мовчанка, пані Марія подала вечерю й мовила тихо:

«Їжте, мої любі герої... І робіть свою справу. Я знаю одне: інакше, ніж є, бути не може, такий час. І його треба вистраждати».

Хлопці похапливо споживали вечерю: вже перейшло за північ, скоро пора в дорогу. Шинкарук до їжі не діткнувся.

«Й ви порішили стати дошками на тому мосту?» — спитав не так хлопців, як самого себе.

«Хтось мусить це зробити, пане вчителю, — відказав Воронюк. — Якщо нам удасться розбудити в народі незалежницьку ментальність, якщо ми хоч трішки вичавимо з людей рабський дух, то й це буде нашою великою перемогою. Ми мусимо стати героями».

«А ті, які пройдуть по ваших костях до волі, вже ними не будуть?»

«Новий час народить нові вартості, за які треба буде віддавати життя живучи, а не гинучи. А нині... Народ, який вірить, що може прожити без лицарства, залишається в неволі. Наша мета — довести, що українська нація здатна боротися оружно. І не переконуйте нас у протилежному, пане Шинкарук. Й нікого не переконуйте, що героїзм — то авантюрництво, а вірність ідеї — фанатизм. Це філософія плебеїв...»

«Не переборщуй, друже чотар, — знову вступився за батька Богдан. — Мій тато ніколи не був плебеєм, навпаки — з плебеїв створював еліту. Але ж зрозумій, татку: я пройшов крізь пекло і переконався, що в нинішній світовій війні ні на якому боці немає лицарства — і та, і друга сторона є ордою, яка заперечує право народів, а нашого в першу чергу, на вільне життя... Та що говорити! Моя участь у Дивізії — теж не лицарство, ми не повинні були брати будь-яку з імперських сил собі в союзники. Тільки УПА стала армією лицарів, бо вийшла, як самостійний підмет, на політичну арену, і колись вигартувана в нинішніх боях українська ідея матиме вирішальний вплив на уклад європейських політичних сил... Можливо, хтось із нас доживе до того часу».

Нарозвидні попрощалися. В хаті довго панувала мовчанка, й згодом її порушила Юлія:

«Я щаслива, що так сталося з Богданом... Врешті — виживають мужі, а не унтерменші. Відбувається природний національний відбір, і нація міцніє. Так-так, сьогодні Україна опинилася в стані довгоочікуваного зрушення з місця застою».

Ніхто не зреагував на її слова, кожен думав про свій рубікон, який доведеться перейти, якщо вдасться, — а де він? Лишень учитель достеменно знав, яким буде його рубікон і де пролягатиме. Сказав твердо, без тіні страху й приреченості:

«Мироне, ти не гайся, йди до Коломиї — з першого жовтня починається навчання. А тобі, Юлю, я підшукав роботу в Дебеславцях — там зараз немає вчителя. Не можна більше й одного дня жити нам усім разом: хтось повинен залишитися в Україні... Ти ж, Марійко, суши сухарі».

V

Щонайперше, мусив Мирон вислухати предовгу й сумбурну — однак вельми цікаву в кумедності викладу й моторошності змісту — розповідь пані Бурмістрової про все, що за час його відсутності сподіялося в місті, а теж у її житті; господиня нагадувала йому накручений музичний комод з часів Середньовіччя, який експонувався в Коломийському етнографічному музеї Кобринського: комод відтворював довжелезну одноманітну мелодію, яка стихала аж тоді, коли розпускалася пружина; у квадратовій статурі пані Бурмістрової вміщалася вся міська інформація, й Мирон терпеливо чекав її вичерпання, він переступав з ноги на ногу, врешті спробував перервати безперервний плин мови своєї господині: вийняв з внутрішньої кишені блузи перев'язану ниткою пачку купюр — то була майже вся перша батькова заробітня плата — й подав Бурмістровій й цим спричинився до ще навальнішого вибуху її многослів'я: розчулена пані аж захлиналася від похвальби шляхетному професорові з Боднарівки, і най сховаються перед ним усі гімназійні професори — ті мнихівські скупердяги: бо-м ще не виділа, таки ні разу не виділа-м, щоб котрийсь із них, виходячи з церкви, хоча б гроша кинув старій Малакуці, яка на паперті виспівує старосвітські жебранки, яких нині вже ніхто, крім неї, не знає, — ото хіба лишень катеринкар Базилій, що мав свою жебрацьку парафію біля каплички на перехресті вулиць Міцкевича і Садової, крутячи корбою катеринки, виспівує вслід кожній ладній кобіті — і мені також, аякже — таку пісеньку, що аж млосно в поясі стає: «Ой, пані вельможна, я би паню по... гм-гм, якби було можна!»; Бурмістрова хтиво реготала, аж бочівки її грудей підскакували до підборіддя; розпалена згадкою про сороміцьку пісеньку катеринкаря, вона геть забула про найшляхетнішого професора з Боднарівки й перейшла на політику.

«Скажу вам правду, пане Миронцю, що совіти ані трохи не ліпші за німаків, і най заткнеться нарешті курва Агнєшка, яка й донині на всіх перехрестях вихваляє визволителів, бо має за що: кельнеркою в ресторані «Roma»

влаштувалася, москалям добагає, подачки від них бере й на колінах в офіцерів гузичиться... то що мала-м казати, ага: совіти, напевне, собі подумали, що народ може розпуститися після німецької дисципліни, — то знайшли в Семаківцях якогось Майданського, що старостував за німців, і повісили його на ринку — акурат так само, як колись гештапо зробило із заболотівським шпекулянтом, й висить він донині на телеграфному слупі, мало не дотикаючись ногами до столу, на якому продавалося м'ясо, — щоб люд пам'ятав про послушенство коня в плузі або вола в ярмі... Ну а позаминулої неділі взяли заручниками найдостойніших панів з міста й самого директора гімназії Ковбуза теж, бо була чутка, що до Львова приїхав сам Хрущов і має завернути до Коломиї, — то ніби взяли їх на випадок, якби напали на місто бандерівці; чи ви десь чували про подібні бздури, пане Миронцю: таж до Коломиї й голка без перевірки не проткнеться; але Хрущов не приїхав — їх випустили, й кожен запав у тифус: кажуть, що їм заражені уколи в тюрмі давали — і ще не знати, чи хтось з них виживе; гей, та бо ж то й до мене добиралися гепеушники: моя колєжанка від серця пані Макольондрова з-над Чорного потока — колись, щоправда, та дурна баба розпускала чутку по місту, буцімто мій покійний чоловік був на пів голови нижчий за мене, але потім таки призналася перед людьми, що брехала, як стара сука, бо насправді пан Бурмістр перевищував мене на цілий цаль; то сказала мені моя шляхетна приятелька, що до неї приходили енкаведисти й допитували за мого покійного чоловіка, чи не служив він часом німцям у саржі коломийського бурмістра; і вже би-м напевно була поїхала на білі медведі, якби кохана пані Макольондрова не переконала гепеушників, що пан Бурмістр був найкращим на весь повіт кравцем, — то як хочуть, най подивляться: Бурмістрова ще й нині одягає до церкви пошиту її мужем чамару, в якій вона ішла колись до шлюбу; ой, пане Миронцю, вірну правду вам кажу: ті совіти — то суть банда і злодії!»

Пружина музичного комоду нарешті розпустилася: пані Бурмістрова видихнулася, й Миронові вдалося від неї втекти: він нині мусить записатися до Першої коломийської школи, яка відкрилася на місці колишньої гімназії.

Не на тому самому місці: Мирон минув чорні руїни спаленого гімназійного будинку, що зяяв ямами вікон, немов череп мерця очницями; хлопець не міг і донині змиритися з безглуздою смертю його alma mater, в якій німці розташували військовий шпиталь й запалили його, коли відступали; Перша коломийська школа примістилася в Народному домі; а на чому будемо вчитися, коли все наочне приладдя безслідно пропало у вогні? — скрушно думав Мирон.

Він зайшов до кабінету директора, та замість статечного Ковбуза застав худого гостроносого чоловіка із запалими очима, в яких поперемінно пробігали іскринки настороженості, тепла, недовіри й підбадьорливості; новий директор Першої школи Іван Максимович Яровина, присланий до Коломиї з Київщини, ніс у собі сліди всього того, що довелося йому зазнати, — пережиття відбивалися в очах директора, й це бентежило учня, який доконче хотів перехопити для себе миготливу іскорку тепла, та вона вмить мінялася на крижинку холоду; намагався спіймати в погляді Івана Максимовича блиск підбадьорення, що враз затінювався хмаркою настороженості; Мирон розгубився, бо не знав, хто перед ним стоїть: приятель, який прийшов навчати його розуму, чи ворог, що наступатиме на нього з підозріливістю й недовірою; досі Мирон звик був стояти, коли доводилося, перед благородним сивим мужем й пройматися водночас респектом і безмежним довір'ям до його розуму й доброзичливості — Мирон тоді утверджував себе усвідомленням, що директор — його однодумець; та Ковбуза в школі не було, він щойно вийшов із заложницької тюрми й боровся тепер зі смертю; а що думає про цей випадок Яровина: схвалює насильство чи потайки засуджує його; як би про це дізнатися і визначити своє ставлення — приятельське або вороже — до нового директора; Мирон розумів, що ніколи цього не визначить: сьогодні люди змушені надівати маски, й розгледіти справжню їхню сутність буде важко, а то й неможливо, якщо та маска до обличчя приросте.

«Як навчався в гімназії?» — коротко спитав директор.

«На відмінно».

«Називай своє прізвище. Шостий гімназійний переходить у десятий клас».

І все. Наступного дня Мирон уже конспектував уроки, бо підручників ще не було, і незмірно зрадів, коли на урок української літератури прийшов до класу славетний гімназійний германіст професор Штраус, який почав читати десятикласникам стислий курс предмета, починаючи з літописів, патериків, переказів, билин та «Слова о полку Ігоревім».

Штраус уважно приглядався до учнів, мав їх усього двадцять хлопців, і намагався по очах розпізнати хоча б одну літературну жертву; погляд його спинився на Миронові, й згадав професор: цей хлопчина, прізвища якого не пам'ятає, так уміло колись проаналізував на уроці поезію Ґете «Співець»: доброю німецькою мовою виклав проблему володаря і співця, який не прагне вигод придворного поета і заявляє королеві, що найвищою для нього нагородою є створювана ним пісня; викладаючи літописну легенду про Андрія Первозваного, який на київських горах провістив величне майбуття народові, що живе на берегах Дніпра, Штраус перехопив в очах хлопця зблиск упертої віри в пророцтво апостола; очі в Мирона світилися допитливістю, й професор зрозумів, що для цього учня самих уроків літератури замало; під час перерви покликав його до столу й сказав:

«Якщо ти цікавишся літературою більше, ніж цього вимагає програма, то приходь до школи щосереди о шостій, я вестиму літературний гурток. Навіть якщо в тому гуртку будеш лише ти один».

Заняття літературного гуртка в середу не відбулося, страшна звістка облетіла місто: протягом двох днів, починаючи з неділі, повмирали від тифу майже всі заручники. Люди перешіптувались, а то і вголос почали говорити про тифозну вакцину, яку впорснули в'язням під лопатки тюремні лікарі; тільки троє залишилися живими і тепер видужують: директор гімназії Олексій Ковбуз, який не повірив, що йому зробили протитифозне щеплення, й попросив письменника Івана Білинкевича, щоб той висмоктав йому отруту; Ковбуз зробив цю саму процедуру приятелеві, й обидва залишилися живі, а ще переміг смерть актор

Коломийського театру Василь Симчич завдяки своєму могутньому організмові.

Похорон відбувався в середу пополудні: без супроводу похоронної музики й без священиків тихо попливли дорогою смерті — попри ратушу до церкви Святого Воскресіння — шість домовин; ще рік тому цією самою вулицею гнали німці жидів до Шепарівського лісу на розстріл: насильницька смерть набула інших форм, але не перестала називатися вбивством; і перемовляються між собою люди, стоячи обабіч дороги на тротуарах: он несуть інженера Корнила Сербинського, за домовиною поруч з матір'ю йде Миронів однокласник Юрко — славний бас у церковному хорі гімназистів, від голосу якого на «Буде ім'я Господнє» дзвеніла церковна баня, — і більше не співатиме Юрко, зневірений у Божій справедливості; слідом пливе труна з тілом професора історії Степана Маланюка, який водно нагадував гімназистам, що тільки історична пам'ять може врятувати націю від загибелі, — нині ж професор сам перейшов в історію і кане в ній безслідно; за Маланюком несуть артистів Коломийського театру — коміка Богдана Вонсаля і трагіка Василя Ткачука, це остання їхня з'ява перед глядачами — нині на кону більшовицького театру абсурду; за ними похитується на руках лікарів домовина з тілом знаменитого хірурга Михайла Руденського, який, беззастережно сповідуючи святість клятви Гіпократа, не йняв віри, що їм прищеплено живу заразу тифу, й закінчує траурну процесію труна з учителем ремісничої школи Іваном Лободою...

В один день знищено цвіт коломийської інтелігенції, а занімілий люд стоїть на тротуарах, і мовчки йдуть за домовинами рідні й друзі убієнних; стоїть біля ратуші й німий Мирон, він ловить погляд Штрауса, який іде за домовиною Маланюка, професор мовчки волав до свого учня о помсту, бо він молодий і матиме ще час помститися; та Мирон оружжя не має — він у цю мить зневірюється у всесильній зброї мислі, яку начебто призначена пронести крізь віки література; Мирон ненавидить себе за зрадливу мовчанку — невільну покору перед убивцями і впевнений лише в одному: з пітьми більшовицької окупації вийдуть чесними й незаплямованими ті, які взяли вогнепальну

зброю в руки й відчайдушно борються з убивцями, — і тільки їх з вдячністю згадає майбутнє покоління, котре дочекається колись свободи.

VI

Сказав Іван Захарчук до Маланюка:

«Я перебуватиму в Троєцьких лісах із сотнею Богуна, ти там знайдеш мене, як буде потреба; листівки з приводу авантюри Болідова розішлю по всіх станицях, а ти тримай чоту напоготові — більшовики за Прутом довго не засидяться, я ж буду полювати за лже-Буркутом, хай це навіть коштуватиме мені життя: а втім, він теж мене буде висліджувати, й ми десь доконче зустрінемося на вузькому путівці... А ти нав'яжи зв'язки з Коломиєю: Шинкарук тобі допоможе, мусить допомогти. Я повинен натрапити на слід Болідова».

Й подався Буркут зі своїм роєм лісовою дорогою, минаючи на межі між Боднарівкою й Дебеславцями інженерну вежу, на якій лопотів синьо-жовтий прапор — символ ефемерної республіки, яка має своє військо, а територією не володіє: вся земля, навіть не зайнята ворогом, знаходилася під окупацією, і якщо навесні, коли зійдуться в Європі нинішні союзники, не спалахне між ними Третя світова війна, то УПА перейде в легенду, й треба буде віддавати життя лише для її творення.

Так думав Буркут, наближаючись до Дебеславець, а зрештою, він ніколи про це не переставав думати: перебуваючи протягом свого партизанського життя на вузенькій, немов дівоча бинда, лінії між життям і смертю, вірив у світове зрушення, яке вивільнить незвідані ще суспільні сили; Буркут пройшов у похідних групах крізь усю Україну й бачив у народі, під лудою обережності, відчаєну готовність боротися за свободу: мусить лише статися струс, що розвалить імперію, яка не має жодних підвалин — економічних, політичних чи то моральних, тільки всесильну ману паралізуючого страху.

Село Дебеславці скупчилося на двох вулицях, які обійшли церкву, а далі об'єдналися в одну, й маліла вона,

вужчала і врешті ставала стежкою, що спиналася на Лису гору, за якою стугоніли непрохідні Троєцькі ліси; на горі стояла самотня хата Ганни Садички, покійний чоловік якої богував, а тому жив, як і мольфар Іван, окремішньо; кожне село на Запрутті мало своїх чудодійників, які оберігали люд від злих сил, — а хто їх, ті сили, стримає нині, коли Господь, ніби зумисне, в найтяжчий для народу час забрав ворожбитів до себе — і спустив лютий Чорногор із ланцюга арідників, бісиць, вовкулаків, відьмаків — диявольщину, яка не знає Бога.

Буркут послав двох стрільців до хатини на горбі — зручнішого місця для вечер у селі не було, — щоб попередили господарів про майбутні нічні візити партизанів.

...Юлія Шинкаруківна з передчуттям несподіванки й переміни в її застоялому, немов вода в річковій заплаві, житті прийшла до Дебеславець з наказом із райвно на вчителювання в початковій школі; їй уже далеко за двадцять, а самостійного життя ще не зазнала; Юлія відчувала, що заходить у нестерпну жіночу самотність і вже не марила зустріччю зі своїм лицарем — ніхто й ніколи більше їй не зустрінеться, її весільна курява провихрилась чорториєм мимо неї; вона тепер сподівалася лише одного — знайти втіху в учительській праці: сама для себе, без опіки батьків створить свій світ, а все ж серце щеміло — та невже назавше поламались деки й струни порвались на скрипках, шкіра на бубнах продірявилася, поламались на пищики флояри її весільних музик?

Юлія допиталася до сільського війта — переляканого й глупого вуйка, який не знав, котрому богові служити; війт віддав учительці ключі від школи й порадив влаштуватися на квартиру до старих Томенків, які після загибелі синів жили самотньо; не хотіла Юлія йти до них — збоялася чужого невигойного горя, хай краще вже своє прийде; зупинила погляд на білій хаті, що пишалася над селом на Лисій горі, й подалася стежкою на белебень.

Ласкава господиня аж сльозу втерла з утіхи, що така ладна панна розвіє її самоту, проте вловила Юлія якусь непевність у мові жінки, чогось вона недоговорювала, ніяково поглядала на дівчину, розводила руками і врешті таки сказала:

«Дуже би-м хотіла, панночко, мати тебе за льокаторку, але мушу попередити: до мене приходять вечеряти *наші*: надрайоновий провідник ОУН Буркут і два його охоронці, а ти, як хочеш, то живи в мене, он через сіни порожня світлиця, а ні — то просися до іншої хати, я ж бо мушу помагати своїм, хоч і боюся...»

«А я не боюся, господине, — відказала Юлія. — Як можна тремтіти від страху, сидячи в теплій хаті й знаючи, що наші вояки мерзнуть, голодують і стоять за крок від смерті?»

«Ну, то й добре, залишайся».

Вони прийшли до Садички, коли запала глупа осіння ніч: увійшло їх двоє, а третій залишився на стійці. Скупа усмішка, з якою вони привіталися з господинею, злагіднена суворість і втома на обличчях спочатку відчужувала їх, людей з іншого світу, від Юлії; вона приглянулася до старшого за рангом: був він високий, плечистий і так добре пасували йому зелений кітель, ґаліфе і мазепинка з тризубом, проте його обличчя здавалося аж надто змученим, воно ніби само від себе ховалося в ритвинах на щоках і зморшках на чолі — напевне, був вродливий, та тієї вроди Юлія вловити не могла; партизан вклонився і запитав у дівчини:

«Я — Буркут, а ви хто така?»

«Вчителька».

«Новенька, мабуть... А звідки до Дебеславець Бог привів?»

«З Боднарівки...»

Брови в Буркута підстрибнули, він обдав Юлію пильним поглядом, й усмішка ледь діткнулася кутиків губ.

«Піонерів ще не запровадили в школі?» — спитав по хвилі.

«Ще ні...»

«Дивіться мені...» — буркнув з удаваною суворістю й перший сів до столу.

Садичка подала миску гарячої картоплі з м'ясом і пляшку самогону. Гості випили по чарці й похапливо почали вечеряти — були голодні й зморені, немов після довгого переходу; потім охоронці помінялися.

Буркут відклав ложку і, скручуючи цигарку, запитав у Садички:

«Що чувати в околиці?»

«У Семаківцях совіти стали гарнізоном».

«Готуються... А ви якось вивідайте, скільки чоловік у гарнізоні й хто там начальник».

«Вивідаю».

Юлія стояла, спершись спиною до одвірка. й невідривно дивилася на Буркута, їй здалося, що колись бачила його, й сама в це не вірила — вона мимохіть порівнювала упівців з образами Івана й Михайла; красень, подумала, як і ті, а якими були б ті, якби жили?.. Такі ж, як і Буркут: найкращі хлопці пішли на смерть.

Буркут дивився на Юлію спідлоба, намагаючись впізнати в ній юну Шинкаруківну — те колишнє веселе дівчисько, й це не вдавалося: дебеславська вчителька була зовсім іншою — розквітлою жінкою із задумливими очима, він перехопив її погляд, наче хотів відчитати затаєні думки дівчини, вона не відвела очей, і відбулася між ними мовчазна розмова...

«Ти гарна, і я взяв би таку за дружину... Та не простелеться нам рушничок: одні в лісах, інші дома, але всі на війні...»

«Одні в теплі, інші в холоді, одні в тюрмі, інші на печі», — відповіла Юлія, наче сама собі дорікала.

«Нація не зможе вижити, якщо всі підуть у ліси, — мовив Буркут суворо. — Хтось мусить виховувати дітей, вирощувати хліб, ба навіть носити харч до лісу й передачі в тюрми».

«Але ж ти обрав гірший варіант...»

«Так, бо нація теж не виживе, якщо не зуміє виховати людей, готових умерти за неї».

«Чому ми завжди повинні по-геройськи вмирати, а коли жити будемо? Чому я, молода, не можу стати з тобою перед вівтарем?»

«Якщо не загину, поведу тебе... Не віриш? Не вір... Весільні музики грають лише на свободі. Тому ми ладні полягти — щоб наші нащадки мали моральне право прого-

лосити незалежність, коли розвалиться совєтський сарай, і сказати: наш народ не чекав волі, ніби манни небесної, а боровся за неї».

«А той сарай розвалиться коли-небудь?»

«Без сумніву, адже не має на чому стояти».

«Ти гарний, мужній, і мені жаль твого молодого життя».

«А може, все моє життя варте цієї зустрічі з тобою?»

Мовчазна розмова згасла, партизани пішли. А за якийсь час почувся легкий стукіт у шибку світлиці. Юлія зрозуміла: це він, і в нічній сорочці вийшла на поріг.

«Посиджу трохи в тебе, Юлю, — прошепотів Буркут, заходячи до кімнати. — Ми ще не закінчили розмови, правда?»

«Правда... А тобі теж здалося, що ми розмовляємо?»

Її звернення на «ти» насторожило Буркута: невже впізнала? Підійшов до неї, взяв у долоні її обличчя й видихнув гаряче:

«Юліє... Люба...»

«Так відразу?» — відступилася дівчина.

«Не відразу, ти давно наснилася мені».

«І впізнав у мені ту — зі сну?»

«Впізнав».

«А я тебе зовсім не знаю, але таке маю відчуття, ніби ти був біля мене завжди».

«Я залишуся в тебе... Нині ще спокійно, а другої нагоди може й не бути...»

«Не грайся з вогнем... Що робитимеш зі мною, як стану твоєю?»

«Батькам твоїм полишу — не візьму ж тебе з собою до схрону».

«А чому ні — хіба жінки не мають права воювати за свободу?»

Буркут залишився в Юлії на ніч.

VII

Ресторацію «Roma» за нової влади перейменовано на ресторан «Офіцерський»; тут на першому поверсі харчувалися приїжджі й теж місцеві мешканці міста, а на дру-

гому, куди вели гвинтові сходи, було обладнано невеликі дві кімнати, які власне і були офіцерським розважальним закладом: сюди приходили вечеряти коломийські енкаведисти. У вечірній час, коли їдальню внизу закривали, кельнерка Агнєшка відмикала потаємний апартамент й обслуговувала трьох чекістів, а надто цікавим плебеям, які хотіли дізнатися, що за люди там збираються, зухвало відповідала: «Один москаль — фільозоф, два — пияки, а три — то вже тройка».

«Тройка» приходила рівно о восьмій вечора, й тоді Агнєшка звивалася, мов оса у спеку; багато чого їй тут дозволялося: подаючи на стіл тарілки зі стравами, вона ніби ненароком притискалася випнутим бюстом до плеча котрогось офіцера, перехоплювала його хтивий погляд й тоді всідалася йому на коліна, а коли відчувала, як мандрують по її стегні нетерплячі чоловічі пальці й добираються до мережива на майтках і самих кучериків, млосно зойкала, нахилялась до адоратора й приймала від нього замовлення на зустріч після вечері у сусідній кімнатці, в якій стоїть застелена канапа; Агнєшка обслуговувала по черзі всіх трьох енкаведистів, проте жоден не прив'язувався до неї аж так, щоб влаштовувати іншому сцени ревнощів; Агнєшку служба в ресторані вельми задовольняла: мала вона непоганий заробіток — щоправда, німці були набагато щедріші, але що візьмеш з московського лапотника та й куди, зрештою, від них нині подінешся; кельнерка добре почувалася в офіцерському товаристві: їй дозволялося теж розказувати куревські віци, й один із них довго не сходив з губів клієнтів: «Ходи, хлопе, зі мною, в мене така, як персцьонек; на дідька мені твій персцьонек, коли я дома маю таку, як капелюх»; чекісти смакували цей анекдот, коли п'яніли, й починала їх розбирати охота лапати Агнєшку за круглий зад; однак під час службових розмов кельнерка мусила вступатися з кімнати; деколи підслуховувала під дверима, ловила зміст бесіди, хоч і сама не знала, навіщо це їй, а все ж одного разу почула тривожну й водночас обнадійливу для неї перемовку між офіцерами: «Чи не пора вже прибрати німецьку підстилку?» — «Навіщо, ця блядь буде ще нам потрібна», — Агнєшка після підслуханої

розмови стала надмірно послужливою і — як кваліфікували її вміння клієнти — виправляла на канапі вищий сексуальний пілотаж...

Цього разу начальник коломийського НКВД Молін був суворий і чимось роздратований, він кивнув Агнєшці, коли та подала вечерю, щоб забиралася геть, ще й прослідкував, чи не стоїть вона за дверима, а як її кроки на сходах затихли, ковзнув очима по лейтенантові Шкрупилі й упер погляд в капітана Болідова; вийняв з планшетки вчетверо складений листок паперу, розгорнув, поклав його перед капітаном і мовив з притиском:

«Досвідчений чекіст, розвідник, а таку впоров дурницю! Романтик, Рінальдо Рінальдіні... Дурень ти після цього, ось що!»

Капітан, бліднучи на обличчі, читав упівську листівку, довго не відривав від неї очей, врешті на його щоках проступив рум'янець, він підвів голову й спокійно глянув на майора.

«Я вчинив правильно, товаришу майор: період скритовбивств закінчився. Незабаром розпочнеться фронтальний наступ на УПА, й населення піде проти нас разом із бандерівцями; ті наші розправи із "сексотами" — розстріли, вішання, кидання живими в криниці — ефекту не дали, люди відразу зрозуміли, чиїх це рук робота, й тому настала пора знімати маски... Ця листівка сьогодні дуже доречна! Тепер бандпосібники знатимуть, що в структуру УПА проникли наші, й це наведе на людей панічний страх: скажіть, який вуйко захоче після цього давати нічним гостям харч, коли не знатиме, хто стоїть перед ним: справжній упівець чи енкаведист? Крім того, в самому СБ розпочнуться підозри, чистки...»

Майор Молін уважно слухав капітана й мовчав, а коли той закінчив свою оправдальну тираду, підвів на нього очі, й видно було: він має ще якийсь проти Болідова аргумент. Капітан чекав.

«Так ось, дорогий мій, ти, мабуть, і не знаєш, а я отримав інформацію з Дебеславець — там живе такий собі переляканий дядько, замазаний співпрацею з німцями,

нинішний війт, він і тобі буде потрібен, — то я від нього дізнався, що в Троєцьких лісах об'явився ще один Буркут: можливо, й самозванець, та найправдоподібнішим є те, що в Захарчука ти вистрелив невдало...»

«Цього не може бути! — схопився Болідов. — Я ж перевірив...»

«Погано перевіряв, зайвого патрона пошкодував... Та як би там не було, той новоявлений Буркут шукатиме свого двійника... Мусиш його випередити. Я призначаю тебе начальником гарнізону в Семаківцях — завтра вирушай туди і зв'язуйся з дебеславським війтом: десь то мусить той Буркут заходити до когось на обід чи вечерю...»

«Слухаюсь, товаришу майор! Я знайду його: двом Буркутам затісно ходити по одній землі».

Шкрупила наливав у фужери горілки й вичікував, що іще повість майор, але той змовк: сперши голову на руку, про щось натужно мізкував. Тоді заговорив лейтенант: він, як відомо, курує Іспас, і йому вдалося встановити, що недавно в Камеральному лісі зупинилася на постій сотня Крука, — «і можете вірити або ні, має він невловиму зв'язкову жидовку Сальомею; хто ж би то міг такого сподіватися: жиди служать в УПА!.. Звісно, вона мусить знати місця постоїв, криївки, схрони. Треба її спіймати й допитати з пристрастієм... Дозвольте покликати Агнєшку, ця лярва знає всіх і вся в околиці».

Агнєшка уважно слухала: так, вона чула про іспаських вихресток Сальомею й Руфіну. Де Сальомея, не знає, Руфіна ж працює кравчинею в ательє — на Кірова, біля аптеки...

«Кінець нитки в твоїх руках, лейтенанте. Подумай, як з допомогою Руфіни вийти на Сальомею...» — Майор вихилив фужер, крекнув і сперся підборіддям на схрещені руки; бачили офіцери: якась зажура чи то тривога тіниться в очах начальника, видно, щось він знає таке, про що не відають вони; десь-то майор перебував за час своєї двотижневої відсутності, щось пережив, а чи злякався... Врешті майор заговорив.

«Ви, звичайно, чули про космацько-прокуравську операцію... Майже вся станіславівська бригада загинула, не

дійшовши до Космача. Мені стали відомі деталі: курінь «Гайдамаки» впустив наше військо у пастку між річками Брусторкою і Ставником, бандити позривали мости і трьома сотнями оточили бригаду з боку Брустор і Пістиньки... Я теж намотався в лісах між Печеніжином і Молодятином й переконався в одному: тяжко нам буде. Вони є всюди, всюди, вони незнищенні!»

«Усіх виловимо, до ноги винищимо, товаришу майор! — хвацько вигукнув Шкрупила, підігрітий випитим трунком. — Вогнем випечемо... Вивеземо, кого треба, в Сибіри й порожні житла нашими людьми заселимо!»

«Вгамуйся, лейтенанте, ти не розумієш, про що я мовлю, — майор недбало відсунув келиха. — Звичайно, УПА ми знищимо як дважди два... Депортуємо бандпосібників, так! Проведемо колективізацію, одне слово — знешкодимо опір... — Молін присунув фужер, наповнив його по вінця, випив духом і п'яніючи продовжував: — Та не про це мова: я зрозумів, що ми їх ніколи не переможемо... Вони підривають себе в бункерах гранатами, щоб не здаватися в полон, перед розстрілом сміються тобі в обличчя, на допитах, а ви мої способи добре знаєте, вигукують «Ще не вмерла Україна!»; мало того — населення називає їх не інакше, як *наші*, пастухи на толоках виспівують бандерівських пісеньок... як воно там «Український повстанцю, в бою не відступай» — сам чув, навіть діти перед сном моляться за свою Україну і нашу погибель... — Майор переводив збентежений погляд із Шкрупили на Болідова. — У них є ідея, розумієте? Й ту ідею їм утверджуємо ми! Що жорстокіші стають наші акції, то впевненіше вони переходять з оборони до наступу. Та не дивіться на мене так, ніби я розглаголюю тут крамолу: звісно, ніхто перемогти нас не зможе, але що ми далі робитимемо з цим проклятим народом, який у боротьбі з нами перемінився з під'яремного бидла у воїнів, що маємо чинити з населенням, яке дозріло до державницької ідеї? Хто її витруїть і як? Та ніхто й ніколи! Ми, не закінчивши однієї війни, нову розпочали — з народом. З народами, а їх у нас багато! І ця війна не матиме кінця...»

Шкрупила боязко глипав на Болідова: що за дурниці меле начальник? Болідов кивнув йому, мовляв, то не дурниці, в майора з перевтоми або страху дах поїхав, й про це варто просигналити; Молін перехопив німу перемовку офіцерів і процідив крізь зуби:

«Ви чесні бійці нашої партії, проте — глупі... Думати, думати треба!»

Одягнувся і вийшов. Капітан із лейтенантом сиділи незворушно, виминаючи один одного поглядом; були знічені й стурбовані: досі ж ніхто ще не закликав їх до думання — тільки до беззаперечного виконання наказів; врешті Болідов підвівся, одягнув шинелю й вийшов: він має свій клопіт, а майор, якщо це йому подобається, хай сушить собі голову бандерівськими ідеями...

Шкрупила залишився з Агнєшкою. Повія звично готувалася до любові в сусідній кімнаті й прикидала в думці, скільки їй перепаде сьогодні від скупого Шкрупили; вона лежала роздягнута на канапі й простягала до лейтенанта руки: «Швидше, швидше, мій любчику!»; лейтенант присів скраю, прикрив коцом лоно Агнєшки й мовив шорстко:

«Не квапся, не така вже й зголоджена... Сядь і послухай, що скажу. Зробиш це незабаром, а коли — повідомлю: знайдеш Руфіну й таку розіграєш п'єсу... Мовляв, її терміново хоче бачити сестра Сальомея, щось там трапилося з нею, придумай — що. І повідомиш мене, коли вона йтиме в Іспас».

«Лейтенанте! — кинулася Агнєшка. — Я не зможу цього зробити, ви ж її замучите?»

Шкрупила почав одягатися. Не повертаючи голови, проказав:

«Якщо не виконаєш мого завдання, то замість Сальомеї я замучу тебе. Пам'ятай про це, німецька курво!»

Лейтенант прямував до будинку НКВД, сьогодні в нього аж два нічні допити: вчора відбулися арешти в педагогічному училищі. За Агнєшку був спокійний. Але що робити з майором: адже щойно вони удвох з Болідовим вислухали від нього несусвітню крамолу; Шкрупила мусить доповісти про нинішню розмову кому слід, поки його не випередив Болідов.

VIII

Буркут пішов від Юлії після півночі, а до ранку випав сніг. Біла габа розкотилася сувоєм від Троєцького лісу через Лису гору аж до дебеславської видолини, світ постав первісно чистим і однотонним, немов перед початком творіння, коли нічого ще не було, крім простору; першою ознакою життя стали того ранку сліди від Юлиних чобітків, які позначили подвійним пунктиром лінію колишньої стежки від обійстя Ганни Садички до школи; господиня вийшла на поріг й дивилася, як маліє віддаляючись постать у дубленому кожушку й шальовій хустці; врешті силует зник у білій імлі, наче втопився у заметах; село заступилося від випогодженого неба білою запоною морозної мряки, і лише церковний хрест, проколовши сизу паволоку, засвідчував, що в цій видолині й зараз, так само, як і до білого потопу, живуть люди і вчаться в школі школярі.

Й так застиг світ, розділений на заховане в білому меві село і Лису гору, що беззахисно засвітилася під кришталевим небом; біля самотньої хати стояла зажурена господиня, яка наважувалася сказати своє слово квартирантці, та не посміла, а за стінами школи, що зникла разом із селом у сніговому завої, заховалася Юлія зі своєю таємницею.

Вивільнена цієї ночі від принизливого тягара запізнілого дівоцтва, вона намагалася збагнути себе в новій, жіночій, сутності; задала дітям тихе заняття, щоб мати можливість зосередитися в собі: дома не дасть цього зробити Садичка, дійнята цікавістю, змішаною зі страхом; у цю мить вона сама з себе дивувалася, що стільки ночей — а Буркутові пестощі ставали інколи надто гарячі — відпрошувалася в коханого, щоб іще трохи пожалів її, — хай це станеться між ними аж тоді, коли він вернеться з лісу до людей...

Але ж такого, мабуть, ніколи не буде, говорив він; то як — маємо жити однією миттю, carpe diem? ми не знаємо, чи ті миті нам уже не відраховані; а чи годиться справляти бенкет під час чуми? люба моя, я взяв би тебе примусом, якби ти не Юлія...

Вони лежали ніч від ночі поруч, він одягнутий, вона в нічній сорочці, крізь яку проникало несміливе, щойно

розбуджене тепло дівочого лона, й обоє вичікували миті, коли його бажання зіллється з її готовністю зняти дівочий пояс; цієї хвилини, коли Буркут вимовив слова «якби ти не Юлія», вона втямила, що вони надто багато для нього важать — а чому? дівчина підвелася й, спершись на лікоть, схилила над Буркутом голову: крізь сутінок придивлялася до його обличчя; вона знову, як уже не один раз, подумала, що давно знає цю людину, та своє припущення боялася вголос вимовити, щоб не розчаруватися, не втратити назавжди ілюзорної віри в те, що той, який був призначений для неї змалку, таки живе на білому світі; Юлія щораз то більше впевнювалась, що Буркут — то Іван Захарчук, проте дрібка сумніву була сильнішою від її упевненості, й заперечення, яке могло впасти з його уст, зруйнувало б назавше нинішню казку; Юлія запитала врешті: «Що тобі в моєму імені?»; він затулив поцілунком її уста і вдихнув у неї слова, яких вона чекала й боялася, що не почує їх ніколи:

«Я — Іван, невже ти досі не впізнала?»

Дівчина повела пальцем по Іванових бровах, устах і впізнавала, що це брови й уста того самого несміливого гімназиста, який колись улітку «напав» на неї й по вуха закохався; і як це може бути, дивувалася Юлія, що нинішній воїн був колись тим хлопчиськом, а той хлопчисько став сьогодні Буркутом...

Я тебе впізнаю і впізнати не можу; та чи може людина, яка вийшла з пекла, бути подібною до тієї, котра в нього заходила? я знала, що ти Іван, я кохаю тебе, я давно тебе хочу...

Юлія знімала з себе нічну сорочку, роздягала Івана, два тіла злилися в єдине, вона віддавалася йому палко, гаряче, не відчуваючи дівочого болю, й коли спалахнуло полум'ям весільне деревце, Іван зів'яв від шаленої чоловічої втіхи, Юлія сказала:

«Ти не полишай мене моїм батькам, віднині я твоя — не їхня, і буду всюди там, де будеш ти, для мене життя без тебе не має ніякого значення, я готова воювати разом з тобою і разом вмирати...»

«Сніг почав падати, — промовив Іван, — й будуть видні сліди, а чота моя чекає: наступної ночі я уб'ю Болідова».

«Якщо западемо в безвихідь, ти вб'єш мене, Іване, добре?»

Садичка не мала сили всидіти в хаті, раз у раз виходила на поріг і вдивлялася в Юлині сліди на снігу — чекала, коли дівчина винирне із закутаного імлою села й протоптаною стежкою вийде на гору, — має їй сказати, що коли подібні сліди проляжуть з лісу, то прийде на Лису гору смерть; врешті з'явилась постать у дубленому кожушку й шальовій хустці, й у міру того, як Юля наближалася до обійстя, рішучість покидала Ганну, бо полюбила Юлію, як рідну дочку; обидві зайшли до хати, Юлія скинула кожушок, розв'язала під шиєю хустину й так стояла, опустивши руки, — з болем дивилася, як по Ганниному лиці стікають зморшками сиві, мов солона ропа, сльози.

«Слухай, доню, — промовила Садичка, витерши долонею обличчя, — усе живе — вічне, тільки виглядом перемінюється, а речі — то порох. І хата — теж. Вона доти жива, доки є в ній хатні духи — домовики. Я водно їх чую: зимою — то цвіркуни у запічку, а літом — горобці у стрісі, можуть бути домовиками навіть миша в нірці або зелена жабка, що в дощову погоду приліпилася до вікна; добрі духи не покидають хати доти, доки у ній панує спокій, і покидають дім, як настає в ньому розлад, — тоді він стає мертвий... І прибирають собі домовики, коли того захочуть, людські обличчя — це тоді, коли мають сповістити господарям добро або лихо... Я цієї ночі бачила свого, він виглянув із запічка й дивився на мене сумними очима; я зрозуміла, що він прощається зі мною — покидає, зачувши в хаті чужий дух... Я не корю тебе, дитино, — сама ж їх впустила, але один замешкав, і домовики підуть собі...»

Юлія підступила до господині, винувато дивилася їй у вічі, обняла й прошепотіла:

«Вуйно Ганно, добра ви моя... Не треба про домовиків, вони скоро заспокояться й житимуть з вами. Я піду від вас. Цієї ночі я пошлюбилася з Буркутом, і не подумайте про мене погано: ми не розпусники, ми довго йшли одне до одного, з дитячих літ, й нарешті зустрілися: як я можу тепер відмовитися від нього?.. Буркут більше не прийде — хіба за мною, якщо житиме: ви ж повідомили, де знаходиться Болідов, сьогодні вночі Іван уб'є його...»

...«Гей ти, Болідов, виходь зі своєї нори! Я, Буркут, прийшов по твоє життя, годі нам обом ходити по одній землі!»

Вартовий лежав зв'язаний на снігу біля семаківської сільради, в якій примістився енкаведистський гарнізон, а стрільці з гранатами в руках оточили будинок, й Іван Захарчук виламував двері. Тихо було в приміщенні гарнізону, а коли посипалося долі скло з розбитих вікон, відчинилися навстіж двері, й з темної контори почали виходити один за одним солдати, які досі непробудно спали; молоді хлопці, без зброї й з піднятими руками, поставали босі й лише в натільних сорочках на снігу, вони переступали з ноги на ногу, свіжий сніг рипів під голими підошвами, приречені солдати чекали смерті.

«Де Болідов? — запитував Іван кожного по черзі, підбиваючи кулаком підборіддя, щоб до місяця розглянути обличчя. — Де Болідов?!» — закричав, аж розпач вилунився з його голосу: знав Буркут, що вдруге не зуміє прийти сюди по душу ворога, й заговорив один солдат:

«Ми виконуємо накази, ми ні в чому не винні, а капітан Болідов з відділом бійців подався до Дебеславець ловити Буркута».

«Прокляття! — застогнав Іван і наказав стрільцям винести з приміщення всю зброю; біля вугла сільради стояв тупорилий «максим», хлопці потягнули його з собою, а Буркут дарував солдатам життя; обтяжені зброєю стрільці подалися на заболотівський міст, а решта чоти з Буркутом попереду перейшли Прут по тонкому льоду й поквапилися до Дебеславець.

Ішли стривожені: з того боку, де Лиса гора, заблимало сполохами крайнебо, зловісне жарево розповзалося по небосхилі, й, передчуваючи лихо, стрільці з Іваном побігли щодуху, а коли почали наближатися до Дебеславець — впевнилися, що то горить Садиччина хата.

Але що з Юлею, де вона? Іван перший вихопився на горб, гасити пожежу було вже пізно: стріха заламалась, й бухнуло полум'я до неба, воно кинуло на сніг тіні від двох жіночих постатей, незворушних, мов кам'яні фігури, жінки не могли відвести погляду від вогню.

Іван припав до Юлії, він голосно сміявся, наче велика радість сталася на світі; підняв її на руки, обціловував, а від його моторошного сміху розбігалися неторканим на схилах гори снігом тіні сов і кажанів — то рятувалися від вогню нічні птахи, що загніздилися в шпихлірі, до якого теж уже добирався вогонь; Садичка водила поглядом за тінями й чахла в безнадії, бо знала, що це нічновиди покидають її обійстя: тіні мали перелякані людські очі — то втікали увсебіч домовики, щоб ніколи сюди більше не вертатися, щоб допасти до інших жител або замерзнути на снігу; Ганні, крім спопеляючого вогню, нічого більше в житті не світило, бо й що могло світити господині, яку навіки покинули хатні духи, проте вона була спокійна й тихо говорила до Буркута:

«Тебе шукали, все в хаті перевернули горі дном, вони виригали найстрашніші прокльони, я й зараз чую і все життя буду чути той зловісний крик: “Вилазь, Буркуте, нам двом немає місця на одній землі!”, а потім карателі вигнали нас на мороз, ми заледве встигли одягнутися, й підпалили стріху... Але ти не журися мною, я піду вниз до сестри, нині такий, видно, час, що треба вкупі гинути...» — Садичка впокоряла себе в нещасті, ніби шукала в ньому хоч сліду просвітку, — бо то ще не знати, чи те, що сталося, найгірше із можливих лих.

«Простіть мені, Ганно, — проказав Буркут, дивлячись, як за потахлою вже хатою догоряє сплетений з пруття шпихлір. — Болідов не буде ходити по землі, хіба мене не стане».

Він узяв Юлію за руку й пішов з нею вслід за стрільцями непротоптаним снігом до чорної стіни Троєцького лісу.

IX

Хто сказав, що Юзьо убогий духом, — то лише узвичаєні до свого способу мислення люди не вміють збагнути інакших, ніж вони, й вважають їх, через власну глупоту, юродивими; а Юзьо тільки й того, що доля йому замість

мови дала пісню, й усі поняття у його свідомості записувалися нотним алфавітом; Юзьо був дивний для людей, але ж бо і йому здавалися люди дивними з їхньою сухою, сварливою, крикливою чи то шепітливою мовою; для нього довколишній світ ставав зрозумілішим, коли люд, спонуканий журою, радістю або хмелем, спромагався видобувати із своїх горл мелодію; Юзьо з нетерпінням чекав великих свят, під час яких мова перемінювалася в пісню, і те свято врешті настало... Юзьо аж відродився: сповзли з його вразливої душі сліди страху від зустрічі в лісі з Йосипом Кобацьким, й уста, здавалось, навіки заціплені, розтулилися; цього дня, який мав закінчитися зблиском червоної зорі на небосхилі й перейти в єдиний у році вечір, коли не буде чутно мови — лише коляда, він вийшов із засніженого саду й, обходячи Мочулу, над западиною якої нависли скрижанілі сувої заметів, вибрався на толоку, й так добре йому стало на душі, коли побачив вивішений на Гаврилишиній стодолі двоколірний прапор, що повис незворушно й, пойнятий морозом, здавався бляшаним; символ Повстанської республіки вселив у нього несхитну віру в те, що все в селі навіки йому належатиме, і ніхто нікого не буде більше лякати, ніхто ні в кого не стрілятиме, і військо, яке заквартирувало в Боднарівці, заручить йому спокій та впевненість у завтрашньому дні, і в тому неосяжно великому світі, яким є його село, завше буде панувати злагода й мир; Юзьо стояв посеред толоки по коліна в снігу — утішений і святковий, і з тієї втіхи видобулась мелодія, яка тільки в цей вечір має право звучати, він набрав повні легені морозного повітря й видихнув його найкращою з усіх, які могла витворити людина, пісень — коляду «Нова радість стала».

Червона й велика, немов яблуко, зірка зійшла над Цариною й почала спинатись по небосхилі, вона добиралася до серпа місяця, що повис над толокою, й коли спинилася перед срібною каблучкою, бо далі підніматися було їй невміч, Юзьова коляда стократно помножилася над селом, залунала по всіх кутках, закутинах і присілках — то вирушили до людських обійсть колядники, щоб у цю ніч свята пісня не обминула жодну хату; колядники

квапилися обійти село сьогодні, бо завтра може бути пізно; й на подвір'ї найшанованішої в селі людини, вчителя Шинкарука, із сотні грудей упівських стрільців вдарився в метал неба величний кант «Бог предвічний народився».

Чотар Василь Маланюк довго й щедро віншував господарів; на порозі стояли Шинкарук з дружиною; учитель дякував, а в пані Марії не сходив з обличчя сум...

...ви ж бачите, Василю, які ми стали самотні, чи не чули чого про наших дітей? вони з нами, добродійко, нині всі з нами, бо інакше бути не може, за Повстанську республіку кожен ладен віддати життя, й до цієї готовності ви самі своїх дітей намовляли молитвами, піснями, казками — ніхто вже не в силі вселити в них інший дух; чи зосталася живою моя Юлія після акції в Дебеславцях? вона разом з Іваном Захарчуком, ви його знали, і поки він живий...; так, так, знала, видно, це її доля, а про Богдана не чули? він в іншому кущі, казав вітати вас зі святами; бережіть себе, хлопці; хай і вас Бог береже...

Василь і пані Марія тихо розмовляли на порозі, а вчитель наливав у пугар сливовиці з бутля й обносив охочих колядників; охочими були всі, та скінчився трунок, і військо вирушило з подвір'я; вже заталаніла коляда під Ільковими вікнами, а потім почала віддалятися від двору до двору, й коли була обколядована найкрайніша хата на Царині, підохочені вояки почали спускатися вивозами на Пиконів.

...Вдова Марія прийшла до Наталки на Святий Вечір, готувала кутю і все позирала на доню, доглядаючись на її обличчі просвітку здоров'я, яке доконче мало прийти до неї із заміжжям, бо любов — то лік цілющий, а такої любови, як у Наталки з Василем, світ ще не знав: коли приходив — носив її на руках і обціловував, а вона все легшою ставала, і просив Василь Господа, щоб дожила до весни, а тепло додасть їй сили; тріщали люті морози на Пиконеві та Язвинах, і не чутно було в пущі ні добрих, ні злих духів — все завмерло у снігових потопах, скованих товстою шарінню, яка не провалювалася під ногами; Наталка сиділа на постелі й гріла руки до полохливого вогню, що палахкотів у печі; в хаті було душно, а вона мерзла і все допитувалася в матері, чи скоро прийде Василь; вже йдуть,

ідуть, йно їх не видно; а я гарна нині, мамо, я гарна?; ти найкраща в світі, бо чого б так любив тебе Василь?..

Марія зраділа, побачивши, що Наталка зсувається з постелі; тримаючись за побічницю, вона підійшла до віконця, сперлася ліктями на підвіконня, продмухала шибку й притулилася чолом до скла; так вона й завмерла, придивляючись крізь вікно в ніч, й запитала її мати, що вона там бачить, але Наталка не чула: їй явилося видіння, якого мати уздріти не змогла б...

Марія застерегла дочку, щоб не дивилася у вікно до вранішньої зорі, бо в темряві злі сили блукають, але й цих слів не почула Наталка; вона побачила, як з лісу, збиваючи клепанями кетяги снігу із смерекового гілля, виходили на подвір'я мольфарового обійстя не вовкулаки і не упириця Лісна, а добрі люди: були це сам мольфар Іван, вуйко Мироняк і Федір Юлинин, які досі незримо перебували в язвинівських нетрях, а у святвечірню ніч, перед Різдвом, мов ті три зимові місяці з казки, вийшли на раду, посідали на пнях, й скрушно зітхнув вуйко Мироняк, поскаржившись, що злодійська куля перешкодила йому дізнатись про найважливішу для нього і для всього боднарівського люду істину: чи можна буде в тих колгозах, що мають заснувати большевики, хоч раз на день добре наїстися, бо якби таке могло статися, то для чого брати зброю в руки, воювати, гинути і врешті вибороти таку свободу, що й раз на два дні сухої ріски в роті не матимеш; Федір Юлинин бідкався, що бджоли вимерзнуть у вуликах, бо нема кому їх допильнувати: ні Ілько, ані Юзьо до борті не надаються, а як не буде бджіл, то не зародить сад, а не зародить сад, то звідки візьметься мармоляда до хліба, а сливова мармоляда — найпоживніший харч на переднівку; мольфар Іван мав найповажніший клопіт: відколи став духом, не може тримати чарівного топірця в руках, і хоч заклинання не забув, та без келепа воно не чинне; і ось настав Святий вечір, а нема як викликати лютого Чорногора на двобій, нема способу налякати його — щоб сидів сумирно в своїх гірських розколинах як зимою, так і літом; кожен край, мої ґазди дорогенькі, має злу силу, яка вряди-годи дає про себе знати пожежами, градобоями, буреломами, проте воля мольфарів уміла стримувати її святвечірнім заклинанням;

що ж сподіється на світі, коли та зла сила зірветься з прив'язі й нашле на людей чортів рогатих, вихорів злих, домовиків чужих, які в старих житлах нові порядки заводитимуть, і не встигнуть люди вікон позачиняти, цебри та відра горі дном поперевертати, щоб не зачаївся в них чужий дух; і прилетить лютий Чорногор хижим яструбом, чорним круком, диким вепром, отруйним змієм, голодним вовком, а найпаче — жорстоким чужинцем: розійдуться тоді дерева і з гір повтікають, чорні зливи витиснуть ріки з берегів, поля замуляться баговинням, мертві встануть з гробів лякати живих, і нашої благословенної Боднарівки під небом не стане...

Зігнула мольфарову спину тяжка жура, і змізерніли перед нею клопоти вуйка Мироняка і Федора Юлининого, бо мовив старий Іван про погибель села, а не пасіки, про знівечення всього народу, а не однієї людини, а втім, зажура була у всіх подібною, бо смерть однаково відбирає життя — бджолі, людині чи всій громаді.

Довго сиділи ґазди в задумі, й ураз схопився мольфар, бо безнадійний розпач дійняв його душу, він простягнув угору руку, немовби хотів спіймати кинутий з неба топірець, та його не було, й зів'яв мольфар у невимовному туску, а тоді на порятунок зажуреним мужам явилося нове видіння: з лісу на подвір'я вийшли і стали поруч три жінки — білокоса Оксана, чорноволоса Софія й марна від любові Олена, яка теж уже встигла покинути спорожнілий без Федора світ; вони, усміхнені й добрі, несли, передаючи з рук у руки, золоту чашу, що яріла, мов сонце: сніг заіскрився міріадами діамантів, зчахнув лютий мороз, і надія зігріла серця мужів; чаша була наповнена черленим церковним вином, й жінки дали пити з неї чесним ґаздам, стратованим журбою.

Пугукнув пугач у лісі, й стрепенулася Наталка, чекаючи в тривозі, що сяде зловісний птах на стріху, щоб провістити їй смерть, та пугач замовк, зникли й привиди з мольфарового подвір'я, а тоді вийшли з вивозів молоді стрільці в мазепинках і з крісами на плечах, поставали перед вікном й заспівали похвальну пісню найкращій на світі дівчині, й відчула Наталка, як входить у неї молода сила.

Ой у Львові, Львові, в кралевськім дворі
Там танчик водив самих дівочок,
Самих дівочок, самих панянок,
А найкраща з них панна Наталка.
Приходить ід ній батечко її:
Доню Наталко, час додомоньку;
Йду, таточку, йду, най танець дійду;
Танець не дійшла, у другий пішла.
Приходить ід ній матінка її:
Доню Наталко, час додомоньку;
Йду, матінко, йду, най танець дійду;
Танець не дійшла, у другий пішла.
Приходить ід ній миленький її:
Мила Наталко, час додомоньку;
Танець не дійшла, з миленьким пішла.
Ой дай, Боже, Святий Вечір!

Розтворилися двері, до хати зайшла гурма стрільців, а попереду всіх Василь Маланюк; «Христос рождається!» — привітався, матері вклонився, потім — жоні своїй; Наталка припала до Василя й зойкнула: «Скажи, скажи, що не по мене вони приходили!»; Василь заспокоював кохану і вкладав у постіль, а стрільці віншували їй щастя та життя довгого. І закружляв пугар по руках воїв, стрільці пили й колядували — воля панувала над усією Боднарівкою аж до світанку.

А вранці, на Різдво, Юзьо шалено розкрутив колесо учителевої криниці, шугнуло відро в темну глибину, з розгону вдарилося об кружало води — бамкнув і відлунився по всіх кутках села, немов на сполох, дзвін, і вільна з вільних Юзьова коляда «Нова радість стала» вже не могла заглушити розбудженої тривоги.

X

Майор Молін вперше за час своєї служби в системі «Б-Б»[1] зазнав справжнього тріумфу: він побачив у стані УПА найпідлішу зраду, яка умить розвіяла його страх перед монолітністю української партизанщини, — на власні

[1] Боротьба з бандитизмом.

очі побачив, як із оточеної енкаведистами сторожки в Камеральному лісі вийшов упівський старшина з піднятими вверх руками й гукнув до облавників: «Виходжу з повинною!»; старшина кивнув головою на відчинені двері вартівні, Молін з наставленим автоматом увірвався досередини й спинився, побачивши на долівці партизана із зв'язаними назад руками; стрілець був непритомний, з його тімені стікала кров.

Майор злорадно зареготав, утямивши, що з цієї миті від лісової сторожки відраховуватиметься крок за кроком його переможний марш: сталося те, чого не могли добитися ні провокатори, заслані в УПА, ані карателі — серед повстанців розпочався духовний злам, який згодом сточить їхню, здавалось, нездоланну волю до незалежності; в зневірену душу Моліна вселилася упевненість завойовника.

...Після вечірньої розмови з Болідовим і Шкрупилою в коломийському ресторані майор не мав спокою: старий чекіст добре знав, що хтось із підлеглих офіцерів донесе про його сумніви у вищі інстанції, адже в системі державної безпеки всі до одного службовці були донощиками й не могли ними не бути: існував неписаний закон про кару за недонесення; Молін тяжко картав себе за хвилеве розслаблення: вражений військовою вишколеністю партизанів у космацько-прокуравській операції і їх відчайдушним героїзмом у боях під Молодятином, до того ж, підігрітий горілкою, він скапітулював й необачно розпустив попруги обережності; а втім, і цієї миті, коли стояв над зрадженим стрільцем, крамольна думка знову майнула в голові майора: а що відбудеться на світі, як рухне колись більшовицький режим? Що відбудеться? — всі вони стануть перед судом нової держави, бо всі були катами й донощиками; майор відганяв від себе єретичні мислі: на його життя вистачить радянської влади, яка нині сягає по сам Берлін і є сильною, — бандерівський супротив несумірний з її могутністю; будь-яка партизанщина без зовнішньої допомоги не може довго втримуватись — залишених на самих себе повстанців раніше чи пізніше сточать зневіра, втома і страх; ось лежить герой, зв'язаний своїм командиром, який напевно ще вчора розпалював у свого підлеглого

героїчний дух, а нині стоїть з піднятими руками і проситься в стребки[1]; Молін згадав, що в штабі жде на допит зв'язкова Сальомея, — о, він доб'ється від цієї жидівки покори — вона заплазує перед ним, й це буде пік його сьогоднішнього тріумфу...

На початку лютого майор Молін отримав із станіславівського управління НКВД наказ розпочати розвідувальні бойові акції на терені військового округу УПА «Говерла», штаб якого знаходився в Космачі, а три сотні куреня «Гайдамаки» розташувалися на форпостах вздовж Прута; Моліну було дано завдання зліквідувати сотню «Сурма», яка під командою Крука зайняла лісничівку в глибині Камерального лісу за Іспасом.

На той час майор уже встиг відчути, що небезпека доносу на нього відсунулася принаймні на невизначений термін: під час другої акції Болідова на Троєцькі ліси в пошуках Буркута трапилася притичина, яка позбавила капітана офіцерського звання; і що це сталося з безстрашним розвідником, яке наслання пойняло його, що він утік з поля бою: коли на Троєцькому узліссі зійшлися сотня імені Богуна з ротою Болідова й обидві сторони залягли в снігу, а свинцева злива з кулеметів не дозволяла ні тим, ні тим хоч на мить підняти голови, коли кожна сторона вичікувала, в кого швидше закінчаться набої, — з партизанської розстрільної підвівся раптом на весь зріст Буркут: він уздрів серед ворожої лави свого смертельного ворога і пішов на нього, волаючи: «Я впізнав тебе, Болідов, піднімайся й дивись, негіднику, своїй смерті в вічі»; Буркута кулі не брали, розсівалися, поминаючи його, він наближався до заляглих у снігу облавників й тому, що страху не мав, сіяв на них несусвітній страх; Болідов підвівся, щоб піти на ворога, та здали йому нерви — він розпізнав в обличчя Івана Захарчука, якого колись убив; те обличчя, незворушне й зловісне, наближалося до нього, мов сама смерть, й Болідов відступив назад, враз повернувся й почав панічно втікати, за ним побігла каральна рота, й партизани розстрілювали солдатів у спини... Нині

[1] Винищувальний батальйон.

на Троєччину посланий лейтенант Шкрупила, Молін доти його не відкличе із завдання, поки він не розіб'є сотню Богуна, а може й таке статися, що лейтенанта в Троєцькому лісі спіткає смерть; майор методично позбувався свідків своєї слабкості: він теж вигнав з ресторану Агнєшку, яка могла підслухати його крамольну річ, привід знайшовся: Агнєшка запізнилася до Руфіни, а може, й попередила її, і та безслідно зникла з міста; знаменита коломийська повія знайшла нарешті своє властиве місце на панелі й тепер заманювала селюків фразою з власного віца: «Ходи зі мною, хлопе, в мене така, як пєрсцьонек...»

Вночі майор зайняв іспаську школу під штаб, а вдосвіта вивів дві роти на Камеральний ліс; підрозділи обступили з двох боків лісовий масив, в глибині якого знаходилася лісничівка — місце постою сотні «Сурма»; йти було важко: зледенілий підталий сніг провалювався під ногами, й солдати застрягали в пояс; до лісничівки було вже недалеко, проте тиша, що мертво запала в лісі, насторожувала Моліна: чи то хтось попередив Крука, і сотня передислокувалася? втім майор помітив, як чиясь тінь прошмигнула поміж деревами і зникла, потім з'явилася на галявинці, за якою крізь стовбури дубів просвітлювався критий черепицею дах лісничівки; постать жінки в сірому сардачку знову зникла у виярі; майор кивнув двом солдатам, щоб перейняли зв'язкову — напевне, вона встигла попередити сотню про облаву; солдати побігли за жінкою, а та метлялася узвором поміж деревами, ніби заєць, що заплутує сліди, і віддалялася, та враз пірнула в намет, навислий над яром; солдати витягли із снігової каші зв'язкову — це була Сальомея.

Молін наказав відвести її до штабу, а сам повів облаву вперед; енкаведистів зупинив кулеметний вогонь зі сторожок, що з двох боків охороняли лісничівку, і зрозумів майор, що в них залягли смертники, які давали можливість сотні Крука відступити в Кропивище — на межу з Боднарівкою.

У партизанів, що залягли в сторожках, закінчувалися набої, кулеметні черги ставали все рідшими, а врешті зовсім стихли; тоді права сторожка вибухнула — островерхий

дашок злетів у повітря, мов парасоля, і впав на сніг, а з лівої вийшов упівський старшина з піднятими руками...

У приміщенні школи Молін допитав підхорунжого, який прийшов «з повинною»: хто він і як на прізвище полонений; підхорунжий назвав себе й колишнього побратима, а стрілець, прийшовши до пам'яті, вимовив тільки одну фразу: «Я не скажу жодного слова»; на підхорунжого дивитися не мав сили — це було неймовірно, що його так підло зраджено! стрілець усвідомлював, що ніколи вже не вирветься з лап енкаведистів, і все, що залишилося для нього — його власна честь, яку він мусить за будь-яку ціну зберегти; ...ми зараз загинемо, — наслухав стрілець під час допиту слова свого командира, мовлені в сторожці, — а я не хочу, не хочу... ми запишемося в стребки і при першій нагоді втечемо до своїх...; ти ніколи не матимеш своїх, зраднику, й сам навіки станеш чужинцем на своїй землі!..; а тоді сталося те, чого ніяк не сподівався стрілець: підхорунжий ударив його кольтом по тімені, а коли очуняв — мав зв'язані руки, і каламутився йому розум від такої страшної зради...

Молін наказав замкнути полонених у шкільному підвалі і привести до нього зв'язкову. Майор аж поступився назад: на нього йшла із закладеними за спину руками чорноволоса зеленоока фурія, в її очах палахкотіли ненависть, гордість і незалежність, вона була гарна, ця жидівська бестія, й водночас страшна, й Молін, не починаючи допиту, почав її гамселити кулаками по голові, далі трутив на підлогу й топтав ногами, а вона не видала й звуку; майор шаленів і заглушував криком власний страх перед жінкою, яка виявилася сильнішою за нього; і знову пройняло майора розпачливе усвідомлення, яке колись вилилося в крамольну тираду: їх здолати неможливо, і цій війні не буде кінця; до того ж Молін катував не українку-націоналістку, а жидівку, й це помножувало його лють; врешті, втомлений, він сів у крісло і віддихуючись запитав скатовану жінку, яка підводилася з долівки й пронизувала майора зеленою ненавистю:

«Ти ж єврейка, жидовка пархата, як ти могла опинитися серед них, як?!» — хрипів майор.

«Ховалася від подібних до тебе лицарів із свастиками на рукавах, котрі так само, як і ти, уміли по-геройськи знущатися над слабшими за себе... — відказала з глумом Сальомея. — Ба ні, не ховалася, я пішла до них з вдячності за врятоване життя... І ще не те: мені хотілося довести собі самій, що й жиди здатні боротися, а не тільки йти на смерть, мов отара... І я довела це!»

Молін розводив руками, неспроможний зрозуміти, як може єврейка виступати проти радянської влади, котра врятувала її націю від неминучої загибелі, при тому ж у Радянському Союзі євреї перебувають у вельми привілейованому стані...

«Неправда це, — заперечила Сальомея, — євреї у вас принижені так само, як і інші нації: протягом віків ми терпіли від москалів чорносотенні погроми, денаціоналізацію, нас примушували соромитися своєї національності — міняти єврейські прізвища на російські чи українські, ви ж, комуністи, знищуєте мою націю не фізично, а морально, надаючи нам слави енкаведистських катів: участь євреїв у «тройках» — то не привілеї, а ганьба! Ви відібрали у нас школи, синагоги, мову, а щонайстрашніше для єврея — віру... Так, я вихрестилася для порятунку, але ж ніхто з українців не забороняє мені сповідувати Мойсеїв закон... Я ненавиджу вас так само, як і фашистів, ви, як і вони, бажаєте тільки простору, щоб панувати над світом, і самі не знаєте, що робити з награбованим добром — ви навіть не вмієте з нього скористатися... Ви такі самі дикуни, як і гітлерівці, — винищуєте не лише окремих людей, а цілі народи не за провини, а за диявольським планом очищення територій від автохтонів. Ви депортували татар з Криму, виселили чеченів, вивозите українців у Сибір, ви страшніші за щурів і сарану, і тому я ненавиджу вас!»

Молін, на диво, спокійно вислуховував Сальомею: все, що вона говорить, — правда, тільки ту правду вона трактує негативно, а він у завоюванні більшовиками світу, в розчиненні всіх народів у комуністичному бульйоні бачить — хай і тимчасовий — позитив, адже в новій суспільній формації, в якій не буде татар, чеченів, українців, білорусів, жидів, всі суперечності, міжнаціональні сутички

відійдуть в непам'ять, і народи в тихому рабстві стануть врешті-решт щасливими, оскільки рабство дасть їм фізичний захист; Сальомея має рацію, і якби не те, що вона в більшовицькому майбутньому бачить тільки зло, він назвав би її своїм однодумцем.

Майор вагався: замордувати на місці жидівку чи віддати її під слідство? І нехай на слідстві про все це говорить? А хай говорить — може, переконає наших ортодоксальних бовванів, що не тільки терором можна перемогти народ, треба ще вміти переконати його в недоцільності й безперспективності незалежницьких змагань.

І цієї миті в його голові зблисла геніальна ідея!

...ти знаєш цього підхорунжого? я нічого й нікого не знаю, можеш більше мене не допитувати, убий відразу, я не раз дивилася смерті в вічі; е ні, я ще хочу всіх вас використати для мети, яку щойно уздрів: я знеславлю ваші ідеї — серед білого дня, самим центром Коломиї тебе й полоненого бандерівця конвоюватиме до тюрми упівський старшина в мундирі підхорунжого й у мазепинці з тризубом, і хай бачать найзаповзятіші українські патріоти, на що здатні воїни, які обіцяють вибороти для них самостійну Україну!

XI

Біль пригас: шість домовин з убієнними мужами відпливли за небокрай і канули у вічність, а життя, таке байдуже до смерті, силкувалося заполонити світ найскромнішою, проте найвсесильнішою втіхою самого існування на землі... Існування непевного, нестатного, пригніченого, а все ж цікавого через свою неповторність — і незважаючи на те, що день відо дня шугали по місту все нові звістки про лісові бої, про нічні арешти, про те, що тіла вбитих партизанів облавники виставляють біля сільрад для розпізнавання, а матері й батьки, заглушуючи в серцях найстрашніший біль, не признавалися до мертвих синів — і варто було матері заридати, як на її обійстя наскакували червоні опричники, виганяли з хати сім'ю до найменшого

пуцьвірінька й везли на товарну станцію, де стояли вагони для вивозу людей в Сибір; і незважаючи теж на скупий переднівок з причини повальних заготівель зерна, на обридливу тарабарщину про щасливе й радісне життя, що виригалося як день, так ніч із радіогавкачів, причеплених до кожного стовпа, й на безперервне вкраплювання більшовицької брехні, що отруювало душі, — незважаючи ні на що, відбувалося навчання в школах, учні брали участь у хорових гуртках, розважалися на міських танцювальних майданчиках, в театрі йшли вистави, й одужалий від тифу красень Василь Симчич грав Петра в «Наталці Полтавці», осиротілий Юрко Сербинський продовжував співати в церковному хорі, й на «Буде ім'я Господнє» дзеленчали від його басових нут дзвони на дзвіниці; професор Штраус зачаровував учнів божественними пасажами з «Інтермеццо», які прославляли красу природи, вчив шибеників слухати дихання українського степу вухами Данилка із «Дитинства» Юрія Яновського, вчувати музику самого сонця в поезіях Павла Тичини й бачити, як загоряється на заході жертовник Богові, й день обсипається, мов мак; у такі хвилини Мирон забував про Богдана, який не знати чи й живе, і про Юлію, зниклу з коханим за межею легального життя, й про себе, залишеного на свободі й ущемленого в лицарській гордості з причин малолітства, забував, — все світове лихоліття переставало для Мирона існувати, коли він переміщався — на уроці або на занятті літературного гуртка — в духовне поле вчителя Штрауса і щораз більше впевнювався в незрадливості свого літературного покликання; він фізично відчував, як дотикається до нього, огортає, овіює, поглинає чар художнього слова; воно, те слово, ставало світлом, яке розсіювало первісну темряву над Мироновим щойно створеним світом; мудрий учитель допомагав йому систематизувати почерпнуті в гімназії знання, а з нових — засмічених більшовицькою облудою, вміти відсівати фальш, гнилизну, непотріб і ховати на дні душі тільки чисте золото правди...

Говорив до нього професор Штраус, вгадавши найпотаємнішу мрію свого учня, — говорив натхненно, і здавалося Миронові, що чує він голос новозавітного пророка.

...Прийде час, і ти спіймаєш крилатого Пегаса, приборкаєш його, і стане він з тобою нерозлучний, мов Росінант із Дон Кіхотом; і як би не виглядав твій кінь, а для тебе він буде найкращий, найздольніший і найпрудкіший, бо — твій; і ти на ньому — найвправніший вершник, і дорога твоя з усіх доріг стане найзаманливіша, а твій лицарський похід — найцікавіший, і найдоблесніші здобудеш перемоги... Хто ж би то міг був переконати хитромудрого ідальго, що їздить він на сухоребрій шкапі, що спис його — надломаний штурпак, що Росінант шкандибає, а не летить стрілою, і що того світу, до якого так уперто прокладає шлях мандрівний лицар, насправді немає? Ніде не побачиш у реальному житті живих героїв роману, драми чи поезії, справжнього антуражу, змальованого на картині, — то тільки уява творця перемінює штурпак на срібну піку, затулу від кагли — на Ахіллів щит, шкапу — на Пегаса, але ж вони, саме вони залишаються вічно живими, а справжні реалії гинуть... І хай сміються дотепні недотепи з наївного Дон Кіхота, спостерігаючи, як він із неймовірними зусиллями долає опір висот, зустрічного вітру, видимі тільки для нього чорториї, глевкоту ґрунту, дике каміння, але таки протоптує перші путівці на необжитих теренах; і не падає на передні ноги Росінант, усвідомивши для себе, що він крилатий Пегас, а на його хребті сидить найхоробріший лицар, котрий бачить у далині не смердючі корчми, а зачаровані замки, в яких живуть могутні велетні; ну і хай здається приземленій черні смішним і беззмістовним твій лицарський похід, хай сіроми за животи беруться від реготу на появу твоєї омріяної Дульсінеї, яка своєю подобою не припала їм до смаку, хай заскорузлі в життєвих буднях домочадці завертають тебе, впертого мандрівника, з дороги, все одно ти втечеш серед ночі з їхньої Ламанчі й далі йтимеш до своєї мети під глузи і свист хулителів, бо інакше чинити не вмітимеш; ти зростешся з Пегасом, немов кентавр, і коли він полетить — летітимеш і ти, а коли впаде — то й ти загинеш: така вже доля митця, а ним стає тільки той, хто хоч раз, немов Дон Кіхот, уздрів за небосхилом звичайного світу казкову країну і сприйняв її за реальну... Вдивися, сину, в чистоту свого горизонту і сягни до нього чистими руками...

О, який то був чарівний час першого закохання в мистецтво — і ніщо не збурювало й не забруднювало цього великого почуття, й Мирон був чистий, мов янгол.

У такому стані духовної чистоти несподівано й жорстоко наплинув на нього зсув чорного болота реальності, й забруднило воно білизну його душі й на довгий час вбило в ньому відчуття краси — гей, та бо не знав іще тоді наївний хлопець, що мистецтво народжується не тільки в райських садах та на буколічних левадах, а дуже часто в отхлані бруду й розпачі.

Лютневого післяобіду Мирон повертався зі школи на квартиру: добра мова вчителя вщерть виповнила його душу розумінням найвищої краси штуки, і яка грань прекрасного найвідчутніше діткнулася його серця — не вмів би сказати: чи то мед мудрості Шевченкової «Марії», чи музика волинських озер з «Лісової пісні», а може, — плач Іванової сопілки за втопленою в Черемоші Марічкою Гутенюковою, або ж — чиста душа благородного ідальго стала його, Мироновою, душею; хлопець був задивлений в незбагненне мистецьке потойбіччя, жодні примари реального світу його не зваблювали, навіть груба сила, здавалось, не змогла б тепер зрунтати солодкого марева краси, йому явленої...

Та раптом... Раптом вдерлася та сила, проламавши його груди, в саме серце й увіп'ялася страшною правдою: від ратуші до Ринку на тротуарах спинялися люди, тривожне шемрання пронизувало натовп й чулися в ньому розпачливі сплески притишених зойків: ведуть партизанів... свій своїх веде... Боже, яка ганьба! — провадить братів до тюрми й оком не кліпне... яничар проклятий... та що ж це діється на світі?.. Мирон протиснувся до бровки тротуару й побачив двох арештованих — хлопця й дівчину, — що йшли із закладеними за спину руками: синяки вкрили плямами обличчя дівчини, а в юнака під очима криваві капшуки; за ними йшов упівський старшина з автоматом напереваги, а на віддалі двох кроків — офіцер і солдат; офіцер позирав скоса на людей і злобно посміхався, а конвойний упівець дивився перед себе мимо людських облич; конвой із арештованими наближався, Мирон не-

відривно вдивлявся в знайоме обличчя партизана і враз тихо скрикнув, затуливши долонею рота: був це Богдан і вів його підхорунжий Павло Воронюк — той самий, який так палко промовляв у домі Шинкарука про необхідність і велич партизанської боротьби!

Арештовані й конвойні пройшли мимо, і перша думка була в Мирона — втікати; він сам не знав, куди втече й чому має це робити; в мозку болісно пульсували слова Воронюка «Ми мусимо стати героями» — так оце і є той твій героїзм, падлюко, і як це могло статися, що ти зрадив товариша по зброї, і що тепер робити? Мирон побіг навмання через Ринок, але спинився: треба чимшвидше дістатися до Боднарівки й сповістити батьків про нещастя; та не зробив цього: повернувся й нишком пішов услід за конвойними, готовий благати військових, щоб відпустили брата.

Енкаведисти завели арештованих у тюремну браму, а Воронюка залишили на вулиці; Господи, таж він може втекти, чому не втікає, але підхорунжий стоїть каменем: «раз тільки ступиш — і пропала воля»; Мирон підбіг до Воронюка — той зразу упізнав Богданового брата, та відступив удаючи, що його не знає; Мирон наступав на підхорунжого й крізь плач запитував, що це означає, що він на волі, а Богдана повели в тюрму, його ж розстріляють! Воронюк бачив, що не відчепиться від хлопця й люто гаркнув: «Бо дурний твій брат, я погодився піти в стребки, щоб потім утекти до своїх, а Богдан затявся, герой великий!» — «Врятуй, врятуй мені брата!» — ридав Мирон і простягав затиснуті кулаки до Воронюкового обличчя; «Як я маю це зробити? — примружився зрадник. — Передати йому твою просьбу, щоб він теж у стребки записався?»

Миронова розпука була безмірна, думка про кару смерті для Богдана скаламутила розум, він вимовив «так» і пірнув із цим словом у брудну каламуть, де борсався, тримаючись на плаву, Павло Воронюк, — і збагновіли сині волинські озера, й затихла Лукашева сопілка, Дон Кіхот упав з коня, зламавши списа, обпалені вогнем карпатські смереки стали штурпаками, а на попелищі сидів чорний арідник і лементував утішно: «Є мої кози, є мої кози!»;

Мирон утямив, яке страшне слово вимовив, він відкрив уста, щоб закричати «ні, ні, ні!», та голосу не видобув; з тюремних воріт вийшов офіцер й запитав Воронюка, «што ето за пацан?»; Воронюк не взяв на себе ще одного гріха й знизав плечима: «А звідки я знаю, навіжений якийсь...»; майор Молін гаркнув на Мирона: «Убірайся вон отсюда, скорєй!», — й кивнув Воронюкові, щоб ішов за ним.

XII

Колишнього Мирона не стало: залишилася на світі особина, яка ступила на поріг зради і була проклята своїм праведним двійником; від найтяжчої ганьби Мирон вивільнитися не міг — хіба що самогубством, і він помислював, як має це вчинити; чистий, мов янгол, юнак ходив тепер назирці за своєю заплямованою непрощенним гріхом тінню й виганяв її з простору, на якому їй велено було жити в іпостасі чесного мужа й протоптувати стежку, котра мала його вивести на тракт герців за свободу в обладунку тільки йому властивої зброї, скупаної у крові батьків, та для пролиття нової не призначеної, — то зброя мислі і краси, якій суджено завершити відвічну боротьбу народу побідним кантом, хоралом, — й Мирон мав стати в перших лавах нових воїв, озброєних новітнім оружжям: «Месники дужі візьмуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою!»

Не судилося... І як він опустився до того, що тієї зброї взяти до рук не має права; збагнувши глибину свого падіння, Мирон утікав від людей і від себе самого, та нікуди втекти не міг, не мав де сховатися; до його свідомості щораз навальніше вдирався страх, що Богдан послухається братової поради, що ганебне слово «так» переповнить на тортурах чашу його терпінь, й він погодиться перейти на бік ворога, — і прийдуть до Боднарівки разом з облавниками Богдан і Воронюк, а люди їх проклинатимуть, будуть плювати їм услід, при зустрічі з Мироновими батьками відвертатимуть голови й пальцями тикатимуть на гніздо зрадника, і в цьому винен буде тільки Мирон; він ходив

містом, у відчайдушному страху оглядаючись, чи не побачить де на вулиці бойових побратимів у новій ганебній ролі; до книжок не наважувався й заглянути, бо як йому тепер прийти до Шевченка, Лесі Українки, Франка, які матимуть право збатожити його найпогордливішими словами: «раб, підніжок, грязь Москви», «паралітик з блискучими очима», «приречений в сусіда бути гноєм» — і це правда, правда!

Мирон перестав відвідувати заняття літературного гуртка, до якого належав тільки він один, на уроці літератури уникав погляду Штрауса, під час перерви зникав з класу, щоб не спитав його професор, чому не приходить на гурток, — а як він міг прийти до улюбленого вчителя із забрудненими руками й душею, хіба цього Штраус не помітить?.. Та все ж якось перестрів у коридорі вчитель свого учня, поклав долоню на його плече й довго дивився в очі — бачив, що в Мирона трапилося тяжке лихо, то хай би поділився ним з учителем, та учень мовчав, бо що мав говорити: про те, що спіймали Богдана — то сказав би, таких бід сьогодні повно, але що сам став зрадником — як до цього признатися?! Штраус зрозумів: хлопця зранив якийсь великий біль, й не може він з ним впоратися, заглагоїти його, то сказав тільки: перечекай ту мить, яка може кинути тебе у прірву, звідки вже нема вороття, знайди в собі силу перечекати кризу, а коли вона мине — оглянешся назад і зрозумієш, що навіть найтяжча біда не вартує непоправного вчинку; з будь-якої ситуації людина спроможна вибратися — силою волі або каяттям; не покидай своєї мрії, сину, бо аж тоді, коли її втратиш, прийде до тебе справжнє горе...

Пішов Штраус і більше не викликав Мирона на розмову й не нагадував йому про неї згодом, коли хлопець прийшов на заняття гуртка; вчителеві слова зняли з душі Мирона іржу самозневаги, й віра, що Богдан не зламає присяги, зміцнювалася в ньому; Мирон усвідомлював, що в нинішньому важкому часі не завжди витримує — ламається людська воля, настала пора найвищих злетів і найницішого упадку духа, і той, хто впав, мусить знайти в собі силу піднятися, — що ж би то сталося на світі, якби

усіх із зраненим сумлінням потрощив, мов смерч, непроглядний розпач?

Пані Бурмістрова теж бачила, що коїться щось із її льокатором; вона любила пана Миронця, мов рідну дитину, а розрадити не вміла; своїм простодушним оптимізмом могла втішати хіба що паню Макольондрову з-над Чорного потоку, а Мирон витав у іншому, недосяжному для неї світі, тож тільки ласкаво всміхалася до нього й ждала несподіванки, яка могла б роздрухати Мирона з жури; така нагода незабаром трапилася: одного дня, забачивши, що Мирон повертається зі школи додому, вийшла йому назустріч і, немов прапорцем, помахувала конвертом: був то лист від Йосафата.

«Дорогий приятелю...» — визирнули з трикутника розкритого конверта два слова, Мирон нетерпляче вийняв листа й у цю мить боляче відчув, як бракує йому давнього побратима, з яким він виростав поруч — через дорогу, що відділяла село від учительської садиби, й хоч була та доріжка вузенька, проте іноді ставала неперехідною межею, що розділяла село на два різні світи, і тільки для Йосафата, який зрівнявся своїм духовним зростом з людьми, що заселяли учительський будинок, був прокладений місток — немов знак рівності... А чи рівності? — думав цієї хвилини Мирон, чи не доведеться йому самому невзабарі переходити через той місток й наздоганяти свого ровесника, котрий самостійно й безоглядно вирушив у світ власні сади садити й вирощувати в них небачені досі плоди; та згадалися останні Йосафатові слова, цинічно кинуті під час прощання: «А мені не треба такої України!» — спливли у пам'яті й засіяли душу сумнівом: а чи в тому Йосафатовому саду не проросте згодом чортополох, що заглушить щойно проросли деревця, й чи варто буде Миронові наздоганяти колись свого ровесника?

«Професор Зарицький, — почав Мирон читати листа, — проекзаменував мене: розмова з ним на кафедрі вищої математики Львівської політехніки тривала майже дві години — я геть змокрів, і коли нарешті суворо стиснуті уста професора розійшлися в усмішці, а цапина борідка бадьоро настовбурчилася, я зрозумів, що він візьме мене в учні... Живу тепер у студентському гуртожитку, а ще

інститут, за клопотанням Зарицького, надав мені одноразову грошову допомогу — її на прожиття, звісно, не вистачить, то я на товарній станції влаштуюся вантажником; незабаром складу екстерном екзамени на атестат зрілості, а тоді — в науку. В науку, брате! Передчуття найвищого щастя огортає мене на одну лише думку, що за якихось півроку зайду в аудиторію фізико-математичного факультету Львівського університету, куди збираюся поступати, і ніхто ніколи не побачить з-поза книг навіть моїх вух! І працюватиму за двох, за трьох, за чотирьох!»

Мирон відвів від листа очі, йому треба було цієї миті зібрати всю свою волю, щоб задавити хробака заздрості й жалю до себе: гей, та чи ж то він, Мирон, зможе колинебудь написати Йосафатові подібного бадьорого листа; який же то екзамен майбутньому професорові зуміє він скласти — з якої літератури, які твори візьме для аналізу, кого муситиме прославляти, щоб потрапити за університетську парту, — чи хоч одне слово зі Штраусової науки позитивно оцінить екзаменатор, а в Йосафата — формули, рівняння, інтеграли, які не міняються ні за яких політичних систем!..

«Я колись тобі, Мироне, розповім, з якими почестями мене зустріли на львівському вокзалі ростовські жуліки: стягли з мене рюкзака, розв'язали, а там — книжки, то вони й пішли, матюкаючись... А ще маю серію радянських, чи то пак, антирадянських анекдотів для тебе — вмреш зі сміху... Але то колись, а тепер хочу перейти, як це і личить квазістудентові, на високий штиль й поговорити про нас з тобою... Під час останньої нашої зустрічі бовкнув я непотрібне, хоч думав зовсім інакше, й ми холодно розійшлися... Різні ми з тобою, хоч і росли разом: як рівні бавилися в свинки, хвостача, перескічки, та не однаково виховували нас наші батьки, а мене до того ж не батько виховував, а дід Федір; в тебе щоденно вливали щораз то більші порції ідеалізму, начиняли патріотизмом, ти проходив муштру доброго тону, я ж навчався в діда практицизму, а у бджіл — самостійно трудитися. О, як вони чорно, проте злагоджено і результативно працюють!.. Мене ніхто нікуди не спрямовував, мені показали тільки найвищі зразки корисної роботи, і я до всього мусив доходити сам. І коли

змалку бачив, як виростає найкращий у селі дідів сад, то знав, що не сам він плодоносить, що його пантрує всесильний бог дерев — мій дід, а десь-то він набрався науки деміурга — сто поколінь працювало, щоб витворити таке вміння: той правічний досвід, дідом знайдений і помножений, — то внутрішня людська свобода, яка виліплює з учня вчителя, тож і я сам мусив учитися виліплювати із себе самостійну особистість, яка має вміти самотужки прокладати собі в житті шлях.

Ми з тобою виросли в неволі: тебе навчали стояти супроти ворога з відкритим забоpалом й гострити на нього ножа, і тому ти прагнеш стати гайдамакою, який чесно бореться і чесно програє, бо слабший за ворога єсть. А я знаю, що в наших умовах можна чогось добитися тільки в такий спосіб, як це робить пасічник: одягає на голову машкару й занурює її у вулик: бджоли гудуть, облипають, кусаються, а врешті звикають і, переконавшись, що ти не пасічник, а така, як і вони, бджола, віддають тобі мед.

Й не соромиться пасічник свого облудного методу: правило «так треба діяти, бо інакше не можна» дало йому свободу дій і виправдання для сумління, бо що з ним трапилось би, якби він, немов той ведмідь, почав термосити вуликом і нахрапом забирати соти — його бджоли закусали б на смерть; тільки знання і хитрість дають волю в неволі... Ми мусимо проникнути у ворожу систему, зайняти зручний плацдарм, щоб мати можливість набуті знання передавати іншим, адже і твій батько, і професор Зарицький, і Штраус — які б погляди в них не були, а прийняли вони статус радянських вчителів — у масці пасічника заходять у стан ворога, і це єдиний спосіб боротьби в непроглядній неволі, але за єдиної умови: ти мусиш бути внутрішньо вільний. Хто з нас більше принесе користі нації: я — заслонений від недремного ока ворога вічними і тільки моєму кланові зрозумілими формулами, чи ти — поставлений перед дилемою: сіяти словесну отруту або за правдиве слово сісти в тюрму і пропасти там, не встигнувши нічого путнього зробити?»

Йосафат уже дозрів до колаборантства, подумав Мирон, а я такого зробити не зможу. Але почекай: чи

макіавеллізм — то колаборантство? А як поводилися Мазепа, а Рильський, Тичина, Довженко? А чого навчав свою націю Адам Міцкевич поемою «Конрад Валенрод»?»

«Дорогий приятелю, закінчуй швидше коломийську школу і їдь до Львова: зустрінемося і про все поговоримо... Квапитися нам треба: вільні народи віддалилися від нас у недосяжний безмір — полишили нас на безводді й безхліб'ї, немов ті старші озівські брати наймолодшого, полишили третього брата в Середньовіччі — розбудженого й обкраденого. Тож коли не вдається силою, а ми вже бачимо, що не вдається, — розумом треба видобуватися з товщі століть і наздоганяти лукавих братів. Не винні ми, що залишилися позаду, але винні будемо, якщо чітко не окреслимо свого місця й не шукатимемо найзручнішої лазівки для виходу з пастки. Неволя ще довго буде тривати, і ми мусимо у ній гартувати свою міць.

Тужу за Боднарівкою, сниться вона мені, проте я ніколи до неї не повернуся. Нема там мого діда Федора, який уособлював патріархальний світ села з його чарами, відьмами, домовиками, привидами, русалками і вовкулаками, з його садами, бджолами і медом... А в тих садах сипалися восени з горіхів брунатні вилущики, жовтим воском наливалися величезні яблука, груші соком скапували й покривалися синьою сніддю угорські сливи. Всього того без діда Федора не існує...

І вже нема, напевно, найкращої в світі дівчини Наталки Слобідської, краса якої не сумістилася з брутальною жорстокістю, що впала на чарівний світ моєї юності. А чи ж може існувати Боднарівка без Наталчиної краси?.. Прощавай, брате...

Пані Бурмістрова, якій дуже хотілося, щоб у Мирона покращав настрій, крадькома пройшла попід його пахвою і, задерши голову, спитала лукаво:

«А що доброго написав пан Йосафат, що пан Миронцьо весь аж сіяє?»

«Все він добре написав, пані Бурмістрова, проте дечого я не зрозумів...» — відказав Мирон й, не оглядаючись, вийшов на вулицю: цієї хвилини йому потрібна була порада професора Штрауса.

XIII

Все ж тривога не покидала Мирона: мав таке відчуття, що хтось ходить за ним, ступає вслід — чи то далі назирці йде власне сумління; може, й воно, бо ні Йосафатів лист, який відхилив ріжок заслони, й у темний карцер Миронової душі прохопилося хоч і тьмаве, а все ж таки світло, воно немовби ствердило, що навіть з найтяжчих тарапатів вихід є завжди, ані роздуми професора Штрауса на заняттях гуртка з приводу роздвоєння особистості у Франкових поемах «Похорон» та «Поєдинок»: чей зазнавали мук сумління значиміші за Мирона люди, — ніщо не могло заглушити в ньому усвідомлення провини...

Однак, крім докорів совісті, переслідувала його якась незрима реальність: кожною клітиною тіла він фізично відчував, що його пасе чийсь пронизливий погляд — ніби той, хто за ним слідкує, силкується пригадати собі, де і в якій ситуації зустрічався з Мироном, і це йому не вдається; Мирон своєю чергою теж вимацував у пам'яті образ людини, яка має потребу стежити за ним, — і марно; треба від цієї напасті втекти, сховатися: хтось наставив сильце, й Мирон потрапить у нього, як тільки буде розпізнаний; у міжчассі він намагався себе заспокоїти, мовляв, цей страх споруджений нервовим виснаженням, очікуванням кари за провину, а зрештою — у більшовицькому суспільстві служба безпеки стежить за всіма, — кожен громадянин живе в непевності, й ніхто не вільний від переслідувань: сама держава є машиною страху, який тримає сотні мільйонів люду в тюремній контрольованості й покорі, тож за Мироном теж слідкує система, оскільки він знаходиться в її обшарах; але хто ж він, цей конкретний чоловічок, який незримо ходить за ним, підглядає з бічних провулків, зазирає з-поза фіранок із приміщення НКВД, яке мусив Мирон минати, йдучи до школи; куди сховатися від недремного ока, від чіпкого погляду, який відчуває потилицею; яку маску треба натягти на обличчя, як приквапити час, щоб чимскоріше скласти екзамени на атестат зрілості й поїхати до Йосафата; Мирон скошував очима, оглядався, та нікого з перехожих не міг запідозрити, що це саме той назирець, який ним цікавиться; часом здавалося, що всі,

навіть знайомі, служать тайняками в НКВД й займаються тільки тим, що висліджують його; інколи самому ставало смішно, бо що ж то він за така персона, щоб стільки йому уваги приділялося; й нарешті з найглибших комірок пам'яті проступили й увіп'ялися в нього зизуваті, скошені до перенісся очі, і Мирон упізнав їх: були то очі лейтенанта Шкрупили.

Минув рік з того часу, як до Мирона діткнувся незнаний до тоді страх, не раптовий — перед громом, пожежею, війною, вибухами снарядів і бомб, а підступний, тихий, липкий, що, мов гаряча смола, облипає тіло, входить у пори шкіри, просякає до крові й затруює її, паралізує енергію і волю, каламутить свідомість — то страх непевності, приреченості, постійної загрози; страх, який не вбиває, лише чатує на людське життя і моторошніший за саму смерть; той страх засичав колись на Мирона погрозою: «Так ето ти всьо ето напісал, говнюк, тебя повєсіть мало, но я арєстовивать тєбя нє буду, ти станєш заложніком етой прокламації!» — зизий погляд Шкрупили увіп'явся тоді в Мирона, немов щупальці спрута, проник у душу і залишився там, пригаслий, назавжди; і ось нині зринув перед ним вже не як погроза, а вирок; Шкрупила, звісно, знає, що в Першій коломийській школі вчиться брат партизана, котрий сидить тепер у тюрмі, можливо, пригадує собі лейтенант обличчя хлопця, щоб перейняти на вулиці й не проводити арешту в школі; напевне, дізнавшись прізвище Богдана, згадав Шкрупила обшук у боднарівського вчителя, і ось «Кривавий тан» в його руках, а перед ним стоїть і блідне малолітній автор антирадянського пасквіля, та чи вже й такий малолітній він сьогодні, рік минув, дозрів «пісатєль» до тюрми, тож у камеру його, до брата — отаке воно шинкаруківське «бендєровскоє отродьє»!; так, так, це телепатичне передчуття: лейтенант пригадав собі Мирона й винюшковує його, готується, немов рись, до стрибка, то хай би вже швидше арештував — жити в безперервному страху невміч... а може, моя уява, Боже, який же я безнадійний боягуз і нікчема!

А вже минув травень, відгриміли салюти на честь закінчення війни, і вмерла в людей надія на Третю світову,

в якій мав би сконати другий розбійник, — найкоротшу й останню війну; та ніхто її не розпочинає, і чому світ дозволяє міцніти ще одному фашизмові; цього не розуміє народ і зневірюється; на теренах Повстанської республіки партизани зариваються під землю, Космач стає оборонною фортецею, — і як допомога не прийде, всі загинуть; проблиск надії на амністію якийсь час облуднював Мирона, та врешті він утямив, що окупанти можуть випустити з тюрем хіба що злодіїв та вуркаганів, — як міг він сподіватися, що більшовики помилують борців за незалежну Україну; а дома нічого не знають про Богдана, Мирон приходить до батьків і мовчить, він мліє зі страху, що Богдан може вийти з тюрми з тавром запроданця, і якби це сталося — чи уб'є батько зрадника, як Тарас Бульба Андрія, але ж убивати треба буде не лише одного сина, бо ж нема Остапа в Шинкаруковому роді...

Хтось на вулиці підійшов із-за спини, торкнувся Миронового плеча, і він зрозумів: це Шкрупила... Поволі, надто поволі повернув голову й остовпів: позаду нього стояв з автоматом на плечі, в червоноармійській гімнастерці без погонів, у смушковому кашкеті з п'ятикутною зіркою Павло Воронюк; та як ти посмів, зраднику, дотикатися до мене рукою?! а чому б і ні, чим ти кращий за мене? — говорили Воронюкові очі, — чей просив передати твоєму братові, щоб він записався у стребки; таж говори, що з Богданом, ну кажи мерщій, падлюко!

Але в очах Воронюка немає й сліду від нахабства, яким вразив Мирона під час зустрічі біля тюрми, — якісь вони згаслі, відсутні, й говорить Павло, ледве ворушачи губами: «Богдана засудили на двадцять п'ять років... він просив, щоб я тобі про це сказав...» — «Це правда, Павле?!» — скрикує Мирон, ніби найутішнішу вість почув, й ледве стримує себе, щоб із вдячності не обняти Воронюка; Павло, не розуміючи Миронової радості чи то істерики, відступає назад, завбачливо поклавши праву руку на кожух автомата; «Це правда, Павле?» — повторює Мирон шепотом; «Так, це правда, але чого ти радієш?.. А-а, розумію, краще б і мені таке... Але я втечу, втечу до своїх!» — та Воронякового зойку Мирон уже не чує, він перебігає Ринок і мчить униз по вулиці Міцкевича попри спалену гімназію.

Уже перебрів Прут і без упину біжить стежками навправець до Боднарівки, квапиться сповістити батьків — так, ніби щойно дізнався про те, що трапилося з Богданом, але яке це має тепер значення: Богдан каторгу витримає, то тільки на зрадницькій волі жити несила; біжить Мирон як із своїм врятованим сумлінням, як із найціннішим скарбом, він безмежно щасливий, хоч несе батькам найстрашнішу звістку...

Обережно відчиняє двері рідного дому, хатній дух ударяє йому в обличчя, й проймає на мить Мирона думка, що кращого духу на світі немає, — і сплюндрує диявол назавше дух рідних домівок, полишить на світі тільки сморід тюремних камер, ясирних вагонів і табірних клоак; батько з матір'ю, побачивши сина на порозі, з опущеними руками ждуть чорної звістки, бо добрих новин нині годі чекати; чого ти прибіг серед будня? Мирон розповідає батькам лише те, що може сказати, про Миронів гріх вони ніколи не дізнаються; «Це наша доля», — мовить спокійно батько, він більше не розпачає, у відчай впадає людина тільки в передчутті лиха, а воно вже прийшло і треба його витримати; Шинкарук збирається до школи на вечірнє заняття — у Повстанській республіці життя буде тривати до останньої своєї риски; а ти, сину, більше не приходь додому, я сам буду носити тобі харч; тату, я поїду до Львова як тільки здам екзамени; батько висуває із стола шухляду, вигрібає звідти всі гроші й віддає Миронові, — й син у цю хвилину відчуває, що це остання зустріч з батьками.

...На другий день біля ресторану «Офіцерського» Мирон таки зустрівся увіч із своїм переслідувачем. Шкрупила йшов Миронові назустріч, здалеку придивляючись зизуватими очима; Мирон відчув, як дерев'яніють йому ноги й сповільнюється крок, він одразу упізнав лейтенанта і йшов, не дивлячись на нього; Шкрупила вже минав Мирона, та враз зупинився, заступив йому дорогу й спитав: «Как фамілія?»; і не встиг іще Мирон зметикувати, яке прізвище собі придумати, як погляд Шкрупили просвітлів, ніби несподівано рідного сина зустрів, й зрозумів Мирон, що передчуття його були недаремні, енкаведист насправді довгий час шукав його; Шкрупила обома руками

взяв хлопця за плечі, потермосив, мов давнього друга, й процідив єхидно:

«Ну как дєла, пісатель?.. Думаю, ти вже знаєш, що братець твій відпочиває в нас після бойових трудів... А ти, звичайно, вчишся й, напевно, на «відмінно». Та інакше й бути не може, літератор мусить багато знати... Ну добре, вчися, ніхто тебе не буде чіпати. Але до мене зайди, погомонимо. Скажеш на прохідній, що тобі треба в сорок сьомий кабінет... Прийдеш на другий тиждень будь-якого дня, сьогодні-завтра не маю часу, відправляюся на полювання... Тільки гляди, не підводь мене, дружище, не чекай, щоб я сам прийшов до тебе в гості, так буде краще... Та не блідни, я ж тобі не ворог. Але за те, що примусив колись мене читати твої романи, маєш віддячитися. Зрозумів?»

І пішов лейтенант Шкрупила до праці, а Мирон стояв на тротуарі, не маючи сил зрушитися з місця: заручника виводять на плаху, пастка закрилася — кінець.

XIV

Рядовий Степан Болідов укотре попросився на прийом до майора Моліна.

До сьогодні начальник коломийського НКВД відмовлявся приймати боягуза, якого не розжалувати, а під військовий трибунал слід було віддати: скільки бійців погубив на Троєцькому узліссі, а кулемети, а боєприпаси — все залишив бандерівцям, рятуючи свою шкуру; Болідов цілими днями просиджував у почекальні — принижений, безнадійно спустошений, і хіба тільки спогади про часи розвідницької слави могли його тепер втішати: колишнього безстрашного контррозвідника в один мент знищив страх, який навіки потоптав його кар'єру; і що то була за мана, гіпноз, навіювання, не може пояснити собі й досі: на нього йшла лише одна людина, яку солдати розстрілювали з автоматів і «дехтярів», сам Болідов цілився своєму двійникові в груди, а кулі його не брали; на капітана насувалася знайома до рисочки людина, яка вернулася з того світу; очі ворога блищали, мов скляні, й

дивилися на Болідова з потойбіччя, то були очі не Захарчука, а самої смерті, й вона випльовувала крізь стиснуті зуби раз у раз слова: «Піднімайся, Болідов, піднімайся, негіднику, я прийшов по твоє життя»; смерть невтримно наближалася, і капітан...

«Я не знаю, товаришу майор, чому це сталося зі мною, — витискав Болідов зіжмакані слова, коли Молін нарешті прийняв його, — тямлю лише, що з мого горла вихопився несамовитий крик, якась сила підняла мене із землі, повернула до противника спиною, і я почав утікати, за мною бігли солдати й падали постріляні... Ви ж самі говорили, товаришу майор, що тими людьми керує не їхня власна воля, а фанатична ідея, якої нам збагнути не дано, а ще жадоба помсти й цілковита байдужість до смерті; град куль летить на нього, а він іде... це не люди, це демони...»

«Перестань скиглити! — різко обірвав Болідова майор, зачувши в лементі колишнього капітана відлуння своїх власних думок; Молін аж тепер упевнився, що Болідов ніколи вже не донесе у вищі інстанції про необачне майорове просторікування в ресторані, бо й сам застряг у сумнівах; зм'якло серце в начальника, й він гаркнув, напускаючи на себе суворість: — Чого прийшов до мене — виплакатись?»

У голосі майора Болідов не відчув ні насмішки, ні злості, радше — крихту співчуття, і він покаянно заговорив, простягаючи до Моліна руки:

«Я кров'ю викуплю свою провину, шліть мене в найгарячіше пекло, і я доведу... Страх, товаришу майор, згорів у мені ще тоді, під Троєцьким лісом, та вже було пізно: солдатів охопила паніка...»

«Ти насправді, Болідов, хочеш потрапити у пекло? — засміявся майор. — Так у чому справа — хіба мало тартарарів у цьому проклятому краю? Але послухай... Я знав, що ти прийдеш до мене з покаянням, і придумав для тебе вельми цікаве діло, чей досвідом таких фахівців нехтувати не варто. Ти шпигун битий, тож одягай ще раз на себе космацьку сорочку, тепер вона тобі краще знадобиться, ніж у Боднарівці, й завтра зголошуйся до косівського

райвно: там уже знають, що до них прийде проситися на вчительську роботу Петро Гошоватюк з Пістиня, який має за собою гімназійну освіту, й тебе направлять в розпорядження директора космацької неповно-середньої школи. Ось твої документи, я підготував... А в Космачі скоро настане справжнє пекло... Незабаром розпочнеться космацька операція, й оскільки ти вже добре навчений виступати в ролі ярого націоналіста й умієш забамбулювати мозки патріотичними фразами, — увійдеш в довір'я до самого Степового, командира військового округу «Говерла», штаб якого розташовано в Завоєлах... До тебе періодично приходитиме від мене зв'язковий, і ти будеш повідомляти нас про все: про дислокацію частин УПА, озброєння, розташування боївок в околицях села, настрої населення і таке інше... Коли ж засвітишся — повісять, так і знай, а залишишся живий — зірку майора почепимо».

Врешті майор отримав з центра шифровку: наприкінці травня — на початку червня розпочнеться операція під кодовою назвою «Рубаха» на тотальне знищення Української Повстанської Армії в Карпатах; до операції залучаються дві стрілецькі дивізії, танки, бригада військ НКВД, два прикордонні полки, авіація. Наступ на Космач піде двома напрямками: праве крило — через Печеніжин — Слободу — Березів; ліве, під командою майора Моліна, — через Іспас — Пістинь — Шешори — Прокураву.

Завдання майора було не з легких: на лінії його наступу стояв курінь «Гайдамаки», три сотні якого зайняли постої в Трійці, Боднарівці, Іспасі; сотня «Сурма» після лютневого бою відійшла з Іспаса на підбоднарівські городища, й повернення до Камерального лісу унеможливлював їй гарнізон у Кропивищах; сотню імені Богуна, в якій знаходиться Буркут, виб'є з Троєцьких лісів лейтенант Шкрупила — він беручкий, мріє стати генералом, то, може, йому й пощастить, якщо не напореться на сліпу кулю, — і таким чином курінь «Гайдамаки» зосередиться в Боднарівці, заступить хімчинський шлях на Космач, й село буде зліквідоване: на товарній станції в Коломиї стоять сформовані ешелони для депортації людей у Казахстан... Таку стратегію виробив для себе майор Молін.

Лейтенант Шкрупила повів свої підрозділи на Троєччину, й коли військо дійшло до узлісся, з темені діброви назустріч облаві виступила сотня імені Богуна, й супроти двох рот, що насувалися півколом, виглядає вона малою жменькою, яку без особливих труднощів затиснуть у кільце енкаведисти, тож партизани були готові до відступу через Цуцулин на Пиконів, де отаборилася сотня імені Гонти, що перемістилася з гір у язвинівську западину; Буркут наказав кулеметникам лягти за «максими», щоб прикрити відхід сотні; набоїв у партизанів було вдосталь, і свинцева злива поклала долі облавників, не даючи їм підвестися до наступу; бій тривав безконечно довго, й Шкрупила наказав вивести на передній край батальйон стребків.

Різношерста юрба одягнутих у сардаки, кептарі й гачі ненавчених селюків, з яких не всі вміли закладати в автомати диски, були підняті, й жах спотворив обличчя парубків, бо зрозуміли, що їх посилають на вірну смерть; почулися схлипи, зойки, хтось уголос молився; позаду хрипів голос Шкрупили «вперьод, вперьод, йоб вашу мать!»; над головами стребків свистіли кулі, послані з обох боків, порятунку чекати було нізвідкіль, й хлопці підводилися із землі; хто ж вони, ця потороч, думав Павло Воронюк, косуючи очима на кумпанію, серед якої довелося йому опинитись, і як це так сталося, що я, вишколений у старшинській школі «Олені», підхорунжий УПА, знаходжуся серед злодіїв, мародерів і дезертирів, і що мені тепер діяти — стріляти у своїх?; Воронюк з огидою дивився на заслинених й засльозених парубків, що вставали й знову падали долі, він проклинав себе за малодухість у Камеральному лісі — але ж таки врятував себе й Богдана від неминучої смерті, й обидва ми живі, живі!; а може б я... та хто мені повірить, якщо й перебіжу, як поясню своїм, чому пішов у стребки; Павло відчув на шиї холодний дотик петлі й розстібнув комір гімнастерки; та враз він таки схопився й рвучко подався вперед, залишаючи банду стребків позаду; «ти куда, стой, вернісь!» — почувся крик Шкрупили, та Павло вже вернутися не міг — краще загинути, ніж жити серед цієї сірої зграї зрадників і кретинів; Воронюк щодуху побіг вперед з піднятим над головою автоматом і

волав до партизанів, що залягли за кулеметами: «Браття, простіть, рятуйте, я ваш!»; Буркут пильно приглядався до перебіжчика, а коли той допадав уже до лісу й можна було розгледіти його обличчя, вистрелив у стребка, й одночасно пролунали постріли з боку облавників: карали Воронюка за зраду чужі й свої; в цю мить згадалися Павлові слова Богдана Шинкарука, мовлені в лісничівській сторожці: «Ти навіки станеш чужинцем на своїй землі!»; смертельно поранений, він упав і слухав, як стихає у грудях серце, й жадав помсти за свою ганьбу; стребки бігли до стіни лісу й падали, скошені кулеметними чергами; стрілянина врешті стихла, й тоді піднялися енкаведистські роти, Шкрупила скомандував до наступу, й вичікував, поки останній солдат його мине; партизани відступили й зникли в гущавині лісу; роти розділилися й побігли за ними навперейми; Шкрупила врешті зупинив солдатів, які заходили в пастку, оголосив відбій; на землі лежали трупи стребків — не зважав на них, він зосереджував сили, щоб увійти в Трійцю і стати там гарнізоном; мимохіть згадав про стребка Воронюка, якому ніколи не довіряв і тримав його завжди біля себе: «перебігав до своїх, гад, а вони його... і по заслузі!» — і цієї саме миті, коли думав про Воронюка, зустрівся з його очима: стребок лежав на землі й дивився на лейтенанта із згасаючою ненавистю; Павло з останніх сил звівся на лікті, дуло автомата ніби само собою наставилося на Шкрупилу; Воронюк натиснув на гашетку і розрядив весь диск.

XV

Бій тривав від ранку до полудня, і стихла враз темна діброва, поринувши в правічний спокій, ніби ніхто ніколи й не порушував його; столітні дуби понуро стояли, з докором дивлячись на людей, які обрали собі лісовий затишок для кривавого герцю, забувши про найсвітліше свято Примирення, що мало настати за тиждень; на галявинах жевріли густо всипані жовтими котиками кущі великодних верб, немов згасаючі ватрища, й прошепотіла Юлія ритуальну примівку «шутка б’є, не я б’ю, віднині за

тиждень Великдень»; вона йшла поруч з Іваном у стрілецькому вбранні й думала про домашній великодний стіл, що пахнув крутими яйцями і хроном, а паска, уквітчана бароковими качуриками, висока, мов капличка, пишалася на столі поміж найдобірніших страв і тарелів, вивершених космацькими писанками, а зелений барвінок з синіми чашечками цвіту покривав краями сніжно-білу скатертину; за великодним столом стоїть батько з просвітленим, немов перед причастям, обличчям, поруч нього мати схилила голову в побожному екстазі; навпроти батьків — два хлопчики у вишиваних сорочках, а вона, Юлія, у малиновій блузочці цвіте поміж братами, немов тюльпан на квітнику серед гвоздик, й після молитви урочисто мовить батько «Христос воскрес!», дозволяючи родині входити в оновлений великим святом час ще кращою, добрішою, дорослішою, — й так з року в рік, і виростають діти, а батькам ввижається їхня добра доля, й вони моляться за їхнє щастя; — яке ж нині те щастя, а зовсім не таке, як уявлялося колись, сьогодні воно перемінилось у надію — і мовчать дзвони на дзвіницях біля опустілих церков, позападалися під землю святі собори, як та церква на Пиконеві, що за монгольської навали сховалася у багновищі під торф'яним кожухом, і, може, тільки вона одна виживе, бо на землі сваволить диявол, і вирине храм колись з підземних тіснин у своїй непорочній чистоті; щастя нині лише в надії на те, що людська кров не пролита марно; за тиждень батько з матір'ю стануть, осиротілі, за великодним столом й заворожуватимуть три порожні дитячі крісла й будуть вірити...

Гупотять попереду стрільці лісовими тунелями, які виведуть їх на Цуцулин, звідки недалеко до Пиконева, позаду тягнуть кулеметники свої «максими», вони наздоганяють Буркута й доповідають йому, що енкаведисти несподівано повернули на Семаківці — щось там у них трапилося, чомусь спалахнула серед пайдьошників стрілянина, й солдати понесли вбитого офіцера до свого обозу — так ось чому вони перестали переслідувати партизанів; Буркут не може вгадати, що за веремія зайшла у ворожому стані, та досить того, що якась притичина дала час для відступу; отож сотня Богуна відпочине на Пиконеві, а потім

із «Сурмою» вирушить через Шпаєве на Шешори, й на неприступних скалах над Пістинькою партизани займуть оборону й загородять дорогу на Космач; упівська розвідка встановила, що акція Моліна розпочнеться у Великодну п'ятницю: підрозділи майора мають оточити Боднарівку від Волового через Сталащукову гору аж до Коростів, й тоді сотня Гонти вдарить большевикам у спину з кропивиського городища.

«Буде гаряче, — сказав Іван до Юлії, — і ти залишишся в батьків». Юлія непорозуміло глянула на Буркута, однак промовчала, сказала тільки: «Ми завтра до них зайдемо» й, даючи Буркутові зрозуміти, що далі вести цієї розмови не хоче, заговорила про інше.

...чому ти вбив його, адже він ішов до нас з повинною; ти ж не знаєш, кого я вбив — то був Воронюк, який віддав твого брата в руки Моліна, й Богдан сидить у тюрмі, чи ж то я мав приймати зрадника назад у наше військо й пробачати йому найтяжчий злочин?; я не знала, що Богдан...; тільки не розпачай, все відбувається так, як має відбуватися на війні...

Василь Маланюк зустрів сотню Богуна на пиконівській галявині, стрільці розкладали намети. Василь приймав від Буркута розпорядження.

«Післязавтра вирушаємо за Шпаєве, й твоя чота з нами», — сказав Буркут, та Маланюк промовчав, потім узяв Івана за плече, завів до хати й показав на постіль: біла голівка насилу відірвалася від подушки й пірнула, зів'янувши, в мережаний напірник, а великі голубі очі тривожно дивилися на Буркута й благали, щоб не забирав від неї Василя; він потім до вас прийде, говорила поглядом, я довго його не затримаю; медове волосся розсипалося по ліжнику й на чілці рівно розділилося. Наталка водно чесалася, заплітала та розплітала косу — до останньої миті хотіла бути гарною для Василя; бліде, мов бібулка, личко на щоках запалося, і вся врода, яку мала, перелилася в очі; Наталка переводила їх з Василя на Буркута й зачаровувала — щоб не осамотнили її; почекайте ще трохи, — вже долинають з Язвин приязні голоси Оксани і Софії, вони кличуть мене до свого гурту, і я скоро піду до них, вже хочу йти, та ще дрібка життя теплиться в серці й не пускає...

«Вуйку Василю, — прошепотіла з тим, ще дівочим пошанівком, як тоді, коли вперше пізнала його на моховій галявині, — скажіть, що не покинете мене», — і стихла, сказані слова були останніми, більше для мови сили не мала, й глянув Маланюк на Буркута.

«Ви йдіть, а я її не залишу... Якщо допоможе Господь — потім до вас доберуся. Буду при ній до останку, погляньте: це все, що я любив на цьому світі... І ще маю думку: люди по-різному метикують: одні бояться, що через нас спалять село, а інші — що підемо, й хто їх оборонить? Я тутешній і повинен із своєю чотою залишитися в селі».

Ніщо нікого вже не засмучувало, ніщо і не втішало; усе, принесене життям, сприймалося як належне, й ця рівновага була джерелом людської витримки: провалля горя і скороминущі втіхи виснажили душі й залишили в них спузу приреченості й збайдужіння, серця взялися кременем із затаєними в ньому іскрами надії — можливо, спалахнуть вони колись вогнем, якщо не спопелить їх туск; пані Марія тихо зойкнула, коли до хати зайшли Юлія й Іван; Шинкарук кинувся до доньки й міцно, до болю, притиснув її голову до своїх грудей, і так вони довго стояли, боячись розімкнути обійми, відчуваючи, що вдруге таке щастя не повториться; «шутка б'є, не я б'ю, від нині за тиждень Великдень!» — проказала, всміхнувшись, Юлія і гілку верби з жовтими котиками поклала на стіл.

«Ти залишишся дома?» — без крихти надії спитала мати.

«Моє життя лише з ним, мамо, й інакшого я не хочу... І що з того, якби й залишилася: хто може нині вгадати, де безпечніше, а з Іваном мені нічого не страшно... І як би я жила без нього — лише з мріями і патріотичним фразерством?»

«Не треба про це більше, — сказав батько. — Такий час, що не ми керуємо собою, а доля нами... Я лише думаю про марно втрачені життя...»

«Ніщо не пропадає марно, татку, — відказала Юлія. — На нашій крові проросте незалежність України, й це станеться ще за життя нашого покоління».

«Ви теж вірите в це, пане Іване?» — повернув до Буркута голову Шинкарук.

«Вірю, пане вчителю... Терор — як чума: зупинити її неможливо ніякими способами — всі гинуть разом з лікарями й гробокопачами доти, поки пошесть не досягне кризової точки й сама себе зжере... Я впевнений: якщо большевизм не впаде від зовнішнього удару, то згине від внутрішнього вичерпання злої сили».

Перед світанком попрощалися.

«Ми ще повернемося — і я, і Богдан, — втішала батьків Юлія. — Хай би лише доля оберігала Мирона: в нього своє призначення».

Й пішли. Шинкарук і пані Марія стояли навпроти вікна й дивилися, як із світанкової імли проступають контури Шпаєвської гори із стовпцем кам'яної фігури, що знову з'явилася на чолопку; до неї підходять дві постаті, зупиняються на хвилину, а потім розчиняються у помаранчевому меві; в учителя течуть рівчаками зморшок сльози — він плаче останній раз в житті.

Іван і Юля стояли на вершині Шпаєва біля статуї: печальна жінка впала на коліна, схопивши голову в руки, й ридала в несусвітньому горі, а може, молилася за порятунок найкращого в світі села.

Іван спитав у Юлії:

«Звідки взялася тут ця фігура, хто її поставив на безлюдді?»

«Жива вона, — промовила Юлія. — У передчутті лиха знову прийшла сюди зі своєю печаллю...»

Одна за одною проходили улоговиною попри Шпаєвську гору сотні імені Богуна і «Сурма» й зникали в Матіївському лісі; Буркут з Юлею подалися слідом за ними.

Мовчали. Перегодом Юлія спитала:

«Про що думаєш, Іване?»

«Про те, що я не вбив іще Болідова. Доки живі я і він — доти наша війна не закінчиться. Колись один із нас загине, й тоді переможець стане володарем краю. Я мушу вбити Болідова!»

Боднарівка прокидалася; вдарилося відро об скло води у вчителевій криниці, знайомий дзвін сповістив село про народження нового дня, й люди прислухалися, чи не загомонить, як єдина розрада, Юзьова пісня. Та Юзьо мовчав: починався страсний тиждень.

XVI

У Боднарівці знали всі, крім Юзя, що у Великодну п'ятницю впаде на село облава: в четвер Василь Маланюк звелів старості Онуфрієві з Сакатури скликати до Гаврилишиної стодоли людей на сход; чинбар надувався і принди́вся — йому сподобалося старшувати в селі, й селяни давно вже перемовлялися позаочі, мовляв, — нема то як був Федір Юлинин, той умів і старому й малому добре слово сказати; Василь закликав розтривожений люд до спокою, бо великий галас знявся на толоці, коли стало відомо, що дві сотні полишили село, і тільки одна залишилася на постої біля Кропивищ: а ми що, з вилами та косами підемо на большевиків?; тоді чинбар Онуфрій сказав таке, що нікому й на язик не могло б навернутися: «Побавилися трохи в державу та й доста, не треба було того цуресу й розпочинати, як маєте нині давати гоцадрала, — беріться, люди, до роботи, большевики трудящих шанують і ніц вам не зроблять, а цю онучу, — показав на синьо-жовтий прапор, що лопотів над стодолою, — скиньте й порвіть, настане в селі спокій, весь край давно прийшов із совітами до згоди, лишень ми... ти ж, Василю, зментрожив село, а сам збираєшся втікати!»; «Я нікуди зі села не йду! — волав Маланюк до народу. — Залишаюся із своєю чотою на Пиконеві, і що буде вам — те й мені...»

«А що буде нам?» — пискнув з гурту жіночий голос, і підхопив його староста: «Нам від того легше не стане, як ти здохнеш!» Ці Онуфрієві слова обурили люд, котрий щойно ладен був підтримати старосту: піднявся гармидер і крик, бо не могли селяни втямкувати, як і коли перекабатився Онуфрій із Сакатури, ади, готовий чимчикувати за Прут і там поклони бити перед пайдьошниками; а Онуфрій наче відчув за собою силу, яку давно визирав, лиш не мав відваги до цього признатися, він підійшов до стодоли, взявся обома руками за жердку, на якій висів прапор, зламав її, зірвав полотнище й почав шматувати; люди отямилися від мани, яку спочатку наслав на них староста, й глумитися над прапором не дали: жінки штовхали Онуфрія в груди й добиралися до сивих патлів, що спадали з-під

бриля на плечі; Василь прискочив до святотатця й схопив його за оборки киптаря: «Ти що робиш, московський запроданцю?!» — і зрозумів тепер чотар: про все, що відбувалося в селі, доносив у Коломию Онуфрій, адже від нього дізналося село, що в п'ятницю прийде облава; Маланюк вийняв револьвер, Онуфрій вирвався і заховався за людей, а далі потупотів униз й біля вільшаника, що кучерявився над калабанями, спинився й потряс кулаком, гукаючи: «Ти мені тепер зробиш те, що заєць кобилі!»; Василь згорнув прапор, заховав його за кітель й поквапився на Пиконів; люди розходилися, тривожно перемовляючись, і ще не встигли розійтись, як побачили Василя, що скакав конем на кропивиське городище, де стояла сотня Гонти.

...А Юзьо, звісно, не знав нічого; він Великодної п'ятниці зайняв п'ятьох сусідських корів у ліс, а вони, минаючи Язвини, побігли просікою на Лази, що біля Волового, бо звідали там добру пашу; Юзьо наздогнав корів на леваді й перерахував їх, вдаривши кожну по хребті призначеним для неї патиком; переконавшись, що жодна не загубилася, заспівав страсну херувимську пісню: «Претерпівий за нас страсті, Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй, помилуй, помилуй нас!» — і яким то чуттям утямив блаженний, що саме нині треба випрошувати в Бога спасіння, бо ж день прецінь був теплий, ясний і сумирний, і в передчутті великого празнества дихала земля пахощами і спокоєм; Юзьова пісня вмить обірвалася: він запримітив, як на лінії від Глибокого мосту над Березівкою аж до запущеного дідицького фільварку на Воловому постала стіна озброєних людей з автоматами «до бою»; маленькі, мов макові стебла, постаті щораз то більшали, розпрямлялися, і перші кулі, ніби люті ґедзі, просвистіли мимо Юзьових вух, й аж потім він почув постріли; Юзьо сполошився, а корови розбрелися на Лазах, й зібрати їх умить був неспроможний, а що не мав права вертатися додому без маржини — вдався до свого останнього способу, який діяв на худобу непомильно: три патики заклав за пояс, а двома заграв, як на скрипці, й висока, аж зривалася, нікому не відома мелодія залунала над Лазами і Воловим; солдати, які все ближче підступали до пасовиська,

зупинились, наслухаючи, хто посилав сигнал партизанам: таж цей пастух, то бандерівський розвідник!; корови теж почули Юзьову тривожну нуту, вийшли на просіку й покірно побрели одна за одною вбік Язвин; Юзьо натиснув на вуха капелюха і, незважаючи на постріли й вигуки «стой, стой!», побіг за худобою, зрозумівши, що позаду, не знати за яку провину, женеться за ним смерть; нарешті мусив зупинитися, бо загородили йому дорогу солдати, вони кричали, наставляючи автомати: «Бандьора, розвідник»; Юзя огорнув такий самий страх, як тоді, коли зустрів у Язвинах Йосипа Кобацького, та втікати не було куди, а пояснити напасникам, хто він, не вмів — лише співати, а пісня з горла ніяк не видобувалася; цієї хвилини Юзьо згадав про останній порятунок, він зняв капелюха й вийняв із-за обвідки просяклий потом папірець, який колись допоміг йому перейти всю Європу від Ельби аж до Березівки цілим і неушкодженим; той рятівний документ він простягнув офіцерові, що стояв перед ним лице до лиця й обдавав його лютим дихом; офіцер глянув на заповнений німецьким текстом аусвайс із фотографією Юзя і з криком «фашистський шпигун!» вистрелив пастухові в груди; Юзьо якусь мить дивився здивовано майорові в очі, не розуміючи, чому папірець, який вивів його з чужих країв, спричинився до смерті на рідній землі; він упав горілиць і згасаючими очима запитував у неба, навіщо Господь вчинив такий несправедливий допуст, і хто віднині прославлятиме його в цьому краю похвальними антифонами й акафістами...

Майор Молін дивився із Сталащукової гори крізь бінокль на Боднарівку й супроти власної волі любувався селом — розкиданим по царинах, захованим у виярах, утопленим в садах, крізь які прозирали на світ Божий комини, плетені з верболозу, білі стіни й причілки ґонтових дахів і стріх — то були фрагменти великого цілого, яке не піддавалося сприйняттю; село здавалося несправжнім, ефемерним — таким, що тільки один раз з'являється перед очима й більше не існує, хіба що в пам'яті; воно й щезне сьогодні, подумав майор Молін, й підступні п'явки жалю присмоктувалися до його свідомості, бо

ніхто й ніщо вже не врятує цього дива, — назавтра тут буде пустка, й тільки собаки завиють й ревітиме худоба, і жодної білої стіни, жодної чорної стріхи — зостануться лише попелища. Майор розумів абсурдність акції, яка має нині звершитися в Боднарівці, і йому була потрібна хоча б зачіпка для помсти; розвідники повернулися з села й доповіли, що партизани покинули Боднарівку; майорів жаль умить витіснився злобою: подібні упівські маневри йому добре відомі — звісно, сотні село покинули, та зачаїлися в засідках, нині пошкодуєш селян, а завтра вони знову приймуть до себе банду; цей розсадник бунту мусить бути знищений!; майор розбуджував у собі звіра, й запах першої пролитої крові роздував хижакові ніздрі; Молін прагнув відплати за чисто людське почуття жалю, яке щойно його торкнулося, за свій страх перед нездоланністю повсталих, за їхнє сповідування святих ідеалів й за те, що власних не мав, за смерть лейтенанта Шкрупили, за боягузтво Болідова, за помсту Павла Воронюка, який не хотів умерти зрадником, — цей народ не піддається ні залякуванням, ні обіцянкам, ні провокаціям, його можна тільки знищити!; майор заховав бінокль до футляра й звелів привести сільського старосту-чинбаря Онуфрія із Сакатури.

Онуфрій запобігливо заглядав майорові в очі й чекав його повелінь, готовий безвідмовно їх виконати, бо тільки покора й вірна служба панові можуть врятувати йому життя й достаток, якого власними руками доробився, — диви, все село ходить у кожухах його вичинки, а на Сакатурі виросло багате обійстя, за що він, перший ґазда, честь має від людей... Гей, та бо ту честь переміг тверезий розсудок, коли його обрали старостою, й відповідальність за все, що діється у двох сусідніх селах, лягла на нього: люди ніби здуріли — самостійну Україну проголосили за Прутом, а то й дурному втямку, що ту Повстанську республіку як не нині, то завтра зітруть, і сліду від неї не залишиться, а жити треба, головою стіни не розвалиш, і за яку псову маму має він, чинбар Онуфрій, на білих ведмедів полювати; староста довго думав, а виходу з найтяжчої біди, яка доконче впаде покарою на село за ману свободи, не знаходив, то заховав господарську честь у пазуху й заявився в

коломийське НКВД; майор Молін великодушно пообіцяв добровільному сексотові безпеку й мав від старости вичерпний вивід про військові сили УПА, які контролювали Боднарівку; тепер Онуфрій заглядав в очі начальникові, мовчки нагадуючи йому, щоб не забув про винагороду, нічого особливого він не просить — най лиш ніхто його не чіпає; майор на Онуфрієве плазування не зважав, він звелів йому зігнати на толоку всіх ґаздів, які мають коней і фіри, мовляв — для форшпану, і хай староста теж виїде на толоку своїми кіньми.

Вози рипіли, коні іржали; люди замикалися в хатах, ніби це могло їх врятувати; несподівано для Моліна із кропивиського городища вдарила вогнем на Сталащукову гору сотня Гонти, бій тривав недовго, й здесятковані партизани відступили, всіявши трупом схил гори. Молін мав уже притичину для помсти, й першою спалахнула Сталащукова хата; колись на цій горі на Юрія, а теж на Купала завжди горіли тихі вогні — тепер полум'я досягнуло неба; опричники розбіглися по селу, вони виливали на стріхи бензин з каністр й підпалювали факелами — навкола Боднарівки утворилося вогненне коло.

А мольфара Івана давно вже не було, й червона буря безкарно увірвалася на Босню й Вулицю, поливала центр села свинцевим градом, освічувала вогнем, затуманювала чорним димом; мешканці покидали хати, виводили старих і калік, дітей виносили й ховалися в ярах, мочулах та ізворах; облава звужувалася кільцем і замикалася навкола толоки; ординці гнали ясир; горіла церква й хрести вугліли на цвинтарі, мертві вставали з гробів і благали в Бога порятунку; лютий Чорногор порвав ланцюги, в які його навіки закував колись народ силою ворожбитного слова; жодного мольфара не залишилося нині на світі, й нікому було прогнати ворога за темні ліси, за чорні бори, туди, де кури недопівають, собаки недогавкують, голосу християнського не чути; до кого вогонь ще не добрався, той кидав у печі великодні писанки і свячену шутку; ті кволі димки не лякали Чорногора, й виганяв він з палаючих хат домовиків, щоб на обжиті місця більше ніколи не вертались, й щоб вічно тут зяяла пустка; розкований чужинцями

злий демон впав на село смерчем, і вже горів Федорів сад разом із пасікою, зайнявся теж учителів будинок, й криниця, крита ґонтом, спалахнула — перегорів валок й відро упало на дно, видавши останній дзвін; і летить Чорногор хижим яструбом, чорним круком, біжить диким вепром, голодним вовком, повзе отруйною змією; женуть ординці на толоку вчителя Шинкарука й паню Марію, а тоді плач у юрбі стихає, люди оточують їх, простягають руки, й проквилюють «мене за що, мене за що?», Фросина руки ламає «таж мого чоловіка німці вбили, за що ж мене?», селяни німо просять в учителя поради, бо порятунку не випросить тепер ніхто і в Бога; обличчя вчителя на мить просвітлюється від щастя, що селяни йому вірять й хочуть вислухати його останню науку, й мовить учитель:

«Заспокойтеся, люди добрі, Матір Божа з нами, й диявол зійде з нашої землі. Ми ще повернемось, а я завжди буду разом із вами».

Витягнулися валкою один за одним вози, ординці заштовхують у васаги людей, утрамбовують, немов дрова, шпурляють у полудрабки дітей і калік; староста Онуфрій стоїть обіч біля свого воза, бо на це заслужив, і господарка його вціліла на Сакатурі...

Валка врешті спорядилася, на кожному возі — по два озброєних конвойних, а попереду фірман: свій своїх і себе самого везе в ясир, і подумав Шинкарук, що це останнє нашестя орди на Україну, бо такого насильства не зазнавав народ ні за монголів, ні за турків, ні за татар — терор сам себе зжирає, мов чума; а коли пролунала команда майора Моліна «вперьод!», моторошний плач, не плач, а виття — так кричить смертельно зранений олень — злетів у піднебесся і ціпенів там, і ламався, і хрустів, і спадав градом на дно землі.

Боднарівка догоряла.

XVII

Ясирна валка під охороною сп’янілих від вчиненого злодійства ординців потяглася за Прут, в уцілілій школі на чолопку горбатої толоки розмістився гарнізон, який,

не гаючись, пішов розстрільною на Пиконів; майор Молін повів каральне військо хімчинською дорогою в напрямку Космача, а на Шпаєвім встала з колін фігура печальної жінки й, підвівши руки до неба, довго стояла й молилася за упокій убієнних і за долю полонених, а потім попливла вздовж обрію й зникла назавжди з овиду, бо на цій місцині не мала вже для кого благати в Бога порятунку й марно було на згарищах печалуватися...

У ґлеюватих вивозах, що протинали гущавину грабових заростів із села до Пиконева, зав'язався бій між карателями й Маланюковою чотою; хлопці стояли на смерть, бо нікуди їм було відступати: в Дебеславцях, Цуцулині та Трійці стояли вже більшовицькі гарнізони, а дорога на Космач перекрилася підрозділами Моліна; у мольфаровій хаті залишився при Наталці чотар Маланюк, він обвішав себе гранатами, щоб увійти, коли помре жона, у стан ворога й там себе підірвати; Наталка не відводила очей від Василя, весь час прощаючись із ним; вдова Марія чекала доччиної смерті й горя вже не відчувала — горем була хіба що та крихта Наталчиного життя, яке не хотіло згасати, й тільки одна жура діймала матір: помреш, моя доню, нешлюбною, забереш свій гріх з собою, і як та коли твоя біла душенька його спокутує?; Наталка почула материн шепіт і протягнула руку до Василя, який стояв навпроти вікна і прислухався до стрілянини, що, наближаючись, з кожним ментом лункішала; Марія торкнулася рукою до Василевого плеча, і він промовив шорстко: «Скільки разів я вже казав вам, вуйно Маріє, щоб ви йшли на Дебеславці, ніхто вас не зачепить, а сюди леда мить прийде смерть, та й Наталці нічим уже не допоможете...» — «А навіщо здалося мені те життя без вас, жебрачити не вмію, а якби й навчилася — кому яка користь з мого животіння, я залишуся з вами до кінця... Але, Василю, я підійшла до тебе, щоб... поглянь, Наталка тебе кличе, може, вмирає?..»

Василь нахилився над Наталкою; вона однією рукою, гнучкою, мов лоза, обняла його за шию, а другою показувала вбік Язвин; Василь не міг збагнути, чого хоче жона, а вона вже й не могла навіть пошепки розмовляти, тільки кволо помахувала рукою, поки та не зів'яла; й догадалася

тоді Марія: «Вона просить, щоб ти поніс її туди, де ви перший раз здибалися...»; Василь підхопив кохану на руки, й була вона легка, мов пір'їна, виніс її з хати, стрілянина у вивозах не вщухала, а Наталка показувала рукою, куди треба йти; звіриною стежкою вийшов Василь з Наталкою на мохову галявину над потічком, що всмоктувався в торф'яний покрив і десь там пропадав у підземному озері; галявина кожушилася густим мохом й нітрохи не змінилася від тоді, коли Наталка Василевою жоною стала, — хіба лише тим, що сліду від дівочої постаті на повсті вже не було; Василь поклав Наталку на те саме місце, де вона колись йому віддалася; кутиками уст всміхнулася вона тепер і мовчки попросила мужа, щоб поцілував її, та коли він притулився губами до її щоки, вона різко відвела долонею його голову й подала знак поглядом, щоб оглянувся назад; Василь повернувся й побачив...

На той мент бій стих, певне, не залишилося в живих жодного стрільця, й облавники вже підкрадаються до мольфарової хати, щоб взяти чотаря Довбню живим; Василь це усвідомив і був готовий до останнього вчинку, та, видно, ще не настав його час: на час затишшя вийшли з лісу добрі людські душі, щоб утішити печальну пару перед смертю; Василь побачив над потічком трьох жінок, які залишили цей світ у любові: молоду, гарну й грішну Олену, білу непорочну Оксану, а між ними Софію з чорним, мов смола, волоссям...

Софіїні відьомські очі були тепер добрі й ласкаві — взяла ж бо вона від Василя для себе те, що тільки могла взяти, а решти забрати не зуміла, бо права не мала — тією рештою була Василева душа, й належала вона Наталці; знаючись на любові, Софія любов пошанувала: підняла над своєю головою викрадену вовкулакою з церкви золоту чашу, загублену і знайдену; чаша загорілася від променів сонця, що перед заходом прострелило пущу, й освітила сутінок; Софія глянула на Наталку й звеліла їй підвестися; Наталка встала, наблизилась до чаші, й спитала тоді Софія, починаючи відправу весільного ритуалу: «Чи любиш ти Василя?» — «Більше, ніж свою душу...» — «Згодна вийти за нього заміж?» — «Так». — «І будеш вірною йому аж до

смерті?» — «І буду вірною йому аж до смерті», — проказала Наталка, й Василь повторив за нею слова присяги. «Тож най вас Бог благословить у взаємній любові й шані — як мужа і жону. Підійдіть і поцілуйте чашу, скріпивши цим свій шлюб».

Жона подала мужеві руку, обоє наблизились до чаші й по черзі поцілували її, а тоді Наталка так легко, ніби враз безтілесною стала, перемістилася в потойбіччя до жіночих душ і зникла разом з ними в лісовій темряві, тільки чаша зависла в повітрі й перемінилася в сонце; і враз тишу покремсали скавуління вовкулаків й регіт баби Лісної; довкола тріщало гілля й ламалися дерева — вовкулаки невтримно наближалися, й коли Василь уже побачив їхній оскал, — вирвав з гранати чеку, й хвиля полум'я підкинула його вгору — до чаші, та дотягнутися до неї він не зумів і впав, пошматований, долі, щоб лягти поруч із найбілішою у світі дівчиною на шлюбному ложі.

Мольфарова хата, складена сто років тому із просмолених смерекових дилин, спалахнула, мов оберемок соломи, й згарище поховало застрелену вдову Марію, а коли дим розсмоктався по лісу, в глибині зарослого торфом підземного озера задзвонили дзвони, й вихопився на світ Божий із затопленої церкви переможний, сповнений віри й надії хорал: «Христос воскресе із мертвих, смертію смерть поправ!»

Була Великодна неділя.

XVIII

Директор Першої коломийської школи Іван Максимович Яровина викликав Мирона до себе в кабінет; йдучи до нього, Мирон продумував десятки можливих причин несподіваних запросин: якби Шкрупила був ще живий, то знав би достеменно, що енкаведист прийшов по його душу, оскільки Мирон навіть думки не мав заявлятися до нього — хай буде що буде, а сам не вставить голову в сильце; але ж на власні очі бачив ненависного лейтенанта в домовині: всю школу вивели на похорон бандерівської

жертви, і слухав Мирон на цвинтарі промови й заклики до відплати; не міг він передбачити, якою буде та відплата, і думати про це не хотів: у труні лежав заклятий ворог, який посягав не по його волю, а по душу, й більшої полегші, як на похороні Шкрупили, Мирон у своєму житті ще не зазнавав; чого ж хоче від нього понурий директор — ця загадкова людина в чеховському футлярі, яка дбає про школу й учнів, як рідний батько, а вітцівської ласки, хоча б усмішки, ніхто від нього ще не дочекався, і всяк уникав його погляду, в якому таїлися вимогливість, недовіра й тривога; Мирон і нині не міг би сказати — друга чи ворога має в особі Івана Максимовича; а ось викликає — чого, чей випускні екзамени складає на «відмінно», яка нова біда нависла над Мироном?

Іван Максимович довго не підводив голови з-над паперів на робочому столі — надто довго; Мирон прокашлявся, даючи директорові про себе знати, і врешті побачив його погаслі очі, в яких переливалися тіні нерішучості й остраху, немов директор боявся вимовити слова, призначені для Мирона, — що то за слова, що то за вирок? Мирон підступив ближче й, перемагаючи хрипоту, вимовив: «Я слухаю вас, Іване Максимовичу...»; директор переставив з місця на місце бібуляр, вийняв з нагрудної кишені авторучку, розкрутив її і знову закрутив, потім підвівся й запитав у Мирона таке, чого хлопець ніяк не міг зрозуміти: чи не хотів би Шинкарук достроково скласти екзамени, власне кажучи, не так багато залишилося, й немає сумніву, що Мирон склав би їх на «відмінно»...

«Богдан Модестович Штраус... — директор зніяковіло усміхнувся, що забувшись, назвав учителя Левицького учнівською кличкою. — Богдан Модестович говорив мені, що ти збираєшся виїжджати до Львова, а тому школа, ну, особисто я, вишлю тобі атестат зрілості... І вже їдь... Уже!»

«Що трапилося, Іване Максимовичу? — затремтів у Мирона голос, він догадався: батьків вивезли в Сибір, цього можна було сподіватися з дня на день, але невже це таки сталося? — Кажіть, Іване Максимовичу, не бійтеся, я дорослий...»

«Твого села більше немає. Такий час... — Директор винувато розвів руками, ніби на себе брав частку провини за сподіяне: я вас визволяв, і ось яка наша совітська воля. — Усі мешканці Боднарівки, і твої батьки теж, уже у вагонах... Наберися мужності, Шинкарук, — мовив тихо директор, дивлячись, як Мирон насилу стримує в горлі розпачливий крик. — Ти це перетерпиш, і все потім якось владнається, нині мороз, а завтра відлига... Ось бачиш мене перед собою: я пережив подібне лихо, повір мені, й тому на свій ризик... Ну ось що: завтра їдь до Львова, вранішним поїздом, інакше... за тобою можуть прийти. І навідуйся у Львові на головну пошту, я вишлю тобі атестат цінним пакетом "до запитання"».

Мирон вийшов з директорського кабінету й зупинився в коридорі: що йому тепер робити? а що — збиратися і завтра вранці їхати... Почував себе дивно: розпачу чомусь не було, тільки глуха порожнеча гуділа довкола, ніби він опинився серед широкого степу: ніде ні душі, а він не знає, в котрий бік податися, щоб втрапити на будь-яку дорогу, — таке відчуття діймає, напевно, заблуканих у пустелі; одна лише опора далася йому цієї миті: віра в людину, з якою щойно розмовляв, й чи міг він хоча б подумати, що Іван Максимович так сміливо може повестися, адже — східняк, чужак... Господи, та яке це має значення, чей же ми однієї землі діти. І є ще в мене Штраус...

А професор уже чекав на Мирона: з кінця довгого коридора наближалася маєстатична постать учителя; Штраус узяв його за руку, як хлопчиська, й завів у порожній клас; учитель тримався спокійно, на його обличчі не було й сліду жалісливості. Штраус сів навпроти Мирона й повів мову, ніби останню лекцію читав своєму учневі.

«Я знаю про все, Мироне, і не будемо про це... Йде війна, в якій народжується нова людина; за неї точиться нині боротьба, і той переможе, хто душі не втратить. Ти мусиш вистояти, я вірю в тебе... Ми більше ніколи не зустрінемось, Мироне: коли ти станеш тим, ким тебе задумав Господь, і ти схочеш мені подякувати або проклясти мене за те, що спрямував тебе на шлях найтяжчої праці, — мене вже не застанеш. Тож запам'ятай: ти був

моїм найкращим учнем серед усіх, яких я тільки мав за своє довголітнє учителювання. Не оцінки й твої знання маю на увазі, а життєву мету, до якої ти вперто прямуєш. Тож не схиби: на твоїй дорозі зустрінуться тобі невдачі, й навіть перемоги спинятимуть твій марш; будуть тебе відволікати найнесподіваніші спокуси: слава, посади, вино, жінки — й через усі ці випробування ти мусиш пройти цілим. І пройдеш — якщо до глибокої старості залишишся чистим, наївним, допитливим хлопчиком; і ніколи не соромся себе — такого, будь натуральним, не самовидуманим, не перемінним, і як прийде до тебе слава і достаток — бійся загубити із своєї душі хлопчика в коротких штанцях... Може, станеш письменником, я хотів би цього: добрих літераторів ніколи не буде нашій нації забагато, література — то єдиний наш духовний інститут, який дає нам едукацію, зріст і вивищення. Не маємо ж своєї Біблії, яка вберегла єврейську націю від зникнення, а тому ми мусимо постійно збагачувати нашу літературу, щоб була вона життєдайною, мов предковічний ліс, як повновода ріка з численними малими й більшими притоками, і той ліс — то наше духовне багатство, а ріка — національна ідея, без якої немислима незалежність, і ти з власного джерела маєш влити в цю ріку свою порцію живої води... Але не зможеш цього зробити, якщо не виховаєш в собі відпорності до пристосуванства й відступництва; витчи для себе, як це робили наші батьки, діди і прадіди, гамівну сорочку зі страху перед Богом, і хай та шорстка тканина завжди торкається твого сумління і ворушить, і шарпає його, коли до тебе підкрадатиметься — у смокінгу, а чи в куфайці — Хам із спокусами нігілізму, байдужості й конформізму, і нехай страх перед власним сумлінням, родиною, друзями і всім народом не покине тебе, коли твоє ім'я перестане тобі одному належати... Рушай в дорогу, сину!»

Мирон припав до вчителевої руки, поцілував і вчув, як над його головою глибоко схлипнув Штраус.

...Пані Бурмістрова цілий день виглядала Мирона: вона вже дізналася про те, що сталося в Боднарівці. Готувала себе до зустрічі з квартирантом, підшукувала слова розради, і все їй здавалось марним супроти горя, яке можна собі хіба що придумати: жодної хати, жодної людини не

залишилося в селі, і як це лихо зможе перенести вразлива й тендітна пані Марія і надзвичай інтелігентний, якому навіть гімназійний професор не пара, пан Шинкарук, і як це все переживе Мирон...

А тут звідкись нагодилася Агнєшка, і пані Бурмістрова зібралася вилити на неї весь свій гнів, бо як же: хай би там світ валився, а ця лярва собі ходить, хоч би що, бо має такий верстат, з яким їй при кожній владі добре!

«О, як ся маєте пані... панно Агнєшко, певне, на пси зійшли-сьте, що курварів на задрипаній Мокрій собі шукаєте!»

Агнєшка останні слова Бурмістрової за образу не взяла, а на перші відповіла жартом:

«Panna — nie panna, pisz, pani, panna, przecież nie jestem mężatką»[1] — й зупинилася на розмову. — Ой не говоріть, пані Бурмістрова, тяжкі часи для мене настали: ті польські або німецькі вояки — то теж добрі скурві сини, але, що не кажіть — пани, а ці, тьфу — пайдьошник пайдьошником! Пішла би до упівців, прецінь, нікого не продала-м, а, кажуть, фа-а-йні то хлопці! Та що з того: дізнаються, що я полька, й повісять... І коли це все скінчиться? Про Боднарівку чули?.. Але то банда!»

«І злодії, і злодії, пані... панно Агнєшко! — підхопила Бурмістрова, забувши, що готова була вилити на повію весь свій гнів. — Але їх таки витрафить, і прийде інше войсько — наше, і ви ще, панно Агнєшко, будете біля ратуші вимахувати синьо-жовтим прапорцем! Йо... Та я того не дочекаюся — най би-м лиш зимою вмерла, бо на старість стала дуже тлуста...»

«Нове войсько, кажете? — Агнєшка ляснула себе долонями по стегнах, і її очі засвітилися від утішної надії, та враз згасли, й вона мовила скрушно: — А що мені з того: поки те войсько прийде, я постарію, хто мене тоді захоче?.. Йой, ніц уже мені не світить, пані Бурмістрова, ніц!»

Сказала це, оглянулася й руками сплеснула:

«Най ся преч каже: ми собі тут про вшеляке базікаємо, а пан гімназистик стоїть і слухає та й має з нас кіно, ха-ха!

---

[1] Панна чи не панна, вважайте, що панна, адже я незаміжня! (*Польськ.*)

Але як виріс, а яким штрамаком став ваш льокатор, пані Бурмістрова! Присєстобоже... Йой, та якби він прийшов до мене, вже би-м йому задурно дала!» — Агнєшка повела долонею по Мироновому підборідді, прицмокнула й пішла собі, наспівуючи шлягера про «цьоцю-правічку» й вихляючи круглим, мов мандоліна, задом.

Пані Бурмістрова сплюнула їй услід й підійшла до Мирона, що стояв біля воріт з опущеною головою: бачила, що він уже про все знає, та замість поспівчувати, почала сварити на нього:

«Фе, встидайтеся, пане Миронцю! Такий ладний кавалер, а стоїть згорблений, немов столітній дід... Ви чого похнюпилися, таж усе це минеться: і брат ваш повернеться, і батько з матір'ю... А ви ще яким пурцем станете!»

«Не жартуйте, пані Бурмістрова, — проказав тихо Мирон. — Усе пропало, то ж така сила!..»

«Сила, сила! А нічого не пропало... О, я щось надумала: затисніть лишень кулака, пане Миронцю, отак-во... Дужче, ще дужче!.. А видите! — засміялася Бурмістрова, коли Миронові пальці самі рознялися. — Так і вони: що дужче москаль нас тиснутиме, то швидше ослабне. Йо!»

Мирон усміхнувся й подумав, що й справді чужа сила не є абсолютною... Адже тут, біля цих воріт, він колись сам-один прогнав настрімголов банду напасників — тільки своєю волею, рішучістю й відвагою, адже ніякого каменя в руках не мав... І не піддався теж гіпнотизерові, хоч весь зал замотиличився і паяцував перед ним...

«Я зможу!» — мало не вигукнув Мирон і швидко подався до своєї кімнати — збиратися в дорогу до Львова.

XIX

Поїзд «Чернівці—Львів» із дванадцяти пакваґонів, заставлених впоперек дошками замість лавочок, з прорубаними вікнами без скла, зверху обдертих і брудних всередині, із вбитими у стінки залізними кільцями, до яких тут колись прив'язували транспортованих корів або коней; поїзд, зібраний з вагонів, що їх коломияни називали «fierzig

Mann, sechs Pferde»[1] стояв на першому пероні. Мирон з полотняним рюкзаком, наладованим книжками і двома буханцями хліба, поквапливо, не оглядаючись ступив на сходню і з щемним відчуттям, що останньої миті хтось скрутить йому назад руки і стягне зі стрем'янки, заскочив до вагона. Вагон був набитий людьми і клунками — куди вони їхали, на які торги, а чи від лиха втікали, Мирона не цікавило; лавочки були зайняті, він протиснувся до квадратової пройми незаскленого вікна й заступив його собою, ладен простояти так усю дорогу до Львова — аби лишень ніхто його не зачіпав, не приглядався, не заводив розмови, — Мирон панічно втікав із рідного міста, десь там, у сум'ятті його душі, сповненої тривогою й непевністю, притлумленої давким жалем, близьким до розпуки, проколювалася наївна й зухвала хлоп'яча гордість з того, що віднині і назавше він стає повноправним власником подарованого йому життя і розпорядником своєї долі.

Поїзд нарешті рушив і поволі виїжджав з пасажирського вокзалу на товарну станцію, минаючи її крайньою колією; станція була забита составами, складеними з таких самих паквагонів, як і в Мироновому поїзді, тільки вікна в них були заґратовані, а двері перехрещені дошками; з вікон і дверей виглядали бранці, вони тусувалися, штовхались, намагаючись допасти з духоти до свіжого повітря; команди й окрики конвойних лунали над штреками, й догадався Мирон, що ті вагони напхані боднарівськими невільниками, а серед них — його батько й мати. В Мирона боляче скоробилося сумління: він на волі, а батькам допомогти нічим не може й покидає їх на глум та поневіряння; хлопець здавив у собі сльози й таки не заридав, хоч до останку втямив, що ніколи вже не побачить суворого батька й ніжної матері, брата-лицаря і відчайдушної у своєму коханні сестри; а що думає у цю хвилину татко, коли чернівецький поїзд минає ясирну станцію: може, поглядом слідкує із-за ґрат і вірить, що саме ним виривається його син з юдолі горя й страху, й натужно мізкує: а що дав йому на самостійну й довгу дорогу?

---

[1] Сорок людей, шість коней (*нім.*)

А дав ти мені, батьку, найцінніший скарб: повну мірку порядності, чесності й гордості за свою націю, яку ти возвисив переді мною на найвищий п'єдестал пошанівку, і від неї я не маю ні можливості, ані права відмовитися заради вигоди або через злидні — бо то спадок предків, а не мій власний доробок, і не маю теж права зійти з дороги, на яку ти мене спрямував, бо нею йде мій народ, і дорога ця також дісталася мені в спадок, а на ній — енергія моєї нації, яка має стати моєю енергією, а рух нації — моїм рухом; і я чесно пронесу, мої дорогі батьки, переданий вами предковічний дар й додам до нього гідний поваги свій вклад.

Поїзд вихоплювався із щупалець міста, й жаль у Мироновому серці спікся на вуглик: позаду зосталася частка його життя, яке віднині перебуватиме лише в пам'яті й ніколи більше не стане для нього щоденністю, побутом, середовищем, — інше життя не як продовження попереднього, а нова його якість чекає на Мирона; змійка з дванадцяти паквагонів ще намагалася поєднати два Миронові світи, проте, прямуючи до нового, старий взяти з собою не змогла; поїзд кричав на простогонах у розпачі за втратою, і водночас бадьоро вигукував у передчутті величної зустрічі з новим набутком; змійка звивалася, сичала, вибухала клубками диму й пари і осамотнювалася на зелених просторах; Мирон знаходився у невагомості між минулим і майбутнім...

А по обидва боки змійки розкинулася рідна земля, і такий її безмір, і кінця-краю їй немає: полотна полів, масиви лісів, тисячі сіл і сотні міст — як же такий безмежний простір могла зневолити чужа сила, де та її нещадна міць — в яких руках, в чиїх головах заховалася, і чому мільйони зневолених не можуть вирватися з лабет; де таїться наша неміч, як перемінити її в міць, чого нам не вистачає, що мусимо тягти ярмо, й чому наша любов слабша від ворожої ненависті?

Й дослухався Мирон до голосу вчителя, який залишився в тому житті, від якого змійка поїзда, відірвавшись, мов стріла з лука, віддалялася, а поєднати двох світів не могла.

«Ти дивуєшся, звідки взялося у завойовників стільки злоби, і не можеш собі пояснити, за що вони нас так ненавидять?.. Звісно, дивуватися є з чого, адже ми ніколи ні на кого не нападали, клаптика землі чужої не привласнили, віддали сусідові хліб, науку і культуру — з доброї волі чи ні, але ж віддали!.. А ти не задумувався досі над тим, що якраз через нашу слабодухість, згідливість, угідливість, покору ненавидять нас сусіди, адже ніхто не шанує раба?.. Скажеш мені, що нині ми перестали бути покірними, — о, завойовник озлоблюється за це на підлеглого ще дужче — яка ж то лють мусить проймати рабовласника, коли раб бере в руки зброю, щоб здобути свободу!»

«То який для нас вихід, учителю, коли ні покора, ані бунт не злагіднюють злоби чужинця і не знесилюють його?»

І почув Мирон відповідь з майбутнього його світу, до якого прямував поїзд:

«А ти добре приглянься до нинішнього суспільного ладу й побачиш, що сила ворожої системи насправді ілюзорна — через свою абсурдність: вона невластива людській психіці, оскільки створена штучно. Здоровий людський глузд не може визнавати новітньої лжерелігії, яка злочинця проголошує богом; новітньої лженауки, котра заперечує відвічні закони людських взаємин: право на власність, ініціативу, пошуки, сумніви, порозуміння; новітньої звичаєвості, яка примушує людей сповняти видумані ритуали; новітнього ідеологічного шаманства, що то заклинає зло в добро і навпаки... Проте злочинна система на якусь історичну мить примусила народ змиритися із мнимою реальністю, яка насправді є лише ідеологією у своїх абсурдних виявах, і підкоритися їй. Але не змогла закрити для мислячих людей лазівки для позитивної діяльності, а та лазівка — то облудне послушенство, яке дає змогу проникнути в організм системи й розкладати її зсередини, адже вона гнила... Я вже казав тобі, що маскування мусить стати на певний час єдиним засобом нашої боротьби...»

«Хто це говорить: ти, Йосафате, чи твій учитель? Обидва?.. Гаразд, я йду до вас на змову — тільки з єдиним застереженням: з огидою відштовхну від себе кожного, хто зробить хоча б незначний крок до колаборантства».

«А сам підеш в тюрму?»

«Я згоден і на тюрму, але тоді лише, як розпочну свій чин, і він дасть перший плід».

«Як зумієш це зробити?»

«Над тим, як повестися в новому житті, без упину думаю, Йосафате. Я вибираю літературу як найвластивіший для мене засіб боротьби: нині з наших рук вибивають меча, я ж підніму зброю мислі, чей же є різні види оружжя: езопівська мова, аналогії, підтексти...»

«А коли владці розпізнають твою хитрість, що тоді?»

«Якщо розпізнають, — значить, я влучив у ціль! Тоді й тюрма не страшна. Я за своє життя, навіть якщо доведеться провести його за ґратами, напишу одну велику книгу про нашу боротьбу, сумніви, гріхи, падіння, звитяги, каяття, й назву її "Кривавий тан"».

Поїзд перекроював навпіл зелене безмежжя, Мирон не відходив від вікна, любувався рідною землею і думав...

Яке то велике щастя випало мені — народитися на ній і пізнати ні з чим незрівнянну любов до батьківщини... Але де, для її захисту, маю шукати тієї духовної субстанції, яка витворить для мене новітню зброю? В собі? Так, у собі... і я викую її й піду на жертву заради святого покликання й солодкого прокляття. «Месники дужі візьмуть мою зброю...» Ні, сьогодні ця формула Лесі Українки має зазвучати інакше: «Месники дужі вручили нам зброю!» І в майбутньому ми здобудемо незалежність зброєю мислі: достатньо вже пролито крові за ціну свободи. Кривавий тан закінчується...

А коли я осідлаю свого коня? Й чи не загублю в пошуках Пегаса набутків свого молодого життя, чи зумію пов'язати вужівками пам'яті все, що пережив разом із народом — щоб розповісти майбутнім поколінням те, чого воно не знатиме або пізнає у споганеному вигляді...

Повинен зуміти. Я маю для цього джерело непереможної сили: віру в Царство Боже на землі. Те Царство — то вільна від пут моя Україна, й нічого дорожчого за цей скарб я не маю.

Надвечір випущена з лука стріла ослабила свій лет: поїзд заходив у невідомий для Мирона світ, який віднині має стати його власним. Проминав повзучи обчухрані

квартали передмість, велике місто невтримно насувалося назустріч, будинки ставали щораз вищими, врешті вдалині засвітилася в сяйві червоного сонця баня церкви Юра, й готичні шпилі Єзуїтського костьолу заступили дорогу.

Поїзд зійшов з прямої колії на запасну й зупинився серед металевого груддя зруйнованого вокзалу.

XX

На Матіївське узлісся щоранку виходила з бучини струнка прудконога лань, вона зупинялася біля зарослої кропивою латки землі, де колись було вбито оленя, принюхувалася й, витягнувши довгу шию, жалібно скимліла. З року в рік ранніми ранками висло на Сталащуковій горі звірине печалування, й неповинна в Юрковому невольному зловчинку Фросина, взявши на себе гріх мужа, йшла до олениці, пестила її, годувала хлібом і сіллю й просила, щоб не плакала намарне, бо тільки людина перемінюється й продовжує своє життя у лику тварі, звірина ж умирає назавжди.

Буйно росла на латці кропива, масивні стебла ставали деревиною, і лютою, мов кривда, була кропив'яна кров; ніхто отруйного зела не топтав і не викошував, ніхто й не наближався до того місця, де колись лежав убитий олень, а сільські канібали шматували його тіло, щоб наїстися живого м'яса й напитися живої крові; місце було закляте й прокляте, і всяк підсвідомо ждав месті, що впаде на село зі Сталащукової гори, а коли це сталося й Боже правосуддя звершилось, востаннє прийшла олениця до місця страти...

...Чорна пустка зяяла під небом, і навіть собаки скаженими тічками повтікали з боднарівського згарища; помста, яку за невинно пролиту кров випросила в свого бога овдовіла лань, була завелика і не втішила її, вона вклякнула на передні ноги перед кропив'яною латкою і так застигла, не вернувшись більше до оленячого стада, й відтоді звірі обминали гору, звідки впала на село випрошена вдовиним жалем страшна кара...

Й настала нарешті пора осіннього реву: сполохане громом, що не переставав лунати в космацьких лісах, рушило оленяче стадо з-під вигнутого, немов спина огиря, білокам'яного Ґреготу, — рушило в шаленому бігу з гір на доли; вбиті піднімалися, зачувши пору переміни смерті в життя, злякані оленячим стрімким бігом арідники, відьми й вовкулаки ховалися в яругах та бескеттях; стадо без упину помножувалось і продиралося крізь зарості — ламалися роги й кривавились ратиці, та ніщо вже не могло зупинити їхнього невтримного руху; олені допадали до місця вбитого брата і, каючись за випрошену в Бога надмірну покару над розкішним селом, що тепер чорніло потахлим попелищем, волали трубними голосами не о помсту, а виворожували для нього життя; самці боролися за самок, спліталися рогами в герцях, на землі полишались переможені, а переможці валували олениць, і ті захлиналися млосним ревом, зачувши в своєму лоні насіння живого плоду.

КНИГА ТРЕТЯ

ВОГНЕННІ СТОВПИ

Притча

I

Йорданського Святвечора Сакатура зіщулилася в тривозі й ще глибше пірнула у видолину, обступлену буковими лісами в інеєвих косицях; заховане поміж горбами село було ще спонадіяне на безпеку, однак далебі примарну, бо ж до підгірських ізворів провадила з надпрутських низовин вузька доріжка з двома рядами битих ґонтом хаток обабіч, і тією доріжкою, названою Зрубом, крізь бліду надвечірню сутінь, сполохану далекими автоматними чергами, з ревом прокотилися дві вантажівки, закриті дельтовими будами, а кого ті буди приховували, ніхто не знав, й можна було тільки здогадуватися — кого, коли машини в глибині сільської видолини вповзли в тупикову вуличку, що крізь засніжений яблуневий сад прокрадалася до приміщення сільради, де розміщався гарнізон.

Тож не бралися вже в господинь руки до Святої Вечері, й замерзали на підвіконнях рум'яні пампухи в полумисках, затягувалися в баняках пісною осугою окропи над варениками і черствіла кутя в макітрах, бо згадалася мешканцям Сакатури позавчорашня новина: хтось бачив, як на коломийській товарній станції пискляві «штовхачі» заганяли на запасні колії состави паквагонів із коминками на дахах.

Іван з Марією німо сиділи біля порожнього стола в крайній під черепицею хаті, якою закінчувався ряд домівок на Зрубі, а шістнадцятилітній Василько, який, долаючи замети, причовпав сьогодні пішки з Коломиї, щоб відсвяткувати з батьками Щедрий Вечір, непорозуміло вдивлявся в обличчя матері, дивуючись, чому вона не заставляє столу й не кличе до вечері, і аж здригнувся від докірливих слів спонуреного батька:

— І що тебе наднесло в таку стужу з тієї школи?

Та ще не встиг Василько відповісти на батькове питання якою-небудь марницею, бо як це так — не прийти додому на Йордан, коли голосно грюкнули сінешні двері, хтось там у потемках намацував кімнатну клямку, і врешті в клубках сивої пари, що вкотилася досередини знадвору, став на порозі молодий офіцер з погонами в дві зірочки, в збитому на потилицю синьому кашкеті з червоною околичкою, без шинелі, в розпущеній гімнастерці, на якій не було ні портупеї, ні паска, тільки звисала на ремінці набита планшетка.

Іван з Марією схопилися з лавиці, вмить здогадавшись, чого увірвався до хати офіцер, вони й не приглянулись до його зовнішнього вигляду — очі засліпила лише багряна околичка на кашкеті, що була прикметою червонорубашників, обоє разом глянули у вікно, за яким мали б метушитися солдатські постаті, а Василько незворушно сидів за столом і дивувався з безпричинності батькового докору: офіцер не навіював жодного страху, навпаки — його постать викликала співчуття і жаль.

Лейтенант якийсь час водив сторожким поглядом по господарях і хлопцеві, згодом його очі степліли, він ніяково розгладжував поли гімнастерки, поволі виходячи з розгубленості, й урешті заговорив прохально російсько-українською словесною сумішшю:

— Приключеніє трапилося, хазяїн: спугнулі ваші стєрви — сипнули з лісу по крайніх хатах... ну а я нємного замешкался у тої лярви, што на опушке, і впопихах оставіл шинель і рємєнь з кобурою, хай йому біс... Поможи, батьку, вєк буду помніть...

Іван з Марією перевели подих, а Василько аж тепер почав утямлювати, чому батько стурбувався його приходом з Коломиї: їх мають вивозити, і ось трапилася рятівна приключка...

— Як — допомогти? — спитав Іван тремтячим голосом, проте в очах спалахнули блискітки злорадності, їх запримітив офіцер, і його вродливе обличчя вмить налилося холодом.

— Принести треба, пойняв? — відказав жорстко.

— Та я можу... скільки там ходу до тої Олени... — Іван неквапно накидав на плечі кожуха й поглядав на Василька, наче якийсь знак йому подавав, і хлопець зрозумів: батько хоче, щоб він вступився з хати. — Та я можу, — тупцював господар біля порога, зволікаючи час. — Але ж то курва, най ся преч каже, і одних, і других з однаковою охотою приймає, — бурмотів, не зводячи погляду з Василька, поки той не кивнув головою.

Допоміг офіцер, він затримав Івана рукою за плече:

— Нєт, отєц, ти останєшся дома, а то ще в банду підеш з моїм пістолєтом або сюди бандерів наведеш — тут нікому вірити не полагаєтся... Нехай пацан побіжить, він ще малий, хто його там затримувати буде?

Запанувала в хаті тиша, та вмить її зрунтав лемент Марії:

— Не пущу, не пущу! Його ж уб'ють ті або ті!

Та Василько вже схопився з-за стола, він був височенький і набитий, від тривоги й несподіваної рішучості поповзли білі пасмуги по його щоках; збагнувши, що вирішувати ситуацію повинен зараз він, а не батько, хлопець притьмом вхопив кабатину, і ще не встигла отямитися Марія, як за ним стукнули сінешні двері.

Зойкнула мати, кинулася до дверей, крик, що мав вихопитися з її горла, спопелів у хрипоті, й тому Василька не наздогнав материн поклик — може, був би й зупинився за надвірним порогом; штовхнула Марія в груди офіцера, який заступив їй дорогу, той скрутив жінці руки й відкинув її на середину кімнати; Іван підхопив Марію, що заточилася й падала долілиць, пригорнув до грудей, заслоняючи долонями її голову від навислого офіцерського кулака; відчувши на мить себе в безпеці, вихопилася Марія з обіймів чоловіка, порвалася до напасника і так — з простягнутими вперед руками — закам'яніла, уздрівши неймовірне видиво.

Стояв перед нею її старший син Андрій — русявий, вродливий, у зеленій гімнастерці, такий самий, як був тоді, коли вмирав у неї на руках у пастушій колибі на Ґреготі, зрешетований московськими кулями: дівчина-зв'язкова дала батькам знати, що Андрій поранений — стріляв у

нього начальник шешорського гарнізону лейтенант Шпола, коли партизан набирав води з джерельця під Ґреготом; і бігла Марія космацькою дорогою крізь ніч і день, поки не допала до полонини, на якій стояла пусткою колиба, й застала сина ще живого з побілілим, без кровинки обличчям, достоту таким, яке напливало тепер на неї від порога; Марія сахнулася назад, чей сама власними руками викопувала яму під Ґреготом й без домовини вкладала в неї тіло сина, горбок висипала й березове перехрестя втикала в жовту глину й відплакала-відридала — біль у серці встиг донині зашкарубнути, тільки лик Андрія завжди стояв перед нею, немов на збляклій фотографії; й ось він ожив, на одну тільки мить постав перед нею живий первісток з лютими, не синівськими очима; та враз образ Андрія зник, залишивши на своєму місці чужинця, який прийшов розправлятися з батьками за синові діла, — був він подібний до Андрія віком, поставою і синіми очима, які затінилися зніяковілістю й провинністю; Іван притримував дружину за плечі, щоб знову не кинулася на офіцера, й шепотів щось зовсім для неї незрозуміле: «То добре, що Василь пішов, може, то й добре»; Марія не вміла здогадуватися, чому чоловік так думає, вона вже не виривалася з його рук, ослаблена розпачем, й, дивлячись на зайду стемнілими очима, проказала:

— Ти мав матір, вороже?

Здалося їй, що офіцер здригнувся від цих слів, він зблід на обличчі й ступив крок уперед, змахнувши перед очима долонею, немов марево проганяв, увіп'явся поглядом у посивіле Маріїне волосся й не мав сили відірвати очей: може, і йому когось нагадала господиня, та він тієї згадки не бажав до себе допускати і відказав грубо й виклично: «Не мав я матері!», проте ця відповідь супроти його волі забарвилася прихованою печаллю, і він змовк.

— Таж не гадюка тебе породила! — злетіло із зшерхлих Маріїних губ, та враз вона злагіднилася смутком, що наплив на офіцерове обличчя, й подумала, що цей вродливий, такий подібний до Андрія юнак, не народився її ворогом: може, цієї миті він мозолить думкою мозок, викликаючи з глибин пам'яті образ матері, який денеколи видобувався з

пітьми забуття, мов спалах магнію; може, видобувався на таку коротку мить, що схопити риси обличчя було йому невміч, а коли споглядав чужу жінку, воно окреслилось для нього чіткою лінією, мовби веденою на ватмані вправною рукою майстра, — від енергійного Маріїного підборіддя через стулку вузьких губ, горбинкою носа, відкритим полем чола й овалом гладко зачесаного волосся, що закривало вуха, й губилася лінія в пазусі, спливаючи вигином шиї; та жінка, певне, була молода і вродлива — забута сином нині ровесниця Марії.

Так воно могло бути, думала Марія, — і не знав лейтенант, чий то був образ, який вряди-годи з'являвся перед ним, нав'язливо спонукуючи пригадати людину, що за ним ховалася, осмислити її, взяти для галереї знайомих облич, щоб, поставлене на видноті, набуло воно родинного права; і хто була та жінка, котра навчила сина мови, якої він не забув і досі, і куди поділася; а може, цієї миті окреслився в пам'яті офіцера ще й образ чоловіка, який пригортав ту незнайому жінку так само, як тепер Іван Марію, бажаючи захистити від лихої сили, що шастала в помешканні зловісними тінями, і врешті ті тіні зникли, забравши з собою і чоловіка й жінку... Може, так було...

Надворі сизів від кріпості йорданський мороз, вимальовуючи на шибках папоротний праліс, крізь який пробиралася Василькова постать; Марія благала Бога, щоб не загубився син у диких хащах і запам'ятав стежку до рідного дому, а Йван молився в думці, щоб хлопчина надійно заховався в лісових нетрях від людського ока й не вертався з ворожою зброєю чи то без неї; на схололій плиті черствіла святвечірня кутя.

За вікном настоювалася студінь, із-за лісу викотилась на небо червона тареля місяця, й снігова габа густо замерехтіла срібними кришталиками, відбиваючи холодне сяйво нічного світила на замерзлі вполовину шибки й кидаючи до хати на долівку синюваті квадратові плахти.

Сутінок тіснився в кути, й у кімнаті завиднілося; щоб розігнати моторош, який цупко скував Іванову душу, нагадав чоловік Марії про вечерю, кивнув лейтенантові рукою, запрошуючи його до столу, офіцер не давав себе вдруге

просити, бо таки добре проголоднів; Марія засвітила каганець й поставила його на припічок, сягнула друшляком у баняк, вийняла з прохололого окропу ще теплі вареники, вивернула їх у полумисок і переставила з плити на стіл макітру з кутею.

Офіцер нашвидкуруч втамував голод варениками, а тоді заглянув у макітру, сягнув ложкою, набрав куті й підніс до уст, він довго принюхувався до невідомої страви, що пахла медом, тертим маком й волоськими горіхами, запитливо глянув на господарів, які присіли скраєчку до столу й не бралися до вечері; Іван сягнув по пляшку, що, закоркована кукурудзяним качаном, сивіла на підвіконні, набулькав самогону в пугар й підсунув непрошеному гостеві, в офіцера ласо зблиснули очі, він не вагаючись вилив трунок у горло, подав собі ложкою в рот пахучої страви, захрумкотів і, повівши здивовано очима, спитав:

— Що ж воно за таке блюдо смаковите?

— Це кутя, завтра Водохреще, — стримано відказала господиня, проте від офіцерської похвали її чоло злегка розпогодилось. — Та ви, відай, і не знаєте, що то за свято... Знаєте? А чому б і ні, чей не за трьома морями народилися...

Лейтенант застановився, відклав ложку, пильно глянув на Марію, й знала вона тепер достеменно, що перед його очима знову постала вродлива жінка, яку намагався згадати: сидить вона серед гурту гостей за накритим столом, а до неї солодко тулиться маленький хлопчик і вдихає теплий медовий запах, що йде від жіночих уст, грудей, пахвин; жінка подає йому ложечкою до рота якоїсь неймовірно смачної страви, а посередині стола на трійці мерехтять воскові свічі; в кімнаті висить веселий гамір, за столом хилитаються чоловічі постаті, всі в однаковій одежі з тісно защепленими комірцями; гості гаморять, сміються, п'ють, співають, бадьоро вигукують, вряди-годи підводяться й цоркаються дзвінкими келихами, а тоді брязкотять на їхніх поясах шаблі; на вішалці висять круглі кашкети з блискучими тризубими бляшками; врешті найприємніший для хлопчика чоловік перехиляється через стіл, п'янко дихає на нього терпким тютюновим запахом, підхоплює мало-

го попід пахви, міцно пригортає до себе, голівка дитині відразу хилиться до сну, найсмачніша в світі страва, що має запах тертого маку й волоських горіхів, перемінюється в ротику на мед і солодко стікає в горло; й чує хлопчик перед сонним забуттям слова, що їх вимовляє старшина: «Струнко, панове! До походу!»

— Водохреще, кажете? — перепитав офіцер. — А як називається ця страва?

— Кутя, — майже приязно мовила господиня.

— Кутя... А-а, кутя! — вигукнув лейтенант і враз насторожився: щось шеберхнуло за вікном.

— Ні, то не Василько, — полегшено зітхнув Іван. — То, мабуть, обірвався сомпель з даху.

— І де він забарився? — видихнула Марія.

— Ще в банду піде з моїм револьвером, — занетерпеливився офіцер.

Стрепенувся Іван, гнівно глянув на лейтенанта, проте заговорив спокійно:

— Ви сказали — в банду? А в нас банд немає, у нас партизани... Банда — то коли десять-двадцять. А сто тисяч чоловік — то військо!

— От бандера! — заярився офіцер і сягнув рукою до стегна, де мала висіти кобура, та знітився і вмовк, втямивши, що обеззброєний і випадком відданий на ласку цим людям, в яких вимушений шукати порятунку.

Іван поволі підвівся з-за столу, обдав офіцера погордливим поглядом і проказав крізь зуби:

— То ви цим словом лаєтеся? А в нас воно не образа, а честь!

Марія з перестраху затулила долонями обличчя, а коли їх відняла, обидва чоловіки сиділи мирно за столом, і вона не могла й далі позбутися враження, що то її первісток чаркується з батьком при Святій Вечері.

Лейтенант мовив винувато:

— Звиняй, хазяїн, я погарячився... Звісно, ти не бандера, вони там, — кивнув головою в бік вікна, за яким біліла наїжачена інеєм бучина, і серед неї, можливо, зачаїлися партизани, від яких, як і від підлеглих у гарнізоні, цілком залежить доля офіцера, котрий так легковажно позбувся зброї. — І чого це твій пацан так довго не вертається?..

Ти понімаєш, хазяїн, мене в дитбудинку теж обзивали за те, що не розмовляв по-руському. Та я терпів, хоч як було обідно...

Марія навіть не здивувалася, почувши ці слова, бо саме так складалася у неї думка про минуле лейтенанта. А він враз схилив голову, немов до серця добирався тяжкий туск... Казенний дім, обгороджений високим парканом, а у дворі щодня по дві години муштруються під барабан і сурми одягнуті в гімнастерки олов'яні солдатики, і котрий найголосніше співає і так виструнчується перед воєнруком, що аж дух запирає, — тому сурма, тому барабан, тому прапор, а в останній шерензі тупотить, наздоганяючи колону, найменший сирота, який не вмів розмовляти по-руському, і насміхаються з нього дитдомівці, ще й воєнрук водно гарчить: «Падтянісь! Ти чєво всєгда отстайош, петлюр-ра!» Це слово тяжко пригноблювало малого: чому його обзивають тим принизливим ім'ям, чому саме його, що він такого вчинив, а воєнрук завжди додавав після лайливого слова: «Ти кагда-нібудь научішся разгаварівать па-чєловєчєскі?» Чому ж тоді не ображається господар і подібну лайку приймає за честь?

Лейтенант допитливо дивився на Івана, кремезного чолов'ягу з пишними вусищами, й відчував своє безсилля перед ним, а той наливав у пугарі самогону.

На шибках потріскував мороз, на схилку неба червоніла тареля місяця, німіла в снігу бучина, і ніде й не шеберхнуло; Марія й лейтенант сторожко наслухали, чи не чутно хоча б віддаленого тупоту хлоп'ячих ніг, у скронях від напруги гупала кров, і здавалося їм вряди-годи, що то наближається Василько, а Іван весь час аж сутулився від страху, що син може увійти до хати.

— А як твоя фамілія, хазяїн? — знічев'я запитав лейтенант.

Іван вловив хижий зблиск в очах офіцера й завагався називати своє прізвище, проте зрозумів, що назватися мусить, і вимовив упалим голосом:

— Андрусяк... Іван.

Хижий зблиск втопився в зіницях лейтенанта, він відвів від господаря очі й, пересунувши планшетку на коліно, натиснув на язичок замочка.

— Ви прийшли нас вивозити? — запитав господар, слідкуючи за рухом офіцера.

— Та брось ти! — аж надто голосно вигукнув лейтенант і відвів руку від планшетки. — Хто вас трогать будєт... — Він обдав холодним синім поглядом Івана, якусь мить помовчав, а потім заговорив довірливим тоном: — Живіть собі спокійно... Але скажи мені, батьку, за що ви тут так ненавидите совєтскую власть?

* * *

Холодний зблиск в очах лейтенанта, підозрілий порух його руки до планшетки, надміру голосне запевнення в мирних намірах і підступне запитання стосовно любові до радянської влади остаточно переконали Івана, що цієї ночі або ж уранці червонорубашники поженуть людей в ясир, а кого — можна було догадатися, бо ж з кожної третьої хати хтось пішов у партизани, тож знав Іван, що і його сім'ю лихо не обмине, а втім, він повсякчас сподівався вивозу в Сибір і щодня досипав сухарів у міхи, що, вивершені вузликами з цибулею та часником, стояли рядочком у сінях, приперті до стіни.

Офіцерове питання було явно провокативним: своєю прихованою злобою воно розбурхувало озлоблення в Івана, він переповнювався ним ущерть й насилу стримував себе, щоб не вилити на голову лейтенанта зливу кривд, заподіяних тутешнім людям більшовиками. Івана діймала лють: у якусь мить він готовий був кинутися на неозброєного ворога, задушити його клешнями пальців, покинути дім, бо ж усе одно доведеться покидати і зникнути разом з Марією в лісі, — проте думка про Василька, який у цю хвилину знаходився в холодних, морозних незвістях, не дозволяла йому дати волю почуттю помсти; щоб таке вчинити, мусив би мати певність, що Василько ні в якому разі не вернеться додому: сам знайде дорогу до партизанів або подасться до материної родини в Космач, — такої певності Іван не мав і, замість кинутися на офіцера, ніяково усміхнувся на його питання й нічого не сказав; він уперто й чітко, ніби сам перебував поза домом, прокладав стежку Василькові, вів його через ліс до Олениної хати й губився

на лісових просіках; тих стежок було стільки, скільки думок, а Йван мусив вибрати одну.

Тож ішов Василько просікою через ліс й відчував, як супроводжує його батькова тривога, ніби сам вітець йде поруч, і якби Василько простягнув руку, то дотикнувся б до його плеча, і від цього огортали хлопця затишок і впевненість.

І вже підходить Василько до Олениної хати, вже переступає перелаз, й чомусь віддаляється від нього батькова присутність, а далі й зовсім пропадає; а стежка до хати така втоптана, ніби тут проходили весільні гості; ця стежка навіює тривогу, хлопець відчуває, що зараз трапиться непоправне лихо, з якого він не вибереться ніколи, починає розуміти, що потрапив у пастку, його долає страх, а душі враз не стало — залишилось тільки обважніле тіло, наче в нього, немов у шкіряний міх, налилося по вінця холодної води; хтось дихає йому в потилицю, й рука, що протягнулася до шибки, заклякає; Василько боїться оглянутись, на нього накочується така безвихідь, що хочеться пірнути в замет, навіяний вітрами вздовж хатньої загати, та й це зробити йому б уже не вдалося: чиясь рука легко лягає на плече, проте вона щораз важчає, і пальці, немов кліщі, вгризаються крізь кабатину в тіло; Василько врешті набирається відваги оглянутися і навіть не зойкає, тільки тупо дивиться на масивну статуру в баранячій шапці й кожусі, на німецький автомат «емпі», взятий напереваги.

Це вартовий партизан, здогадується хлопець, і йому відлягає від серця — то ж свої, він розповість їм усю правду, зізнається, чого прийшов сюди, але ж утямлює водночас, що та правда стане для нього смертним вироком — він же допомагав ворогові, погодившись виконати офіцерський наказ, і як пояснить Василько, що робити цього не мав наміру, що він задумав зовсім протилежне — хто в таке повірить?.. Ага, скаже, що він брат Андрія Андрусяка, який загинув від московської кулі під Ґреготом, але ж і це його не порятує, ба, ще більше занапастить: твій брат поклав життя за Україну, а ти підносиш окупантові зброю; думки, мов блискавки, шугали в хлоп'ячій голові, а уста були німі, з них не зміг би видобутися навіть шепіт, не то

звук; вартовий наблизив до Василька обличчя, пронизав більматими очима й запитав:

«Що ти тут робиш, хлопче?»

«Я до вуйни Олени...» — процокотіли Василькові зуби, й тієї миті до нього долинула притишена мелодія, що просочувалася з хати.

Василько повернув голову до вікна: з тьмяного нутра кімнати пробивався пломінець каганця, в полі якого хилиталися тіні; пісня ж була знайома, її колись співали гімназійні пластуни, і Василько теж не раз співав:

Ми українські партизани,
Не знаєм, що таке є страх,
Родина наша — обрізани,
А хата в лісі, у ярах... —

й мугичиться хлопцеві в думці приспів, йому здається, що він співає разом з тими, хто в хаті:

Вже грають сурми, близько воля,
І б'ється серце, кличе кров,
В огні кується наша доля,
Встають заковані з оков!

Й перервалася пісня, заглушили її глузливі слова вартового:

«Ти диви, ще молоко під носом не висохло, а він уже до Олени!.. Ану шуруй до хати, там ми вже подивимося, що ти за парубок!» — І вартовий підштовхнув Василька, відчинивши перед тим ногою двері.

У кімнаті за столом сиділи одягнуті в білі кожухи чоловіки з пугарями в руках, а карабіни й автомати лежали рядочком на бамбетлі; вродлива молодиця Олена із зав'язаним на потилиці волоссям, у турецькій хустці, накинутій на плечі, подавала на стіл кутю і так застигла з макітрою в руках, уздрівши на порозі хлопчину в супроводі вартового, а чоловіки, поставивши пугарі на стіл, прострелили Василька настороженими очима, і спитав суворо один з них:

«Що це означає, Васюто, кого ти привів?»

«Заглядала у вікно ось ця мара, друже сотенний. Треба допитати».

«Гаразд, — підвівся старшина. — Іди на варту, Васюто».

Він вийшов з-за стола й підійшов до Василька.

«Хто ти такий?» — кинув грізно.

Та мовчав Василько, бо не міг дібрати таких слів, аби партизани повірили, що він не московський шпигун, а... — і вже зривалися йому слова з уст, коли тут скрикнула Олена:

«Та це ж Андрусяків Василь!»

Сотенний підійшов упритул до хлопця, згріб жменею благеньку кабатину під його горлом, притягнув до себе й проказав скрипучим голосом:

«Ти чого забрів сюди посеред пітьми?»

* * *

Лейтенант, не діждавшись відповіді від господаря, перепитав ще раз. Така настирливість почала скидатися на допит, й Іван, звівши важкі очі, нібито в орбітах у нього сиділи дві свинцеві кульки, що водно норовили опускатися долу, й він силою їх стримував, аби устояти під пронизливим офіцеровим поглядом; лейтенант, на якусь мить забувши, що він зараз не володар, а полоняник, наповратливо накидав свою волю співбесідникові, й Іван зрозумів, що мовчанкою не відбудеться, а переконувати ворога в тому, що він ворог, а не приятель, вважав марницею, то сказав наче знехотя, щоб відчепився:

— А за що її любити?.. Ось ви, лейтенанте, в сини мені годитеся, а «тикаєте» до мене, ніби я з вами свині пас. У нас так не водиться... Ви, совіти, прийшли до нас без любові, бо звідки вона візьметься в окупанта? То тільки рідний край споруджує любов, а чужий ненависть плодить... Я б розповів вам, що то за сила захована в кожній порошинці рідної землі, і як вона волає, коли її втрачаєш. Але навіщо це вам, бездомному?

— А ви розказуйте, розказуйте, — перейшов на «ви» лейтенант. — Врем'я швидше промине.

Й тоді Іван вимовив слова, яких лейтенант не міг збагнути, бо не відав, що таке отчий поріг, й не розумів безцільності гону перекотиполя:

— Єдиний провідник у житті людини — туга за своїм гніздом, і немає гіршого злочинця, як той, хто його руйнує.

— Да бросьтє ви... — скривився лейтенант. — Невже ж би то я мав прожити весь свій вік, ніби кріт у норі, таж світ широкий, і гдє кусок хлєба, там дом родной! — Він глумливо засміявся, та відразу принишк під важким поглядом господаря.

— Тому орда ніде спинитися не може, бо свого хліба викохати не вміє, чужий виїдає і далі котиться — вічно голодна.

Сказав це Іван і вмовк, він у думці повів мову про любов, якої непрошений гість ніколи не зазнавав, бо жив у світі нелюбові. Марія й далі вела життєпис лейтенанта й ревно жаліла його, бо ж напевне за свій короткий вік зазнавав він замість довіри й ласки лише дотик злоби, від якої рятувався злобою власною, з упослідження видобувався нашіптуваннями й доносами, виростав серед твані підозріливості — чей ніхто не дошукувався у ньому доброчинності, а тільки злодійства; його ненавиділи, й від цього він захищався тією ж ненавистю; через безнастанне цькування страх став постійним станом його душі, — однак таке життя здавалося лейтенантові звичним, природним і навіть цікавим: усе, що було на світі інакшим, вважав ворожим, вартим знищення, він так, як і всі, хто його оточував, не знав почуття милосердя, тож акція, яка мала відбутися завтра вранці, могла здаватися йому справедливою лише тому, що люди, приречені на покару, були іншими, ніж він, і цим провинні; сльози й лемент покараних ніколи не дотикались ні болем, ані докорами сумління до його серця, і аж нині глупа пригода впровадила його у світ людей, доля яких мала залежати від нього, проте залежним став він сам, і тепер — хотів цього чи ні — мусив вникати в атмосферу ворожого йому середовища й переконуватися, що воно зовсім не таке, яким йому здавалося досі, і має право на існування, бо живе за власними законами, і найголовніший з них — любов.

Іванові тільки здавалося, що він мовчить, — тихо розмовляв, ніби сам з собою, і видно було по очах лейтенанта,

що розповідь господаря все більше й більше поглинає його, пригнічує, пригинає, наче повінь набережні верболози.

...До Першої світової війни в Сакатурі школи не було, тільки в Пилипівці, найбільшому із запрутських сіл, й Іванів батько, маєтний, як на сакатурські статки, ґазда послав до неї свого сина. То недалеко: через Лази, і ти вже на битій дорозі, що продирається крізь переліски в гори, а при ній перехнябилася стодола, переобладнана на школу; учителькою в школі працювала стара панна — бо за кого мала в цій дірі вийти заміж — Юлія Шубертівна, бездітна мама всіх сільських дітей, а Івась брався до науки так ретельно і так багато хотів знати, що вчителька постановила: мусить хлопчина вчитися в коломийській гімназії, й послала його в місто на науку за свій кошт.

Іван блискуче склав матуру в червні 1914 року й одразу записався у Львівський університет на філософію, а те, що саме в цей час у Сараєво було вбито австрійського престолонаслідника, мало його обходило, хоч поговорювали домашні політики: через такий трафунок може вибухнути й війна...

На радощах, що зачислився до університету, разом із своїм товаришем подався на престольний празник до Космача в День Петра і Павла, а там, біля церкви, розлилося барвисте море празнешних людей. Жінки й дівчата у вибиваних кептариках, у гарячих шальових хустках, жовтих запасках, а парубки й ґазди у космацьких вишиванках, у чорних з кольоровими обвідками крисанях, з бартками в руках; за барвистою вберею облич не розпізнати — всі святково уподібнені; такої розкоші ще не бачили хлопці й геть розгубилися, відчужені від селян панським одягом, люди увагу на них звертають, і хлопці нітяться — таж ніхто їх, чужаків, ні на який обід не запросить...

І враз перед Івановими очима запалахтіла вона: йшла, ніби пава, писана красуня, пробираючись крізь натовп до паперті, й спинилася перед паничами, які стояли на її дорозі, — обійти їх не захотіла, най би самі вступилися, а хлопці спаленіли, заворожені її поглядом, — такої вроди ще ніколи не зрів Іван; дівчина ж, протискаючись між ними, гаряче обпекла Івана двома яблучками грудей, зу-

пинилася і, пропаливши жарінню свого тіла його ситцеву сорочку, що та аж шкрумом взялася, спитала виклично: «Ци то я маю вас конче на балюнок запросити, що не вступаєтеся?» — й нічого не відповів Іван, бо ніякої мови тепер не знав; дівчина вивернулася й подалася до церковного ґанку, а Іван поплив слідом за нею, і коли вона вклякла перед престолом, вклякнув і він, притиснувши коліном край її запаски; дівчина намагалася висмикнути полу рукою, щоб звільнитися від нахаби, та влада його була непереборною; Іван не відступав від дівчини протягом усієї Служби Божої, а по відправі, покинувши товариша, подався за нею на Завоєли, йшов слідом, немов мара, аж поки дівчина не оглянулася й не запитала: «Чому запаску приклякнув, чого від мене хочеш?», а він відповів так просто, гейби йшлося про звичайні речі: «Мушу тебе за жінку взяти, хоч би-сь м'я розтоптала», й Марія покорилася, так легко покорилася, що за тиждень вони подали до уряду парохіяльного на шлюбні заповіди.

...Треті заповіди були нам зачитані в космацькій церкві саме того дня, коли австрійський уряд оголосив загальну мобілізацію, — й мені не дозволили навіть попрощатися з нареченою; так і залишилася вона для мене на довгі чотири роки, що стугоніли гарматними громами від Перемишля й Вердена до річки П'яви в Італії, празнешним дівчам у вибиваному кептарику й гарячій шальовій хустині, з карими очима під дугами розкосих брів, й стала вона образом рідного краю, тугою, солодкими снами, тривогою, розпачем і надією, — я зостався живим і навіть не пораненим тільки тому, що за мене молилася Марія... Війні кінця не було видно: Коломийський 36-й реґімент розстріляли італійці під альпійськими прямовисними скелями, залишилися в живих лише я й фельдкурат отець Габорак з Вербіжа, і говорив він мені, коли вже все здавалося пропащим, про гріховний подвиг Адама і Єви, з якого народилася любов — і відтоді все на світі держиться її силою: чей не було б людей на землі, якби не їхня жадоба пізнання добра і зла; проміняли ж бо прародичі беззмістовну розкіш вічного існування серед райської благодаті на всеживлюще почуття, і ти, Іване, подарованою ними любов'ю рятуєшся від смерті в цьому пеклі...

Австрійська імперія тріщала, розпадалася, і я дезертирував з італійського фронту — ночами пробирався крізь гори, поля й ліси і навіть не знаю, як вижив у тій жахливій мандрівці, як зумів відшукати серед незмірно широкого світу свій клаптик землі; а неомильним чуттям лелеки йшов я від італійської П'яви через Австрію, Словаччину, Польщу, а потім через Космач до Сакатури, щоб тут, на вітцівщині, разом з Марією загосподарюватися й дати життя дітям, які мали продовжити мій марш до науки, бо мені вже було невміч; я півроку добирався додому й зрозумів, що крізь неозорі обшири світу для кожної людини прокладена своя стежка любові.

Лейтенант дивився на Івана широко розкритими очима, в яких тінилися нерозуміння й жаль, той жаль і те нерозуміння будили в офіцерові незвідані досі думки, які мусили виборсатися з його душі словами, й почула Марія німу розмову між чоловіками, які сиділи мовчки за столом...

Безпорадно розвівши руками, мовив лейтенант упалим голосом:

«Я не маю куди вертатися, можу тільки служити — я ж нізвідки, і де моя стежка любові, не знаю».

У цьому безнадійному зізнанні зазвучало бажання лейтенанта вихопитися з темряви, що затопила його минуле, а що в тому минулому було, він не тямить, й Іван похопився допомогти: хай би хоч осколок якогось спогаду проколовся з непам'яті гостя:

«Ти ж українець, хлопче, тож вернися до України, ти нині ніхто, але кимось стань — не може людина бути ніким! Адже твої батько з матір'ю колись таки жили...»

Й побачила Марія, як знову засвітилась перед лейтенантом картина: чоловік у польовому мундирі цілує його, маленького й сонного, віддає на руки молодій жінці й командує військовим до походу, та заступає світле видмо інша картина: затьмяніла вона чорна, мов ніч, перед очима — гордого мужа і зрозпачену молоду жінку виводять з дому зловісні тіні в дзьобатих шапках, а над хлопчиною глузує воєнрук у такій самій будьонівці: «Петлюр-ра, ти кагда-нібудь научішся разгаварівать па-чєловєчєскі?» — і

неймовірна здогадка приходить цієї миті до лейтенанта: а може, на йорданській вечері при свічках, а потім у темряві, прошитій сніпками світла з ліхтариків, якими привиди в дзьобатих шапках шарили по кімнаті, були його батьки, і йому страшно стає від усвідомлення, що вітець, від якого він потім прилюдно відрікся, воював у Петлюри, й до Марії долинає ледь чутний голос лейтенанта:

«Мої родителі служили в петлюрівських бандах, я їх прокляв, — як же мені до них повертатися, про що ти говориш, хазяїн?»

«Але ж зрозумій, — підводить руку Іван, — що москалі відвічно обзивали злочинцями тих, хто хотів визволитися з їхньої неволі, всі для них бандити: мазепинці, петлюрівці, бандерівці, повсталі грузини, чечени, вірмени, а то ж лицарі — і батько твій теж!.. Та невже тобі не соромно, що ти невільник, раб? Ти пішов проти власного народу, став найманцем, зрадником! Тож рятуй себе, ходімо з нами в партизани...»

Лейтенант лячно глянув на господаря й вигукнув:

«Ти с ума сошол!»

«О ні, — підвівся Іван і взяв офіцера за вилоги гімнастерки. — То твої хлібодавці збожеволіли, задумавши поневолити весь світ. Вони відібрали в тебе батьків, волю, землю, сором, віру, вони все забрали в тебе, крім мови, якої ти не зумів забути, тож вчепися зараз за цю стебелину, потопельнику, ти ще зможеш прибитися до свого берега, ти ж іще українець!»

«До якого злочину мене намовляєш, хазяїн?! Я ж совєтскій гражданін...» — вискнув лейтенант.

Тоді з-за столу вийшла Марія, жаль і співчуття, якими вона оповивала лейтенанта, осипалися враз із нього, мов луска: поруч із нею сидів її ворог, який, немов перевертень, вряди-годи прибирав подобу Андрія; на її розжалоблене обличчя лягла лють месниці, карі молоді очі запалахтіли вогнем ненависті, зшерхлі уста розтулилися, і з них, ніби плювки, впали слова:

«Не українець він... І не москаль! Це пайдьошник, блощиця, тарган!»

* * *

Іван цього не бачив і не чув, він поринув у згадки і, перериваючи їх вряди-годи, говорив уголос; Марія ж перебувала в нереальному світі; лейтенант, знаходячись у полі її уяви, занурювався щораз то глибше у своє минуле, яке зринало перед ним у все чіткіших картинах, він розпізнавав їх і забирав собі в пам'ять для оборони перед ворогами, серед яких опинився і які готові були його здолати своєю правотою; реальність у сповитій ніччю крайній хаті на Зрубі перемінилася в подобу сну, і ніби уві сні люди порозумілися між собою без мови: думки в кожного відкриті й кожен може їх в іншого відчитати; лейтенант, нетерпляче очікуючи посланця за зброєю, відчував, як петля сліпого випадку щораз тісніше стискає докупи присутніх у хаті, й мусять вони зблизитись хоча б для якогось порозуміння або розірвати попругу і стати до двобою, бо коли ні, то всі разом задушаться в зашморгу ненависті, Марія ж, не даючи для примирливості місця в своїй душі, зачаїлася до стрибка на ворога, мов дика кішка на вовка, а Іван, вихопившись на мить із пастки, поквапився слідом за Васильком лісовою стежкою, яку сам проклав для своєї дитини, вийшов з ним на узлісся, запровадив до Олениної хати й ніби незримий дух примерх до вікна, споглядаючи, що діється в середині...

«Я сотенний Чарнота, хлопче, — пронизував партизан очима Василька, — і питаю тебе ще раз: що ти тут робиш посеред ночі? І якого ти Андрусяка син — Іванів?»

Василько ствердно кивнув головою, запобігливо кивнув — з надією, що батькове ім'я допоможе йому виплутатися з безвихідного становища: як же він мав признатися сотенному, що невільно став на послухах у енкаведиста й погодився принести йому зброю, з якої той стрілятиме в сотенного й партизанів, що он сидять за столом і не зводять з хлопця погляду, і в батька теж стрілятиме; яка кара може спостигнути його за те, що в цей мент служить ворогові — він, брат партизана, котрий загинув під Ґреготом від московської кулі, — а довести ніяк не зможе, що не мав жодного наміру служити; Василько згадав

Андрія й, розпачливо шукаючи порятунку, випалив: «Я ж Андріїв брат!» Він ще хотів розповісти про те, що водно мріяв піти в партизани, і вже зривався з його губів обман, мовляв, свідомо скористався випадком, аби піти в УПА зі зброєю, — мало не допустився брехні, від якої так недалеко було до правди, бо ж таки мріяв! нічого однак не сказав Василько, знаючи, що ніхто не повірить жодному його слову, — тож стояв мовчки, опустивши долу очі.

Цієї миті відчинилися двері — на порозі стояв той же Васюта: не чекаючи дозволу, він квапно доповідав сотенному про ситуацію в селі. Щойно донесли розвідники, що червонорубашники на партизанські постріли, які ще в надвечір'ї сполошили в Олени начальника гарнізону, вийшли з гарнізонного приміщення й розсипалися ланцюгом від Мельникового хреста на Царині аж до Мочули, проте до Зрубу не підходять; і ще сказали розвідники, що в хаті Івана Андрусяка світиться, і хтось там є чужий, не хатній — дві чоловічі постаті застигли за столом, а голосів не чутно; сотенний різко повернув голову до Василька, і в тоні його мови вчулася погроза:

«Чого ж ти, шмаркачу, про це не говориш: хто заходив цього вечора до твоєї хати?»

Схлипнув Василько — не так зі страху, як від сорому, що не зі своєї волі опинився на боці ворога й виконує його наказ, а яка за це кара належатиметься йому від партизанів, знав достеменно, і безнадійний туск запав у його душу: він безглуздо загине від своїх як зрадник, — жодного порятунку не зрів цієї миті хлопчина й проказав тихо:

«До нас зайшов офіцер...»

Олена заступила хлопця, ніби хотіла захистити його від неминучої розправи, і, схилившись над ним, запитала:

«Він був у шинелі?»

«Ні, роздягнутий, без зброї... І з планшеткою».

«То мій! — повернулася жінка до сотенного. — Таки спіймався!»

«Вміла ти його заманути, — люто блимнув очима на Олену Чарнота, — а затримати не вміла... Випустила! Тепер попробуй його там дістати... А планшетку, чуєш, він не забув! Де ж поділися твої куревські хитрощі?»

«То було не стріляти! — заярилася Олена, вона зовсім не боялася сотенного і звалювала на партизанів вину за неудачу: якщо офіцер не стане в них заручником, завтра почнеться в селі вивіз. — А я зробила, що могла: день-денно тинялася біля гарнізону, аж поки не пошнурував-таки бичок за телицею...»

«Вантажівки обстрілювали, ти ж знаєш... Ну так чого ж ти приплівся сюди, братику героя? — їдко засміявся сотенний. — За шинелею й револьвером для совіта?»

«Так...» — прошепотів Василько.

«От негідник! — Чарнота повернув голову до партизанів. — То що маємо з ним робити?»

Мовчали партизани, спідлоба глипаючи на хлопця, який стояв посеред хати в благенькій кабатині й м'яв у руках шапку; що робиться в таких випадках, кожен знав неомильно, й видно було з облич вояків, що їм жаль хлопця, якому за партизанським законом належиться смерть.

Сотенний теж шкодував хлопчиська, до того ж він добре знав його брата Андрія, який безстрашно йшов на кулі й загинув, але ж нині кожен сам відповідає за свої вчинки, й братні заслуги нічого не важать, проте Чарнота ще не рішався на суд і мовив з докором, мов батько до провинного сина:

«І ти погодився таке зробити: ворогові принести зброю?»

«Він тата посилав, — вимовив Василько ледь чутно, — а я випередив...»

«А тато пішов би?»

Змовчав на це Василько.

«Отже, пішов би, — проказав скрушно сотенний, сперши голову на руку. — То на кого нам нині сподіватися, коли й Андрусяки...»

«Тато не приніс би йому револьвера! — заплакав Василько. — І я не приніс би! Я пішов би з ним до вас...»

«Як маю в це повірити?» — похитав головою сотенний.

«Я доведу, доведу!» — скрикнув Василько.

Чарнота підвівся, змахнув рукою партизанам, щоб вставали, й звелів Олені подати офіцерську шинелю й ремінь з кобурою.

«Займемо позицію на Солтисовому горбі, звідти видно все село аж до гарнізону. А на світанку дамо бій... Розбирайте зброю! А ти, хлопче, підеш з нами».

Сотенний кинув Василькові офіцерську шинелю: «Одягнись, зимно надворі!», сам заперезався ременем, вийняв із кобури револьвера, оглянув і, засунувши його на місце, подався до дверей.

* * *

Й промайнули перед Івановими очима партизани, Василько замішався поміж ними, і його не стало видно; з лісу виходила сотня Чарноти, вояків було багато, вони спиналися схилом Солтисової гори й схожі були на рій бджіл, що висипався на сніг з розбитого вулика, рій повз на гору, над якою завис червоний місяць, й швидко допадав до вершини, нібито комашня сподівалася зігрітись там під холодним сяйвом; врешті партизани залягли і зникли з овиду.

Іван, сховавши в долонях голову, задрімав край столу й уві сні дошукувався Василькової стежки, однак вона пропала в сутінках; Марія ж відокремлено від чоловіка перебувала в світі лейтенанта, вона не вгавала обзивати його найдошкульнішими словами, нібито могла ними вбити, знищити, знівечити ворога; лейтенант здивовано вдивлявся в неї, підвів руку, щоб спинити її лайку, та враз сахнувся, знову уздрівши у Марії образ жінки, який натужно виборсувався з далекого минулого, і збоявся її, згадавши давню свою провину перед нею, — була це не господиня хати, а та, яку колись забрали з-перед його очей привиди в дзьобатих шапках; Марія врешті кинулася на лейтенанта, схопила його руками за горло й до хрускоту стискала великими пальцями борлак — мстила тепер зайді за те, що на одну лише мить здався він їй рідним сином: ставши перевертнем, осквернив подобою Андрія її материнську любов; лейтенант задихаючись просив пощади в жінки й не оборонявся, бо неомильно впізнав у ній ту, котра колись, на йорданський Святвечір, годувала його медовою кутею і сама пахла медом, — впізнав лейтенант в розлюченій месниці рідну матір, яка прийшла тепер карати його за зраду.

...Вони нависли над ним, немов яструби над неопереним пташеням, і каркали одне і те ж: «Відречися від батьків, то вороги народу!»; актовий зал дитбудинку заповнили ровесники, їхні обличчя яріли ненавистю до петлюрівського виродка, котрий уперто не хотів розмовляти по-людськи й провинний був теж за своє народження, за вовкуватість, якою захищався перед нападниками, і за те, що ні разу не довірив йому воєнрук поторохтіти на піонерському барабані й ніколи прапора не дозволяв нести; воєнрук, комсомольський вожак і представник з райпарткому накокоїжилися над хлопцем, мов круки над голопузиком, і доправлялися, щоб вимовив лише два слова зречення, а він відповідав: «Я не мав матері і батька не мав, від кого маю відрікатися?» — «То тим легше тобі відкинути те, чого в тебе не існує», — переконували голопузика круки; та хлопчина відчував, що є в світі якась перегорода, заборона, якою злегковажити не можна, а чому — не міг збагнути, але й не зважувався переступити той бар'єр; яструби наполягали, вони знали лише одне, що в протоколі мають бути записані вірнопідданські слова, які зміцнять їхню владу над тими, хто сидить в актовому залі, й забезпечать прихильність тих, кому вони підпорядковані; яструби люто шипіли, гайвороння в залі верещало: відречись, відречись! воєнрук обіцяв хлопцеві нагороду: ось зараз же, як тільки він вимовить потрібні слова й підпишеться під ними, йому довірять сурму, й він піде попереду ровесників, сповіщаючи весь світ про своє розкаяння; від заманливої перспективи — вийти нарешті з останньої шеренги й стати на чолі колони — м'якла впертість у хлопця, немов віск, проте непереступний бар'єр незбагненного сорому й далі не дозволяв вимовити ті два слова: хлопець не знав, кого вони стосуються, бо не пам'ятав злочинців, які привели його на світ, проте болісно відчував, що то найплюгавіші слова, яких він буде соромитися весь свій вік, тож не вимовляв їх і підпису не ставив, однак супроти своєї волі сам уже йшов попереду колони й сурмив на весь світ про своє визволення з упослідження, й забіліла перед ним брукована дорога до військової академії, куди кожен з тих, які сидять у залі, бажає вступити, і кожен вступить, крім нього одного, й навіки він залишиться в останній шерензі, якщо

не послухається круків, тож врешті видавив хлопчик крізь горло: «Я відрікаюся від батька й матері», — й підпис поставив і оглух від утішних оплесків потурнаків, а воєнрук поплескав його по плечу, й запекло, защеміло воно, ніби в тіло хижі кігті вп'ялися, і пече слід від тих ран і донині.

Так було, так мусило бути, думала Марія, розслабивши руки на горлі лейтенанта, їй стало жаль зайду — так пожаліла б його рідна мати, а Марія перемінилася в неї, — чей не провинен він: не знав або давно забув своїх батьків, й ніколи докори сумління не діймали його душу, бо ж не було в нього пам'яті про своє дитинство, пропало воно в безвістях, і тільки денеколи вчувався йому дивний медовий запах, який видобувався з горла й солодко лоскотав ніздрі, а що то було, що то пахло, не міг збагнути — аж нині впізнав його в смаку святвечірньої куті, і вилущився з пітьми невідомості образ жінки, такий схожий на господиню крайньої хати на Зрубі, а вусатий господар пригадав йому петлюрівського старшину, який після Святої Вечері скомандував побратимам до походу: то були його батьки, які в цю мить вернулися до нього, бо ж не породили його звірі, — сидів батько край столу, заховавши від сорому за сина голову в долоні, а рідна мати мстила йому за зраду.

У хаті було тихо, немов у домовині, й кожен з присутніх був в окремішності: Марія заніміла в пориві помсти, Іван відшукував уві сні загублену Василькову дорогу, а лейтенант, вивільнившись від моторошного видива, тяжко зітхнув.

Те зітхання вчула Марія, і їй знову здалося, що поруч із нею сидить Андрій, з її щойно сповнених люттю очей викотилися дві сльозинки жалю й стекли ритвинами зморшок по щоках; Іван стрепенувся, відняв від обличчя долоні й із затаєною полегшею глянув на лейтенанта, а той знітився й проказав, ніби виправдовуючись перед господарями:

— Я згадав батьків своїх...

* * *

Старосвітський годинник, з крилатим ангелом над циферблатом і двома тяжкими вагунами на поржавілих

ланцюжках, захрипів, чмихнув і почав виклацувати годину; Іван, Марія й лейтенант переглянулися й далі сиділи непорушно, занурившись у німу тривогу, вони мовчки відрахували дванадцять ударів, ні слова не промовивши й тоді, коли годинник змовк; говорити не було про що: болісні слова офіцера зависли в повітрі, просякнутому запахом спаленого гасу в каганці; пломінчик на ґноті ледь жеврів, сумерк у хаті розріджувався примарним сяйвом місяця, який повільно пересувався по верхніх шибках вікна; в Марії в'яло серце від жури за Васильком, та несподівано для себе почала вона відчувати полегшу від того, що син не вертається, чей не розірвуть його вовки, не водяться вони в сакатурських лісах, і десь то він приткнеться серед ночі, може, і в Олени пересидить до ранку; лейтенант натужно думав, і знала Марія, що він мізкує над тим, як має повестися, якщо хлопець не повернеться зі зброєю: він чекав від господаря поради, водночас побоюючись її, а в душі загніздилось і проростало, мов зело поміж камінням, несамовите рішення, й він чув, як голоси батьків, котрі так несподівано вернулися до нього цієї ночі, уперто намовляють його вирватися із тенет зловісних привидів у дзьобатих шапках, які весь час чинили йому тільки зло, й він боявся їх і ненавидів, не сміючи про це самому собі зізнатись, — хто з них завтра простить йому втрату зброї, та ніхто, і яку кару придумають для нього яструби та круки? Лейтенант вичікував господаревої поради, щораз менше її побоюючись; Іван запам'ятав офіцерові слова, якими той розбудив його з хвилевого сну, проте не важився на них відповідати, бо відповідь його буде сувора й однозначна, він з відчаєм дошукувався синової стежки, та вона остаточно щезла з поля зору, й Іван збоявся, що Василько, позбавлений батьківської уваги, може вчинити непоправне...

Сотні не стало видно — партизани втопилися в заметах; під розпеченою до білоти тацею місяця шкварчав на морозі сніг, по насту закипала діамантова крупа; на Солтисовій горі варилися в зимовому окропі залеглі вояки.

Сотенний викопував саперною лопаткою окіп у глибокому снігу, сніг відвалювався брилами і був масний, мов згашене вапно, Чарнота викладав з білих цеголок бруствер,

а яму робив просторою, щоб могла вмістити двох; «Ти вирівняй, хлопче, біля себе стінку, — мовив до Василька, подаючи йому лопатку, — і що глибше заляжеш, то тепліше тобі буде, сніг тільки зверху холодний, а внизу гріє»; Василько слухняно виконував розпорядження сотенного, і від його мови добирався до хлоп'ячого серця спокій, він дивувався, що цей суворий командир, який щойно важив на його життя, став ласкавий, мов батько; «Ти закутайся добре в шинелю й поли підстели під коліна, а пальцями в чобітках воруши, воруши, бо коли в ноги тепло, то й мороз не страшний».

«А он бачиш: ген унизу села з-поміж крислатих дерев визирає гострий дах, то гадючник-гарнізон, а ті чорні цятки, що покрапили толоку — то пайдьошники з батальйону «Червона рубаха», й нарозвидні ми зробимо з них форшмак... А та хата скраю Зрубу — твоя ж, правда? І вікно блідо світиться: нефортунний Оленин хахаль, начальник гарнізону, жде не діждеться тебе... — В добрих очах Чарноти засвітилися два злі вогники. — Бо хто ж він без зброї?.. І тільки подумай: так драпав від любаски, що мало штанів не загубив, а планшетку прихопив зі собою, таки прихопив, бо в ній знаєш що? А в ній списки людей, яких завтра мають вивозити на Сибір... Та не діждуться. Бог мені свідком — не діждуться!»

Чарнота говорив без угаву, немов зігрівав себе розмовою, а коли в сніговому окопі стало тепліше, він замовк і лише нагумкував мелодію пісні, яку партизани співали в Олениній хаті. Василько скоса поглядав на сотенного й думав: на досвітку Чарнота поведе сотню в бій — може й загинути і так залишиться для Василька незнаним; хто ж він, цей сміливий вояк, звідки родом, чим займався колись у цивілю, кого полишив дома, та невже партизани, які загинуть у боях — тут і по всьому краю — зникнуть з людської пам'яті, і ніхто не знатиме, хто вони були, які прізвища ховалися за їхніми псевдами, і слава по них залишиться лише в слові «партизани»? А це ж несправедливо: майбутні, ще не відомі нині нащадки повинні знати, хто віддав своє життя за вітчину; повернувши до командира голову, Василько запитав несміливо:

«Хто ви?»

Сотенний ніби чекав цього питання, бо ж не хотів він зоставатися в невідомості після своєї загибелі, а Василько, певне, залишиться живий: Чарнота дасть йому завдання, з якого хлопець повинен вийти ціло, то хай хоч щось знає про нього: колись комусь розкаже...

«Я з Княждвора, хлопче, що біля Коломиї, Петро Вакалюк. Родини вже не маю, моя родина нині в Сибірах... А вчився я колись на агронома в Політехніці — в Дублянах разом із нашим провідником Степаном Бандерою за однією партою сидів... То він залучив мене до підпілля. Коли Мацейко за його наказом убив П'єрацького, я в той самий час здійснив атентат на агента польської поліції Бачинського і на Львівському процесі був засуджений до семи років Берези Картузької. На початку війни втік до Кракова, а сорок другого вступив до УПА. То вже будеш знати, хто я, і батькові своєму розкажеш, він мене знає, та лише як Чарноту... Ну як, не змерз?»

«Не змерз... Місяць он який великий над нами, він таки гріє».

«А поглянь, як чітко протягнувся через усе небо від краю до краю Молочний Шлях. Краса яка!»

«Кажуть, то чумаки сіль розсипали... А наш отець-професор у гімназії називав його Єрусалимським Шляхом, і нібито Дунай відбився на землі від нього».

«По-різному називають цей розсип зір: то Татарським Шляхом, то Дорогою Рабів... О, неспроста відбиток цієї дороги прочеркнувся рікою по нашій землі! І ми вийшли на битву, щоб прокласти Дорогу Волі».

І тоді запитав Василько в сотенного — ніби вже став дорослим мужем, партизаном, який засумнівався в доцільності нинішньої боротьби:

«А якщо знову ми програємо?»

Сотенний нервово смикнувся й проказав холодно:

«Хто так думає, хай залазить на піч, а не в окопи!.. І запам'ятай собі назавше, хлопче: війна наша безпрограшна, вона триває у різних формах уже тридцять років — від битви на Маківці до нинішнього дня — і буде тривати доти, доки остаточно не відвоюємо свободи. Хай і сто літ — були ж в історії столітні війни!»

Василько весь зібрався в ґудз від сорому, він хотів подякувати сотенному за те, що той так рішуче розвіяв його сумніви, хотів запевнити, заприсягтися, що до останньої миті життя не вступиться з поля бою і страху не знатиме, і зневіри ніколи не допустить до свого серця — все це прагнув Василько вимовити за одним подихом, та не посмів і писнути, боячись, що Чарнота не повірить жодному його слову, бо йому потрібні не обіцянки й запевнення, а діла; Василько чекав наказу командира.

Сотенний ніби відчув хлоп'ячу бентегу, сягнув рукою до лейтенантової кобури, вийняв револьвера, перевірив магазин — він був заповнений патронами, перезарядив, загнав кулю в дуло й перевірив запобіжник.

«Ти стріляв коли-небудь, хлопче?»

«Я ще ніколи не тримав у руках зброї...»

«То дивись уважно: револьвер зараз готовий до роботи. Відведеш запобіжник, а тоді натискай на спусковий курок шість разів — шість куль зрешетять груди ворога, а останню залиши — може, й для себе... Але цілься в груди, бо невмілий єси, і перша куля може проминути голову. А тоді буде пізно... То ось що, синашу: наша розвідка донесла, ще позавчора, що на самий Йордан відбудеться вивіз у Сакатурі. За наказом командира військового округу «Говерла» моя сотня має сьогодні зайняти сакатурський гарнізон і знищити його й вантажівки, які приїхали по ясир».

Чарнота змовк, немов чекав, що на це скаже Василько, та хлопець німо ждав наказу командира сотні.

«Ти тяжко нині схибив супроти своєї совісті, Василю, — стужавів голос Чарноти, — й мав би за це понести сувору кару. Але я тобі прощаю. Та чи зможеш ти простити сам собі?.. Тому я даю тобі тяжке завдання, і як його виконаєш, так порозумієшся зі своїм сумлінням...»

Чарнота знову змовк, і мовчанка ця була для Василька нестерпно довгою... А тим часом східний небосхил прочеркнувся рожевим пругом, і стало чутно, як замоцувався мороз на льодяній поверхні снігу: він люто натужувався перед світанком й висмоктував рештки кволого тепла із снігового окопу; твердий наст колився, тріщав, партизани заворушилися, не витримуючи крижаного холоду; синю-

ватий полиск Солтисової гори змінювався білотою, а на горизонті зі снігової габи видобувалося рожеве полум'я, воно виповзало із преісподньої рівним стовпом, і зчудувався хлопчина, коли побачив на другому краю небозводу вершечок ще одного вогненного стовпа, начебто мали сходити два сонця.

«То від морозу сонце міниться, — кивнув Чарнота головою на схід. — Зимова фата моргана... Що ж то за знак такий — лихий чи добрий? Та менше з тим... — Він сперся на лікоть, відперезав ремінь з кобурою й подав Василькові. — Ось що, Василю, забирай те, по що прийшов до Олени, і йди додому. А вдома вчиниш так, як звелить тобі твоя совість. Іди».

Василько підвівся, обтрусив від снігу шинелю, заперезався ременем, виліз із снігового окопу і не оглянувшись подався по твердому насту, прямуючи до лівого вогненного стовпа, який поволі виростав поруч із крайньою хатою на Зрубі.

* * *

Іван пам'ятав слова лейтенанта, а в думках усе дошукувався Василькової стежки і заспокоював себе: хлопець напевне вже серед партизанів, адже вони ще звечора підійшли з боку Лазів до Зрубу — сам чув постріли, та й чогось-то втікав від Олени лейтенант, полишивши в неї зброю й шинелю. У гнітючій мовчанці минала ніч, й старовинні стінні дзиґари, щогодини захлинаючись, вибивали час; нестримно йшло до ранку, й кожен із присутніх у хаті приречено чекав неминучості, яка настане, коли заднієє, й кожен благав свою долю, щоб ніч ще хоч трошки затрималася — може, сама собою прийде якась розв'язка; та поріділи враз дерева в лісі, що досі стояв непрохідною стіною: розсуваючи букові стовбури, прокрадався проміж них ранок й засвічувався рожевим мревом на шибках вікон; в хаті стало холодно, й Марія, продувши в печі попіл, кинула на жар сухих дров, які вмить спалахнули, жодна розв'язка сама собою не приходила, й Іван заквапився її підігнати, бо ось-ось зійде сонце, й буде пізно; він підвів очі на офіцера й сказав тихо і твердо:

— Якщо ви, лейтенанте, згадали своїх батьків, то мусили б водночас усвідомити, що саме в минулому було для вас батьківщиною, адже ваші родителі не жили в небі, а на землі, яка мала якусь назву.

— Хай згадує лінивий, — відказав лейтенант спонурено, він ще не готовий був приймати господареві поради, — а я хочу жити не в пройденому часі, а нині. Нині!

— Так, то правда: людина не може перебувати в минулому, зате минуле мусить жити в ній... А як же інакше? Ви на початку нашої зустрічі сказали, що матері у вас не було: тоді ви ще були в безпам'ятстві, немов тварина, яка живе нинішним днем, а вчорашнього не знає, та несподівано для себе самого стали враз людиною, згадавши своїх батьків... Ви ж з їхньої дороги вийшли, пригадайте — з якої... А куди зайшли? — Іван підвівся й, спершись руками об стіл, заговорив вимогливо, з притиском, люто: — Чому ж ти воюєш на боці скаженої зграї сталінських бандитів, які знищили твоїх батьків? Адже знищили, правда?

Господар чекав відповіді. Цієї миті зайда мав сам вирішити свою долю: перестане бути зайдою або навіки залишиться ним. Й почув Іван нерішучі, проте майже згідливі слова, які, однак, вимагали певних запевнень і гарантій:

— А якщо ви програєте? — заходив лейтенант у торги.

— То честь нам буде за праведно пролиту кров! І якби ти пішов з нами, то поліг би не в банді енкаведистів, які знищують твій народ, а в національній армії... Та невже так тяжко збагнути цілком просту істину: кожен народ мусить боротися за свободу — інакше загине! І коли б ми нині склали зброю перед московським окупантом, то якими очима дивились би завтра наші внуки на новий світ, в якому, в наш час, повсюдно діє рух опору проти фашистів і комуни: у Франції, Югославії, Литві, Латвії? Та невже українці раби з покликання?

Лейтенант теж підвівся з-за стола, він тремтячими руками заправляв гімнастерку, ніби був заперезаний, долонями шукав ременя й кобури, та їх не було, потім сягнув руками до шиї й поквапливо застібав ґудзики на комірі, був блідий, проте рішучість нестримно видобувалася з

нього, й Іван чекав його рішенця, а Марія була впевнена, що офіцер зараз вимовить твердо:

«У мене немає іншого виходу: я йду з вами».

Та не сказав він цього. Сів на лавицю обличчям до дверей, й Іван з Марією теж неблимно дивилися на двері — всі в нестерпній напрузі чекали розв'язки, яка з'явиться сама собою, і всім вчувалися тихі кроки знадвору: мусив же нарешті вернутися додому Василько!

...Василько підходив до рідної домівки тихо й скрадливо, щоб не сполохати ворога; його тривожив рожевий димок, що надто мирно курився з димаря, й подумалось йому, що офіцера в хаті вже немає: спершу відчув полегшу, та вмить її залила хвиля страху, що не виконає наказу сотенного, і що йому робити з цим проклятим револьвером, куди сховатися, коли почнеться бій, адже їхня хата і батько, і мати, і він сам опиняться посередині фронту; Василько вийняв з кобури револьвера, відвів запобіжник, намацав пальцем курок і увійшов у вогненний стовп, що виростав обіч обійстя; з надією, що офіцер ще в хаті, він рвучко відчинив двері.

Й сталося те, чого не міг передбачити Іван, відшукуючи в думках Василькову стежку, й Марія, яка всю ніч відчитувала життя лейтенанта, теж не могла такого сподіватися: на грюкіт дверей вони схопилися, наполохані й закам'янілі; офіцер, побачивши на порозі Василька, який навів на нього револьвера, кинувся вперед, щоб роззброїти хлопця, та спинили його постріли.

«Смерть окупантам! Смерть окупантам!» — повторював Василько за кожним пострілом, а коли шість куль увійшли в груди лейтенанта, і той судомно корчився на долівці, стікаючи кров'ю, хлопець опустив долі зброю й винувато дивився на матір, по щоках якої спливали сльози, а батько говорив, показуючи на вбитого:

«Що ти наробив, сину? Він — не ворог...»

* * *

У хаті було тихо, хоч маком сій, надворі розгорялася пожежа, вогненний стовп підпалював крокви під черепицею, розтоплював скло на вікнах, дзиґарі вибамкували світанкову годину.

У мертвій зоні, якою стала Андрусякова хата, троє людей сиділи мовчки за столом: батько прокладав нову стежку для Василька, мати й далі вглядалася в офіцера, дошукуючись у ньому образу Андрія, а лейтенант стояв на грані свого рішенця, бо наставав день, і мусила нарешті наступити розв'язка.

II

Начальник сакатурського гарнізону лейтенант Шпола разом із головою сільської ради чинбарем Онуфрієм післяобідньої пори складали списки сімей, які мають бути депортовані в першу чергу.

З коломийського НКВД подзвонили вранці про приведення гарнізону в готовність номер один: акція має відбутися протягом тижня, контингент — дванадцять родин найактивніших бандпосібників, для вивозу буде подано дві вантажівки, крім того, сільська рада має виділити п'ять санних упряжок.

Голова сільради прів над шнуровою книгою, шморгав носом і обливався потом; комуністична мана давно вивітрилася з його голови, на сьогодні він встиг збагнути, що таке совєтская власть, та відступати було нікуди: думав тепер лише про те, як пройти по лезу бритви, щоб і в Сибір не загриміти, й кари з лісу не зазнати; списку сімей для вивозу скласти не зміг, бо кожен господар — як не сусід, то кум або супряжник, він врешті підсунув лейтенантові шнурову книгу, щоб той зачитував прізвища вголос, а він вимовлятиме тільки одне слово «є» — тобто хтось із хати пішов у партизани, — й до надвечір'я було визначено дванадцять ясирних сімей.

Лейтенант засунув список у планшетку, одягнув шинелю, заперезався ременем, пересунув кобуру на бік — був готовий до акції, та оскільки другий сигнал з району не надійшов — можливо, його доведеться чекати й кілька днів, — наказав голові ночувати в гарнізоні, перевірив бійців, які квартирували в сусідніх із гарнізоном хатах, залишив за себе помкомвзводу й подався протоптаною стежкою на Царину до Калини Мазурихи, в якої мешкав.

Повітря бралося морозом, сніг під чобітьми глухо порипував, сонце вже ховалося за лісом й просвічувалося поміж стовбурами дерев червоним ватрищем; на непорочну білоту лягала святвечірня тиша, на сході засвітилася бліда зоря, тремтіла святковість над засніженим світом.

Й відчув цієї миті лейтенант, як уперше в житті йому стало мерзотним передчуття чужої біди. Досі він не шкодував запрутських поселян, які наплодили бандитів, й ними кишіли довколишні ліси; з ранньої весни, як тільки відступили із Запруття мадяри й «Червона рубаха» увійшла на терен Партизанської республіки, розсипавшись гарнізонами по селах, лейтенанта перекидали з місця на місце, й він самовіддано боровся з упівцями, не знаючи ні жалю, ні страху, — був свято переконаний, що ворог мусить бути знищений, а ворогом був кожен, хто жив на цій землі; лейтенант аж надто ревно старався, вислужувався, ніби якусь провину викуплював перед начальством, ніби йому більш, ніж кому-небудь іншому з червонорубашників, треба було доводити свою вірнопідданість, — а втім, він добре знав, яка провина над ним тяжить: в анкеті Шполи значилось, що його батьки, яких він вперто намагався викреслити із своєї пам'яті, були свого часу репресовані; чорні рядки волали до нього прокляттям, від якого він усе своє життя захищався.

Перебуваючи перед війною в органах НКВД, Шпола завойовував довіру в командування виконанням найстрашніших наказів: розстрілював «ворогів народу», а перед відступом Червоної армії з Галичини перестріляв усіх в'язнів золочівської тюрми. Проте пляма його невольної провини не змивалася, не зблякла вона й на службі в «смерші» під час наступу на німців, хоч він холоднокровно стріляв у спини своїм, коли хтось відставав від фронту; тяжко переживав недовіру лейтенант Шпола й добре знав, що вона йде не лише з анкетних даних — про них не всі знали, — його постійно супроводжувало інше свідчення неблагонадійності: усе, що було в минулому, лейтенант витруїв із своєї пам'яті, крім одного — хохляцької мови, яка увійшла в його кров разом із молоком проклятої ним матері; та мова викликала глузи, ненависть і підозру з боку

товаришів по службі, а навчитися по-московськи, але так, щоб ніхто не міг доглупатися, звідки він родом, не зумів за свої тридцять років життя й десять літ вірної служби.

Й тому Шпола тяжко ненавидів тих, які розмовляли петлюрівською чи то бандерівською мовою, він люто їх нищив, розчавлював, плюндрував, щоб ніхто не міг почути, що вони розмовляють майже так само, як він, і цим виявляють свою з ним спорідненість: не буде їх, та зненавиджена мова, звуки якої народжуються не на язиці, не в горлі, а набагато глибше, в самій душі, більш не засвідчуватиме його походження.

Та ось спалахнуло святвечірніми вогнями призахідне зимове сонце й проклало крізь стовбури дерев до стіп лейтенанта малинову стяжку по снігу, аж під ноги закочувало гарячетканий рушник, і уздрів він на ньому різнобарвні узори, та кольору крові, яка вічно фарбувала його життя, на рушнику не було; на сніговій габі в діамантових крупинках сонячне світло розщеплювалося в жовті й сині зблиски, що зливалися у смуги, ті смуги раптом ставали широкими зеленими стяжками, які знову розділялися, до болю знайомо межуючи між собою, мов на прапорі; лейтенант знав, що то за кольори видобуваються тепер з провалу непам'яті — належали вони єдиному святові зими: були то барви Водохреща, завтрашнього свята, яке тут називають Йорданом, — і защеміло в душі благання сільського голови, щоб хоч у такий день лейтенант не чинив людям горя; мабуть, через те цієї хвилини Шполі стало мерзотним передчуття чужої біди.

Він відганяв нав'язливі й такі непотрібні для його кар'єри думки; все, що належало йому колись, повинно раз і назавше зникнути з пам'яті, так ні — жило воно, дратувало, мучило, шкребло; намагаючись втекти від згадок, він приквапив крок, а за Мельниковим хрестом, ніби з кам'яного постаменту, на якому хрест було вмуровано, зійшла жіноча постать в дубленому кожушку, й офіцер наповратився наздогнати її, хоч і не втямлював, для чого це йому потрібне; колір кожушка зливався з малиновою сонячною доріжкою, яку обрамлювали жовто-сині смуги, — загадковість жіночої постаті додавала святковості

йорданському надвечір'ю, й лейтенант зрозумів, що на світі, крім крові, лементів, стогонів і проклять, є ще й те, що називається святом. І йому забаглося його запосягти.

Він ішов слідом за жінкою, мало не наступав їй на п'яти, та вона не оглядалася, але й не прикваплювала ходи, і лейтенант здогадувався, що це її гра; його цікавість розпалювалася щораз то дужче, він простягнув руку, щоб взяти жінку за плече, повернути до себе й подивитися, яка вона; незнайомка цей порух відчула, й на тому місці, де від протоптаної стежки відгалужувалася вужча, що вела на Зруб, зупинилася й обдала його хтивим поглядом: була гарна ця чортиця, й лейтенант аж примлів від навального бажання, що пройняло все його тіло й запеклося в чреслах, — ніяка вже сила не примусила б його тепер проминути вродливицю; жінка показала рукою вбік Зрубу: «Мені туди, а ти куди манджаєш, вояче?», й зазвучав у цьому питанні владний заклик, проти якого він не міг опертися; лейтенант мовчки човпав слідом за нею, жінка звернула на лісову просіку, щоб не йти Зрубом попри хати, і в цьому офіцер теж вбачав її згоду; десь то до окраєчків його душі чіплялося усвідомлення, що недобре чинить, що це й небезпечно, та нестримний чоловічий голод відбирав у нього тверезий розсудок; жінка вряди-годи оглядалася й заворожувала його блудним поглядом; врешті лейтенант квапно увійшов за нею до теплої хати, вона скинула кожушок, зсунула з голови хустку, й на щоки впало чорне, мов воронове крило, волосся, крізь яке прозирала біла шия, а кабатину розпирали повні груди; офіцер нервово розперізувався, скидав ремінь з кобурою й шинелю на долівку; жінка на мить пропала в теміні й тут же виринула з неї, обвела любаскову шию руками й мовила млосно: «Таж не квапся, нині свято, спочатку покуштуймо куті» й тихо засміялася: «А-а, ти ж не за кутею зголодився!»; вона розстібнула кабатину, з пазухи випорснули білі циці, тоді він трутив жінку на постіль і, одягнутий та в чоботях, шалено навалювався, шукав, проникав у її тіло, шарпав, давив і навтішатися не міг, а коли полум'я потахло, й він запав у провалля несподіваного спокою, почув раптом гуркіт машини, яка начебто долала крутий схил дороги на Лазах,

на мить завмер і наслухав, врешті збагнув, що це йому не причулося, й він глупо потрапив у пастку, схопився з постелі й почав у темноті шукати ременя з кобурою, та крім кашкета, нічого на долівці не знайшов, кинувся до жінки, стягнув її на землю й почав бити ногами, та в цей мент заторохтіли в лісі автоматні черги, кулі просвистіли над дахом, десь недалеко вибухла граната: лейтенант в одній гімнастерці вискочив з хати й чкурнув у темінь.

Перша вантажівка, вибравшись узвозом на Зруб, кинула два сніпки світла на незайману дорогу, а за нею сліпо з увімкнутими підфарниками тягнулася друга, обидві буксували в сухому снігу й перелякано ревіли, хоч постріли давно вщухли; машини вимацували проїзд, освітлювали стіни завмерлих хаток і заметені фоси, вони повільно сунули, немов готувалися до раптового наскоку на село, а лейтенант Шпола — без духу, знівечений і принижений — заривався щораз глибше в сніг у придорожній фосі, бо на нього насувалися вороги, котрі дотепер були благодійниками і в яких він усе своє життя дослужувався кар'єри; тепер вони — якби знайшли його в рові, обеззброєного й нікчемного, — розправились би з ним на місці; у лейтенанта знічев'я вишкреблося з пам'яті видиво, яке й зринати не мало права: у згарячкованій уяві йому здалося, що то не він рятує своє життя, а полковник Шпола в бою під Вінницею ховається в шелюгах перед кавалькадою більшовицьких панцерників, а на другому краю України, на відстані трьох десятків років, від тих самих наїзників утікає його дорослий син, — і в цей момент у них один ворог, вони з батьком поєдналися нарешті на одному боці фронту, і так мало бути, так мало давно статися, і лейтенантове прокляття батькові, яке він колись прилюдно виголосив, вищу службову сходинку запосягаючи, стало враз нечинним, бо ворог у них один, той самий, і треба спільно проти нього стати: він невблаганний, віроломний, замолити батьків гріх перед ним неможливо, ворог є ворог і приятелем ніколи не стане, за якою б маскою не ховався; тож несподівано прошила лейтенанта божевільна думка: йому нічого іншого не залишалося, як виповзти з рова й податися на Лази, звідки щойно долинули постріли.

Та вантажівки проїхали — чому їх так швидко вислали з району, а певне, з конспіративних міркувань, — лейтенант виборсався із замету й з колишньою ненавистю вглядався в темінь Лазів, де, напевне, за кожним стовбуром стоїть його убивця, і він згидився від того, що так недавно, коли наздоганяв підступну лярву, прокинулася була в ньому жалість до людей, яких прийшов убивати, — звідки той жаль взявся, звідки продерлася в пам'ять згадка про полковника Шполу, і як міг стати совєтський офіцер на одному боці з петлюрівцем, а хлібодавців зуважив ворогами; таж бо ні — запеклі його вороги тут, у цьому краю, в цьому селі — підступні, злобні й непримиренні, і він їх буде з насолодою знищувати, як нищив дотепер; у своїй пригоді лейтенант втішився, що планшетка залишилася при ньому — не міг навіть уявити, що сталось би з ним, якби гарнізонні документи потрапили в руки партизанам.

Лейтенант пустився бігти колією від автомобільних шин, втікав від зловісних Лазів — у нього визрівала надія на порятунок: поки вантажівки заїдуть у подвір'я гарнізону, поки оперуповноважений оговтається й пошле за ним до Калини Мазурихи, він поверне собі зброю, хоч би це коштувало чийогось життя, і та надія враз спалахнула блідим світелком у крайній хаті на Зрубі; він щодуху помчав на те світло.

* * *

Лейтенант обережно натиснув одвірну клямку й передихнув: він усвідомлював, що в нього вигляд жалюгідний і його поява в чужій хаті — без шинелі серед лютої зими — може викликати в господарів здивування, жаль або глузи, та ні в якому разі не страх, який в цій ситуації додав би йому владної сили, потрібної для порятунку; лейтенант увійшов у сіни й рвучко відчинив двері до кімнати.

Двоє людей — сивоголова жінка й чоловік з пишними закрученими вусами — схопилися з лавиці й німо стояли, мов на смерть засуджені, й утямив лейтенант, що його воля взяла верх; щоб не втратити над цими людьми владності, він вигукнув, до решти притлумлюючи господарів страхом:

...а лейтенант стояв на грані свого рішенця, бо наставав день, і мусила нарешті наступити розв'язка.

— Как фамілія?!

Господарі далі німували: вони з дня на день чекали вивозу, були й готові, та коли врешті це сталося, і за ними таки прийшли облавники, безвихідь обезвладнила приречених, і тільки примус міг би їх вивести із заціпеніння; лейтенант зрозумів, що не сміє в цю мить відпускати попруги страху, він відкрив рота, щоб повторити нагальне питання й розчавити ним до решти переляканих господарів, поки вони не отямилися й не збагнули трагікомічності його становища, однак ще раз запитати не встиг: на покутті за столом досі не примічений сидів хлопець, якого, на вигляд, зовсім не діткнула тривога, він з дитячою цікавістю приглядався, як офіцер водно обтягує руками гімнастерку, що звисла мішком мало не до колін, і глузливі бісики засвітилися в хлоп'ячих очах — він зрозумів, що лейтенант в бігах і хоче просити в них допомоги; хлопець хихикнув у кулак і проказав з наївною безпосередністю:

— А вояк пояс загубив...

Тоді батьки отямилися, хлопцеві слова вмить здули з них ману страху, й сказав господар, долаючи тремтіння губ:

— Я Іван Андрусяк... А ви хто такий?

На коротку мить лейтенант зупинив погляд на господареві: його прізвище викликало в нього неймовірну догадку, він двічі тихо проказав: «Андрусяк... Андрусяк...» — і хижо зблисли в нього очі, проте тут же згасли; офіцер збагнув, що програв і, зніяковілий та зовсім безпорадний, заговорив прохально, аж запобігливо:

— Приключеніє трапилось, хазяїн... Я нємного замешкался в етой лярви, што на опушке, а ваші стєрви спугнули, і я залишив у неї ремінь з кобурою й шинель. Допоможи, отєц, вєк помніть буду...

— Що я мав би зробити? — запитав Іван, і мимовільна глузлива посмішка пробігла по його губах.

— Побіжи, то недалеко, й принеси, а я...

— Принести тобі зброю? — осмілів господар і засміявся. — Та я краще візьму тебе за шкірку й відведу в гарнізон. А там...

Лейтенант зблід, тепер страх добирався до нього, й він ставав господареві підвладний; відрухово лапнув себе

рукою по боці, де на поясі мала б висіти кобура, й опустилася рука, зупинившись на планшетці, що теліпалася на перекинутому через шию ремінці, й тоді рятівна думка збадьорила офіцера, він узяв до рук планшетку й, натискаючи на замочок, заговорив, ніби торг правив:

— Не шуті, хазяїн, ти в моїх руках: ось тут список сімей, які завтра будуть вивезені, і твоя фамілія там... Як принесеш, тут же власною рукою вимажу тебе зі списку, пойняв? Ну йди, чого витріщив глаза?

Та Іван не зрушився з місця, стояв, не знаючи, що чинити; Марія подивилася на чоловіка й заперечливо похитала головою, тоді хлопець схопився з-за стола: втямивши враз, що тільки він зможе врятувати від вивозу свою сім'ю, накинув кабатину й зник за дверима, а тоді закричала мати: «Вернися, Васильку!», і, може, був би хлопець зупинився за порогом, якби не почув вигук батька: «Не вертайся, Василю!»

І Василька поглинула ніч...

— Що ти наробив? — кинулася Марія до офіцера. — Таж його уб'ють ті або ті!..

Шпола з люттю відштовхнув жінку, він уже достеменно знав, хто вона; Марія заточилася і впала на Іванові руки, тоді увіп'ялася поглядом у лейтенантові очі, вперто вдивлялася в них, ніби хотіла їх уздріти, а не могла, бо вони були бліді, безбарвні, немов полудою затягнуті, і крізь ту катаракту пробивалися проколені отвори зіниць; в очах лейтенанта не було найменшого проблиску добра, тільки ненависть і жадоба крові, ті очі осліпли від жахів, які він чинив, убиваючи пам'ять про своїх батьків, помщаючись невинним за своє народження.

Лейтенант знав, якими стають його очі, коли він лютує, сам боявся свого погляду, а тепер у ненависному позирку жінки уздрів себе, немов у дзеркалі; він відчував, що жінка спонатужується вгадати в ньому вбивцю її сина, а він тим убивцею був: коли господар назвав своє прізвище, лейтенант пригадав невловимого ройового Андрусяка, партизана без псевда, який налітав із своїм роєм на гарнізони в Лючі, Шешорах, Яблуниці, не залишав після себе жодного живого чекіста і зникав, мов привид, а Шпола таки вислі-

див його під Ґреготом, куди руки червонорубашників не досягали, підстеріг його біля джуркала, коли той пив воду, й скосив з автомата; поранений Андрій Андрусяк поповз на гору, кулі його вже не досягали, та знав Шпола, що зрешетований ройовий жити не зможе; начальник коломийського НКВД майор Молін навіть не похвалив його, не те щоби представив до нагороди, — Шполу й досі хлібодавці не визнавали за свого, і йому хотілося вбити хоча б десять Андрусяків, щоб заслужити довір'я, — і ось стоять вони перед ним, батьки ройового, стоїть партизанська мати і вдивляється в безбарвні очі Андрієвого ровесника, такого ж вродливого, як і її син, й напевне додумується, хто ж були вони — лейтенантові родителі, якщо син не забув матірньої мови...

Лейтенант никнув під поглядом Марії, нікчемнів і, щоб не втратити себе до решти, звів кулак над її головою, і аж тоді в матері остаточно утвердилася тьмяна догадка про Андрієвого вбивцю: партизани сказали їй, що стріляв у Андрія начальник шешорського гарнізону лейтенант Шпола; ти лейтенант Шпола, чи в тебе інше прізвище, говори ж! — німо кричала Марія, а офіцер опустив кулака, що навис над її головою, ніби він в цю мить побачив у Маріїному обличчі когось такого, що його торкатися гріх; він стояв з опущеними руками, а Марія спитала:

— Ти мав матір, вороже?

...Мав він матір, мав. Вона нині була б такою, як ця сільська жінка: літньою, сивою, з незбляклою вродою на обличчі; то була ясноволоса пані, яка пахла липовим медом, коли в Києві на Володимирській, в квартирі полковника Шполи, петлюрівські старшини святкували Водохреще — перед відступом армії на Вінницю.

Тогочасні події у всіх були на устах, і п'ятирічний хлопчина на все життя запам'ятав: за місяць до Йордану Петлюра, прогнавши гетьмана й білогвардійських юнкерів, встановив свою владу в столиці, і повсюдно замайоріли жовто-блакитні знамена; той синьо-жовтий колір заповнив увесь світ, і був він кольором хлоп'ячої радості, бо ніщо так не гармоніювало з небом і землею, як ці легкі й ніжні барви, від яких ставав двокольоровим йорданський сніг на

дахах і в скверах, і хотілося хлопчикові, щоб та побарвлена біла габа ніколи не згинула; а старшини чаркувалися й наспівували щедрівку про зелений сад, у якому три тереми, а в першому ясне сонце — жовте сонце й синє небо, які мали яріти над світом вічно; та ось підвівся полковник із закрученими пишними вусами, достоту, як у господаря крайньої хати на Зрубі, й мовив скрушно: «Вставайте, панове, й готуйтеся до відступу»; він узяв з колін білої пані малого хлопчика на руки й міцно пригортав його до грудей, обціловуючи розпашіле личко; ті розпачливі поцілунки пахли терпким тютюновим димом, а біла пані стояла поруч і втирала сльози.

А далі не було нічого — навіки змеркло жовто-блакитне мево в темному проваллі непам'яті, аж одного разу із сієї пітьми проступила постать у пошарпаному військовому одязі: чужий, облисілий, безвусий чоловік стояв на порозі кімнати, а біла пані, теж чужа й марна, припадала біля нього, роздягала, роззувала, вкладала в ліжко; вони тихо перемовлялися, й до хлопчика долинали незрозумілі слова: «оточення, Жмеринка, тиф»; той чужий чоловік нескінченно довго лежав у постелі, немов мрець, а коли нарешті підвівся — водно стояв біля вікна і вглядався із-за ледь відхиленої фіранки на вулицю; біля нього хиталася тінню біла пані, обоє мовчали й чогось вичікували, в домі ніколи не світилося й було тихо-тривожно, а хлопчикові заборонялося розмовляти й плакати: весь дім наче під землю провалився, заховавшись у печеру, де панував страх.

Й нарешті незрима моторош перевтілилася в зловісні постаті в дзьобатих шапках, вони з гримотом виважили двері, ввалилися до кімнати, націлилися з наганів у хворого чоловіка й білу паню, скрутили їм назад руки й вивели — і вже ніколи більше хлопчик їх не бачив.

Він опинився на межі, за якою метушилося інше життя. Чиїсь сильні руки перевели його через ту межу в потойбіччя, усе, чим жив досі, було в нього відібрано й найменшої крихти з минулого взяти з собою не дозволено; жовто-блакитний далекий світ знищено й оплюгавлено, його замінили муштра, марші, бойові пісні, сурми, команди, матюки, й іншої реальності не існувало, а тому в

ній мусила знайтися своя приваба, задля якої варто було якнайлункіше відбивати чобітьми ритм, якнайголосніше виригувати з горла маршові приспіви, найбридкіше лаятися, якнайспритніше доносити на товаришів начальству; задля права принижувати інших, ображати, карати, знущатися таки варто було добиватися кар'єри; вона стала рушієм життя в світі, залитому червоним кольором ненависті, злоби, підступності й лицемірства; зваба вивищення була всесильною, щемко заманливою й таїла вона в собі солодке передчуття безмежної влади.

Здобувати ж кар'єру вихованцеві колонії Шполі було нестерпно важко, а все через ту прокляту мову, якої забути не зумів: завше думав, як вимовити слово по-московськи краще, ніж інші, а це не вдавалося, з його язика зривалися сміхотворні словесні покручі; питомці прозвали Шполу «хохлом», і ця прозиванка була для нього гірко образлива; хтось видумав глузливу частівку, яку з гурту виспівували йому вслід: «Ей ти, хохол, не плюй на пол, а плюй прямо в яму, йоб твою маму!» — за тим лунав регіт і свист; Шпола був близький до розпачу, та врешті знайшов лазівку з безнадійної скрути: він вчинить таке, до чого начальство ще не додумалося — найдорожчою ціною вивищиться над юрбою... Шпола заявив про це начальникові колонії, і той аж скоробився від такого ревного патріотизму: хлопець хоче прилюдно затаврувати своїх злочинних батьків, щоб таким чином заслужити довір'я у партії і народу.

* * *

Лейтенант насилу витримував пронизливий і ненависний погляд Марії й відчував цілковите безсилля перед нею — не лише тому, що не мав зброї і не міг припинити її допиту; о, як би це просто відбулося, тож йому не вперше: два постріли — і ще двох Андрусяків змів би із своєї дороги! — він відчув, що в цей мент не міг би так вчинити саме тому, що ця жінка спитала про його матір і сама стала мовби її втіленням: в обличчі Марії Шпола вловлював риси білої пані, й з провини перед нею проколювалося бажання просити прощення за зраду; за це почуття він себе ненавидів, чей ніколи не мав до людей жалю, так чому ж враз

зринула перед його очима ще одна моторошна картина й розбудила крихту каяття: була то дівчина в золочівській тюрмі — остання жертва, бо всі в'язні вже лежали покотом на цементі, а вона — божевільна, розпатлана й прекрасна — валялася біля його ніг і благала: даруй життя, візьми мене в заплату, я ще не займана, тільки не вбивай! часу для любощів у лейтенанта не було — німецькі танки вже ревіли під Золочевом, він вистрелив дівчині в груди, вона впала навзнак, а тоді згасло божевілля на її виду, і вона стала ще вродливіша; лейтенант неблимно дивився на господиню, помічаючи, як на її обличчя одночасно накладаються лики білої пані й золочівської дівчини — дві невинні його жертви втілилися в Марії, і лейтенант не мав би сили зараз її убити.

Й відступив Шпола назад, не витримавши Маріїного погляду, в якому, немов на плесі перед бурею, тіні мінялися зблисками, і він зрозумів ще й те, що господиня в цю мить не може позбутися думки, що її син, убитий біля джерельця, схожий був на лейтенанта зростом, вродою й незмірною люттю до ворогів; і яка то демонська сила кинула у вир смертельного двобою дітей однієї матері — України, який то гаспид примушував до братовбивства та христопродавства, — певне, таке думалося їй, і від цього лють в Марії ослабла, та й у Шполи пригасала ненависть перед обличчям, що поєднало в собі риси трьох жінок з різних кутків країни.

Поєдинок між Марією і лейтенантом слабнув, обидві сторони втрачали сили, а ніч щойно починалася й ділилася навпіл між батьками Василька, які в думці молилися, щоб син додому не вернувся і врятувався хоча б він один, і лейтенантом, для котрого повернення Василька було єдиним порятунком; обидві сторони стали Васильковими заручниками, й ні одна з них не могла перемогти; старосвітський годинник вибивав уже пізній час, хлопець не вертався, проте не було в батьків упевненості, що не вернеться і не потрапить у пастку, якщо вони полишать дім, — непримиренні вороги мусили співіснувати, немов звірі, загнані в клітку; лейтенант запримітив на підвіконні бутель з сивим трунком й мовив примирливо:

— Погарячились ми... Налий, хазяїн, й вип'ємо мирову, поки суд да дєло... Як не як, а у вас свято заходить.

Іван досягнув з підвіконня пляшку, набулькав сивухи в один з пугарів, що стояли на столі, підсунув офіцерові, й той, не чекаючи чаркування, жадібно випив, чмихнув, його бліді очі немов подобрішали; лейтенант повернув голову до Марії, яка вже сиділа за столом й не зводила з нього погляду, все ще, напевне, вгадуючи: цей чи не цей убив її Андрія; марні були її догадки, проте мати знала, що як не він, то інший, такий самий, відібрав у неї сина, чей червонорубашники прийшли не милувати люд, а вбивати, палити, вивозити, мордувати, складати у штабелі партизанські трупи біля сільрад і скликати селян, щоб розпізнавали вбитих — мужів, братів, синів, а тому не вірила Марія, що такий кат міг мати матір, вигодуватись її молоком, випеститись на її руках, перші кроки ступити, тримаючись за мамину спідницю, перше слово повторити за нею, вперше ручками шию обійняти, — і куди те добро, на все життя дароване, могло враз здиміти, якими вітрами розвіятись, в якій отруті розчинитися, якщо в нього була мама; лейтенант відчував, що жінка чекає відповіді на питання, й мовив, глипнувши на неї краєм ока:

— Кстаті, хазяйка, я сирота...

— Аби не безбатченко, — проказав, ніби між іншим, Іван, проте шпигонув гостя гострим позирком спідлоба.

— Ти ето об чьом? — стрепенувся лейтенант, і проколені голкою зіниці набрякли люттю — мало крізь ті дірочки не витриснулася сукровиця. — Ти про що, мужик?

— Не «тикай» мені, хлопче, я з тобою свиней не пас, — з позірним спокоєм вимовив Іван, тамуючи в душі невтримну злість. — Питаєш, що я мав на увазі? А вітцівщину, отчий поріг...

— Оп'ять двадцять п'ять! — зневажливо махнув рукою лейтенант. — Чули ми про це, вже чули... Та ви за той отчий поріг готові життя віддати й живете дико, мов австралійські аборигени, світа не знаючи. А для мене, як у тій пісні: «Расєя вольная, страна прекрасная, і всьо вокруг майо!»

Іван згірдливо глянув на офіцера й відсунув на край стола пляшку, по яку гість сягнув рукою.

— Е, ні, — сказав, — впиватися не будемо... А їсти, певне, хочеш, Олена ж не встигла тебе пригостити.

Іван досягнув з плити макітру з кутею й поставив перед лейтенантом, той зачерпнув ложкою страви, принюхався і тихо мовив:

— Кутя?..

— От бачиш, і ти згадав отчий поріг, бо ж тільки за ним раз на рік споживають цю святу їжу... Був він у тебе, а ти його загубив.

Й не доніс лейтенант ложки до рота, потримав її й опустив у макітру, а перед очима так само, як у надвечір'ї, коли наздоганяв молодицю, замерехтіли сині й жовті кольори, жовто-блакитна повінь залила весь майдан від Софійської дзвіниці, до пам'ятника гетьманові, який здибив баского коня й булавою змахнув до походу; з майдану вирушили вишикувані полки, заголосили сурми, дзвякнули мідні тарелі, загупали барабани, з краю в край прокотилися вигуки «Слава!», сніг під ногами стоптався на квашу; попереду колон на білому огирі їхав головний отаман; «Слава Петлюрі!» — залунало, загриміло й розкотилося над Києвом, а поруч з отаманом гарцював на буланому жеребці вусатий полковник, той самий, який кілька днів тому на Володимирській притискав маленького хлопчика до грудей, — тепер той хлопчик витягався на руках у білої пані, щоб іще раз побачити вояка, від котрого тягло густим тютюновим запахом, та вже зникли вони з отаманом за банями золотоверхого собору; а військо йшло і йшло, хоругви лопотіли на морозному вітрі, і врешті спорожнів майдан, і нічогісінько від того кольорового дива не залишилося; лейтенант сидів за столом, пригнічений видивом, котре й досі його не покидає, — та невже той отчий поріг, за яким святкувалося Водохреще, поставав перед ним вряди-годи лише для того, щоб докоряти за вчинену зраду?

Лейтенант різко відсунув макітру з кутею й запитав, не підводячи голови:

— А для вас, хазяїн, що є тим отчим порогом? Што оно такоє?

Хатній дух, пропахлий медом, тертим маком та волоськими горіхами, нахлинув на лейтенанта, він не міг від

нього вивільнитися й утямлював, що то властивий запах його рідної домівки, від якої в ранніх літах його відірвали, і він сам прагнув викреслити її з пам'яті, бо заважала вона йому забути вусатого полковника, білу паню, хохляцьку мову, жовто-блакитне маєво, вишикуване на Софійському майдані військо — все це не дозволяло йому вирізнитись серед безликої маси олов'яних солдатиків у будьонівках, запанувати над впокореними послухом особинами й самому сліпо підкоритися вищій чужій волі: господар крайньої хати на Зрубі, певне, ще мав якусь надію на хоча б крихітне прозріння лейтенанта, й тому розповідав про свою втечу з італійського фронту, про ті надлюдські зусилля, з якими долав далекі безмежні простори, вертаючись до рідного клаптика землі, про неомильне чуття лелеки, котрий через світові незвісті допадає врешті до свого гнізда, про те, як людина перемінюється в бездушний механізм, коли те чуття втрачає, — кожна мисляча істота мусить мати для діяльності свою власну внутрішню спонуку, а не підвладне чужій волі послушенство; лейтенант не бажав слухати напуття свого ворога — Андрусякового батька, він відгороджувався супротивом кожному його слову, яке намагалося наблизити відступника до минулого — щоб він повернув його собі як належне.

Слухаючи Івана, лейтенант Шпола в думці готував відповідь, в яку вкладалося прокляття вусатому полковникові за дошкульні прозиванки «хохол», «петлюрра» і білій пані за те, що не вчила його змалку розмовляти «пачєловєчєскі», і синьо-жовтим прапорам, які перенеслися з Софійського майдану в запрутський край, і тій ненависній мові, за яку завжди його висміювали, — ті прокляття вивергалися з душі Шполи, немов блювотина, проте всупереч його волі й вони озвучувалися мовою вусатого полковника й білої пані; та мова була настільки могутньою, що не дозволяла йому засвоїти чужу й не витруювалась жорстокістю до людей, які нею розмовляли, — пам'ять була сильнішою за бажання її позбутися.

А господар говорив про любов до отчого порога, й був цей образ ворожий лейтенантові ще й тому, що загрожував його вимріяному праву владарювати над усім, що знахо-

диться на землі, звужував завойовницьку сваволю законом власності на свої лише ворота, на свої двері, на свій дім, а до іншого світу йому зась — як злодієві й грабіжникові.

Шпола позирав на Івана, а згадувався йому петлюрівський полковник, який після поразки й тифу не подався в безпечну чужину, а вернувся до дружини й синочка, бо не міг жити без отчого порога — і що ж то за така сила, що примусила батька пожертвувати дружиною й дитиною, але ж вчинив таке, вчинив, то чому мене зневажають за відречення від нього: я ж тільки помстився людині, яка кинула мене в світ нелюбові, породила в мені почуття ненависті до вітця-матері, переповнила мою душу ворожістю й до господаря крайньої хати на Зрубі — тому я безнастанно помщаюся всім, хто любить і заради тієї любові жертвує своїми дітьми. О, якби можна було всіх тих страстотерпців знищити, тоді весь світ став би однаковим у відступництві й продажності!

Лейтенант з ледве прихованою злобою поглядав на господаря, такого схожого на вусатого полковника, на господиню з обличчям білої пані, — і враз хтось штовхнув його в груди й, видобувши із забуття найстрашніше слово, жбурнув ним в обличчя:

«Зрадник!»

* * *

Начальник колонії аж зіщулився, почувши від Шполи надмірно патріотичну заяву, він спочатку навіть не знав, як мав зреагувати, чей до подібних заходів у сирітських закладах ніхто досі ще не вдавався, і в програмах виховної роботи таких акцій не передбачалося: хлопчики-сироти й без цього ставали слухняними олов'яними солдатиками, вони швидко забули своє раннє дитинство, й про те, що є дітьми петлюрівців, білогвардійців, махновців, мало хто задумувався — їхніми батьками стали воєнруки, а єдиним для всіх, разом з воєнруками, батьком вважався Сталін, — і так має бути, і не варто розвереджувати зашнуровані в уніформу дитячі душі, бо то ще не знати, який біс з них вилабудається, якщо сироти усвідомлять своє походження.

Проте цей вихованець був надто наполегливий і небезпечний: ось розкаже комусь, що його просьби не за-

довольнили, а начальник сирітської колонії на Печерську добре знав, що донощицтво — то найдійовіша рушійна сила суспільства, і хоч сексотів після найвищого вияву пильності, зазвичай, усувають з дороги, все ж попервах усі перед ними розступаються, немов перед гоголівською тройкою, аж перехопив начальник Шполину ініціативу, змізкувавши й те, що її зможуть взяти для наслідування в інших колоніях, і цим він прославиться на всю державу: адже після першого зречення будуть змушені відрікатися всі сироти в усіх дитбудинках — й рух за таврування батьків стане всенародним... Начальник колонії навіть у думці не допускав, що хтось із хлопчиків посміє відмовитися шельмувати свій рід і цим перекреслить ризиковний почин.

Актовий зал колонії аж завмер у тривозі й цікавості: хохол Шпола стояв на сцені й затинаючись говорив таке, чого ці стіни досі ще не чули, і від його мови ставало страшно. Він зізнавався в тому, про що догадувались всі, та ніхто з вихованців вимовити такого зізнання не посмів би, та й потреби не було: сказано ж їм, що батьків вони не мали, — життя кожного розпочалося тут, у колонії, і ніхто з них іншого не знав; а цей хохол, який не вмів двох слів зліпити людською мовою, пищав тепер, що йому соромно, і той сором він хоче покрити щиросердечним каяттям: його батьки були лютими ворогами радянської влади — воювали в петлюрівських бандах, він добре пам'ятає, як його батько поруч з отаманом вигарцьовував на коні під синьо-жовтою шматою; Шпола аж передихнув від задоволення, що йому вдалося так дошкульно обізвати націоналістичний прапор, кольори якого водно мерехтіли в пам'яті дивним маєвом, і він ніяк не міг вивільнитися від солодкого щему на згадку про них... І ось знайшлося слово, яке той прапор споганило, — «шмата«! По залу пробіг смішок: хохол не знав слова «тряпка»; Шпола втямив, чому хлопці хихочуть, та російського відповідника не знайшов і повторив голосно, надриваючись: так, шмата, я не маю іншої назви для петлюрівських хоругов, а хто знає приємнішу, хай вийде і скаже; зал принишк: хитрий хохол вже почав добиратися до чужих душ... Шпола впевнено змахнув рукою, аж пригнувся начальник колонії, який з кожною

хвилиною все більше відчував, що сам потрапляє в залежність від ревнителя; так, шмата! — вже зовсім упевнено вигукнув Шпола; голос його, позбувшись тремту, гримів над залом, і нишкли в страху вихованці; так — шмата, під якою ходили й ваші батьки, тільки у вас немає сміливості признатися в цьому і проклясти їх, як проклинаю зараз я! Шпола відчув, як у нього вливається незнайома сила, виповнюються міццю м'язи, й він виростає, вивищується над масою олов'яних солдатиків — його обіймало безмежне почуття влади, він пізнавав її смак.

Й покорилися Шполі солдатики, перед ним змалів сам начальник колонії: ось він — знічений, блідий, розгублений — підводиться з крісла й, перемагаючи хрипоту, кидає вихованцям клич, наказ, примус: зізнавайтеся всі, в яких бандах служили ваші батьки, і відрікайтеся від них, як це зробив мужній патріот Шпола, та не гайтеся, виходьте на сцену, а хто цього не зробить, хай скаржиться потім на себе! Й почали несміливо вилазити на подіум злякані питомці — кожен бився в груди, кожен викопирсував з пам'яті найбрутальніші слова, кожен хотів ревніше, ніж його попередник, оплюгавити своїх родителів; згодом зал спорожнів, і перед сценою вишикувалась шерега розкаяних, і тільки один вихованець, один-однісінький, залишився в залі, на нього непорозуміло дивився начальник колонії, зазивав, спонукував, наказував, але той стояв непорушно, так само вивищившись над олов'яними солдатиками, як і Шпола: два вороги, два сини однакових батьків зчепилися у німому двобою, врешті непокірний вихованець — чорнявий, з першим пушком на губі — підійшов до сцени, увіп'явся поглядом в обличчя Шполи й вигукнув по-українськи:

«Зрадник!»

Після шабашу не стало в колонії невпокореного хлопця, й начальника звільнили з роботи за політичну недалекоглядність, а новий принизливо запобігав перед Шполою. Питомці обзивали Шполу «прєдатєлєм», і він мстив доносами за образи; його обминали, з ним не розмовляли, проте самота не пригноблювала Шполи: здолавши першу й найважчу східку до кар'єри, він терпеливо чекав винагороди. Закінчивши офіцерські курси, отримав звання лейтенанта, а тоді зажадав відповідної до заслуг посади.

І отримав її. Зважаючи на те, що лейтенант Шпола недостатньо володів російською мовою й командувати підрозділом не може, його призначили катом у Лук'янівській тюрмі. Він сумлінно виконував свої обов'язки, проте ні розстріли ворогів народу, ні золочівська розправа, ані служба в «смерші» не додали йому на погони третьої зірочки.

* * *

Іван розповідав про свою мандрівку з Італії додому, та лейтенант чув тільки глухе бубоніння, а перед очима стояв непокірний вихованець колонії, який кинув у його обличчя найобразливіше слово. Той сміливець хтозна-куди й подівся, проте реально жив на світі, й Шполі він ввижався всюди: наяву — в обличчях засуджених до страти, яких без жалю розстрілював у підвалах Лук'янівки і в камерах золочівської тюрми; після акцій він приглядався до вбитих, щоб розпізнати обличчя чорнявого хлопця з карими очима й першим пушком на губі, — шукав і не знаходив, а мусив його вбити, щоб усунути зі свого життя, щоб не приходив він до нього і в снах — коли сам, а коли з білою панею й вусатим полковником — докоряти за зраду.

Життя Шполи ставало від цього нестерпним, він жадібно розстрілював і дезертирів на фронті, сподіваючись, що від його кулі таки згине найлютіший ворог, і врешті він його знищив.

Ройовий Андрусяк кілька місяців наводив жах на лючівський, яблуницький та шешорський гарнізони, був невловимий і зникав безслідно, залишаючи після себе вбитих чекістів і спалені приміщення, і врешті Шпола зважився зробити засідку в партизанській зоні біля джерельця під Ґреготом.

Діждався. В надвечір'ї безшелесно зійшов з гори партизан, він був високий, з чорним вусом — знав Шпола, що це Андрусяк: чекісти не раз ловили його біноклями, та наближатись до партизанської зони не насмілювались, а Шпола зачаївся за валуном біля самого джуркала й зблизька приглядався до вродливого парубка, який зупинився в підніжжі гори й оглядав довкружну місцевість — певне,

вимацував для себе нову ціль, потім підійшов до джерельця і, склавши мисочкою долоні, нахилився, щоб напитися, і Шпола, як професійний зрадник, випустив у його спину чергу з автомата. Й відтоді прийшов до лейтенанта спокій — ніби він усунув останню перепону із свого шляху.

Проте аж тепер, в Андрусяковій хаті, прийшла до лейтенанта неждана догадка: а може, то був не Іванів син, а той непокірний хлопець з колонії з карими очима й чорним пушком на губі, бо чому ж відтоді настав у його душі довгоочікуваний спокій? А може, то всі ровесники на світі стали суддями Шполиного сумління, й для нього ще багато залишилося кривавої роботи?

Й подумав лейтенант, що якби повернув собі зброю — без вагання розстріляв би всю Андрусякову сім'ю разом із наймолодшим паростком, і аж тоді прийшло б до нього цілковите заспокоєння й відчуття перемоги над людьми і над самим собою. Шпола наслухав, чи не чутно надворі кроків, та ніч була тиха, тільки за вікном на узліссі поскрипували від морозу буки, й денеколи, шеберхнувши, спадав сніг з обважнілих гілок; лейтенант нарешті виборсався зі згадок і почув мову Івана: господар розповідав про те, як, повернувшись з Італії, він власноручно вивішував на коломийській ратуші прапор молодої української держави.

Й тут занурувала в душі Шполи жорстока лють на світ, який закинув його на поле крові, де він став убивцею; лейтенант згадав, як він спокійно виконував криваві акції тільки заради того, щоб вижити на червоному полі, бо ж із жовто-блакитного, на якому він виріс би зовсім іншою людиною, його вирвано живцем і викинуто, мов беззахисного голопузика, до воронячої зграї. А перед ним вряди-годи таки з'являлося синьо-жовте маєво, й він на короткі миті розчулювався в тузі — чей міг купатися в тій повені й навчитися любити; однак петлюрівські прапори згадувалися, мов сон дитинства, а ось ті, які вивішував Іван Андрусяк у Коломиї, а в Космачі його син Андрій, були вже не символами втраченої романтики, а знаком його смерті... Цієї хвилини лейтенант теж згадав, як колись на золочівській залізничній станції, з якої відходив

на схід останній ешелон, квапно витирав у траві замазані кров'ю чоботи, й розумів, що тільки за це одне йому не буде прощення від тих, які знову підняли жовто-блакитні прапори: ті, з Софійського майдану, виднілися йому, як знамена історії, котра ніколи не повернеться, як би жаль за нею не було, Андрусякова ж хоругва була символом сучасної війни, котра віщує йому єдину покару...

І тоді... Забувши, що нема при ньому зброї, Шпола підступив до Івана й процідив крізь зуби:

«Кодло бандерівське, ви будете знищені, немов гаддя, бо єсьте іншими, ніж ми — завойовники, жовтоблакитники прокляті, ви мусите згинути лише через те, що хочете воскресити минуле, та невже ви осліпли й не бачите, що наша влада вічна, ми ж вас вистріляємо, вивішаємо, щоб не заважали встановлювати новий лад, й робитимуть це не тільки москалі, а й нащадки тих безумців, які наважилися колись явити світові синьо-жовте шмаття, — твої кревняки, хазяїне, котрі збагнули марність і шкідливість ваших зусиль... Це кажу вам я — лейтенант Шпола, син петлюрівського полковника, засуджений ним до катівського ремесла, я — найлютіший ваш ворог, який за все своє життя не зумів забути хохлацької мови, і в жилах моїх ще й досі тече отруйна жовто-блакитна кров!»

Іван з Марією стояли сторопілі, а коли почули скрип хвіртки надворі й зрозуміли, що це вертається Василько, кинулися на лейтенанта, щоб його убити, поки не пізно...

Та не встиг ще Іван схопити убивцю Андрія за горло, як відчинилися двері, й на порозі став Василько — в довгополій шинелі наопашки, в руці ж тримав ремінь з кобурою. Він умить зрозумів, що вчинив, виконавши лейтенантову просьбу, ступив назад, щоб притьмом утекти з хати, та офіцер, відштовхнувши господаря, звалив хлопця на долівку, стягнув з нього шинелю, одягнув, заперезався ременем і зник; мати у відчаї заломила руки, а батько мовив скрушно:

«Що ти наробив, сину, таж він наш запеклий ворог!»

Усі троє стояли безпорадні, німі й не відали, скільки перебували в розгубленості, а тим часом червонорубашники обступали обійстя, двері зіскочили з завісів, лейтенант

Шпола з револьвером у руці вдерся до хати, його бліді очі горіли злорадством, з проколених голкою зіниць височувалася свавільна лють, він закричав:

«Полчаса даю вам на сбори! Ну, живо, живо!»

Шпола впер у груди господаря дуло револьвера й насолоджувався страхом своєї жертви, а Василько, який стояв за його спиною, враз уловив значущий позирк батька: Іван очима показував синові на двері до комори, з якої виходило віконце в зарослий ліщиною яр; Василько зрозумів батьків наказ, тихо прослизнув до комори, головою розбив шибку й протискався крізь вузький віконний отвір; лейтенант почув брязкіт скла, побіг за хлопцем, ще застав його в проймі й тричі вистрелив йому в спину...

* * *

Розвиднялося. Старосвітський годинник вибивав ранній час, й немовби за його сигналом, на східному обрії вибухли два вогненні стовпи. Іван подумав, що то загорілися крайні хати на Царині, а Марія проказала: «Сонце міниться на відлигу...» Лейтенант, уздрівши, що світає, припав до вікна й шепотів у безнадійнім розпачі:

«Ну де ж він, де ж він?»

Вогненні стовпи виростали й дивували світ небувалим двоїнням, а заметене снігами село завмерло в напруженій тиші перед боєм.

III

Василько вибіг з хати й пірнув у сумерк, що сизів від морозу перед сходом місяця; сумерк кришився на лютому холоді й липнув паморозззю до ніздрів, стягував щоки до задубілого, мов кістка, підборіддя; перед Васильком зачорнів, немов велика клітка, ліс, де зачаїлися дикі звірі, готові кинутися на нього й роздерти; він бачив колись, як дресирувальник ненажерних хижаків безстрашно входив у вольєри до тигрів та левів, і не може такого бути, щоб не боявся, проте так здавлював у собі страх, що здавався безстрашним, і звірі, тулячись до ґрат, німіли перед його

відвагою: головним було для нього не подати знаку, що боїться, й тоді страх перемінювався на хоробрість.

Василько в думці додавав собі отухи — а щось там пугукало в лісі, щось шурхотіло по насту, може, то заєць або вовк, аби лише не людина; хлопець переміг моторош і увійшов у широку порослу лісом клітку, серединою якої бігла просіка, котрою він мав би вийти до Олениної хатини, що стояла самотою на узліссі, — увійшов з твердою вірою у своє щастя і з притаєною гордістю за те, що виручає батька.

Йшов, продавлюючи чобітьми зашкарублу шарінь, й за кілька хвилин побачив, як у далині засвітився червоний пломінець, — таж то Оленина хата, ще не спить сільська повія, ще когось вичікує, і хоч Василько мав на неї велику пізьму, що пайдьошників приймає, все ж просив Бога, щоб вона завчасно не погасила світла, бо серед лісу недовго й заблудитися поночі; а пломінець чомусь витягувався вгору, нібито за лісом виростав високий будинок з подовгуватим освітленим вікном; Василько згадав біблійну оповідку про вогненний стовп, який провадив гебреїв Аравійською пустелею до обітованої землі, й подумав, що Господь і йому подає знак, аби не заблудився в пралісі; врешті за стовбурами дерев, що стояли на узліссі, немов вартові, викотилося на небо бліде кружало, і втямив Василько, що то сходить місяць.

Полегшено зітхнувши, хлопець пішов на нього; до Олениної хати було вже зовсім близько, й у душу несподівано почала пробиратися втіха, що за якусь хвилину-дві він триматиме в руках зброю.

А тоді...

Що — тоді?

Цієї миті його пройняла згадка — була вона яскрава, мов розпечений до білого шматок криці: старші гімназисти збираються у просторій руханковій залі, що окремим будиночком стоїть серед гімназійного подвір'я, вони вишиковуються в колону, щоб вирушити до приміщення театру й записатися там добровольцями в дивізію «Галичина», а Васильків брат, восьмикласник Андрій, прудко вискакує на сцену й вигукує:

«За кого ви збираєтеся проливати кров, хіба не чули, що вже воюють наші партизани з тими самими швабами, яким ви спонамірилися присягати?» — «А ми створимо регулярну українську армію, яка очолить партизанщину», — відповіли йому добровольці, й Андрій спересердя аж сорочку розірвав на грудях, збагнувши блуд своїх побратимів, які прирівнювали галицьке есесівське формування до січового стрілецтва: «Та зрозумійте нарешті, що німаки вас вишколять, кинуть проти партизанів, і проллється братня кров!» — «А ми тоді з'єднаємося з партизанами й разом вдаримо на окупантів — німецьких чи московських!» — відказали загарливці, й вимовив Андрій з погордою: «Ідіть, служіть ворогові, а я нині, чуєте — нині вступаю до УПА!» Він зійшов із подіуму, пройшов серединою зали, й розступилися перед ним товариші, вийшов на подвір'я, де хилитався натовп дівчат, професорів і молодших гімназистів, очікуючи вимаршу колони добровольців: уздрівши старшого пластуна Андрія Андрусяка, котрий покидав бойове товариство, натовп занімів з подиву, хтось вигукнув йому вслід «боягуз!»; Андрій на те уваги не звертав, а малий Василько, учень другої гімназіальної, вибіг з актової зали слідом за Андрієм, вчепився братові за рукав і заблагав: «Візьми й мене з собою в партизани!», Андрій погладив Василька по голові й мовив поблажливо: «Тобі для цього ще не одну кулешку треба з'їсти»; хлопчикові бризнули сльози з очей, й тоді потішив його брат: «Ти знайдеш мене в Чорному лісі за три роки»; три роки вже минуло, Андрій загинув — до кого ж тепер податися Василькові? — та враз оживає в серці хлопчика надія: ось зараз, за хвилину, він забере в Олени трофейну зброю й піде з нею до сотні Чарноти, що розташувалася десь на Лазах, і відімстить за брата...

Ішов невтоптаною стежкою до Олениної хати, а в голові роїлися мрії: не тільки за брата — за всю Україну відімстить, він стане сміливим, дужим і поведе...

Поведе?.. А чому б і ні, чей найславетніші проводатирі були також колись дітьми, юнаками, а Василько вже не маленький, три роки минуло відтоді, як Андрій пішов на війну, — й ось з'явився перед Васильком вогненний

стовп, який покаже шлях з неволі до свободи, це ж Господній знак: сковане морозом місячне сяйво, не маючи моці розсіятися по небу, спадає закривавленим рушником до обрію й віддаляється, кличе, веде, — і я, немов Ісус Навин, піду по сліду вогненного стовпа, кину поклик, й рушать за мною сотні, тисячі, бо я прагну волі, і від мого невтримного бажання впадуть єрихонські мури!

Солодко було так мріяти Василькові, а в його душу заглядали захоплені очі однокласниці Ліди, яку він потаємно кохав, і вона мовить найзаповітніше: «Ти станеш моїм лицарем, і я піду з тобою на край світу, мій любий!» — а ліс залишився вже позаду, й перед Васильком постала Оленина хатка з освітленим віконцем: чи то каганець блимав, чи впало на шибку бліде полум'я місяця...

Василько обережно підійшов до матового від паморозі вікна й крізь нього побачив силует жінки, яка однією рукою сперлася на припічок, а другою, пучками, підтягувала ґнотик у каганці, що ледве блимав; ґніт спалахнув блідим світелком, й на шибці, мов на екрані, вирисувалась тінь жіночого профілю; Василько залюбувався чіткою лінією високого чола, гострого носика й розхилених губ — було щось цнотливо-дівоче в постаті жінки, що завмерла в осамотненості, ніби ждала й діждатися не могла гостя на Святу Вечерю.

А гість стояв під вікном, боячись стукотом пальців об шибку сполохати зажуру Олени, якій Бог дав звабу, а долі пошкодував, і вона щоденно вечорами марно жде свого князя, який не вислизатиме, мов злодій, перед світанком з хати, вдосталь натішившись нею, а залишиться назавше в домі й стане з гостя господарем; не з'являвся до Олени князь, приходили до неї тільки зголоджені самці, з якими вона розганяла самотність і розігнати не могла.

Йорданський Святвечір святкувала Олена сама, напевне, й куті не наготувала, бо для кого; непроханого гостя сполохали партизанські постріли, і до її зажури додалася ще й тривога з причини залишеної офіцером амуніції — і що вона має з нею робити, а викине, якщо військовий не повернеться, в яр, потім загасить каганець, ляже на постіль у святковій одежі й підніметься аж тоді, коли пе-

ред досвітком з боку Пилипівки долине святковий гомін хресного ходу, взує червоні чобітки, одягне дубленого кожушка, голову пов'яже шальовою хусткою й подасться через Лави до Березівки, над якою вже стоїть просяклий буряковим соком льодяний хрест, а коли священик почне освячувати воду в ополонці, Олена стане осторонь, бо ні між молодицями, ні між дівчатами немає для неї місця, і там, найкраща серед жінок, чекатиме самотою, як і кожного Водохреща, на свого князя.

Жаль стискав Василькове серде, коли дивився крізь віконце на печальну Олену: гірко йому було, що таку вродливицю називали в селі лярвою, та й він сам у думці тримав для неї цю саму образу; ну а як інакше мала жити красуня, якій доля не послала судженого; тепер Василько розумів її й по-дорослому виправдовував; цієї миті він дивно відчув несподівану дорослість, а в душі блякнув образ білявої Ліди, який завжди теплився в ньому, — його навально витісняв точений профіль Олени й солодко вміщувався в серці; такого почуття Василько ще не зазнавав і боявся, що якоїсь миті може його втратити; тремтячі пальці самі забарабанили в шибку, жіноча тінь прудко майнула до сіней, скрипнули двері, й на порозі засяяло до місяця найпрекрасніше, яке коли-небудь бачив у житті, жіноче обличчя; Олена навіть не здивувалася, впізнавши Андрусякового Василя, проте таки впевнилася питанням:

«Тебе послали за зброєю?» — «Так», — прошелестіло єдине слово на зшерхлих губах хлопця, жінка чомусь виправдовувалася: «Я не кликала, хтось його намовив прийти, знаючи... й він почав притьмом роздягатися, а тут заторохтіло в лісі, й чкурнув герой, тільки я його й бачила... А ти заходь до хати й візьмеш, якщо послали...» Вона взяла Василька за руку, затягла досередини, пригорнула до себе, гаряче дихнула йому в обличчя й прошепотіла: «Нарешті Бог послав мені... будеш моїм йорданським князем, Васильку», — і дмухнула на каганець.

«Я не споганю тебе, хлопчику, а ти мене очистиш, — шепотіла Олена йому до вуха й розігрівала поцілунками задубілі від морозу щоки, — ти не встидайся, ти вже ве-

ликий, а жінки, певне, ще й не знав... то мусиш знати, мусиш уміти, бо в житті ніхто без цього не обходиться, і тільки так стають дорослими... ти хочеш стати дорослим, правда?.. хочеш, бо ж для дитинства сьогодні немає місця в світі...»

Вона роздягала його, сама скидала зі себе святкову вберю й ні на мить не відпускала від себе хлопця, а він млів і задихався від незнаного досі бажання; жіночі груди обпікали його тіло, все довкола було пекельно гаряче, холодна постіль не могла згасити вогню й тліла від горячі; Василька проковтнуло пухнасте лоно, він утопився в ньому, пізнавав незвідане, насолоджувався і врешті зімлів від шаленої розкоші; тоді Олена приспала його, мов дитину, а перед світанком він прокинувся, відчувши в собі тугу чоловічу міць: Василь палко пригорнув до себе жінку і ще раз взяв її, а тоді Олена втямила, що нарешті прийшов до неї князь. Вона оповивала його міцними стегнами й не відпускала навіть тоді, коли він ув'явав; силу хлопець мав потужну й довго володів жінкою, а ніч стрілою пролітала над ними, і як уже місяць сповз з неба, а надворі засіріло, Олена відсунулась від Василя, пестила його тіло теплими долонями й шепотіла:

«Був у мене князь, перший раз був у мене князь, а я перша в тебе княгиня, і ти не соромся, що нині став мужем... ми обоє назавше затямимо — ти своє, а я своє свято... я ніколи ще не була щасливою, Васильку, аж нині, а ти колись потім зрозумієш свою ранню радість... дякую тобі, Господи, за цей гріх... А тепер іди, Василю, бери той обладунок і думай, що маєш з ним зробити. Йди, йди, вже йди, а я подамся на Березівку — там нині освятиться грішний світ...»

* * *

Не пам'ятав Василь, як вийшов з хати: чи попрощався з Оленою, по-дорослому поцілувавши її в щоку, чи вислизнув тихенько, як усі любаси, — отямився вже на дорозі й там зупинився; був одягнутий в шинелю й заперезаний ременем з кобурою; почуття встиду не діймало його, навпаки — відчув у собі незнану досі впевненість й тужаву

зрілість, тіло сповнювала горда спустошеність і владність над своїм власним життям та помислами; Олена відкрила для нього найсокровеннішу таємницю — й постав світ перед хлопцем звичайний, тому що пізнаний, проте незмірно цікавий, і від сьогодні Василь буде входити в нього, проникати, як володар і умілець: був він безмежно вдячний Олені за пізнання добра і зла.

Добро щойно явилося йому, а зло починалося: Василь мусив зважитися на єдиний рішенець, а знайти його неймовірно важко, й тому він не рухався з місця, начебто не міг без Олени зробити першого кроку; знав, що вже не вернеться до неї й поради — що ж йому робити зі зброєю — не прийме; залишилася для Василя тільки щедро дарована Оленою радість, яка навіки зайде в минуле однією лише згадкою, яку треба берегти, щоб постійно утверджуватися в своїй самостійності; розумів Василь і те, що нині він несподівано для себе переступив межу між дитинством і зрілістю, й тому лягає на нього тяжкий обов'язок покладення початку власного чину.

А що то буде: нові оцінки в табелі чи, може, цікава мандрівка, нове рішення у виборі професії, нові прочитані книги, несподіване відкриття секретів математичних формул, сміливе освідчення в коханні білявій Лідусі чи найсміливіший крок, гідний мужа?

Та чомусь стояв, чомусь не міг зрушитися з місця: ще не відпускала його від себе Олена, ніби примушувала тепер мужніти не в ліжку, а у військовому одязі, який зобов'язував до рішучої дії; і врешті тихо скрипнули двері, зі східок порога зійшла жіноча постать у довгополому кожушку, майнула стежкою на Лази, і аж тоді отримав Василь дозвіл від Олени мислити й діяти самочинно; постать зникла за горбом, зникла назавше з його життя, й залишилося після неї в душі лише почуття вдячності; а тоді з-над Березівки, що відділяла Лази від Пилипівки, долинув церковний спів.

Гомін хресного ходу проникав крізь розріджене на морозі повітря: виразно чувся молитовний спів священика, лунко звучав злагоджений хор стражденних, які вийшли під замерзле небо якнайближче до Бога з благанням до-

помогти вистояти в грядущому дні, який ось-ось проколеться з передсвітанкового сутінку й осінить поле кривавої битви: «Во Йордані крещающегося Христа просимо, яко глас тебе, Сина, іменуя і дух у виді голубині ізвіствоваше: явися, Христе-Боже, і мир провіщай!»

І стоїть десь там, біля червоного льодяного хреста, печальна Олена, стоїть неосамотнена — поруч зі своїм князем, якого Бог послав їй сеї ночі й залишив його назавше при ній; «Величаєм тя, Христа, нас нині ради плотію крестившегося од Йоана у водах йорданських...» — самозабутньо вимовляє слова молитви Олена, а хор лементує над зачаєним перед боєм світом: «Пресвятая Богородице, спаси нас! На тебе, Діво Маріє, ми уповаєм, не прогнівися на нас, не пом'яни беззаконь наших, а ізбав нас од ворогів, бо ти єси над нами, а ми люди твої й ім'я твоє призиваємо!»

Настирливо лунало урочисте моління над заціпенілою від тривоги землею — сповнене надії на очищення світу від зла та скверни; надія перемагала страх, і вселяв у Василя церковний спів нездоланну готовність. Він зрушився з місця, а далі щораз приквaплював крок, йшов поміж завмерлими хатами дорогою по Зрубі, лісова кліть відступила у темряву й більше не лякала, й зупинився Василь аж тоді, коли в далині заблимало світло вітцівської хати.

* * *

І не зміг іти далі Василько, він знову відчув біля себе присутність батька, який заборонив йому вертатися додому, а що робити — не порадив; нічого не радив батько й тепер, Василь сам мусив вибирати рішенець.

Їх було два... Один заводив хлопця до хати, відчиняв перед ним навстіж двері, рука виймала з кобури револьвера, і скільки куль було в магазині, стільки їх увіп'ялося в груди ворогові, а тоді батьки й син покидали домівку, щоб через Солтисову гору добратися заметами до Лазів, де ще звечора залягли партизани. Виходячи з хати, Василь глянув на лейтенанта, який лежав горілиць на долівці і, стікаючи кров'ю, говорив Васильковою мовою так чисто й добірно, ніби сам у Сакатурі народився: «Ти даремно

зробив це, бо ж не знаєш, кого вбив, а я однієї з тобою крові, й наші батьки виходили колись на поле битви з іншими прапорами, ніж цей, під яким прийшов до вас я, ти навіть нічого не спитав мене, надто вже поквапився, хлопче...»

Й розкинувся перед очима Василя зарінок над Пістинькою під Космачем, і все тепер відбувалося достоту так, як розповідав сотенний Чарнота Іванові Андрусякові після славного бою, в якому вперше відзначився Андрій... Енкаведистське з'єднання було замануто в глибокий каньйон, Андрій зірвав динамітом міст у верхній течії ріки, що спадала з прямовисних скель, а другий міст, внизу, який виводив з улоговини на Шешори, підірвав сам Чарнота, і з'єднання опинилося в пастці, немов монголи в Тухольській долині; партизани оточили червонорубашників з усіх боків і розстрілювали їх перехресним вогнем з кулеметів — ніхто в каньйоні не мав залишитися живим, — а тоді відокремився гурт обложених, посланець з білим прапором у руці підійшов до скель, з яких спадала ріка, кулемети на вершинах замовкли, й заволав посланець: «Ми переходимо до вас, ми довго чекали такої нагоди, і серед нас є українці, чеченці, узбеки!» Й повернули вони зброю на колишніх своїх... Так було, говорив Чарнота, так було не раз, і треба знати, що багато серед них є зневолених...

Таке видиво явилося Василеві, й він не наважувався увірватися до хати, щоб убити офіцера; стояв на дорозі перед своїм обійстям, а на сході вже зачервоніло небо, й треба було негайно щось вирішувати, поки не настала днина... І тієї миті другий рішенець закрався до свідомості Василя, і став він знову дитиною, яка повірила лейтенантові: ось принесе зброю, й офіцер вимаже зі списку приречених на вивіз прізвище батька, і вже заходив Василько до хати, розперізувався, подавав лейтенантові ремінь з кобурою, скидав шинелю й запобігливо на планшетку показував, щоб офіцер виконав обіцянку; мерзко було хлопцеві це робити, але ж тільки так можна врятуватися від вивозу в Сибір; офіцерові очі зловісно блиснули, й він зареготав: «А що, пацан, купився? Таж то я вмисне калічив мову на твій лад, щоб приподобатися... А тепер збирайтеся, код-

ло бандерівське, даю вам півгодини часу!» Він цілився з револьвера в батька, мати з німим докором дивилася на сина; потім офіцер навів дуло на Василька, й тоді побачив хлопець, що то не лейтенант, а старший брат: Андрій з погордою дивився на Василя і врешті виплюнув крізь зціплені губи: «Мерзотник! Хлюст! А ти не подумав, що, може, він стріляв у мене під Ґреготом?»

Василь стояв посеред дороги незрушно, а на сході набрякала густа червінь, ніби ось-ось мав статися вибух... Й промайнули в пам'яті хлопця бадьорі мрії, якими він переповнювався, допадаючи звечора до вогненного стовпа, що червоним рушником спадав з тарелі місяця на обрій, — був тоді Василько готовий прийняти геройську смерть або перемогти, був готовий повести за собою людей на битву, — і стали всі ці мрії враз марними, і сам він змізернів у власних очах; а з-над Березівки, де вже стих гомін хресного ходу, долинули слова Олени: «Думай добре, Васильку, що маєш зробити з тим обладунком, ти ж уже не дитина, ти дорослий, чому тобі так тяжко зважитись?» — й Василькові було недалеко до плачу: чому ж ти, Господи, поставив переді мною такий тяжкий вибір, як я маю врятувати батьків і себе, що повинен вчинити, щоб не схибити, адже у моїх руках життя батька, матері, моє і того лейтенанта, про якого я не знаю, хто він?

* * *

Й вибухнув тоді на сході вогненний стовп, був він такий самий, як у надвечір'ї під диском місяця, тільки тоді виносив він на собі холодне світило, а тут далеке сонце сповіщало про свою неминучу з'яву; воно мусило перемогти лютий мороз і набирало стільки жаги, що не вміщало її в собі, тож розділилося враз, подвоїлося: на другому краю східного небосхилу вибухнув у синю крицю ще один вогненний стовп — два сонця сходило над поблідлою від моторошного чекання землею, два сонця для двох земних сил, і одне з них, облудне, меркло, правдиве ж розгорялося й було достоту таке, як описано в Біблії: над храминою палав огонь перед очима всього Ізраїля у всіх його мандрівках, і вів огненний стовп людей з неволі до обітованої

землі; було вогненне видиво знаменним сигналом для Василя — від надвечір'я до світанку й на всі прийдешні дні його життя; він гаряче помолився, дякуючи Богові, що подав йому знак до виступу на священну війну.

Василь вдивлявся в Солтисову гору, пильно вдивлявся, бо уздрів, як на сніговій габі заворушився бджолиний рій, і зрозумів, що то партизани, може, й сотня Чарноти; ступив крок, щоб іти до них, та завагався, бо залишав у рідному домі осиротілих батьків... А тоді згадав однокласницю Ліду — ніби наяву побачив її — і чекав її повеління. Дівчина суворо приглядалася до хлопця, може, хотіла впевнитися, що після цієї ночі він і надалі залишиться її вірним лицарем, а коли побачила змужнілий вигляд Василя й рішучість у його втомлених очах, сказала:

«Моїм обранцем може стати тільки воїн, то стань ним, і я піду за тобою на край світу...»

Перемагаючи вагання, побрів Василь заметами навскоси в яр, щоб з нього вибратися на Солтисову гору й стати в один ряд з партизанами. Й тоді кришталеве повітря, щойно пронизуване розпачливим водохресним молінням, сповнилось ураз могутнім хоралом побідної повстанської пісні, яку співали колись у пластунських походах:

Ми українські партизани,
Не знаєм, що таке є страх,
Родина наша — обрізани,
А хата в лісі, у ярах!
Вже грають сурми, близько воля...

— і грали сурми в небесах, а на землі гриміли барабани — весь світ піднімався до бою, й Василь готовий був перемогти у ньому або покласти голову за мить свободи.

* * *

А коли вогненні стовпи досягали зеніту й витягнули за собою з потойбіччя червоні кружала сонць, на Солтисовій горі первим гласом зататакав кулемет, йому глухою терцією відповіло торохтіння з Царини, й злетів з гори бджолиний рій у наступ на село.

На постріли вийшли з хати Іван, Марія й офіцер, вони з подивом спостерігали, як два сонця на небосхилі готуються до двобою; з Царини рушили вперед з автоматами напереваги червонорубашники, а з Солтисового белебня густими розстрільними сходили партизани; дві ворожі лінії стрімко наближалися до Андрусякового обійстя, а на подвір'ї стояли три постаті, освітлені двома вогненними стовпами, і один з них, міражний, чорнів, ніби на нього падала тінь обеліска.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

КОСМАЦЬКИЙ ҐЕРДАН

Реквієм

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Найсміливіші копачі від самого ранку розколупували ломами бетон, яким колись було залито криницю перед будинком яблунівського НКВД, що стояв понурим двоповерховим ґмахом, заступленим від дороги кущами бузинового дикоросля й рахітичними тополями; будинок, критий чорною бляхою, з незаскленними віконними рамами глупо вдивлявся на залюднене подвір'я й затолочені схили, що спадали від дороги до Лючки; люди, сповіщені з уст в уста, несподівано осміліли й прийшли дивитися на розкопки потаємних захоронень, про які досі говорили тільки пошепки або й зовсім не згадували, минаючи зловісне обійстя, якого ніхто не хотів заселювати після того, як Яблунів перестав бути районним центром; людей назбиралося тисячі, море голів хилиталося на коломийському, березівському й космацькому напрямках; натовп шемрав і вслухався в гупання ломів, якими сміливці вже добувалися до третьої цямрини, а хтось та попереджував, що тих цямрин вісім і дно заміноване.

День стояв паркий, липневий, над завмерлим Яблуновом повис сопух прілої мерви й трупного гіркого тліну; в глибині подвір'я та в здичавілому саду зяяли глибокі ями й горбатіли бруствери жовтої з пасмугами чорного перегною глини; на дошках під стіною мертвого ґмаху біліли людські кості й шкірилися черепи, розколені сокирами, а з деяких стирчали цвяхи й залізні штирі; за ними мерехтіли сотні свічок, поставлених за упокій погиблих, і все подвір'я й баня темно-синього неба над ним були як величезний моторошний морг, заповнений спечаленими людьми, які

прийшли розпізнавати за рештками одежі замордованих родичів; уже всі могильники було розкопано, зосталась тільки криниця посеред подвір'я, в яку заглиблювалися копачі.

Люду густішало, люд напирав до нори, не боячись вибуху мін, — там, на дні криниці, спочивали останки вкинутих колись живцем в'язнів; стукотіли ломи, шурхотіли лопати, вгризаючись у глиб, копачі вже досягали четвертої цямрини і їхніх голів давно не було видно; біля чорного криничного кружала стояли два чоловіки — високий сивоголовий і низький лисий, вони перемовлялися незнайомою мовою; поруч із ними завмерли в очікуванні знаний у Яблунові письменник Мирон Шинкарук та його товариш професор Йосафат Юлинин — обидва приїхали зі Львова; а славну писанкарку з Космача Ганну Палійчучку ніхто не міг спинити, коли вона проштовхувалася крізь юрбу до криниці; за нею прослизли Пилип та Юрко Гулейчуки, котрі недавно повернулися з Сибіру: одного вивезли за те, що був багатий, а другого — що хотів розбагатіти, заздрячи братовому маєтку, — тепер, обидва зрівняні, жили в розділеній колешні, що залишилася від Пилипової ґражди на Завоєлах; Пилип тягнув за руку Юрка, а той чомусь опирався; завислу над містечком густу патоку прілого сопуху проколював стукіт ломів; заціпенілий в очікуванні найстрашнішої новини натовп ждав.

Копачам укинули до криниці воловоди, щоб обв'язалися, бо проникали вони глибше й глибше в землю, стукіт глухнув, а далі й зовсім стих, і враз примарилося Ганні Палійчучці, що весь цей нарід зійшовся не на місце бузувірського злочину, а до космацької церкви на престольний празник, й вона повинна запросити на обід шановного письменника і його товариша, які колись, ще студентами, заночовували в неї під час мандрівки в гори; гей, та напевне Шинкарук уже все те, що тоді побачив, списав, а може, й книжку захопив зі собою...

«Пане Шинкарук, — шепнула до вуха Миронові — вже-м не сподівалася вас уздріти: казали космацькі вчителі, що так високо пішли-сьте вгору, аж вас не видно».

«Надто далеко від землі ніхто відірватися не може», — усміхнувся Мирон, пильно приглянувшись до писанкарки.

На її обличчі крізь сітку зморшок пробивалася колишня врода — була Палійчучка чи не найгарнішою молодицею в селі, проте жила самотою і скритно гріховодила, а студентам, які ще в серпні сорок шостого прийшли проситися до неї на ніч, мовила лукаво: «То чого вас аж два, одного прийняла б на довше, а так переночуєте в стодолі на сіні... але якби котромусь дуже закортіло, то най поночі сам прийде»; ні один не прийшов у гарячу постіль до писанкарки: Йосафат відразу міцно заснув, а Мирон промучився в невтримній хіті до ранку; перед полуднем Ганна покликала хлопців до сніданку й по черзі придивлялася кожному в обличчя, ніби вибирала одного для себе, і врешті вимовила: «Ви б, Мироне, ліпше мені пасували», — і не раз потім каявся Шинкарук, що побоявся тоді зазнати першої втіхи, чей на ту пору жінки ще не знав; тепер дивився на відцвілу молодицю й, на диво собі самому, відчув до неї потяг.

«Трохи постаріли-сьте, пане Мироне, — зітхнула Палійчучка, і її обличчя осунулося підківками до блідих уст; зрадлива хіть, яка колись не дала Миронові заснути в стодолі, вмить погасла, а Ганна, геть-чисто забувши, що то нині за днина, запрошувала Шинкарука гейби на празнешний обід: — Підете зі мною, попоїсте, а потім побудете трохи в горах на свіжому люфті, хату маю велику, ще-м добудувала дві кімнати, і чисто в мене та й прибрано — най сховається коломийський музей перед моїми світлицями! — Жінка врешті перестала нахвалятися і вже доправлялася: — Таки підете до мене, Мироне, та й вже! І тих панів, то, певне, заграничні, беріть зі собою».

«А ви хіба не впізнали, Анно, — цього, що стоїть біля мене, мали б пам'ятати: то пан Орест Потурай — „Ворон"...»

«Падоньку — окружний провідник СБ! А як він тут зацвів і звідки його знаєте?»

«Світ тісний, Анно: приїхав Потурай погостювати в рідному краю, бо вже можна, й голландського генерала, який за війни тут побував, прихопив зі собою... Та ви і його, Едварда Ґоттеґема, певне, колись бачили...»

Та пропало враз празнешне свято для Ганни — почувся глухий покрик з криниці:

«Тягніть!»

Й стало так тихо довкруж, що чутно було, як, втираючись об верхню цямрину, шурхотять воловоди, що за них взялися обидва Гулейчуки. Натовп завмер, а найцікавіші, які оточили колом яму, прикипіли очима до отвору, і врешті виринули нагору два білі кістяки, зв'язані докупи іржавим колючим дротом, — люд зойкнув, бо ніхто такого не сподівався зріти: на бруствер лягли останки двох осіб, які ніби зрослися; голова меншого скелета була повернена до ребер більшого, дрібні руки, мабуть, дівочі, оповили чоловічий тулуб — так вони, певне, зустріли колись хвилину смерті.

Чужинці й Мирон із Йосафатом стояли закам'янілі, бо таку жорстокість важко було осмислити; Юрко Гулейчук опустив шнура, нахилився над кістяками й різко відступив назад, він був переляканий і блідий, Пилип помітив збентеження брата, прошив його підозріливим поглядом й буркнув: «Чого ти?..»; тої миті підбігла Ганна й зняла з шийного хребця меншого кістяка оздобу, схожу на прогнилу вишивану гарасівку, піднесла до очей, розпачливо скрикнула і тут же змовкла, поглядалася, чи люди не почули її зойку, — ніхто не звернув уваги, тільки Юрко Гулейчук скрадливо схопив Ганну за зап'ястя, щоб відібрати знахідку; жінка не зрозуміла, для чого це йому, та по перестрашених Юркових очах збагнула, що багато важить вона для нього, притиснула кулак із затиснутою оздобою до грудей, і ніхто не міг би розтулити її пальців; Юрко відступив, а Пилип ще довго виймав з криниці людські останки, вряди-годи спідлоба позираючи на брата, який позадкував і сховався за Мироновою спиною, й у міжчассі лягали на Пилипове обличчя тіні подиву, збентеження й несамовитої підозри... Врешті витягли й копачів із криничної ями, і один з них сказав до народу:

«Роботу скінчено. Розходьтеся, люди добрі. До Страшного суду...»

Та люд ще довго стояв, справляючи мовчазний парастас над жертвами злочинців; нарешті Ганна очуняла, винувато поглянула на своїх знайомих, немов була винна в цьому горі, та враз заметушилася біля них: однією рукою, бо

друга заклякла на грудях, загортала Мирона, Йосафата, Ореста Потурая й голландського генерала, наче вони давно погодилися піти до неї на обід чи радше на поминки, торкнулася ліктем до Пилипа, а на Юркове пропите аж синє обличчя й не глянула й примовляла примирено:

«Та й що робити?.. Що робити?»

На автобус, який приходив із Коломиї до Яблунова понад вечір, а потім заночовував у Космачі, не чекали й подалися шутрованим путівцем, переходячи через мости над бурхливим Рушором, що звивався вужем між підніжжям горбів, допадаючи до Лючки й раз у раз перетинаючи космацьку дорогу, а попереду виростали з бескеть все вищі й вищі гори, затягнуті сизим мевом.

Затиснувши в кулаці крихту пам'яті, йде Ганна попереду, щоб ніхто не бачив у її оці сльози, вряди-годи впівголови оглядається, чи не полишила задалеко гостей, краєм ока схоплює постать Пилипа Гулейчука, за яким плентається згорблений Юрко: та най і вони заходять до неї на обід і допасовуються до високих гостей; ходи, ходи, Пилипе, посидь у моїх хоромах і пошкодуй, що багатство запопадаючи, втратив колись космацьку красуню, забравши для себе тільки й того, що її дівоцтво; за Гулейчуками, Мироном та Йосафатом останніми йдуть Потурай з генералом, — й чомусь вони враз зупинилися перед стежкою, що повернула ліворуч до урочища Лебедин, затягнувши зі собою далеко поміж гори простору галявину, яка ніби розсунула їх, розставивши по боках Гнилицю, Клифу, Кормитуру й Медвежу, і відмежувалася від Яблунова й Космача двома сусідніми мостами через Рушір.

«Тут це було, тут!» — вигукнув Орест Потурай і замахав руками до товариства, та його не почули, а може, й не хотіли зупинятися, бо дорога вже виводила на перевал Рунок, за яким — Космач.

Й подалися за супутниками Орест із генералом, і дивно їм було впиватися благословенним спокоєм гір на місці колишнього пекла й розпізнавати звірині стежки, якими колись ходили, повзли, наступали, ховалися — не заросли ті стежки й донині, й переяри не замулились, схили не осунулись і верхи не змаліли — ніщо не змінилося в кос-

мацьких горах, та й містки на Рушорі залишилися такими, як були колись, наче ніхто ніколи їх і не руйнував.

Тремтка синява переливалася через верхи на діл і всмоктувалася в очі подорожнім, довкола дзвеніла розімліла на сонці тиша, обабіч дороги стелилися розквітлі святоіванські трави барвистими килимами, і згасала в душах яблунівська моторош, залишаючись далеко позаду, наче гості й не зріли її нині увіч, не ціпеніли від жаху й кривди над чорним отвором криниці, — позісталася вона в незвістях, западаючи щораз то в глибші пласти минувшини; життя незборимо запанувало над смертю, і Ганна Палійчучка, не відриваючи від грудей цупко затиснутого кулака, щоб, крий Боже, не просякла крізь пальці страшна таємниця, котра належала тільки їй, вихоплювалась весь час уперед, боячись розпитувань; вона картала себе за свій крик над криницею — хтось таки почув, і тепер людської цікавості ніщо не зупинить, а може, й не завважили, може, забули, й Ганна почала відчувати, як гасне в її серці туск — так гине й час, а втім, навіть свіжий біль минає, як тільки мерця вкладуть у домовину, бо тоді смерть стає продовженням вічного плину життя...

А Мирон з Йосафатом, які того пекла не бачили, вже вийшли слідом за Ганною на Рунок і аж осліпли від знайомого видива: внизу запалася між горами зелена чаша, ніби днище висохлого моря, і розкинулося з краю в край западини червонодахе величне село із срібними банями церкви посередині; чашу довкруж обступили брусторівські та березівські схили, а за ними на обрії, під самим небом, вивищився, заслоняючи таємниче гірське безлюддя, камінний Ґрегіт, порослий вутлою смеречиною — й до нього прикипіли очима Мирон та Йосафат, марно дошукуючись на його схилах місцини, де був глибокий потаємний грот, в якому вони колись, вертаючись із Жаб'я, заховалися від граду й запізналися там з маною смерті та явою найвищої любові.

«А подивіться, ви лишень подивіться, — втішно заговорила Ганна до своїх гостей, зупинившись на перевалі, — бачите церкву, а вище від неї на горбі хата під черепицею — то моя!»

І вже аж підтюпцем подалися гості за Ганною долі з Рунка, і вже Ганна веде їх стежкою попри церкву на белебень, вже відмикає двері, шанобливо впускає до хати гостей і Пилипа з Юрком теж запрошує; хатня прохолода пахне свіжою вовною і чебрецем; і навіщо тій Ганні, думає Пилип, такі пишні світлиці, гори вишиваних подушок, килими й ліжники, піраміди писанок, різьблені трійці на полицях і вибивані тарелі на стінах — що вона тут діє днями й ночами: ходить по кімнатах, співає, любується достатком чи плаче, осамотнена, в холодній постелі; Ганна відходить до покуття, розтуляє кулак, розглядає знайдену оздобу, витирає її від спузи, довго пучками витирає, аж поки вона не засвічується кольоровими пацьорками, потім вішає на цвяшок під образа́ми, і Мирон, який не спускає з Ганни ока, бачить під образом Страстей Господніх нашитий на притлілу гарасівку широкий вуставний ґердан.

Мирон допитливо придивляється до Ганни і врешті зважується спитати:

«Що це означає, Анно? Чому ви так...»

«Мовчіть, пане Мироне, не питайте більше ніколи».

Шинкарук стоїть перед іконостасом й не може відірвати очей від потьмянілого ґердана; гості несміливо всідаються на лавицях, Ганна застеляє стіл вишиваною скатертиною і вже починає метушитися: забігає до кухні, стіл заставляє пахучими наїдками, ніби й справді гостей чекала, а в Ганни всього вдосталь — за її вишивками, ґерданами та писанками звідусіль приходять покупці; Пилип з Юрком переступають з ноги на ногу біля порога, мов бідні родичі; Ганна запрошує гостей до столу, ставить гранчасту бутлю із сивухою, а Мирон і далі стоїть перед божницею й не відводить погляду від ґердана, він про щось натужно думає й никне в душі від неймовірної здогадки.

Ганна ніяк не могла допроситися Мирона, щоб той сів за стіл, він, зрештою, й не чув її запросин: здогадка, що прийшла до нього, коли споглядав ґердан, була неймовірною, проте Мирон не мав ні крихти сумніву в її справдешності, й Ганна відчувала, що він зараз запитає таке, на що вона муситиме відповісти ствердно або ж заперечно, але і в одному, і в другому випадку доконче відкриється таємниця, яка має належати тільки їй; Ганна підійшла до

Мирона, взяла його за лікоть і майже силою посадила за стіл поруч із Йосафатом навпроти генерала й Потурая.

З чужинцями Мирон і Йосафат запізналися в поїзді: зайшли в купе перед самим відходом й застали там двох пасажирів, які завчасно зайняли місця; незнайомці відповіли на привітання й далі вели перервану на мить балачку; розмовляли вони незрозумілою мовою, яка нагадувала німецьку. Один із них був статечний, худорлявий і підтягнутий, під час розмови його хрящуватий борлак рухався, натужно випомповуючи з горлянки скупі слова; мова його була карбована, й подумав Мирон, що цей сивий джентльмен із запалими щоками й випнутим підборіддям мусив бути колись військовим; його ж співрозмовник мав трикутне обличчя, пригнічене блискучим кружалом лисини, обрамленої кочільцем дбайливо розчесаних волосин, — високе чоло й лисина м'яли своєю вагою зморщені уста й видавлювали з них плинні потоки слів, якими він заливав свого співрозмовника, й тому залишалося хіба що згідливо похитувати головою.

Мирон і Йосафат, не зобов'язані до подорожнього знайомства, оскільки мови сусідів не знали, вели далі бесіду, яка останніми днями не сходила з їхніх уст, — про знайдені у Яблунові могильники більшовицьких жертв і про розкопки, які мають розпочатися завтра: можливо, будуть ексцеси, бо люд з'їжджається звідусіль, а косівський райком партії дозволу на акцію ще не дав, до того ж народ озлобився статтею, вміщеною у станіславівській обласній газеті, в якій висловлювалось припущення, що яблунівські захоронення — то сліди бандерівських розправ.

Лисий чоловік враз припинив дискусію зі своїм співрозмовником й безцеремонно втрутився в розмову Мирона та Йосафата — він заговорив українською з відчутним «емігрантським» акцентом.

Розкопки? В Яблунові? Про це ми нічого не чули... А хто, як і звідки дізнався про захоронення? І що — влада аж так обезсиліла, що не забороняє? Та це ж нечуваний протест, хто міг ще рік тому бодай у думці допустити про можливість такої акції?.. Хто ми такі, питаєте? Ха, ми не можемо й досі вийти з дива, що нам дозволено приїхати

до краю — ніхто, чуєте, ніхто не чинив жодних перешкод, видно, совєти таки справді задихали на ладан... Та що й казати, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про суверенітет України! А втім, це логічний кінець тиранії, бо як казав Талейран Наполеонові: «На штик можна спертися, але годі на ньому всидіти»... А ви хто? Письменник? Вперше бачу українського совєтського письменника, який вільнодумствує. А ви професор математики... Гм, з такою професією трохи легше було вам пробиратися крізь комуністичне чистилище. Ага, ми забули представитися. Я — Орест Потурай, колишній окружний провідник СБ на Станіславівщині, а це мій приятель Едвард ван Ґоттеґем, голландський генерал у відставці. А добираємося на терени, де сорок п'ять років тому нам доводилося воювати. Отже, їдемо з вами в одному керунку.

...Гості були надто прошені, до страви ніхто не торкався, і Ганна сама почала накладати в тарілки наїдки, а Пилип відкорковував пляшку. Кукурудзяний качан міцно засів у горловині, й старий сопів, зачіпаючи його чорними зроговілими нігтями. «Ти колись краще давав собі раду з подібною роботою», — багатозначно мовила Ганна, забираючи в нього пляшку, й Пилип зніяковів, утямивши, на що натякає господиня... Могла б уже й забути, давно то було... Давно то давно, та на ту згадку старе тіло й нині ниє в чреслах: день, слава Богу, докочувався до скону, Пилип доорював свою нивку, і як тільки плуг відкинув останню скибу, зголоднілий парубок притьмом усівся на колісницю й, забувши підняти леміш, врепіжив коня батогом, і той помчав путівцем із Завоєлів до села. Та чомусь-то швидко кінь упишів, Пилип безжально шмагав шкапу по хребту, поки не зупинився перед Ганниною хатою, і аж тоді побачив довгу розплугу, що тягнулася до белебня із Завоєлів; потім весь Космач терендів, як Пилип квапився до Ганни — і яким же то лемешем відкинув він таку довгу скибу? А Пилип тоді увірвався до хати, схопив в обійми найкращу космацьку дівку й, не питаючи в неї дозволу, поніс на постіль... «О, як ти вмів колись, Пилипе, справно відчиняти затули, а нині що?» — глузувала Ганна, з докором поглядаючи на старшого Гулейчука, нагадуючи йому

про ту шалену ніч, а ще про пізнішу ганебну його втечу, коли неньо заповів Пилипові спадок з Канади.

Врешті Ганна втиснула качан у горловину пляшки, сивуха свиснула й забризкала генералові лацкан піджака, Ганна лунким сміхом вибачилася перед гостем і розлила трунок у пугарі.

«А чи ви все пам'ятаєте, друже окружний провідник?» — спитала вона в Ореста Потурая, наповнюючи його келих.

«Того ніхто ніколи не забуде, Анно».

«Та й що робити...» — вимовила вона свою примирливу фразу.

«І я все пам'ятаю, — сказав генерал по-українськи. — Все до крихти».

Далі генерал мовчав, та видно було, що вишукував у своїй пам'яті українських слів, щоб укласти думку, яка, спонукана Ганниним запитанням, враз прийшла до нього: його статичне обличчя пожвавилося в натузі пошуку відповідників мислі в чужій, погано засвоєній мові, губи беззвучно ворушилися, врешті він склав докупи те, що мав сказати, й видав сентенцію, яка була лише йому зрозумілою, бо нібито й не припасовувалась до нинішніх подій.

«Творець створив людину, яка теж стала творцем. Тому між двома деміургами відбувається вічний конфлікт, в якому людина неминуче мусить визнати свій програш».

Компанія ніяк не зреагувала на цю думку, бо розвинути її генерал не зумів, й вона повисла загадкою, яку ніхто не брався розгадувати: всі поштиво мовчали й заїдали будженною міцний первак. Один тільки пан Едвард розумів сенс сказаного; не торкаючись їжі, він у думці розшифровував висловлену формулу, щоб потім рідною мовою висловити її старим і новим приятелям, й бажав, щоб вони своєю чергою теж розповіли про все, що знають, і аж тоді, коли правда кожного озвучиться — розкриється й сторінка призабутої і до кінця не з'ясованої історії.

Історія не може існувати для однієї людини, — міркував генерал, — те, що знаю тільки я, нічого не означає, це та сама невідомість, що й відсутність відомості, і якби хтось, наприклад, побував на іншій планеті й про пізнане знав

тільки він, це означало б, що тієї планети ніхто не бачив; історія — то така категорія, яка мусить розкриватися для всіх, — аж тоді правдиво проявиться картина змагань нерівносильних деміургів і пред'явить нащадкам аргументи правоти... Наша гуртова сповідь ствердила б, зрештою, що перед Богом ми ніколи справедливими не були, бо вбивали. Зате перед собою кожен мав свою рацію, бо рятував убивством життя. Кожен своє життя. Треба нині спільно прочитати книгу про те, як ми чинили необхідний для нас, та неугодний Богові гріх, оскільки Господь провидів свій порядок на землі й не давав людині права змінювати його власною творчістю. Признатись треба до гріха, не боячись суду, який неодмінно прийде.

А хто ж судитиме Творця, який з тільки йому відомих помислів дозволив окупантам вигнати мене з батьківщини, яка ніколи не хотіла воювати, й через те я, теж творець, мусив виступити проти твоєї волі, Боже, й боронити свій край. А ти мстив нам за нашу свавільну творчість, і ми програвали в нерівній битві з тобою, тебе проклинаючи.

Я воював за свою землю, за свій клаптик над Північним морем, я не знав і не хотів знати землі іншої, і аж тоді, коли зіскочив на ходу з товарняка перед мостом на Дністрі й, ударившись обличчям об гравій, відчув, що живу, і те життя подарувала мені інша, не моя ойкумена, — аж тоді я втямив, що вся планета — Божа, але теж і моя, і за неї я повинен пролити кров або ж перемогти ворога, і на ній, на нашій малій планеті, примиритися з тобою, Господи, і з вдячністю за порятунок визнати перед тобою свою меншість...

Однак ніхто не мав бажання розмовляти, ба й навіть уста не відкривалися, немов заціпеніли від усвідомлення, що кожне вимовлене слово виявиться марним, незначним, банальним супроти німої мови кістяків, що на відкритому яблунівському моргу біліли під небом, і свічки догоряли, розпливаючись кружальцями воску по землі, і у гірських незвістях натужно виводив вітер заупокійну пісню... Ганні тепер здавалося, що весь світ за вікном став єдиним цвинтарем без хрестів, і на ньому мерехтять пломінці свічок — то сонце заходило й забагрювало узгір'я черво-

ними плахтами, що поволі зсувалися із схилів і блідли; тривожне передчуття пройняло Ганну, що після того, як гості роз'їдуться, вона зостанеться сама-самісінька на цвинтарищі...

Мовчанка за столом важчала, тужавіла, думки не перемінювалися в слова й гнітили німим розпачем, й Орест Потурай порушив обважнілу мовчанку, бо далі перебувати в ній було невміч.

«Не піддаваймося... чуєте, не піддаваймося, — промовив він. — Чей життя не закінчилось: хіба то не диво, що серед нас сидить голландський генерал — безстрашний український партизан?.. Ану, Едварде, розкажи щось про себе, бо ж ніхто не відає, як ти тут узявся...»

Генерал навіть не підвів голови на Орестову спонуку, він мовчав і далі, проте задавнені події враз ожили в його згадках, і він сам для себе почав їх відтворювати, дивуючись, що вони не потускніли від часу.

...До початку 1944 року станіславівський шталаг для полонених альянтських старшин зменшився в людях до двох тисяч, а ще недавно налічував близько п'яти: полонені вимерзали й з голоду падали, охоронці викидали трупи за паркан, що обгородив станіславівське передмістя Діброву разом зі старою, ще за Австрії збудованою тюрмою; на роботу в'язнів уже не виводили й не годували, їх методично виморювали, щоб табір спорожнів до приходу совєтських військ, які невтримно просувалися до південного русла Дністра, а все ж людські тіні в лахмітних мундирах чіплялися за життя й таки животіли, тож після Різдва табірні охоронці почали виводити полонених колонами — спочатку дужчих, а далі й усіх, хто ще тримався на ногах — за шлагбаум, а звідти гнали їх на товарну стацію.

Між полоненими прослизла чутка, що їх вивозять з Галичини до німецького концтабору Маутхаузен для «переробки на мило»; тоді п'ятеро голландських лейтенантів — Едвард, Піт, Гарм, Кіс і Геррі — квапно домовилися про втечу, і коли чергову партію лаштували в колону, вони зайняли одну шеренгу з тим, щоб потрапити в спільний вагон; запальний Геррі дорогою на залізничну стацію нерозсудливо вибіг з колони, забачивши на обочині дороги

відкриту каналізаційну трубу, й сховався в ній; конвойний помітив утікача, послав за ним автоматну чергу, і той навіки зостався на галицькій землі; на стації стояв довгий товарняк, двері у вагонах були розсунуті, і в один, тримаючись за руки, вповзли четверо голландських офіцерів, домовившись вискакувати з поїзда на ходу по двоє...

Втім згадки обірвалися, нібито генерал враз почув думки всіх присутніх за столом, й він розгубився від того, що недостатньо розуміє їхню мову; а за тими думками в кожного своє життя, і кожен хоче озвучити його в словах, бо тільки в такий спосіб могла б розкритися призабута і до кінця не з'ясована історія, в якій ці люди перебували майже півстоліття тому...

А що знає, що згадує цей чоловік, якого називають Юрком: він перехиляє пугар за пугарем, не закушує й тихо п'яніє — які думки мозолять його душу? Та які б вони не були — мусять пов'язуватися з думками письменника Шинкарука, котрий не відводить очей від божниці, де висить знайдена Ганною оздоба, і щось-то вона промовляє до нього, а певне, могла б промовити до всіх, бо життя кожного, хто тут є, зачепилося за чиєсь інше й розділити їх неможливо... І щось мовчки говорить професор математики, він суворо, аж наче неприязно позирає на генерала, ніби хоче з ним сперечатися: може, не погоджується із сентенцією, яку Едвард вимовив уголос... А Пилип геть неспокійний: чи то вразили його Ганнині насмішки, але ж чому не зводить погляду з брата — зирить на нього спідлоба, наче побачив уперше й хоче збагнути, хто він такий... Але який це має стосунок до німої генералової розповіді, яку чує тільки він сам? А певне, має...

Вагон, у який зайшли змовники, не мав, на їхнє щастя, гальмівної будки, отже, безпосередньої сторожі тут не було; крім того, Едвард помітив, що задня стіна вагона проломана й отвір переплетений колючим дротом — його легко розтягнути, щоб просунути голову й продертися до буферів; полонені, які заповнювали вагон, не збиралися втікати, вони пропустили змовників до переплетеної діри, й коли охоронники позачиняли вагонні двері, перші сміливці Гарм і Кіс пролізли на буферні тарелі. Буфери дзвяк-

нули, ешелон рушив і почав набирати швидкість; Едвард застеріг товаришів, щоб не квапилися зіскакувати — потяг доконче сповільнить хід перед мостом на Дністрі; хлопці не послухалися, вмить зіскочили, й Едвард побачив, як один, а потім другий закрутилися в повітрі, упали на приколійний насип і залишилися лежати непорушно з розкинутими руками.

Страх зморозив Едварда й Піта, але вони вже стояли на буферних тарелях й вертатися до вагона не мали наміру, а ешелон шалено мчав, допадаючи до стації — здається, Галича; в'їжджати на стацію стоячи на буферах, ніяк не можна було — їх там відразу виявлять охоронці й познімають; нарешті товарняк сповільнив хід, на повороті замерехтіли ферми моста, тоді Едвард пропустив уперед Піта й злегка штовхнув його, Піт зіскочив і покотився по насипу у вибалок, за ним вискочив Едвард, він ударився обличчям об замерзлу землю й зімлів, а коли очуняв, поїзда на рейках уже не було: довкола панувала надвечірня біла тиша, це була зловісна тиша пустелі, з якої людині вибратися невміч, й Едвард, заполонений мертвою самотністю, був близький до плачу.

Втім він почув голос Піта, який шкутильгав уздовж насипу, кликав товариша розпачливим голосом й урешті радісно скрикнув, побачивши Едварда, який сидів безвольно на землі, підбіг, підвів його, й вони на одну лише мить відчули подих свободи, а далі почала навалюватися на них тривога: як з цієї волі на волю вибратися...

Ореста Потурая, балакучого та імпульсивного, пригнічувала Едвардова мовчанка, він перебив німу мову генерала, поклавши йому руку на плече:

«Люди не знають, Едварде, як ти опинився серед упівців, скажи хоч кілька слів, що трапилося з тобою, коли ви з Пітом зіскочили із поїзда перед Дністром...»

Генерал почав розповідати вголос.

«Ми знали одне: нам треба весь час прямувати на південний захід, бо десь там пролягав угорський кордон, за яким, нам здавалося, до Голландії рукою подати, та усвідомлювали й те, що мусимо весь час просуватися мертвою зоною — за німецькими й мадярськими військами, що

відступали на захід, ми не мали права опинятися попереду них, бо нас, втікачів з полону, чекала там певна смерть від німців, проте мали теж остерігатися, щоб не залишитись надто далеко від останнього німецького ешелона, бо й від совєтів нам нічого не світило: для червоних ми могли здатися німецькими дезертирами, й на нас чекав не кращий, ніж той, з якого ми щойно втекли, полон.

Йти мені було легше, ніж Пітові: від зіткнення з благословенною галицькою землею на одній моїй щоці злізла шкіра, зате Піт ледве шкандибав: скаржився на нестерпний біль у коліні, певне, розтягнув сухожилля, коли падав на приколійний насип, або й вивихнув ногу; я його підтримував за лікоть, та йти ставало щораз важче, ноги застрягали в зашкарублому снігу, бо манджали ми навпростець і стежок жодних не знаходили, а за орієнтир нам правив засніжений хребет Карпатських гір, що ламаною лінією проступав крізь передвечірній сутінок.

Ми перейшли по льоду Бистрицю, що добігала до Дністра, який полишився від нас ліворуч; я знав назву цієї річки, бо протікала вона через Станіславів, обминаючи передмістя Діброву, де розміщувався наш шталаг, і це були, мабуть, усі мої відомості про Україну, як називали тут рутенську землю, на котрій жив не знаний європейцям народ, який ніколи не мав своєї держави й належав коли до Австрії, коли до Польщі, нині ще підлягає німцям, а незабаром його займуть московити; з якимось жалем чи то нерозумінням, а може, і з прихованою погордою думав я про націю, яка назавше покорилася чужим державам, змирилася з таким ущербним становищем, і може, їй так добре, може, вона іншого існування не знає і знати не прагне. Хоча...

Мені тоді згадався страшний випадок, який трапився, здається, шість років тому в Роттердамі весняного тихого дня, і я, курсант військової академії, був тому свідком... Я вийшов з вулиці Крайскаде на площу біля кінотеатру «Люмере», щоб зайти в кафе на обід, й на своє щастя зупинився: мою увагу привернув ставний чоловік у сірому капелюсі, з малою валізкою в руці — він ішов мені назустріч. Якась невідома сила спинила мене, хоч я цього чоловіка,

звісно, ніколи не бачив, та витав наді мною Бог: з валізки враз шугнуло сине полум'я, пролунав неймовірної сили вибух, і я, падаючи ниць, побачив, як із хмари чорного диму розлітаються в боки частини тіла — руки, ноги...

Потім у Гаазі судили совєтського шпигуна, який буцімто мав відношення до атентату на відомого в Женеві українського терориста, з наказу якого було вбито польського міністра внутрішніх справ Пєрацького, — Євгена Коновальця; преса величала його вождем українського народу. Отже, цей народ, який живе на землі, котрою ми пробираємося до угорського кордону, мав свого вождя... Що ж, таке зовсім можливе, бувають еміграційні вожді, — так думав я тоді, адже і мій народ опинився під окупацією, і ще не знати, яка йому простелиться доля: чи не розчиниться він колись у швабському морі, чи не будуть полювати німецькі шпигуни за його вождями на чужих територіях...

Просуватися снігами ставало щораз важче, Піт уже падав з ніг, я тримав його за руку, й він підстрибував на одній нозі; вечоріло, й мороз дужчав, я був у розпачі: довкола простиралося безмежне засніжене поле, серед якого нам доведеться замерзнути; ми брели без жодної майже надії, та все ж не піддавалися знемозі, хоч усвідомлювали: ще крок, десять кроків, хай сто — і ми звалимося знесилені в сніг.

І саме тоді, коли здолала нас крайня втома, я побачив перед собою гору, що ніби зненацька виросла з-під землі; зупинився й зрозумів, що це скирта сіна. У моєму мозкові зажеврілась надія на порятунок, я поволік за собою Піта, котрий умлівав і нічого вже не тямив, допав до скирти, розгріб сіно, випорпав глибоку діру і перед тим, як заліз у неї, мені привидівся вогник, ніби десь там, у далекому безмежжі, засвітилося вікно; я подумав, що це омана від перевтоми, потягнув за собою в діру Піта, затулив отвір сіном, і ми обидва запали в мертвий теплий сон...»

Генерал не був упевнений, що його уважно слухають, він усвідомлював ще й те, що розмовляє макаронічною мовою, до того ж убранство Ганниної домівки більше цікавило його, ніж власні згадки, він вряди-годи замовкав, подовгу приглядався до високої піраміди писанок на креденсі й ніяк не міг збагнути, чому ці люди так витворно

розмальовують звичайні курячі яйця... А для чого служать масивні підсвічники з дармовисами, порозставлювані на полицях і комодах, чому сволоки оздоблені хрестами, адже це проста хата — не церква і не музей... Та найбільше його дивувала висока, аж під стелю, гора вишиваних подушок на постелі: Едвард намагався збагнути, навіщо їх самотній жінці аж стільки. Чи то вона по черзі кладе собі їх на ніч під голову, але ж як можна брати до ужитку такі дивовижні витвори? Перервавши врешті розповідь, генерал звернувся до господині, здивувавши всіх недоречним запитанням:

«Навіщо вам стільки подушок, ви спите на них?»

«Для спання, пане генерале, може послужити й кулак, — гейби аж зухвало відказала Ганна. — А на цих подушках, як би вам сказати, вишите таємне письмо».

«І ви його відчитуєте?»

«Бог їх відчитує: на подушках записані молитви, пане генерале. Я вам розтлумачу, може, зрозумієте... Що узір — то інша мольба: вранішня, вечірня, за дітей, за батьків та й за Україну... Тих молитов так багато, як хрестиків на вишиттю, і всіх їх слухає Господь. І як гарячий узір, то й просьба гаряча, як темний — то тужна, а вишиття чорними нитками — то псальми за погиблих».

«Реквієм», — мовив сам до себе генерал.

«Не знаю, що це за слово», — знизала плечима Ганна.

«Поминання», — підказав Потурай.

«О так! — підхопила Ганна. — Досі був розбій, то віднині й довіку мемо поминати мертвих».

«Дивний ваш край, — сказав Ґоттеґем. — Люблю його і не розумію: все у вас говорить, плаче, скаржиться, сміється...»

«Але що було далі, що далі, ти ж обірвав розповідь у найцікавішому місці», — наглив Орест Потурай.

«Що було далі... — зосереджувався генерал. — Перед світанком розбудив мене крик півня, і я в безмежній радості збагнув, що те світелко вночі зовсім мені не привиділося — не була то омана, а знак реального людського житла, до якого ми прибилися пізно ввечері.

Я не будив приятеля, тихенько виліз із нори: надворі вже сіріло, довкола розкинулося біле поле, серед якого то

тут, то там стирчало замаєне інеєм незжате кукурудзиння; я був весь у сіні, тож, ставши перед стогом, почав обтрушуватися і тої ж миті стетерів від страху: на мене йшов, немов на штурм, селянин у кожусі й баранячій шапці, із залізними вилами в руках. Він, певне, прийшов узяти сіна для худоби, та, побачивши мене, на смерть перелякався, той переляк передався мені, й ми разом закричали: він — щоб настрашити заброду, а я — щоб не вбивав.

«Плєнний, плєнний!» — галасував я, піднявши вгору руки, аж поки ґазда не зрозумів, що йому ніщо не загрожує, тоді я подав чоловікові знак, щоб хвильку постояв сумирно, сам заліз у нору й виволік звідти Піта, й ми обидва заплескали себе долонями по губах, показуючи, що смертельно голодні.

Той хутірець належав до села Узинь; господарі були убогі, проте мали молоко, сир і кукурудзяний малай, вони були сердечно добрі, і я, перебуваючи в них протягом кількох тижнів — поки Піт не став на ноги, — водно думав про те, що під час воєнних катастроф людство полярно розділюється на немилосердних і доброчинних: одні вбивають, а другі помагають постраждалим, відчуваючи, певне, що самі стоять на грані смертельних небезпек, і своїм доброчинством намагаються заслужити в Бога порятунку для себе.

Господар до того ж був костоправ, він вправив Пітові вивихнену ногу, а потім ще довго не відпускав нас, хоч ми вже добре відпочили й мали силу йти далі. Радив передбачливий ґазда, щоб ми почекали, поки мадярські війська відступлять у гори, совєти ж за ними відразу не поженуться, бо запрутський терен контролюють українські партизани. Це була новина для мене: та невже той некоронований вождь України, який загинув у Роттердамі, мав ще й своє військо? Без держави?»

Генерал закінчував розповідь, його українська мова була калічна, він раз у раз збивався на голландську, а тоді йому допомагав перекладом Орест Потурай.

«Незабаром ми пересвідчилися, що українське військо є насправді — численне і добре озброєне. Але про це хіба іншим разом, а втім, Орест краще розповів би... Одне

слово, ми з Пітом мусили взяти участь у бандерівській партизанці, і я серед ваших вояків трохи навчився української мови... Отже, настав час, коли господарі узинського хутора спорядили нас у дорогу, наладували наші порожні рюкзаки сякими-такими харчами, й на початку лютого ми без перешкод обійшли Тисьменицю й Отинію і, перебрівши мілкий Прут біля Коломиї, добиралися лісами й вибалками до Яблунова, де нам довелося виступити проти волі Господньої із своєю кривавою творчістю».

Професор Йосафат Юлинин перебував у цьому чужому для нього товаристві немовби відсутній. Він бездумно розчісував пальцями руду борідку, яка підпирала знизу важке обличчя; професор був мовчазний і невдоволений: ця поїздка, до якої намовив Мирон, була для нього, розповнілого, заважкою, до того ж... Він добре усвідомлював, що від Космача до тих місць, де минула його юність, не так далеко — а вже нема під небом рідної Боднарівки й сусіднього присілка Сакатури теж нема, а що там — хащі, ліси, безлюдні толоки, осунуті яруги чи руда мертвотність від пожарищ і досі зяє на місці колись наймальовничішого на всьому Запрутті села; а може, повернулися люди з Сибірів і знову поселилися на старих місцях, а може, ту місцину зайняли чужаки? Та ні, нема вже там нічого: розкішного саду діда Федора нема й пасіки його — теж, й росте будяччя на дворищі учителевого дому, а дзвінка криниця, за якою водно правив блаженний Юзьо свої молебні, замулилася, а в Потоках зникла хатка, в якій жила найвродливіша на світі дівчина Наталка Слобідська; давно нема Наталки, то й Боднарівки без неї немає. А це ж так близько, і якби Мирон, якому душу точить той самий туск, бо ж учительське заросле нині обійстя — то теж його дитинство і юність, — якби сказав Мирон: «Ходімо, Йосафате, то недалеко», — вони пішли б і вмерли б там від туги за знищеним життям... Ні, нема туди більше ні доріг, ні стежок.

А все ж, незважаючи на розтривоженість, професор уважно прислухався до розповіді генерала, а коли той замовк, Йосафат думкою повернувся до першої його фрази і промовив, викликаючи чужинця на дискусію:

«З ваших слів, пане генерале, виходить, що людська творчість взагалі неможлива, оскільки приречена Богом на програш...»

«Ба ні, — підвів очі генерал, вони були жваві й молодили кістляве зморщене обличчя, ті очі сподобалися Йосафатові, й він з цікавістю чекав відповіді співрозмовника. — Ба ні, — повторив генерал, — творчість людини є доцільною доти, доки вона обмежується творенням себе самої й не посягає на замисли Господні».

«Тобто людина мусить розвивати в собі те, чого не вдосконалив Бог, — підтримав розмову професор. — А наші люди це й робили, адже духовний стан невільника далекий від досконалості — чому ж прагнення стати вільним мало б суперечити Божій волі?»

«Бог спослав війну на людство покарою за гріхи, а ми її намагалися використати для власних потреб і тому програли».

«А ті, хто виграв, по-вашому, угодні Богові?»

«Ніхто не виграв, — заплющив очі генерал. — Ніхто. Ви ж бачите, як на ваших очах конає так званий переможець».

«Значить, виграли ми, якщо той переможець конає! — млявий голос Йосафата несподівано набув войовничості. — Значить, ми разом з Богом творили новий світ, йому угодний, і якщо той світ врешті народиться, то нашу жертву таки прийняв Господь, і людська творчість проти цього аж ніяк не перечила...»

«Зійдемо з небес на землю, — втрутився в розмову Потурай. — Звичайно, все на землі відбувається за провидінням Господнім, й війну він спослав для покари не людям, а нелюдам, та від неї терпіли всі в ім'я очищення землі од скверни... Новий світ народжується в довгих муках, а для Бога — це мить. Людство віками чекає, поки на землі зникнуть злочинні суспільні утворення, і вони таки зникають — загибає ж остання найстрашніша імперія, й ми стаємо свідками народження волі для найменших народів. Хіба то не творчість Божа так геніально згармонізувалася з людською творчістю?.. А за гріхи, допущені в процесі нашої творчості, ми ще довго будемо покутувати,

але ж на волі. На волі! Ні, Едварде, ми не програли перед Богом, Господь використав нашу енергію для перемоги своєї правди!»

«Ая, ая, як той казав, єдина в світі лишень Божа правда, а решта всьо від нечистого», — несподівано вихопилося Пилипові, й він геть знітився від того, що втрутився в розмову вчених людей, крадькома глянув на Юрка й, помітивши глузливу посмішку на його губах, опустив голову, й зосталися б його слова невчутними, якби в'їдлива Ганна, яка таїла в собі давню пізьму на Пилипа, не пропустила крізь зуби:

«Був би ти мудріший, Пилипе, якби-сь ліпше наставляв вуха, а гемби й зовсім не відкривав...»

«І як ти, приглухувата, вчула, що я сказав?» — огризнувся Пилип.

«Дай Боже, аби-сь краще чув, ніж я, бо ти маєш щодо голови брати, коли я говорю, а того, що ти верзеш, могла би-м зовсім не слухати — і не здурніла б...»

Гості посміхнулися на перемовку сусідів, а Мирон Шинкарук, сивий і на свої літа досить молодцюватий, вийшов із задуми — його ні на мить не покидала щемна здогадка про ґердан, який висів під образами на стіні, він остаточно впевнився в її справдешності, й тоді до свідомості навально накотилася злоба: Мирон відчув у собі жорстоку лють — таку, що взяв би сокиру й немов опришко гатив без розбору по головах зайд, які вчинили в Яблунові таку страшну наругу над людьми.

«Орда, орда... — шепотів він, не дбаючи про те, чи потрапляє в русло розмови. — Слов'яномовна орда, яка озброїлася ненавистю до завойованих народів, асимілятивною машинерією, руйнівністю, злодійством, цинізмом, брехливістю й паразитарством...»

Слова, ніби сухогруддя, вивергалися силою ненависті з Миронового горла, й не було їм стриму, та й не спиняв ніхто, всі ж бо мали напоготові найстрашніші прокляття, які мусили нині вибурхатись, тяжкою кривдою споро-джені, й Мирон ніби говорив за всіх:

«А ми винесли з рабства м'якотілість, плаксивість, жалісливість до ворогів... Де ви бачили, щоб ми вбивали

полонених? Ні, ми їх відпускали, а вони верталися і вбивали нас... Нам виривали зуби, ікла, обтинали пазурі й робили з нас вегетаріанців. Ви можете собі уявити, що тигра, лева, ведмедя запрягають у плуг? Та ні, запрягають лише травоїдів... А до плуга нас водно закликали і Драгоманов, і Грушевський, і Винниченко: не вбивайте братів, хай краще байстрюки заходять в нашу хату і вбивають нас, аби тільки совість наша була чиста — бо ж то прецінь такі самі, як і ми, слов'яни... Брехня, Московія — не Русь, то охрещені русичами угрофінські дикі племена, які давно загубили свою мову й користуються донині солунським діалектом, з церковних книг засвоєним, і хваляться візантійською та голландською символікою».

У генерала від подиву підскочили брови.

«Голландською?» — перепитав.

«Аякже! Ваш трикольор украв Петро I, двоголового орла подарувала московитам дочка останнього візантійського імператора, жона Івана III Софія Палеолог, і етнонім «Русь» відібраний Петром у нас! Усе в них чуже, запозичене, загарбане — мова, земля, геральдика, віра. Їхні культурні діячі та вчені — якщо не ефіопи, шотландці, грузини, німці, то українці — і їх найбільше. Одна лише ординська жорстокість, яка зародилася ще тоді, коли вони жили племенами білоглазої чуді, — їхня!»

Мирон врешті вичерпався, а тоді спокійним тоном заговорив Орест Потурай:

«У ваших словах, пане Шинкарук, вчувається прихований жаль, що ми не запозичили в московитів варварства. На щастя, так не сталося, і ми дивним дивом виходимо з багатолітньої неволі демократичною нацією... А імперська орда сама собою закономірно гине, ми ж це бачимо нині... Ви ось назвали один із видів імперської зброї — паразитизм. Та яка ж це зброя, то їхній могильник! Від паразитарства йде невміння господарювати, звідси — економічна непродуктивність, яка спричиняє нестачу матеріальних ресурсів, нестача в свою чергу наштовхує на подальші завоювання, котрі розширюють імперський простір, і його треба захищати... — Потурай висловлював свої думки гладко і завчено, видно, не раз доводилося йому їх викладати. —

Водночас збільшення імперії неминуче стає об'єднавчим чинником для поневолених народів, — не вгавав він, — їх потенціал невпинно зростає, й тоді імперія, критична маса якої стає заважкою, заламується від дії відцентрових сил. Ось вам ланцюгова реакція — закон погибелі всіх без винятку імперій... Наше покоління щасливе, що має можливість бути свідком подібного процесу».

Пилип захоплено поглядав на пана Потурая, згідливо похитуючи головою, немовби хотів йому сказати, що якби вмів — такі самі думки висловив би й він, і водночас боязко позирав на Юрка, в якого на губах зміїлася щораз глузливіша недобра посмішка, та не Юркове нині мололося, і він мовчав, а сам аж коробився від злоби... Ще тоді, коли вони удвох витягали з криниці людські останки, Пилип бачив у братових очах цю саму злорадність, але чого він так перемінився на лиці, коли витягли зв'язані колючим дротом кістяки?.. Пилип врешті втямив, що в цій компанії їм обидвом далі залишатися небезпечно: ніхто не знає, що може встругнути сп'янілий завоєлівський люмпак.

Пилип підвівся, перехрестився, за ним неохоче встав і Юрко: поки брат молився, він стовбенів з опущеними руками, бо ж був безбожником; після молитви обидва вийшли з-за стола, Ганна насторожено пазила за братами очима й, полегшено зітхнувши, що вже прощаються, пішла провести їх за поріг, і коли зачинилися за ними хатні двері, Пилип у сінях схопив Юрка за оборки каптана, розмахнувся і вгатив його кулаком по обличчі, аж кров бризнула.

«Це тобі за все, комуністична жеброто!»

Ганна на те й словом не обмовилася, лише витерла долонею з Пилипового лиця кров, що бризнула з Юркового носа, випровадила братів на подвір'я, а коли вернулася до світлиці — спокійна, ніби й нічого не трапилося, — Орест Потурай правив уже іншу бесіду.

«Я давно чував про вас, пане Шинкарук: до діаспори надходили ваші історичні романи, і про них досить високо висловлювалися читачі, проте до моїх рук жодна книжка не потрапила. Сподіваюся, що ви вгамуєте мою літературну спрагу, я уважно прочитаю. Хоча апріорі мушу сказати: не вірю, даруйте мені, у справжню вартість підсовєтського

конформістського мистецтва. Більшовики заслонили перед письменниками справжній ідеал, а чи можна творити літературу без бачення ідеалу?»

Мирон неприязно поглянув на Потурая, й мало не вихопилося йому з уст: «А де ви були, пане окружний провідник СБ, коли ми мусили підписувати контракт із власним сумлінням, щоб тільки утримуватися на плаву й не потонути в совдепівському багні? Ви ж покинули свій край, який загибав, — щоб самому вижити...» Та не сказав цього й немовби аж засоромився таких думок, бо хіба краще було б, якби всі загинули на рідній землі? Та протест проти зверхнього осуду Потурая щораз навальніше нахлинав у душу, й він уже кричав мовчки: «Вам, пане Потураю, було набагато легше, і я хотів би вас запитати: де мої батьки, де сестра Юлія, на якому шматку вічної мерзлоти похований брат Богдан, які поля угноїв попіл спалених боднарівських хат, та й чи мали право всі вступатися з України — повинні ж були залишитися в ній люди, щоб вона якось жила; ми мусили тримати при житті свій народ всілякими засобами, можливо, для вас неприйнятними, бо ж не могли чекати, поки ви рушите в Україну визвольним походом на білих конях...»

Потурай чекав від Мирона відповіді, відчуваючи, що вона не буде для нього приємною, проте Мирон сказав таке, що ніби й не стосувалося їхньої розмови:

«Саме в той час, коли ви рейдували на Захід через Чехословаччину, в Україні, Молдавії й частково в Росії настав голод. І на Прикарпаття, де трохи вродила картопля, напливали своєрідними рейдами молдавани, українці зі сходу, а то й москалі, і ми їх підгодовували, як могли. Одного разу перед львівським вокзалом я побачив юрбу обідраних сибіряків у лаптях, з порожніми мішками за плечима. Саме пішов дощ, і я почув, як вони обурювалися на Бога, який зрошує і так вологу бандерівську землю, а один кацап сказав: “Всєх би їх за Урал, і ми как-нібудь сдєсь би прокормілісь!”»

«Не можу зрозуміти, для чого ви це мені говорите», — з погано прихованим роздратуванням відказав Потурай.

«А для того, — злобно промовив Мирон, — що цю розмову окупантів я не міг живцем вставити в якусь свою

книжку, а мусив підіймати важкий пласт історії, щоб у часах катерининського голодомору знайти подібну ситуацію і в такий спосіб виявити ментальність зайд, які чорною невдячністю платили нам за порятунок від голодної смерті. Ми ідеал заганяли в підтекст й таким чином створювали новий вид літератури, яку можна відчитати за допомогою кодового ключа».

«Отже, ви теж емігрували — в історію».

«Не зовсім так, ми брилами історії викладали греблю перед натиском терору і в закритому резервуарі нагромаджували духовну енергію, яку ще довго черпатиме новітній український ренесанс... А хто згубив зв'язки з рідною землею, той неминуче порозгублював і богів своїх».

«Ви несправедливо адресуєте свої інвективи мені. Діаспора зберегла національну ідею».

«Так, але витворену на материку».

Суперечку перебив професор Юлинин, він нагадав про те, про що начебто всі разом забули:

«А коли відбудеться похорон жертв?» — звернувся він до Ганни.

II

Тоскно було Гулейчукам разом добиратися до присілка Завоєли, вони тяжко мовчали, відчуваючи, що більше їм не вжитися удвох в напіврозваленій колешні, яка залишилася, недорозібрана, на місці колишньої Пилипової господарки: ґражду люди давно порозтягували хтозна-куди й на що — думалося сусідам, що за Пилипом навіки пропав слід у Сибірах, а про Юрка, якого в селі рідко й бачили, й мав він славу курокрада, односельці зовсім забули.

Та ось несподівано повернулися в село брати — зрівняні в бідності, проте навіть і в бідності не примирені: тієї фоси, що давно розділила їх на багача й харпака, на ґазду й люмпака, на богобоязливця й безбожника, на тверезника і пияка, ні один з них ніколи не переступив, однак про людське око жили вони в злагоді, їхніх домашніх сварок ніхто ніколи не чув, бо так велося в роді Гулейчуків, що

сміття з хати не виносилось, най би вовтузилися в ньому по коліна, бо то був гоноровий рід — з діда-прадіда кушнірі, кравці, шевці, різьбярі, ковалі, пасічники. І навіть тоді, коли майстрові збідніли в ремеслі через австрійські та польські податки й мусили свій товар потаємно між людьми збувати, а знаменитий ватаг — Пилипів та Юрків неньо — полонину свою продав, щоб купити шіфкарту до Канади, — навіть у зубожінні гулейчуківський рід не позбувся людського пошанівку, бо пам'ятали завоєлівці його гідне поводження, богобоязливість та ретельність до роботи.

Тільки останній в роді, Юрко, ганьбив фамілію пияцтвом та негідними вчинками, і Пилип усе своє життя прикривав, як міг, той сором, а коли повернувся з Сибіру, примістив брата у своїй колешні, щоб не валандався поміж людьми, — й мало село Юрка гейби за приблуду або Пилипового слугу. Стерплював Пилип та приховував братову ганьбу — і так велося аж до нинішнього дня, коли в Пилиповій душі вже не могла втамуватися страшна підозра.

Вони йшли поруч, Пилип трохи випереджував Юрка, бо жаль було дивитися на замурзане висохлою кров'ю його обличчя; Пилип уже каявся, що не стримався, до того ж не був цілком впевнений, що брат заслужив собі на таку кару; врешті він зупинився, хотів узяти Юрка за плече, але той відступив убік, відвів простягнуту до нього руку, начеб хотів відплатитися за зневагу, й Пилип завмер, очікуючи удару, та в той мент, на свій подив, уздрів засльозені братові очі, в яких немовби затаїлося розпачливе каяття; Юркова рука безвладно опустилася, і в безнадійній резиґнації сказав він тихо, кивнувши головою вбік Ґрегота, за яким уже ховалося сонце:

«Я піду від тебе, Пилипе... Щоб ти знав».

«Куди підеш? — запитав Пилип здавленим голосом, злякавшись людського поголосу про сварку в славному роді. — Де будеш?»

«Ніде не буду», — відказав Юрко і, круто повернувшись, подався бічною стежкою поміж смереками, що кинули на завоєлівську улоговину довгі тіні, й у тих тінях розчинився.

Пилип довго стояв, дивлячись услід братові й урешті проказав:

«Як же ти, Юрку, забрів у нікуди? Хто закляв тебе на зло?»

А тоді в душу Пилипові вповз гіркий докір сумління: а може, і я в чомусь винен, чей не народився Юрко виродом.

...Про ту розплугу, що в молодості проклав Пилип із Завоєлів до Ганниного белебня, люди поговорили, посміялися та й перестали; затерлася вона на дорозі, залишивши проте в житті бравого легіня й космацької красуні глибокий слід: ходив Пилип тим слідом вечорами, а вдосвіта вертався ним до своєї трухлявої домівки, котру залишив йому неньо, коди подався за море і там пропав, не подавши ані разу звістки про себе.

Ганна жила у своїй хатині сама, бо старша сестра Марія відразу по першій війні віддалася за Івана Андрусяка із Сакатури, а стариня вимерла. Гарна була Палійчучка, мов ружа, але й бідна, як липка, й тому шмаркаті підсвинки, яким до Ганни було зась, а дужого Пилипа боялися, виспівували вечорами, ховаючись за дзвіницею, але так, щоб чутно було до хати на белебні глузливу, в заздрості складену коломийку:

Оженився кострубатий
Та й взяв пелехату,
і не знали, що робити —
Запалили хату!

Ганна на ті хлоп'ячі глузи не зважала, почуваючи себе за Пилипом, мов за кам'яною стіною, чей такий, як він, парубок не дасть скривдити свою любку; висла вона в нього на шиї, покивуючи на співанки підлітків, і шептала йому до вуха: «А видиш, наворожують, наворожують нам, коханочку кострубатий, то вже мусимо понести до отця на заповіди, бо село аж гуде, що живемо на віру, — встид маємо перед людьми». Пилип тоді розплітав її чорні пелехи, обмотував ними свою шию, ніби хотів себе задушити, й насилу стримував зітхання, що добувалися йому печією з горла. Ганна ніколи не думала про те, як вони будуть жити, що робитимуть, коли повінчаються, — завалять стару хату й побудують нову чи наймуться за бовгарів на полонину

в Прелуках до березівського багача Негрича, котрий ту полонину в Пилипового неня відкупив за безцінь, бо з Ганниних писанок, за які перед Великоднем дають всього по п'ятдесят грошів, не проживеш...

Не мала цього в гадці Ганна — любов засліпила очі, душу, серце, і здавалося їй, що нічого їм не треба, лиш кохання короткими ночами, що вона все життя тільки те й робитиме, що звиватиметься, немов змія, під своїм любасом, без угаву жалячи себе пекучими солодощами, й заливатиме гарячою хвилею знеможеного від любощів коханця, і най горить стара хата — дим та й нитка! — а мені досить жити в лузі під вербою, аби, серце, із тобою, — ці слова Ганна водно наговорювала Пилипові, слухаючи заздрісні співомовки за дзвіницею, й більше нічого знати не хотіла... Тільки ж бо Пилип інакше думав, бо вродився ґаздівським сином: те солодке шаленство колись-таки закінчиться, а треба жити по-людському, й тому зітхав, не відповідаючи на пристрасні шепоти любаски, й відчував, як та розплуга, що проклав її із Завоєлів до Космача, все болячіше вгризається поміж них і не єднає, а розполовинює їх життя на відчужені обаполи.

Й не ніс Пилип до церкви на заповіди, все чогось вичікуючи, ніби ждав якоїсь несподіванки, що виведе їх з Ганною із безнадійної бідоти, й Ганна затаювала острах у серці, все частіше відчуваючи, як крізь Пилипові пестощі проникає до неї зчужений холод.

І врешті доля зглянулася — не над Ганною, а над Пилипом: одного дня, а було це за два роки до другої війни, приніс йому поштар виклик до косівського рустикального банку, — і затаїв Пилип від Ганни, від брата і від усіх людей кілька тисяч долярів, що їх заповів йому в спадок неньо перед своєю смертю в далекій Канаді.

Ганна потім сказала, коли Пилип її покинув, а таємниця спливла наверх, що на тих долярах арідник приклав свою печать...

Від радості, що має такі гроші, й від страху, що хтось може його пограбувати, ще й життя за них відібрати, Пилип аж гейби здурів, і бачила Ганна, що недобре діється з її любасом, став він мовчазний, а вряди-годи провалю-

вався в таку задуму, що забував, де він; Ганна випитувала, та нічого дізнатися не могла, то роздрухувала коханця нав'язливими пестощами, та він ніби знесилів, не тягнувся до любки, щораз то менше займав її ночами, а далі й зовсім охолов.

Розум підказував Пилипові, що треба признатися Ганні про багатство, бо ж має воно належати їм обом, та боявся зрадити таємницю — ану ж не втримається небога й почне на людях нахвалятися, бо де ж то зможе дати собі раду з такою втіхою: заснула бідною, а багачкою прокинулася, та від такого й глузд можна втратити, а тоді нарід розбоєм піде на нього, а тоді з Лисинки зійде баламутний Юрко, покине свою колибу, перестане по чужих курниках шнарити, відбере судом у Пилипа половину спадку і проп'є той маєток з комуністичною голотою, котра не знати з яких недеїв виповзає і сходиться кожного першого мая на пласкогірний Буковець між Космачем і Брусторами й проголошує рівність, братерство й комуністичний рай.

Зовсім не мав наміру Пилип покидати Ганну, бо де, в якому світі знайде ще таку красуню, проте відчував, як у його серці ворушиться щось вертке, тепле й волохате, й лоскоче воно й до горла добирається, спираючи віддих, а часом візьме живе серце в лапки й так потрусить ним, що воно заторохтить, мов калатало біля церкви у Великодну П'ятницю, або безжально стисне душу в грудях, аж завити хочеться, і здогадувався Пилип, хто то вселився в нього, бо давно чув від людей, що до багача чорт наймається й розпоряджається його маєтком на користь ґазди, зате по смерті забирає собі душу...

Щораз то більше впевнювався Пилип, що то нечистий його мордує і водить ним то на подрю шукати місця для пачки грошей, то велить йому заглянути в комин, то подає в руки долото й молоток, щоб у сволоку видовбав сховок, потім провадить до криниці, до стайні, намовляє, щоб заглянув у мертвий вулик, показує на дупло в старій яблуні й звідусіль завертає — не так, не так треба ховати скарб: щоб він зберігся, мусиш його перемінити з паперу в товар!

То вже не сумнівався Пилип, що має справжнього чорта, як це й належиться кожному багачеві, і, ночуючи часті-

ше в себе дома й забуваючи про Ганну, без якої колись і доби не міг перебути, водно наслуховував, чи не почне арідник живими словами нашіптувати свої поради, а однієї ночі таки почув: іди, мовляв, до Негрича в Березів і відкупи у нього неньову полонину на Прелуках, разом з вівцями й рогатою худобою відкупи і пару коників-гуцуликів придбай у нього, і пастухів віднайми, а тоді ті коники день у день носитимуть на своїх хребтах бербениці з бринзою, маслом, сиром, будзами на косівський та коломийський ярмарки, і водно будуть текти тобі потічками доляри і злоті, й побудуєш собі ґражду з такою загорожею, що жоден опришко через неї не перелізе, і фузію купиш, і стайні набудуєш, а в них бики-сементали, корови голлендерські, коні арабські ще й отари курдючних овець!

Ось якого наговорив арідник однієї ночі Пилипові, і той, не гаючись, подався вранці до Березова, а пополудні уже гостював у багача Негрича. Ґазда смачно цмулив люльку й спокійно вислуховував Пилипа, вряди-годи хитро поглядаючи спідлоба на ставного парубка, ніби оцінював, чого він вартує, а коли вислухав до кінця, то сказав таке, що здалося Пилипові, ніби той арідник перескочив раптом від нього до ґазди і весь секрет йому розкрив.

«А що, великий спадок заповів тобі покійний неньо?»

«Та який спадок?! — аж скрикнув Пилип й поник під глузливим поглядом багача. — Що ви таке говорите?»

«Не бійся, Пилипку, ніхто того ще не знає, — заспокоїв парубка ґазда. — Але будуть знати... А я тобі такого нараджу, що вовк буде ситий і коза ціла... Я в тебе за полонину й за худобу, і за пастухів ні гроша не візьму, задурно все віддам. Почекай хвильку... — Він повернув голову до дверей, що вели в світлицю, й гукнув: — Ану лишень ходи сюди, Параско!»

Й Пилип стетерів: на порозі стала бліда, гейби вимокла конопля, дівчина з пласкою пазушиною, худа мов терлиця, з великими сполоханими очима.

«Це моя донька, — сказав Негрич. — Засиділася трохи в дівках, але добра вона й працьовита. Відвіную її Прелуками і всім тим, що на полонині... Бери її, Пилипе, і ґаздуйте з Богом».

За тиждень усе село заговорило, що Пилип Гулейчук засватав Параску Негричеву з Березова, а з нею забирає майже все ґаздівство старого. А коли священик в неділю оголосив у церкві перші заповіди Пилипові й Парасці, — чули сусіди, як усю ніч голосила Ганна Палійчучка в хаті на своєму белебні, і вже не виспівували під її вікнами недорослі парубчаки глузливих коломийок.

...Надворі темніло, тепла ніч залягала над завоєлівською видолиною, а Пилип світла не вмикав, і засиджена мухами жарівка звисала зі стелі на скрученому дроті сірим вагунцем, мало не дотикаючись до схиленої над столом Пилипової голови: смерк загусав довкола жарівки, й вона ставала великою, мов круглий камінь, й своєю вагою розсотувала дріт — ось-ось впаде той камінь на полисіле Пилипове тім'я й розчавить...

Не боявся смерті Пилип, бо вже прожив на світі чимало літ, тільки жаль було, що закінчується життя в смутку, спричиненому яблунівським лихом, яке до того ж затінилося найтяжчою підозрою на брата — і як це Пилипові відійти в небуття заплямованим несусвітньою ганьбою, що ляже на гулейчуківський рід: ніхто ж ніколи її не змиє, й довіку пам'ятатимуть люди славну фамілію не за ділами знаменитих ковалів, кушнірів, полонинських ватагів, а за ницими вчинками курокрада, пияка, а може, й убивці...

Та злагіднювала туск згадка про той ласкавий порух Ганниної руки, коли вона в сінях витирала Юркову кров з Пилипового обличчя, ніби боялася, щоб не затаврувалося ганьбою чоло колишнього любаса, — відчув тоді Пилип, як з пучок Ганниних пальців витікає задавнене тепло, і згадав він останню ніч, прожиту в убогій хатині на белебні, а було це тоді, як уже ґражду побудував, багачем став, і хлопчика Параска народила: разом з позірним щастям увійшли в багацький дім сіра пустка, самотина, жаль за втраченим і сум від того, що надбав... Тож якось у надвечір'ї вихопився Пилип із ґражди і — як колись на колісниці з відпущеним плугом — помчав до Ганни, і прийняла вона його, наче й ніколи не було розлуки, а вже під ранок холодно мовила до нього:

«Іди з Богом і більше не приходь».

«То чого ж ти була така люба й гаряча, а тепер проганяєш мене, як пса?» — застогнав Пилип.

«А для того, щоб ти запам'ятав мене назавше і втямкував, кого втратив».

Солодко згадав ту ніч Пилип, і ніби хтось зняв з його плечей принаймні сорок літ; шнур під тягарем сірого каменя, який завис над головою, перестав розкручуватися, і втішно стало в Пилипа на душі, гейби він і нині залишився в Ганни на ніч, і не перед його, а її вікном ліниво погойдується від леготу крона явора.

Та це була лише єдина блаженна мить, бо в наступну впав камінь на тім'я і розлетівся в друзки — до хати увірвався брат Юрко і заволав:

«Обманець, злодій! Забрав собі весь ненів спадок, я вже все знаю!»

Здалося Пилипові цієї хвилини, що то виплив із смерекових тіней безпутний брат, як кара за гріховну жадобу до багатства, якого вже давно немає... А чи б розділене збереглося? — подумав Пилип, згадавши нічний візит Юрка за кілька днів до приходу перших совітів. — А певне, половина збереглася б, і най би другу Юрко пропив, розтринькав — тоді б Пилипова менша господарка не муляла очі ні совітам, ні Юркові... А може, й не пропив би, може б, спам'ятався та ґаздою став?.. Але Бог буком не б'є і однакову кару спосилає за злодійство: чи ти чужу курку, чи чужі доляри вкрав...

Та ніч, коли Юрко увірвався до Пилипової ґражди, була тривожна: війна щойно розпочалася, а вже польське військо почало відступати перед німцями до Румунії, й стало відомо, що Збруч перейшли більшовики: зі сходу й заходу рушила на Пилипів край каламутна повінь, і прочував він, що з його достатку залишиться йому хіба що сухотна й нелюба Параска; він ще тоді не знав, що прийде час, і поховає її в безлюдному байраку над Іртишем, син змоскалиться й назве Омськ своєю вітчиною, а з усього великого гулейчуківського роду залишаться тільки два бездомні харпаки, які до самої смерті не зможуть сплатити один одному боргів, споруджених багацькою скупістю й люмпацькою заздрістю.

Але тоді Пилип ще намагався виправдатись перед знавіснілим Юрком:

«І що ти звів би з тих грошей, Юро, якби я навіть поділився з тобою, ти відразу пропив би їх із своєю голотою, для тебе ж усе одно: один доляр чи тисяча».

«Та я хоч би набувався, а якої радості ти запосяг: в землі, мов кріт, риєшся, з гною овечого не вилазиш, вродливицю покинув, а від заплiснявілої Параски водно вночі відвертаєшся...»

«Та замовкни, огидо!» — ревнув Пилип.

«А не замовкну! Не замовкну, поки ти замість маржини не поженеш білих ведмедів на сибірські полонини!»

«Не пропаду і там... — зів'яв Пилип. — Я руки маю до роботи... А ти всюди нидітимеш, мов та остання потороч!»

Юрко тієї миті побачив страх на Пилиповому обличчі й ще познущався, проказавши єхидно:

«Дай хоч трохи, хай нап'юся за нову владу... Кажуть, совіти вже в Коломиї!»

Здригнувся Пилип, бо втямив, що означають ці слова, і тоді ненависть та обридження до знахабнілого люмпака, який уже зрадів з наближення червоних покровителів, пройняла його, й він промовив люто:

«Не дам ні гроша!»

Так відповів Пилип Юркові потім ще двічі...

І знову розчинився Юрко в сутінках смерекового тунелю, який заводив у бескеття, де вже немає стежок і навіть звіриних путівців не видно, тільки дикі валуни наростають один на одному, немов велетенські кристали, що, розколюючись, утворюють вузькі щілини, крізь які можна проникнути у підземний світ головатого Ґрегота. Подейкували чабани, які в сльоту шукали загублених овець, що в ті отвори між валунами, якими обросла гора, мов панциром, можна увійти в плетиво з'єднаних між собою гротів й до цілком відокремлених кам'яних мішків — й там навіки пропадеш; а ще оповідали свого часу полонинські бовгарі, що в підземеллях Ґрегота переховуються упівські боївки, мають там свої склади зі зброєю та провізією, й запевняли, буцімто самі бачили, як більшовицькі карателі,

знайшовши в скалах отвори, в проймі яких протяг зривав і засмоктував досередини полум'я зі свічок, запалювали перед увійстям хмиз, щоб викурити партизанів з недоступних сховків.

Чи не туди подався Юрко? Адже він усе своє життя перебував у колибах і природних сховках серед гірських нетрів, то, може, й ходи до бункерів запам'ятав, але що робитиме в тих гротах нині, що їсти буде? А може, звідти є виходи до віддалених космацьких присілків, і він вночі матиме змогу вирушати на злодійські промисли?.. Напевне ж, добре знає терен досвідчений злодійчук, бо де міг би за німців переховуватися цілих три роки від космацьких підпільників, які засудили його на смерть за те, що за перших совітів поскидав дзвони з дзвіниці, а на дерев'яній церковці, в якій колись молився Довбуш, поламав хрести... Виповз Юрко на світ Божий аж тоді, коли енкаведисти зайняли Космач, і шепталися люди, що він потаємно служить у стребках...

Пилип у це не вірив і сьогодні, а все ж, сидячи в своїй колешні, боявся, щоб на світло не прибрів Юрко з ізворів, най би вже там щез навіки... Але в душі таки ворушився жаль за змарнованим життям брата — давала себе знати родова кров. Ще в Омську, коли дістав дозвіл на повернення додому, прибився до нього, таки прибився з лісоповалів за Іртишем обідраний, немов жебрак, Юрко й заблагав, щоб Пилип не залишав його самого на чужаниці. Нічого він не доробився, навіть на проїзд грошей не мав, тож Пилип, який добре заробляв у Тюкалінському радгоспі, змилосердився над братом і забрав його з собою. Може, отямиться й людиною стане, чей минуло багато часу, й люди, напевне, забули про його гріхи... Та марні були Пилипові надії: Юрко вергав міхи з мукою в космацькому млині, а гроші, як і раніше, пропивав і жив у Пилипа нахлібником...

«То най уже пропаде нарешті, — промовив уголос Пилип, — бо що то за кара на мою голову з тим пройдисвітом!»

Сказав це й затих: з густої темряви за вікном проступило засльозене Юркове обличчя, і ще раз уздрів Пилип у братових очах розпачливе каяття. Він намагався роз-

пізнати, чи справжнє воно, а може, то — озлоблення на світ за марно протрачене життя? Хтозна... Але чому він так перемінився, зблід, коли з криниці витягли зв'язані колючим дротом кістяки?

Світанок застав Пилипа за столом: до лисини дотикалася засиджена мухами жарівка, яка перестала бути каменем. Глянув на порожевілу шибку, прислухався до тиші за вікном — ніщо її не рунтало, й людських кроків не було чутно, й зітхнув Пилип, повторивши з полегшею:

«Та най пропаде він пропадом!»

І цієї саме миті шпигнув серце пекучий жаль: Господи, та то ж таки людина, рідний брат... Де він тепер?

III

Ніч розділилася на всіх порівну, та була вона у своїй розмаїтості єдиною — короткою липневою ніччю з літньою духотою, півсонням і безсонням, візіями та притишеними розмовами.

Ганна відвела для Мирона і Йосафата стару світлицю, що межувала з кухнею, а генералові й Потураєві постелила в прибудованому недавно покою, з якого вікно виходило на північ, й тому тут було прохолодно, мов у пивниці; сама ж лягла у кухні на бамбетлі — і все затихло, крім гаджуг, що поєднали стрілами стовбурів небо з пласкою тацею белебня, немов натягнутою на килимному верстаті основою, й виводили смереки на вітрі свою відвічну пісню, суголосно перекликаючись із шумом Пістиньки, яка десь там, далеко внизу, сердилась на млиновому колесі... Та нічна музика однаково була чутна Пилипові й Ганні, котрі в ці хвилини немовби перебували в одному оркестрі, підкоряючись батуті незримого маестро — вічному плинові часу.

«Чи то добре я зробила, — мозолила свою душу давньою гризотою Ганна, — що прогнала тоді вранці Пилипа?» І що їй було затримати його в себе назавше: одне лише слово, один погляд, один порух руки — і забув би він повік дорогу до своєї ґражди, і Ганнина халупа стала б

для нього панським палацом, бо власна господарка гейби в овечу стаю перемінилася, і ніщо не завадило б Парасці жити самій на готовому багатстві, чей якось дають собі раду розлучені і ні одна ще не кинулась в буркало під лотоки, а люди поговорили б та й перестали; треба було один лише крок ступити, та ба — забагато назбиралося в Ганниному серці гіркоти й ущемленої гордині, й у критичну мить зупинилася вона, немов та дитина перед високим воринням, яке їй перелізти невміч, щоб подолати чужий світ.

А роки йшли, й, немов реп'ях кожуха, трималася Ганни молодість, тож витрачала вона те своє багатство в міру, щоб і врода не зблякла, але й щоб тіло не з'яловіло: приймала потаємно то рубачів, то молодих ґаздів, які заночовували в Космачі з мливом, бували в неї і паничі, котрі приїжджали в гори на свіжий люфт, а проте Пилип з гадки не сходив, бо скільки не перепробувала втіх, а краще, ніж з першим любасом, утішитися не могла, і щоб не втратити навіки Пилипа, щоб думав він водно про неї і мучився, і сох, взялася за килимарське ремесло, валяла ліжники, розмальовувала писанки, сорочки вишивала, ґердани в'язала — а все для того, щоб розбагатіти й найкращі в Космачі хороми вибудувати, але такі, щоб череп'яні дахи зазирали аж на Завоєли, — так кілька літ мстилася Ганна Пилипові, поки вдруге не прийшла до неї любов...

«Та певне, що добре зробила!» — ствердила тепер про себе Ганна, й русло її думок перемінилося, й на час не стало чутно шуму млинівки на лотоках... Сотенний Чарнота затьмарив образ Пилипа, й забулася Ганна о світі, й було її кохання буйне, мов гірський вихор, й небезпечне, як лісова пожежа, й здавалося воно за смерть сильнішим, та згодом втямила, що смерті ніяка сила здолати не може, і тільки сльози полегшували її тугу над могилкою з березовим хрестом.

Тихо сплакнула Ганна й закусила подушку, щоб не почули її схлипів Мирон та Йосафат, які у своїй кімнаті тихо перемовлялися, — а ні один, ні другий не прийшов тоді вночі до неї, ніби знали хлопці, що рана в її душі ще свіжа. А нині — що нині: стежка до могили Чарноти травою поросла, а з колишнього Пилипа сама шкаралуща зосталася. Хоча... Як же він по-парубоцьки скарав при

ній нині брата, і вздріла Ганна в Пилипових очах давню молодість, сточену життєвою марнотою.

...А то прийшла партизанська влада в Карпати ранньої весни сорок четвертого року. Мадяри обійшли Березови й Космач косівською та яремчанською дорогами й відступили за Яблуницький перевал, а совіти, зробивши розвідку з «кукурузників», не зважилися заходити в космацьку западину, яка під час сутичок з партизанами могла б стати пасткою, й розставили гарнізони в примежних до березівсько-космацького ареалу селах — Яблунові, Лючі, Шешорах, Жаб'єму та Ворохті.

Ті малочисельні підрозділи діючої армії не становили для партизанів великої небезпеки, а для совітів служили хіба що пунктирним позначенням контрольованої території, та й то вони часто зникали: солдати дезертирували й розчинялися в упівських сотнях військового округу «Говерла», або ж їх розганяли похідні групи «Карпатського» та «Гайдамацького» куренів, які захищали Космач з боків Березова і Шепота. Тому ті фронтові гарнізони зразу після війни замінили енкаведистськими, які жорстоко тероризували населення, й уславився серед них лейтенант Шпола — постраховисько для селян і невпіймана здобич партизанів.

У Завоєлах розташувався штаб округу, а під брусторськими схилами поставили намети курсанти старшинської школи «Олені»; там щоранку проводили екзецирку, команди долинали аж до Космача, й селяни без потреби до присілка не заходили. Довкруж снували партизанські стежі, назустріч перехожим виходили з перелісків вартові й незавоєлівських мешканців завертали на шешорський тракт.

А Ганні й не було потреби навідуватись у Завоєли, сама собі туди дорогу заказала, щоб не зустрітися бува з Пилипом, хоч водно муляла душу цікавість, який він нині; його ж Параски увіч ніколи не бачила, й не раз лоскотала охота перейти їй дорогу й затьмарити розлучницю своєю вродою.

Проте стежка на Завоєли проклалася для Ганни поза її волею: на саме Різдво сорок п'ятого прийшов до неї син

сестри Марії із Сакатури ройовий Андрій. Не впізнала, бо ще хлопчиськом бачила його, коли приходив до Космача з мамою на храмовий празник, — тепер стояв перед нею обмундирований юнак у мазепинці з блискучим тризубом, в бушлаті й з крісом через плече; він обняв її, потермосив, щоб приглянулася до нього, й Ганна нарешті переконалася, що це її племінник.

«Андрійку! — скрикнула. — Тож це ти так хоробро воюєш, щоб тобі Бог заплатив! А я водно думаю, що то за Андрусяк, про якого вся околиця говорить: там наскочив з хлопцями на гарнізон, там авто з енкаведистами закидав гранатами, а то міст на Лючці розібрав і вантажівку з облавниками пустив у прірву, а ще в Хімчині стребків перестріляв... То ти все це чиниш, герою мій дорогий?»

Ганна обнімала Андрія, обціловувала, аж він відсторонив її, й вона тепер з насторогою придивлялася до бійця, який раптом став їй чужим: вродливець був Андрій, весь у матір, а суворість — то хіба від Івана.

«Тето, окружний провідник СБ Ворон просить вас, щоб ви прийшли до нього».

«А я хто така?» — здивувалася Ганна.

«Йому потрібні в Космачі довірені люди, а я за вас поручився».

«Падоньку, а куди мені йти?»

«Він мешкає в Пилипа Гулейчука».

«Най ся преч каже! — вдарилася Ганна руками об поли. — Такого я з Пилипа зовсім не сподівалася!»

...Коли Ганна сьогодні запросила гостей до прохолодного покою, Орест Потурай спитав її: «Я звідкись знаю цього старого чоловіка, хто він такий?» — «Ой пам'ять у вас коротка, друже Ворон! Таж ви до сорок шостого мешкали на Завоєлах у Пилипа Гулейчука...»

На скрип хвіртки з хати на поріг вийшла Параска, а за нею Пилип. Побачивши Ганну, яка перетинала подвір'я, йдучи попереду Андрія, Пилип відступив назад і заховався в хоромині, а Параска стояла, опустивши руки. Вона досі не зустрічалася з суперницею, проте в сущу мить зрозуміла, що ця жінка в білому кожушку й торокастій турецькій хустці — то Ганна; уздрівши її, господиня ґражди враз поникла, й стала ще простішою, сірішою, аж гейби зайвою

на білому світі — від усвідомлення, що ходить по землі вродливиця, яка була в Пилипа першою і, певне, має на нього своє право, хоч з ним і не вінчалася; Парасці захотілося запастися під землю, зникнути, взагалі не народжуватися на світ, та зрушитися з місця не змогла — стояла на порозі плоскогруда кістлява примара з великими сумними очима, крізь які проглядалася її скривджена Богом душа, котра, певне, мала свою мову, та не для привіту, а для скарги призначену; Ганні стало жаль цієї обкраденої долею жінки — багатої ґаздині й найбіднішої з бідних сироти.

Ганна привіталася, промовивши «Христос рождається!», Параска сухими губами прошелестіла «Славімо його» й покірно відступила вбік, даючи гості дорогу, і тут у Ганни співчуття до Параски враз змінилося злорадністю — чей же знала, коли виходила за Пилипа, що я живу на світі! — Ганна владно пройшла повз господиню, наче до своєї хати; Андрій зайшов за нею в сіни й проказав у напіввідчинені двері світлиці:

«Ми прийшли, друже провідник».

Невисокий чоловік з круглою головою й глибокими залисинами виглянув із дверей, поправив на собі кітель і кивнув рукою Ганні й Андрієві, щоб заходили; він допоміг жінці зняти кожуха, Ганна зсунула хустку на потилицю й мовби засліпила окружного провідника: Ворон примружився й промовив, не втримавши в собі захоплення:

«Знаю, знаю, що всі космацькі жінки гарні, але така!.. Ну добре, поклич, Андрію, Чарноту».

Окружний провідник швидко оговтався, пригасивши в собі враження, яке справила на нього красуня, і, сівши навпроти неї за столом, виклав, не гаючись, своє прохання. Він знає, що Ганна Палійчук живе самотньо в просторій хаті, і тому просить її, щоб вона прийняла в комірне, ніби за дочку, — совіти, може, й не дізнаються, що ви незаміжня, а якби спитали, то скажете, що чоловік пропадає на роботах у ворохтянському тартаку, — щоб прийняла дівчину, яка виконуватиме для партизанів важливу службу. І якщо ви згодні...

«Згодна, — не задумуючись відказала Ганна, їй лестило, що окружний провідник СБ звертається до неї по допо-

могу. — У Космачі, пане командир, усі згодні помагати нашим. Якщо навіть такий скупар, як Пилип, не побоявся ризикнути своїм багатством, то...»

Розмова начебто закінчилася, та Ворон ще не відпускав Ганну — очікував на сотенного Чарноту, і той нарешті увійшов разом з Андрієм: був то високий, майже не до стелі, суворий з вигляду чоловік у німецькому сталевому мундирі, заперезаний широкою куплею з кобурою на боці, на правому рукаві світилися три срібні смужки.

Він розгладив чорну підківку вусів, проникливо глянув сірими очима на незнайому жінку й присів на лавицю поруч з окружним провідником, не зводячи погляду з молодиці. Ганна німо дивилася на нього, і вмить відсунувся з її внутрішнього поля зору Пилип, який досі не покидав її ні на хвилину, — геть здимів Гулейчук із Ганниної пам'яті, й на його місце нагально вдерся Чарнота; Ганна опустила очі, назавше заховавши в собі образ сотенного, вона довго сиділа каменем, та раптом спам'ятавшись, рвучко підвелася, щоб утекти звідси й на самоті збагнути, що з нею сталося; наспіх одягла кожушок, подалася до дверей і ще чула, як за її спиною говорив Ворон, та це її ніби не стосувалося:

«Не знаю, коли прийде до тебе наша дівчина, Даниле... Але доконче прийде. Тож як з'явиться, поведеш її до Палійчучки... А ти, Андрію, вибирайся на лови за Шполою. Цей виблядок — тільки подумати: син петлюрівського полковника! — міняє раз у раз місце в гарнізонах, лютує по селах, мов скажена собака, — ти б тільки подивився на тих змасакрованих дівчат, яких він залишає після себе!..»

У сінях Ганна зустрілася з Пилипом, і дивно їй стало, що цього разу не защеміло її серце; вона байдуже оглянула його з ніг до голови й поблажливо посміхнулася:

«Згорбився ти, Пилипку, надірвався, сарако, на господарці... Але що не збоявся прийняти партизанів до хати — того-м від тебе таки не чекала».

«Щось більше є на світі, ніж оце все, Анничко...» — Пилип обвів довкруж себе рукою і змовк.

«То правда», — відказала Ганна і, не оглядаючись, швидко вийшла з обійстя.

...Андрій зі своїм роєм, який входив до третьої чоти сотні Данила Чарноти, заліг на Ґреготі в печері з потаємним входом і виходом — тільки він і його стрільці знали щілину між двома брилами на схилі, що спадав до річки Брусторки, над якою скупчилося село Бережниця. В ту зарослу лишайниками й мохом пройму треба було залазити ногами й прослизати вужем між слизькими стінками, й коли прохід закінчувався й ноги твердо ставали на гранітну плиту, партизан опинявся в склепінчастому гроті, в який проникав крізь круглий, як мисочка, отвір у стелі сніпок світла, мовби з кишенькового ліхтарика. Тут було безпечно й тепло, а перед щілиною наверху осідав у виступі гори плаский, схожий на крісло камінь: звідси виднівся широкий простір, що захоплював Шешори, Брустори, Шепіт і Бережницю.

Другого дня Різдва Андрій спостерігав з цього каменя через бінокль за селом над річкою: там, біля дерев'яної церковці, метушилися, мов мурашва, постаті дівчат у дублених кожухах, звідти долинав галас і сміх; над гуртом врешті піднялася на тичці восьмикутна звізда — дівчата збиралися на коляду. І саме в той мент, коли колядниці подалися вниз понад Брусторкою вбік Шепота, Андрій помітив, як із шешорського тракту звернув на Брустори військовий відділ і розсипався улоговиною обабіч дороги.

Андрій зрозумів: начальник шешорського гарнізону вирушив з підрозділом назустріч колядницям. Він свиснув у щілину, з неї виповзло четверо стрільців, обвішаних гранатами, з автоматами в руках, найдужчий стрілець ніс на плечі «дехтяра». Рій почав спускатися по схилу гори на Брустори...

Про лейтенанта Шполу ходила в окрузі моторошна слава: він убивав дівчат. Його знівечені жертви траплялися людям у камеральних лісах, під скалами над Пістинькою, в кущах і біля стежок, на них страшно було дивитися, і їх ховали в закритих трунах.

Ворон намагався пояснити собі психологію вбивці, і його здогадки майже не розминалися з правдою: Шпола вбивав рештки свого сумління, яке, певно, озивалося в ньому на згадку про вкоєний колись страшний злочин. Що то було, міг знати тільки злочинець...

Відділ Шполи йшов пригинцем назустріч колядницям; начальник шешорського гарнізону чув їхні голоси і його гріла жадоба катівського ремесла. Андрій згори бачив, як невтримно скорочується віддаль між гуртом колядниць і ґарнізонцями, які бігли, ховаючись у зарослях обабіч дороги, — ще хвилина, ще мить, і сторони зійдуться, і залишаться на снігу закривавлені тіла бережницьких красунь. Тоді на помах Андрієвої руки впав рій із скельної призьби й вискочив на дорогу. Дівчата з вереском розбігаються, а стрільці впритул розстрілюють гарнізонців, зупиняють їх ланцюгом гранатних вибухів, а найдужчий стрілець косить і косить з «дехтяра», вишукуючи мушкою постать офіцера, що біжить позаду. Та враз офіцер спиняється, прикипає поглядом до Андрія, який іде на нього з наставленим револьвером, торопіє, наче впізнає в Андрієві колишнього товариша з дитячого будинку, чує його проклінне слово «зрадник», скрикує і втікає перелісками вбік Шешор.

Зрештою Шпола втямив, що то був ніякий не курсант, а сам Андрусяк — невловимий ройовий, який цілу осінь і зиму наводив жах на лючівський, яблунівський та шешорський гарнізони: залишав він після себе вбитих чекістів, спалені приміщення і зникав безслідно; Шпола боягузливо втікав і, опинившись на віддалі, куди не долітали кулі «дехтяра», поклявся, що вб'є Андрусяка.

І він убив його на третій день Різдва — із засідки біля джерельця під Ґреготом, яке не замерзало: Андрій спустився з гори по воду...

Ганна не могла заснути: нинішній день промірявся життям людей, які гинули тут протягом років, й ніч відправляла панахиду над убієнними.

Вчувся Ганні спів церковного хору, що йшов у похоронній процесії на космацький цвинтар, із сотень грудей бійців куреня «Гайдамаки» вихопилася стрілецька заупокійна «Як ви умирали, вам дзвони не грали», над головами пливла домовина, й Андрій востаннє вглядався в небесну безодню, в якій знайде собі вічний пристанівок, бо на землі для нього місця не стало; гриміли сальви й промовляв над убитим командир військового округу «Говерла» Степовий, а в шешорській видолині вибухнув у небо стовп диму — то горіло приміщення гарнізону, і чорнів

над могильною ямою сотенний Чарнота, який встиг, поки опустили труну, вернутися із своєю сотнею з Шешор на цвинтар; Чарнота чорнів, бо не впіймав бандита — здимів Шпола, щоб потім об'явитися в Сакатурі, де закінчиться його катівський шлях; а Марія умлівала над тілом сина і на втішальні слова сестри Ганни, щоб не розпачала, адже є ще в неї Василько, відказувала скорбно: «І той загине, такий нині час»; врешті застукотіли грудки землі на деці домовини, й виросла на космацькому цвинтарі перша партизанська могила з березовим хрестом у головах, а до року поруч виросте й друга — сотенного Чарноти, біля якої день-денно стоятиме Ганна й утішатиме себе словами: «Мусив прийти до мене хоч раз у житті лицар, а тепер можна жити самотньо, ніхто мені не потрібен, нікого в мене вже не буде...»

І думала тепер Ганна у півсні: «Мала я коротке щастя за довгі роки війни... Дякую Господу, що знайшла мене така доля, ради якої варто тепер жити в спогадах...»

Не мала Ганна дитини, хоч хотіла мати в гріхах зачату — і Бог таки втішив її: привів до неї Чарнота білу дівчину й подарував за дочку. І була та дитина їй рідною — а може, вона вродилася тут, на белебні, з солодких любощів з Чарнотою на м'якій повсті чатиння під гаджугами, які й нині співають свою вічну пісню: «Палала сосна, палала, під нев дівчина стояла»; щовечора палала її смерека, вибухала багряним смолоскипом, поки не вигоріла разом із Ганниною молодістю.

Й прошепотіла вона засинаючи:

«Був у мене опришко, лицар, герой, була в мене й рідна дитина — і я нині маю те, що повинна кожна людина мати: радісні спогади і сльози...»

IV

Наприкінці березня сорок четвертого року Едвард і Піт, мало не наступаючи на п'яти мадярам, які безладними тлумами пішо й кінно тягнулися на Яблуницький перевал, дійшли до загубленого в горах села Снідавки, звернувши

на стежки з косівського тракту, по якому з Коломиї через Заболотів та Рожнів уже гримотіли совєтські танки.

Позаду залишалися купи скриньок з гарматними стрільнами, їх мадярські їздові скидали з хур на узбіччя доріг, бо коні, голодні й зморені, вже падали на коліна; полишали гонведи вози й гармати в наповнених болотом та сніговою кашею баюрах, а коней випрягали, й вони заходили в бори шукати поживи, а що її ніде не було, то обгризали зі смерек кору, — ті лисніючі стовбури, які були для втікачів дороговказом, закінчилися; напевне, коней забирали місцеві мешканці, маючи надію відгодувати їх сіном та соломою, не знаючи того, що вся ця військова твар вигине до ноги від застряглої в шлунках нестравної кори.

Едвард з Пітом довго брели навмання бездоріжжям по хрусткому ніздрюватому снігу, а все на захід, бо десь там, зовсім уже недалеко, як запевняли добрі люди, височить крутий Яблуницький перевал, з-поза якого світиться втікачам безпека й воля, проте борам не було ні кінця ні краю, й хлопці побоювалися, що заблудяться тут навіки.

Та врешті крізь стовбури смерек проникло сіре небо, подаючи знак, що ліс закінчується; втікачі приквапили кроку й вихопилися з гірської ущелини на простору галявину, засіяну розсипом курних хаток, і деякі з них диміли, мов підпалені купи вогкого хмизу.

Неподалік хаток стояли хліви, стайні та обороги, й подумав Едвард, що для безпеки можна б заховатися до ночі в сіні, як це вони зробили колись в Узині, та жорстоко дошкулював голод, в порожніх наплечниках не було й крихти харчу, й ноги самі понесли хлопців до крайньої хати, крізь ґонтовий дах якої витягувався дим, що пахнув свіжозвареною кулешею.

І вже руки Едварда діткнулися до дверей, уже двері зарипіли, як позаду почулося грізне:

«Стій, ані руш!»

Стетеріли, оглянулися, і рештки духу, що тримав їх при житті, вмить вивітрилися, коли побачили на подвір'ї вояків, які стояли півколом з наставленими автоматами.

«Плєнний, плєнний!» — залебедів Піт, та з півкола виступив вояк, мабуть, старший, схопив обох за коміри шинелей і турнув до хати, відчинивши ногою двері.

«Зараз побачимо, які ви “плєнні”», — гарикнув, і Едвард, який цієї мови не розумів, збагнув зрештою, що тут їм кінець, і нудкий відчай зв’ялив його тіло: тож треба було стільки перетерпіти мук, щоб знайти врешті смерть у цій западині — так недалеко від перевалу.

У хатці не було сіней — лише одна кліть з маленьким закіптюженим віконцем, в якій і спалося і їлося; під стіною стояла заломана кутом лавиця, яка обступала масивну скриню, що служила за стіл, навпроти скрині височіла постіль на бервенястих ніжках, а в півокруглому отворі печі на жару щось булькало в чавунному баняку й нестерпно солодко пахло.

Едвард і Піт стояли посередині кімнати, звикаючи до сутінок, й аж згодом побачили старезного діда з довгим до плечей сивим волоссям: він сидів на постелі, звісивши ноги й смоктав, аж шкварчало, ковану з латуні вигнуту, схожу на саксофон, люльку; біля нього стояла, склавши руки на животі, поморщена, мов сушеничка, згорблена бабуся; побачивши людей, вона метнулася до печі, вийняла баняк, понесла до столу й вивернула на круглу підставку тугу гарячу кулешу, дістала з полиці дерев’яні ложки, поклала на стіл й мовчки відступила до постелі. Вояки розібрали ложки й притьмом почали кавальцювати кулешу, старший вояк подав ложки Едвардові й Пітові, й ті голодно кинулися до страви, а коли на кружалі не залишилося ні крихти, старший запитав:

«Хто ви?»

Едвард почав розповідати своєю мовою, звідки вони прибули й куди йдуть, та їх, звісно, ніхто не розумів, тоді вояк кивнув спійманим, щоб виходили. Подумавши, що їх виводять на розстріл, Піт знову залементував «плєнний, плєнний»; вояк вивів їх надвір і наказав йти стежкою вгору, а сам пішов позаду з автоматом напереваги, насвистуючи якусь мелодію, — він почував себе тут як дома, й Едвард почав догадуватися, що вони потрапили до рук українських партизанів.

Довго йшли, і вже звечоріло, коли командир самооборонного кущового відділу відгукнувся на пароль вартового, який стояв біля будинку штабу округу; він завів полоне-

них крізь вузьку хвіртку на широке подвір'я, обгороджене довкруж високим зазубленим парканом; у глибині двору виднілася довга з двома вхідними дверима хата, дах якої спадав майже аж до землі, заламуючись над входами: біля дверей стояли вартові, які впустили прийшлих досередини.

В рубленій кліті кімнати горіла підвішена на сволоці гасова лампа, вона кидала світло на плечистого чорновусого вояка, що сидів на покутті, спершись ліктем на ляду стола, вигляд його був понурий, і Едвард, нічого доброго від нього не чекаючи, повів убік очима й виловив у сутінку низькорослого головатого чоловіка у військовому кітелі; старшина підвівся зі стільця, підійшов до полонених і вимогливим тоном щось по-своєму запитав. Піт цього разу промовчав, бо єдине чуже слово, яке він знав — «плєнний», в цьому воєнізованому краю не допомагало, і він здався на розум Едварда.

Лейтенант остаточно впевнився, що вони потрапили до рук воїнів вождя Коновальця, й страх поволі полишав його, бо ж не могли українські партизани, які потерпіли від війни так само, як і голландці, вчинити їм зло, та передовсім мусив Едвард якось пояснити старшині, в яку ситуацію вони з Пітом потрапили, й обдумував, як це зробити на мигах, та круглоголовий викинув ураз вказівного пальця й проказав з притиском:

«Червоні парашутисти?»

Тоді Едвард замахав руками й вигукнув рятівне:

«Ми не парашутисти, ми втікачі зі станіславівського шталагу, і я бачив Коновальця!»

Понурий вояк підвівся з-за столу, він був високий і дужий, підійшов до Едварда й схопив його за оборки шинелі.

«Шубравець! — крикнув. — Повтори, що ти сказав про Коновальця!»

Забувши, що його ніхто тут не розуміє, Едвард заговорив, у поспіху ковтаючи слова й захлинаючись: він шість років тому вийшов у Роттердамі на центральну площу міста, щоб пообідати в кафе, — бачив же, бачив, як пекельна машина розірвала чоловіка в сірому капелюсі...

Вояк нічого не зрозумів, він поглянув на старшого, ніби запитував, що з цими пройдисвітами робити — а що

Ганна не могла заснути: нинішній день промірявся життям людей, які гинули тут протягом років, й ніч відправляла панахиду над убієнними.

робити, вивести в потоки і розстріляти, то ж досвідчені московські десантники, бо що мали б робити в забутій Богом Снідавці, а прецінь там головна космацька станиця самооборони; проте вельми здивувався, уздрівши проясніле обличчя колеги.

«Не гарячись, Даниле, — сказав Ворон. — Почекай, він мовить правду».

І заговорив до Едварда по-голландськи.

Той довго не міг збагнути, чому він враз почав розуміти, що до нього говорять, однак квапливо, бо рятував своє і Пітове життя, відповідав на всі питання.

«А чому ви розмовляєте моєю мовою? — врешті отямився й насмілився спитати. — Як це так..».

«Навчився, бо мусив, — посміхнуся Потурай. — Я кілька років працював референтом полковника Коновальця в амстердамському осередку ОУН... Тож познайомимося: я окружний провідник Служби безпеки в Українській Повстанській Армії — Орест Потурай».

...Десь у рубленій стіні чи то за сволоком домовичок-цвіркун боязким переривчастим сюрчанням відраховував нічний час, а коли замовкав, то й ніч зупинялася, і тоді темрява ставала насиченою, мов сироп, думками двох мужів, які не спали.

Здавалося Орестові Потураєві й генералові Ґоттеґему — теж, що цієї ночі весь світ не спить, бо як йому заснути, коли під стіною моторошного будинку в Яблунові лежать черепи, кості і два зрослі скелети — дівчини й хлопця; живі потривожили їхній вічний супокій і самі назавше спокою позбулися, й побратимам думалось тепер лише одне: хто ці мученики, хто ця пара, і як вони зустріли свою смерть, як зуміли останньої хвилини впоратися із неймовірним жахом і з неймовірним болем — і чи зуміли? Й чи настигала їх полегша, коли той жах і біль закінчувалися, чи змогли її відчути бодай на мить, а може, їм болить і досі, а може, їм і досі страшно, і як почуваються тепер кати і вбивці — чей же хтось з них таки побував на розкопках, ховаючись серед людського тлуму, — чи сплять вони тієї ночі?

Цвіркун примовк, ніби дозволив своїм комірникам перепочити від думок, а може, й сам утомився вести відлік

нічному часові; та ось засюркотів він знову — домовикам не належиться спати...

Згадки генерала й окружного провідника перебували в одній площині, перетиналися й продовжували одна одну, а інакше й не могло бути, якщо їм обом випало через стільки літ на тій площині опинитися... Цієї хвилини Ворон ще термосив руку лейтенанта Ґоттеґема в світлиці Пилипової ґражди, а лейтенант аж ув'явав від усвідомлення, що їм пощастило нарешті вибратися з небезпек, і Піт витирав сльози радості, дивлячись на несподіване знайомство Едварда з командирами УПА.

Ворон попросив господиню, щоб дала можливість утікачам помитися, сотенний Чарнота зовсім зм'як, і усмішка розпогодила його суворе обличчя, він послав одного з вартових у табір старшинської школи, щоби приніс для голландців хоча б якесь умундирування, й незабаром переодягнуті й нагодовані Едвард і Піт сиділи за столом навпроти Ворона й Чарноти, слухаючи розповідь окружного провідника СБ.

Він, Орест Потурай, родом з Печеніжина, ще в Коломийській гімназії вступив до ОУН, а 1934 року, коли підпільник Мацейко за наказом Проводу застрелив міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького й почалися повальні арешти, — абсольвент гімназії Потурай утік за кордон і влаштувався слухачем Женевського університету. Українських студентів у Швейцарії було чимало, й ними зацікавився провідник ОУН Євген Коновалець: перезнайомився з ними й запросив на вино до українсько-швайцарського клубу. Під час розмови Потурай сподобався Коновальцеві, й він узяв його до себе за референта: Орест перечитував кореспонденцію, складав проекти відповідей, перечитував газети й подавав провідникові прес-релізи, а згодом був відкомандирований до Амстердаму.

«Вас цікавить, лейтенанте, як я тут опинився?.. То сталося зовсім просто. Сорок першого року адмірал Канаріс дозволив українцям створити в складі абверу два національні батальйони — «Ролянд» і «Нахтігаль». Я вступив до батальйону «Соловейків», яким командував Роман Шухевич; в ніч з 23 на 24 червня ми увійшли до Львова і

за тиждень взяли участь в акції проголошення Самостійної України. Німці уряд Ярослава Стецька переарештували, а батальйони відправили в Проскурів. Ми ж з Шухевичем дезертирували й залишилися у Львові в підпіллі. Оце і вся моя історія...»

Едвард своєю чергою розповідав про окупацію німцями Голландії і про полон... Та найбільше цікавило його одне: чи мають вони тепер право вважати себе вільними, адже Яблуницький перевал, кажуть, зовсім недалеко.

«А що вам дасть перехід за перевал? — запитав ніби себе самого Потурай і сам собі відповів: — А нічого не дасть, крім нового полону або й смерті... Ви ще, мабуть, не знаєте: німці окупували Угорщину, й там тепер шаленіє режим Салаші. Мусите якийсь час перечекати тут... А втім, ми вам даємо повну свободу: можете йти далі, ще й наші стрільці вас проведуть. Проте не раджу... Але й тут ніхто вам життя не гарантує. Як і всім нам. Вам найкраще вступити на певний час до УПА».

«Але ж на нас чекає голландська королева!» — гаряче заперечив Едвард.

«Мусить трохи почекати ваша леді, — розвів руками Потурай. — Поки Європа заспокоїться... А в стані УПА ви матимете хоч якусь охорону. В цивілю вас ще завтра виловлять енкаведисти».

Так Едвард і Піт були записані в сотню Чарноти до саперної служби, оскільки в голландській армії вони вчилися на підривників.

...Орест наважився перебити цвіркунову мову: він знав, що Едвард не спить, брат смерті сон примушує людину засвідчувати, що вона живе, глибоким віддихом, а то й хропінням. Генералового дихання не було чутно.

«Не спиш, Едварде... Про що думаєш?»

«Про те, що й ти».

«Підемо завтра на Рушор?»

«Підемо... Хочу знайти могилу Піта, сам його ховав».

«Це буде важко — скільки років минуло... А могила Чарноти збереглася, казала Ганна. На сільському цвинтарі...»

«Що то був за воїн!»

«І не тільки він...»

«Так, так, я бачив, знаю... А вгадай, про що я зараз думаю?»

«Про полеглих героїв».

«Так... Подібних не було на всьому світі. Тільки подумати: могутня Європа двічі падала на коліна без супротиву. Перший раз перед нацистами, другий — перед більшовиками. А УПА воювала десять літ з одними й другими!»

«Це правда... Боротьба маленької Карпатської України з мадярами тривала довше, ніж війна великої Франції з німцями».

«Чим це пояснити? Що надихало ваших воїнів?»

«Молода національна ідея, Едварде. Молода!»

«А нині вона завершує свій чин і починає старіти?»

«Чин продовжується — по всіх закутках землі, де тільки живуть українці. І тут, і в діаспорі... Ти знаєш, я не маю спокою від розмови з нашим письменником. Він дав мені зрозуміти...»

«Що ти боягуз? Провів, мовляв, Ґоттеґема до угорського кордону і не вернувся до своїх...»

«Так наказав Провід. І не тільки мені: мусили ж розпорошитися по світу наші сили, щоб не загинути в одному місці. Аби можна було при потребі зібрати їх докупи. Це політична школа Масарика... Але не всі це розуміють. До речі, Шинкарук не перший таке мені сказав...»

«Хто ще? Маєш на увазі Андрусяка?

«Так... Я мушу дізнатися, куди дівся той юнак. Є в мене підозріння... Але рано щось стверджувати. Пропав... Тільки на якім боці пропав — всіляко ж бувало. І лише тоді, якби я дізнався — на якім, міг би судити про вартість слів, які він тоді мені мовив...»

«Хто про це може дізнатися?.. Але я хочу інше сказати: ти запам'ятав мою нинішню премудру сентенцію?.. Отже, я не мав рації, і переконав мене в цьому професор. Людина рівна в змаганнях з Провидінням, вона не програє, коли цього не бажає. А не бажає тоді, коли свідома своєї елітарності, винятковості, адже наділена Господнім розумом... І цим вона відрізняється від тварин, а теж від собі подібних, які такої свідомості не мають».

«Твоя правда: народ, який не зумів витворити власної еліти, засуджений на те, щоб коритися чужим панам».

«Але еліта поневоленої нації часто абсорбується сюзереном, і тому вона в критичних ситуаціях мусить знайти сферу недосяжності: кожен поневолений народ повинен створювати свої еміграційні центри. І ти мав рацію, коли...»

Побратими замовкли, однак цвіркун наполегливо сюрчав, спонукуючи своїх комірників до розмови.

«А чи ти віриш в те, — озвався по хвилині Едвард, — що московська імперія насправді розпадається?»

«Це очевидне, — відказав Орест. — І наше щастя, що імперський ґмах сам осідає, продавлюючи глиняний фундамент. Бо якби його підірвали відцентрові сили...»

«Не дай то, Боже, — зітхнув генерал. — Найменший вибух тут, у центрі Європи, детонував би Третю світову війну, якої ми, як не дивно нині, так чекали в сорокових... А з іншого боку — воєнна хуртовина за одним махом очистила б землю від тоталітарної скверни».

«Слава Богу, не станеться цього — вже видно. Але що далі?»

«Далі — тоталітарні сили щосили намагатимуться адаптуватися в нових суспільних формаціях... І їх стравлення буде болісне й довге: ворог перефарбується, і його не стане видно. Нині простіше з ним боротися: колись нацизм, а нині комунізм цинічно оголилися перед світом, адже призвідці тоталітарних систем ніколи не намагалися позбуватися рис люмпену, з якого вийшли, вони не одягали масок і виставляли напоказ перед світом Соловки та Освєнцім... А прихованого ворога доведеться ще й розпізнавати».

«Не зовсім згоден з тобою: до маскування вдавався ще Ленін. Навіщо він створював республіки — для того, щоб обдурити світ привидом конфедерації вільних народів... Але побачиш: ми з цього ще скористаємося: маємо готове членство в ООН, делімітовані кордони на картах...»

«Ти набрався в німців пруссацького оптимізму, голландці ж більш песимістичні. Про це ми, зрештою, не один раз перемовлялися в листах... Та що говорити: я теж хочу мирної розв'язки. Мені Україна болить не менше,

ніж тобі: я воював за неї, а Піт віддав життя... Але мені нині тривожно: хіба міг би ти згадати із світової історії хоч один приклад самоліквідації імперії? Таж ні, всі вони розвалювались у кривавих війнах».

«І ти боїшся... Ні, Едварде, за моїми спостереженнями московська імперія в комуністичній іпостасі не має більше ні охоти, ні сил існувати. Якби було інакше — хто б дозволив проводити подібні розкопки?»

«А може, вона прагне оновитися — поставити на місці прогнилого новий фундамент? Таке вже було: росіянин Ленін свідомо розвалював стару й немічну російську імперію, щоб на її місці побудувати сильну совєтську. З іншою ідеологією, але з тією самою стратегією світового панування».

«Нині подібний процес став неможливий: немає нових репресивних органів, а без них тоталітарної системи не збудуєш».

«Нові репресивні органи можна наново створити».

«Уже не можна: і нацистська, і комуністична ідеології, які зуміли у свій час примусити покорений люд повірити в доцільність репресій, скомпрометовані. Й на їх місце повертається націоналізм і релігія. Третього не дано».

«Блаженні віруючі...» — прошепотів Едвард і наче подих затаїв.

Орест підвів голову: може, йому стало погано?

«Ти заснув, Едварде?»

«Ні... Я згадав ту пару, ті зрослі в обіймах скелети. Хто вони?»

«Хотів би і я дізнатися... Але навіщо? То символ воєнного кохання. Сильнішого за смерть: адже воно воскресло нині перед нами...»

«І в ньому бачимо себе: любов, якої кожен з нас зазнав, і смерть, котрої не минути».

«А наша любов теж колись воскресне?»

«Так, любов до батьківщини — в наступних поколіннях».

Едвард на ці слова не зреагував. Бралося до світанку, й побратими поснули.

Й цвіркун замовк.

V

Думала Ганна, що вже ніколи його не побачить: перед Йорданом пішов Чарнота зі своєю сотнею рейдом на Покуття — там почалися вивози в Сибір: яке село врятує, а яке ні, десь погромить енкаведистський гарнізон, а десь обійде, зваживши свої сили, коли виграє бій, а коли...

Не хотіла думати про загибель сотенного, бо ще й не пізнала його, — тільки з тих пір, як Потурай запросив її на розмову до Пилипової ґражди, й Чарнота увійшов, не в кімнату увійшов, а в неї, — з тих пір не вступався з її душі і пестив, і мучив, і сон забирав, а гаджуги шуміли на белебні, чекаючи їх, і знала Ганна, що якби мало між ними те статися, то тільки там, під гаджугами, бо не приземлять вони її, а до неба піднесуть, й Ганна з висот побачить свою любов і себе в обіймах лицаря.

Коли ж він приведе до неї дівчину? Хай тільки один раз зайде, — і Ганна силоміць потягне його за руку до гаджуг, бо чому не вступається з душі і мучить, і пестить, і сон забирає — і хай цього потім вже ніколи не станеться, хай... Ганна наперед знає, що так буде: хто може втримати воїна, який пошлюбився з війною, і не любаска вип'є його чоловічу силу, а висмокче живу кров упириця-смерть, на те він і воїн.

...Ще не засвітила каганця, як тихо зойкнули двері, й до світлиці увійшли двоє: тільки краєм ока побачила Ганна струнку постать дівчини у благенькому сардачку, яка несміливо ховалася за спиною височенного вояка; входячи, він нахилив у дверях голову, ніби вклонявся Ганні, й був це Чарнота, і вже бачила жінка тільки його й забула, що сотенний цієї миті виконує службу: стояла перед ним чекаючи.

Чарнота стримано привітався, був він з вигляду суворий і шорсткий; Ганна відступила назад, відчувши, що холоне під його чужим поглядом, її потяг до нього тихо згасав, і аж тепер вона розгледіла біловолосу дівчину, яка несміливо стояла на порозі; дівчина була ніжна, гейби аж прозора, і тьохнув жаль у Ганниному серці, що й діти мусять іти на війну і гинути мусять — загине й ця, а сама ж

яка, ще не розквітла й делікатна, мов вовняна пряжа, на якій не встиг іще зіткатися узір її життя.

Чарнота взяв Ганну за плече й повів у бічну кімнату, де стояв ткацький верстат і лежали на долівці під стіною зіткані килими; Ганна сполошилася — чому він так квапиться, невже хоче притьмом її взяти на килимах... й супротив дійняв жінку, вона притулилася спиною до стіни й, геть схолонувши, боязко дивилася на сотенного, бо не бажала, щоб це сталося в них, як у тварин...

Суворий вигляд Чарноти злагіднів, очі степліли, він зачинив за собою двері, й Ганна відчула, як його долоня стає все важчою, твердішою, немовби на її плечі хтось накладав ярмо, а пальці вояка поповзли по шиї аж до вуха й ніжно стиснули мочку; Ганна ув'яла, схилилася до Данилових грудей, та він опустив руку й сказав:

«Про це маємо знати тільки ми, партизани, Анно... І ти. Ця дівчина буде служити в Червоному Хресті, а ти — її мама. То для совітів. А сільським скажеш, що найняла собі дівчину з Хімчина помічницею до верстата... А ще хочу тобі сказати, що в Сакатурі гарнізон розгромлений, твоя сестра Марія і її чоловік подалися до куреня Різуна в Чорний ліс, бо й Сакатуру, як сусідню Боднарівку, нинізавтра теж спалять. А Василь у нас...»

«Замість Андрія», — прошепотіла Ганна, вона ніколи не бачила Василя, лишень цієї миті згадала слова Марії на похороні її старшого сина: «І Василько загине, такий нині час».

«Кожен сам за себе, Анничко... І ще: Шполу ми нарешті впіймали — в Сакатурі. Тепер він у нас під вартою».

«Палець Божий! — полегшено зітхнула Ганна. — Хотіла б уздріти його смерть».

«Бережи дівчину, як зумієш, — говорив далі Чарнота, — вона сирота. Вчилася в коломийській медшколі, а коли її батьків разом з нею схопили — за сина, який пішов до дивізії «Галичина» — й відвезли на товарну стацію, в теплушки, вона якимось чудом утекла, переховувалася у знайомих, поки Ворон не дізнався. Вони обидва з її батьком приятелювали ще з гімназійних років. Отже, ти все знаєш... А тепер проведи мене».

Вони вийшли з килимарні, Чарнота кинув дівчині: «Справуйся, дівче!» — і аж тепер вона зійшла з порога, даючи пройти Ганні й сотенному.

Холодний березневий присмерк заліг, мов злодій, між гаджугами, які аж завмерли з подиву, приглядаючись до Ганни й Чарноти, бо такої вродливої пари ще не доводилося їм бачити, і ждали, ждали того вічномолодого дива; Чарнота обняв Ганну, підніс її, маленьку, на руках, щоб вони стали обличчям до обличчя, приглянувся до неї й прошепотів:

«Мой, яка ж ти файна, душко!»

«Візьми мене, опришку, — відказала Ганна. — Візьми сьогодні, бо іншого разу, може, й не буде... А я віднині до смерті ходитиму за тобою, завжди буду стояти коло тебе, й ти про це знатимеш... Візьми мене, любчику».

Опівночі вернулася до хати. Дівчина сиділа на лавиці, вона з гріховною цікавістю приглянулася до господині, коли та засвітила каганець; Ганна взяла в долоні своє обличчя й похитала головою, ніби не могла повірити в те, що сталося, соромливо опустила очі, а потім підійшла до дівчини, обняла й промовила:

«Донечко моя, донечко... Що завтра буде з тобою? А ти хоч уже любила?»

Згодом Василь розповів Ганні...

Лейтенант Шпола глупо спіймався в Сакатурі. На самий Щедрий Вечір, перед Йорданом, коли в село приїхали двома вантажівками енкаведисти, які мали вранці вивозити людей, начальник сакатурського гарнізону підночовував у сільської повії Олени на Зрубі. Коли добре стемніло, його сполошила стрілянина — то кулемети Чарноти били із Солтисової гори по вантажівках, — й Шпола вибіг з хати в чому був, полишивши в Олени шинелю й табельну зброю разом з ременем і кобурою. Роздягнутий заскочив до Андрусякового дому, що стояв крайнім на Зрубі, — Марія саме готувала вечерю, й за столом уже сиділи Іван та Василь, який прийшов з Коломиї до батьків відсвяткувати Йордан. Офіцер наказав хлопцеві побігти до Олени й забрати револьвер та шинелю й сам залишився між двох вогнів: у селі піднялися до наступу ґарнізонці, а на Солтисовій горі

чекали світанку партизани — і ні від одних, ні від других не міг він сподіватися пощади. А Василь не вертався...

Перед зорею, коли мороз аж тріщав від натуги, Василь вийшов з Олениної хати, одягнений в офіцерську шинелю й заперезаний ременем з кобурою, він був розгублений, здивований і заодно щасливий, бо цієї ночі пізнав те, що має пізнати кожен чоловік: Олена була гаряча й ніжна, вона ще не спала з таким молодим хлопцем, і в ній озвалося щось схоже до любові, якої їй досі ще не щастило звідати, — чужі чоловіки, немов бугаї, чимшвидше залагоджували потребу й полишали її, а цей задивився, а цей так голодно й несміливо жадав мене, і я заливала тебе коханням і навчала й сама насичувалася розкішшю, а тепер іди і добре думай, що маєш з тією зброєю зробити...

Василь стояв на заметеній снігом дорозі й не міг вирішити, в який бік йому йти, а Оленина мова ще звучала у вухах, він прислухався до неї, і в ньому знову будилося не вгашене до кінця бажання, та вертатися до Олени не мав права, бо вже світало — і як йому тепер повестися?

А ще немов гіркий докір увійшла в поле його пам'яті біловолоса Ліда, й сором дійняв його, і серце защеміло — так щеміло воно завжди, коли зустрічав або ж бачив її в садочку гімназійного професора Симотюка... Той садочок відмежовувався низеньким живоплотом від доріжки, що вибігала на вулицю з обійстя пані Глібовицької, в якої Василь наймав квартиру. Він кожного дня перед вечором проходжувався доріжкою, вичікуючи, поки Ліда зайде з книжкою до альтанки, або сидів у вікні, з якого можна було проглянути весь сад наскрізь: зір його зупинявся на альтанці, а поза нею світу для нього не існувало. І коли дівчинка відводила від книжки голову, то ніяк не могла розминутися з поглядом юнака, який готовий був сидіти у вікні або стояти перед живоплотом весь вік, дивлячись на білу вілу з маленькими, мов паперівки, груденятами під малиновою блузочкою, світловолосу і довгоногу. Вона деколи посміхалася до нього кутиками уст, і цього Василеві повністю для щастя вистачало, а коли покидала альтанку й підходила до живоплота, запитуючи, чи він читав ось таку книжку, то більшого блаженства для нього бути не могло,

й Василь шелестів пересохлими губами, прохаючи, щоб позичила йому ту книжку хоча б на вечір.

І цієї миті, коли він стояв на дорозі у снігу, сталося подібне: Ліда підійшла до нього, проте він побачив на її обличчі замість усмішки велику, мов горох, сльозу, що скотилася вниз по щоці; не сказавши й слова, дівчина відвернулася і зникла з пам'яті.

Василь ішов уздовж Зрубу, наближаючись до батькового обійстя, а кобура тяжіла на ремені й нагадувала про себе; його роздирали думки, бо ж не знав, що має вчинити. Віддати револьвер офіцерові — та як віддати зброю вбивцеві свого брата, щоб він мав можливість мене вбити — як Андрія під Ґреготом? То що ж — застрелити офіцера, але Василь боїться вбивати, він ще ніколи й не стріляв, чей вчиться щойно в дев'ятому класі Першої коломийської школи... А чи податися до партизанів — але де вони?

А вже запалювався червінню схід — запалювався по всьому небокраю, ніби там мало зійти не одне сонце, а два, три, десять, і врешті сталося диво, якого ще ніхто не бачив: на двох краях східного обрію вибухли в небо два вогненні стовпи, які витягали за собою з преісподньої розпечені кружала сонць — тих стовпів аж два, і чиї вони, і до якого йому йти, коли в небі подали знак дві сили — одна з них Господня, друга ж диявольська, а як розпізнати, котра Господня?

Один стовп кинув світло на Василеву хату, й він побачив на подвір'ї три постаті: одна — то матері, яка напевне просить Бога, щоб Василь вернувся, друга — батькова, який наказав синові не вертатися, а третя — обеззброєного ворога, що нетерпляче жде юдиної допомоги від Василя. То диявольський стовп.

А другий, Господній, проклав багряну доріжку на Солтисову гору, й Василь побачив, як на схилі враз заметушились, піднявшись із снігових окопів, чорні постаті, і йдуть і йдуть вони вниз, розсипаючись по замерзлій шаріні, немов бджоли з розбитого вулика, — йдуть у напрямку села.

Василь глянув на далекі царини й побачив там подібні чорні постаті, які наближалися від гарнізону до Солтисової гори, і він утямив, що зараз відбудеться бій — зіткнуться

дві сили на його подвір'ї, і якщо диявольська переможе, то загинуть батьки, а ворог врятується, коли ж Господня...

Й він щодуху кинувся збігати в Потоки, щоб з них вибратися на Солтисову гору. Провалювався в замети, повз, біг — щоб встигнути до партизанів і сказати їм, що офіцер — напевне, начальник гарнізону — стоїть на вітцівському подвір'ї без зброї, і треба його вбити. Вийшов з Потоків, допав до підніжжя гори, а партизани навально сходили вниз, вони зупинили хлопця, передали сотенному, й Василь йому все розповів.

«Шпола! — скрикнув Чарнота. — Вперед, хлопці!»

Партизани увірвалися на Андрусякове подвір'я й побачили, як дорогою, що провадила до гарнізону, втікав офіцер без шинелі — він збагнув в останню мить, що покара від своїх буде легшою, ніж від партизанів; Василеві батьки замішалися серед стрільців, а Василь, шалений і легкий, побіг щодуху за офіцером і врешті звалив його з ніг.

«Ти Шпола?! — закричав, навалившись на лейтенанта, він стискав йому руками горло і повторював раз у раз: — Ти Шпола? Ти вбив мого брата, ти?!»

Чарнота відняв Василя від офіцера, стрільці зв'язали Шполі назад руки й залишили в снігу, хтось із партизанів сказав роз'юшеному хлопцеві, який все ще поривався до зв'язаного лейтенанта:

«Облиш, його судитимуть у Космачі».

До обіду сакатурський гарнізон був розбитий, вантажівки понищені, приміщення спалене, й ні один енкаведист живим не залишився.

Верталися до Космача через Микитинці й Шешори; в Гуцулівці долучився до сотні надрайоновий провідник ОУН Іван Захарчук-Буркут із своєю боївкою — майже рік він рейдував по Запрутті, шукаючи свого двійника Степана Болідова, який протягом двох літ тероризував тут населення іменем Буркута. Не знайшов. А знав з донесень розвідки, що після втечі з поля бою під Трійцею Болідов був розжалуваний з капітана до рядового, довший час оббивав пороги начальника коломийського НКВД майора Моліна, той нарешті його прийняв, після чого Болідов зник. Те зникнення було для Івана складною загадкою — не міг же Молін так легкодушно пустити в розхід досвідче-

ного контррозвідника, в якійсь же личині він перебуває на терені військового округу «Говерла»; Захарчук вертався до Космача, щоб зустрітися з окружним провідником СБ Вороном — чуття підказувало Іванові, що Болідов замаскувався десь поблизу штабу округу.

Буркут з Чарнотою перемовлялися, йдучи заметеними снігом путівцями позаду сотні, перед ними на відстані кількох кроків конвоював свою здобич — лейтенанта Шполу — наймолодший стрілець сотні імені Богуна Василь Андрусяк, він тримав у руці револьвер, який до вчора належав Шполі, й був готовий за найменшої спроби втечі застрелити вбивцю свого брата, він крокував за арештованим енкаведистом, сповнений гордості за першу партизанську перемогу, а Захарчук, спостерігаючи за полоненим лейтенантом, який прославився на терені округу нечуваними звірствами, намагався знайти якийсь зв'язок між Шполою й Болідовим...

Орест Потурай втішився поверненням Буркута, бо стало йому відомо, що навесні розпочнеться нова операція енкаведистського загону «Рубаха», котрого минулої осені поколошматив під Прокуравою курінь «Гайдамаки»; більшовики вельми ретельно готувалися до нового наступу на Космач, і знав Потурай про їхню докладну поінформованість щодо розміщень і передислокацій куренів та сотень на терені. Десь поруч розбишакував шпигун, а викрити його розвідці не вдавалося...

Якось, проходячи біля школи, Потурай побачив, як на спортмайданчику вчитель фізкультури навчав бойових вправ хлопчиків, озброєних дерев'яними карабінами. Він подавав команди, не прийняті в радянській школі: «струнко», «позір», «направо-глянь», «спочинь» — достоту, як у старшинській школі «Олені» на Завоєлах, і вчулися Потураєві в цих командах якась навмисна демонстративність, хизування, виклик, ніби вчитель звертає на себе увагу, забачивши упівського старшину. Потурай зупинився, тоді вчитель скомандував хлопчикам «розійдись!», а сам підійшов до провідника, голосно вітаючись: «Слава Україні!»

Прочув Потурай неприродність поведінки вчителя фізкультури, адже працює в радянській школі, й такі

команди та вітання явно наражали його на небезпеку, та він чомусь не боявся, був надто сміливий, і це викликало осторогу провідника. Він придивився до вчителя — ніколи його тут не бачив, хоч знав учителів усіх до одного, — й не відповів на привітання.

«Ви новий учитель в космацькій школі?» — «Так, з минулої осені». — «А звідки прибули до Космача?» — «Я з Пістиня, колись ходив до Коломийської гімназії, і руханки вчив мене сам Петро Франко». — «О, то неабияка школа, Петро Франко був знаний спортовець... А як ваше прізвище?» — «Петро Гошоватюк». — «І ви не боїтеся вчити хлопчиків українських команд?» — «Ніхто не чує, а треба їм це знати — майбутнім стрільцям УПА». — «Дуже похвально... Ну добре, займайтеся далі».

Після цієї розмови Потурай перевірив пістинські родини — насправді живуть там Гошоватюки, а один з них, Петро, вчився колись у Коломийській гімназії, жив самотньо, а потім вибув з села... Окружний провідник заспокоївся, проте не випускав з поля уваги космацького вчителя фізкультури, який далі проводив екзецирки з хлопчиками й ходив з ними в пластунські походи в гори...

Суд над лейтенантом Шполою відбувався в Пилиповій ґражді. За столом сиділи командир військового округу «Говерла» полковник Степовий, окружний провідник СБ Ворон, командир сотні імені Богуна поручник Чарнота і надрайоновий провідник ОУН Буркут.

Стрілець Василь Андрусяк, який вартував заарештованого й своєї служби нікому не хотів віддавати, увів до світлиці лейтенанта Шполу. Був Шпола достоту такий, як тоді, коли забіг до Андрусякової хати — без ременя, в розпущеній гімнастерці, простоволосий, розгублений і жалюгідний. Василь подав йому стільця, й він сів навпроти суддів.

Полковник Степовий пильно приглядався до Шполи, і слово «гнида», яким він збирався облаяти підсудного, застрягло за зубами: був Шпола ставним парубком з масивними вилицями й енергійним підборіддям, позначений тією обвітреною вродою, яка властива степовикам, і подумав командир округу, що так само, напевне, виглядав двадцять літ тому його вітець — петлюрівський полковник

Шпола, коли сидів у більшовиків на допиті в Лук'янівській тюрмі або в Жовтневому палаці в Києві, — і важко й гірко було повірити, що продовжувачі петлюрівського чину — упівці змушені судити не косолапого кацапа, не білоглазу чудь, які приблудом прийшли на українську землю, а кровинку від кровинки, плоть від плоті найкоріннішого українця, якого диявольська система примусила спустошувати рідний край.

Чарнота ворушив жовнами, тамуючи люту жорстокість — якої ж кари завдати цьому катові, чей пустити йому кулю в лоб — надто вже гуманно, а Василь очікував оголошення вироку і жадав цього, і боявся, бо Чарнота заздалегідь доручив йому той вирок виконати.

Степового, однак, бо ж сам був родом з Полтавщини, діймала цікавість: що сталося, який злам відбувся в душі цього наддніпрянця, котрий зрештою виродком не народився, чому саме син високого старшини уенерівської армії став лютим ворогом українців, яка пекельна сила спричинилася до такої метаморфози в душі зачатої у благородстві людини, хто з нього виліпив зрадника і хто, врешті, повинен сидіти замість Шполи на лаві підсудних; знав добре командир — хто, проте усвідомлював, що час всенародного суду над політичними злочинцями настане нескоро, і поки що він змушений судити не причину, а наслідок, і тому з невластивим на цю мить співчуттям запитав Шполу:

«Ти пам'ятаєш своїх батька-матір?»

«Пам'ятаю, — понуро відказав підсудний, — але це вас не стосується».

«Може, й не стосується, ми ж розглядаємо твою, а не їхню справу, та все ж таки твої батьки воювали за Україну так само, як і ми, а ти став катом для своїх людей. Що трапилося з тобою?»

«Я виконував накази своїх командирів, як і ви. Я ж присягав...»

«Але ж ти вбивав не тільки в бою, ти знущався над безборонними дівчатами — що тебе до цього спонукало?»

Шпола опустив голову, наче збоявся, що полковник Степовий відчитає з його очей — чому він це робив...

Червоні відступають із Золочева в сорок першому, а в тюремних камерах лежать покотом розстріляні в'язні, та є ще живі, й Шпола квапиться дострілити всіх, хоч німецькі танки вже ревуть на підступах до міста, і останній поїзд ось-ось відправиться із стації на схід... І стоїть посеред трупів розпатлана прекрасна дівчина, якої не зачепила куля, й благає: «Даруй життя, візьми мене в заплату, я незаймана, тільки не вбивай!», та Шпола стріляє дівчині в груди, вона падає навзнак і стає ще вродливішою... Чому я знищував дівчат — а тому, щоб не нагадували вони мені про злочин. А ще... Вбиваючи їх, я кожен раз відтворював перед своїми очима видиво прекрасної смерті золочівської дівчини...

«Тих дівчат убивали бандери, а я воював», — підвів голову Шпола.

«Брешеш, негіднику... Ті бірки з написами "сексотка", повішені на шиях замучених дівчат, чіпляв ти, подібних акцій УПА ніколи не проводила, це я добре знаю, — сказав Ворон. — Ми давно дошукуємося, хто організатор цих провокацій. І дошукаємося, будь певний. Ти ж був виконавцем...»

Шпола мовчав, він далі щось собі пригадував, Ворон це помітив і поквапився запитати:

«Ти знайомий з учителем космацької школи Петром Гошоватюком? Він торік прийшов з Пістиня і влаштувався в школі фізкультурником... Ні разу не зустрічався з ним?» — Ворон пронизував поглядом Шполу.

Лейтенант ніби не почув питання, і в цій сповільненій реакції підсудного прочув Потурай його збентеженість. Повторив з притиском:

«Не зустрічався з ним ні разу, питаю?»

«Не знаю, про кого ви говорите, — відказав Шпола. — А дівчат убивали бандери...»

Степовий непорозуміло глянув на Потурая: чого то він заговорив про якогось фізкультурника?

«У тебе є підозріння?» — запитав.

Потурай промовчав, Степовий сказав до Василя:

«Запроси сюди господаря».

До світлиці увійшов Пилип, він був пригноблений і зляканий — Пилипові ніяк не хотілося свідчити, але ж усі знали, він сам людям розповів, що бачив недавно.

«Розкажіть, Пилипе, що ви побачили, то було ще восени, коли сходили з Прелук на доли», — попросив Степовий.

«Та що бачив... — зітхнув Пилип. — А таки видів і дякую Богові, що вони мене не помітили, бо нині ви б не мали свідка... Я вийшов з лісу на галявину, а там стояли вони, — Пилип показав на Шполу. — Він стояв з групою солдатів, а дівчина кричала, просила, благала... То була моя пастушка Калина — відпросилася в мене з полонини до нені, бо та заслабла. Але що я міг вдіяти?.. Я сховався за кущі й бачив: на галявині росла смерека, така висока, з голим стовбуром. То вони її підвісили за зв'язані руки до гілляки, потім розпалили під смерекою вогень і смажили дівку. Що то був за вереск!.. А на полонинах ні душі, товар уже зігнали з паші... Я стрімголов утікав, бо що міг зробити, що я міг?.. Потім поховав Калину під тою смерекою, а її неня вмерла... Коли вкладав у яму, побачив на шиї прив'язану карточку з написаним друкованими буквами одним словом: "сексотка"... Люди добрі, таж не була вона сексоткою, то таке бідне дівча, затуркане... А вбивав її він», — Пилип ще раз показав пальцем на Шполу.

«Добре, йдіть собі, ґаздо, — сказав Степовий і звернувся до підсудного: — Ти це зробив? Звісно, ти... То скажи, за що так тяжко познущався з невинної дівчини? А ті інші — зґвалтовані, помордовані, — то теж сексотки?.. Ти спільників мав?»

«Ні...» — невпевнено відказав Шпола, і видно було, як по його щоках збігають брижі страху.

«Що скаже товариство?» — звернувся Степовий до присутніх.

«Смерть!» — відповіли Буркут і Чарнота.

Ворон мовчав.

Тоді Шпола схопився й залементував:

«Ви не маєте права мене судити! Ви беззаконники, ви банда!»

«Банда, голубе, це не більше десятка чоловік, — відказав спокійно Степовий. — А нас сто тисяч. Ми армія».

«Я не хочу гинути! — раптом упав на коліна Шпола. — Я хочу жити, я піду звідси, і хай будуть прокляті мої

батьки, ваші прапори, ваша мова і незалежність! Я через все це втратив життя...»

«Якби ти хоч Сталіна прокляв або ж совітську владу, які насправді знищили твою долю, — промовив Чарнота, — то, може б, ми тебе й помилували».

Втративши будь-яку надію на порятунок, Шпола люто закричав, помщаючись суддям за вирок: «Хай живе Сталін! Хай живе Сталін!..» Втім пароксизм його злості зів'яв, й божевілля затуманило йому очі. Він підвів голову й жалісливо захлипав:

«А ви знаєте, а ви знаєте — мені водно сняться синьо-жовті прапори, а ще бачу їх на будинках, на деревах, на церквах і не маю спокою ні вдень, ні вночі... Та мерзенна синьо-жовта шмата над головою полковника Шполи на Софійському майдані йорданського ранку!.. О, не вбивайте мене!»

«Василю, — сказав Степовий до стрільця Андрусяка. — Зведи його в яр і... А потім закопаєш».

Тоді несподівано для Степового промовив Ворон:

«Я проти виконання вироку. Принаймні сьогодні...»

«Не бачу причин для зволікання», — різко відказав Степовий, тінь невдоволення пробігла по його обличчі. Він коротко глянув на Потурая, проминув Чарноту, якому від люті звузлуватились щелепи, й зупинив погляд на Буркутові, котрий насторожено прислухався до перемовки Степового й Ворона й своєю мовчанкою підтримував окружного провідника.

Врешті Степовий спонурившись наказав Василеві:

«Що ж, відведи його до пивниці й добре стережи».

...Ганна мовчки слухала Василеву розповідь, пильно приглядалася до племінника, бо вперше нині його побачила — високого й щуплого, мов бадилина, хлопчиська в стрілецькому мундирі, з автоматом на колінах. Інакшого не знала, й тому їй важко було повірити, що це Маріїн молодший син. Мовчала й тоді, коли Василь перестав розповідати. Тільки згодом видихнула:

«То ви залишили його живим?»

«Поки що».

Й Ганна сказала, ніби між іншим, щоб якось здолати відчуження, що пролягло між нею й Василем:

«У мене мешкає дівчина, може, ти й знаєш. Донечку маю... Ходить тепер на курси санітарів до старшинської школи на Завоєлах. Скоро прийде. Аби лишень чого не трапилося по дорозі... Почекай, почекай, Васильку, — мовила зраділо, поглянувши у вікно. — Вже йде».

Почулися в сінях дрібні кроки, тихо відчинилися двері, й до світлиці увійшла вона — біла віла. Та сама, яка колись у альтанці, в садочку професора Симотюка, водно читала книжку.

Василь відклав з колін автомата, схопився з лавиці, кинувся до порога й закам'янів перед дівчиною, яка в незмірному подиві заперечливо похитувала головою.

«Не може цього бути... То ти, Васильку?»

«Ліда! — скрикнув Василь, схопивши в обійми дівчину. — Лідуся... І ти тут?»

Ганна дивилася на них і шепотіла:

«Бог добрий... Ще зазнає моя доня хоч крихту любові... Який же ти ласкавий до нас, Господи!»

VI

Ранок зітхнув леготом й заторохтів листям трепети біля воріт. Гості ще спали, а сонце вже піднялося на добру кочергу, спивало росу з трав і квітів, крізь відчинені вікна вливався до кімнат запаморочливий запах стиглого літа.

Ганна поралася на кухні, готувала сніданок і сама собі не могла пояснити: спала вона цієї ночі чи ні — і все те їй наснилося чи продумалося в напівсні... Боялася чимось дзенькнути — баняком або ложкою, хай гості добре відпочинуть, й не знала, що у світлиці, вже зібраний, стояв перед божницею Мирон Шинкарук і не відривав очей від ґердана. Аж тепер він остаточно впізнав прикрасу й достеменно згадав, де її вперше побачив. А Йосафат ще вчора, видно, догадався: перед сном дотикнувся до ґердана й значуще позирнув на Мирона, так нічого й не сказавши...

Тільки їх два з Боднарівки залишилися в краю. А села не стало, витерлося воно назавше з районних списків — й напевне старі пожарища вже вкрилися дикорослям або

поросли сивою бучиною, бо майже півстоліття минуло відтоді, як червонорубашний загін майора Моліна пустив Боднарівку, а згодом і сусідню Сакатуру з димом, й ті села зникли з людської пам'яті, забули про них і власть імущі, а тому професор Юлинин і письменник Шинкарук вважалися людьми нізвідки — з міфічного Запруття, й ніхто ніколи не докопувався до їхнього родоводу, бо в нещасті щастя їх постигло: навіть шнурові книги в сільрадах згоріли. Так пропадає пам'ять по сім'ях, родах і народах.

Тож Йосафат шукав свого начала в таємничих математичних нетрях, і була та глибінь бездонною, мов космос, вічною, як деміург, й щораз то впевненіше переконувався студент фізико-математичного факультету, що він, єдиний з усіх свідомих істот на планеті, які теж належать до всесвіту, зумів визначити в ньому свої координати, й маловартними здавалися йому пристрасті, що спонукують людство до жорстоких воєн у пошуку земного місця; поглядаючи з глибин вічності, Йосафат вважав суспільні, ідеологічні, релігійні, національні, державні догми марними перед величчю космічного простору, який володіє началом людського духа і яким людський дух спроможний заволодіти, якщо збагне його вічність.

Обидва хлопці мешкали в гуртожитку в одній кімнаті — у добрій злагоді, такі несхожі характерами й уподобаннями; обидва в суботні й недільні вечори ходили підробляти вантажниками на товарні стації Головного двірця та Підзамча, обидва до знемоги гарбали знання у бібліотеках, а у вільний час гаряче сперечалися. Мирон намагався стягнути приятеля з верховіть космосу на грішну землю: та Йосафатова свобода здавалась Миронові ідеалістичною — Йосафат брав її в послуги для самозаспокоєння, для втечі від жорстокостей життя, для загоювання болю від втрати всього того, що колись було йому рідне, любе, кохане, і та втеча в абстракцію лікуючи споруджувала в ньому нігілізм, зверхню самодостатність, а щонайгірше — родову байдужість.

«Я хочу, щоб люди зрівнялися в пізнанні всесвітньої гармонії», — говорив Йосафат.

«Рівність можлива тільки в стаді», — відповідав Мирон.

«Ти маєш на увазі рівність матеріальну, я ж кажу про нашу рівнозначність перед деміургом».

«А чому не перед пам'яттю, сумлінням, людським судом?»

«Людський суд — то насильство над особистістю, хіба ти не бачиш цього довкруж?»

«Бачу. Але ти говориш про злочинне насильство».

«Звичайно. Бо є ще насильство над самим собою — це удосконалення душі».

«Для чого прагнеш удосконалювати душу?»

«Для пізнання космічного тайнопису. І в цьому мені допоможе не література, а математика, фізика, астрономія».

Мирон кипів:

«Та як же без духовного ґрунту зможеш удосконалити душу? Ти хто, Йосафате, уламок метеорита, продукт живої космічної пилинки, яку приніс на своєму вістрі з небесних глибин сонячний промінь, щоб у благодатному земному середовищі з неї витворилася мисляча істота?»

«Можливо... А хіба краще вважати своїм предком горилу?»

«Краще, бо в такий спосіб хоч щось дізнаюся про свій родовід. Мисляча істота тільки тому мисляча, що здатна витворити в собі пам'ять, що в ній живуть не магічні знаки всесвітньої вічності — холодні, як абсолютний нуль, а земні óбрази».

«Я волів би їх нарешті позбутися... Вони — безплотні, нереальні — водно переслідують мене, мучать у снах, але їх більше на світі нема і не буде, то для чого мені та ілюзорна пам'ять про них?»

«І ким ти станеш, коли до решти позбудешся родової пам'яті? Особиною, неспроможною реагувати на біль і втіху, механізмом, не здатним затямити живих рис найдорожчих облич — діда Федора, Наталки Слобідської... І не вчуєш ніколи дзумкотіння бджоли з вітцівської пасіки, весільного співу в Залуцькому лісі нещасної Оксани, яка через любов повісилася на своїй косі, моторошного завивання баби Лісної в зимовій глушині в Язвинах... І ніколи не вийде до тебе з узлісся прекрасний олень з розумними

людськими очима, і ти не даси йому полизати із своєї жмені солодкої солі... Бездухом хочеш стати?»

«Ти читаєш мені зараз напам'ять пасаж із свого роману "Кривавий тан", правда? Ти пишеш ту книгу вдень і вночі, і я тебе розумію, бо іншого способу самовираження не знаєш. Я ж у цей самий час відчитую мову математичних формул, і ті секрети самопізнання тобі недоступні...»

Мирон стояв перед божницею й неначе продовжував ту давню суперечку...

Так, мені доступний тільки світ образів. І тому я працюю все життя над одним романом, який нині вже налічує десяток томів, а останній пишеться зараз... Та історія Боднарівки, її правічний дух вже розрослися на весь простір України, я добрався до запаморочливих глибин історії свого народу, на дні яких жевріють іскринки живої пам'яті, я все своє свідоме життя поринав у ту глибінь й виносив наверх, немов нурець, перли людського досвіду... Почекай, Мироне, а може, та абстракція, яку розумів Йосафат, не раз додавала до твоїх творів проблиски розуміння вічності й непроминучості? Напевне, так, але й від мене він переймав спонуку вічно триматися п'ятачка рідної землі, на якому й тільки на ньому можна прорости коренем углиб до земної живиці, щоб мати змогу потім заглянути зеленим пагоном у небо... Й коли ми закінчили перший курс, я відчув пекучу потребу напитися води з рідних джерел. Сказав про це Йосафатові, й він погодився податися зі мною в мандрівку в Карпати. Міражилось тоді на світі спекотне літо — таке, як нині.

...Був то час першого затишшя в горах після липневої блокади сорок шостого року. «Космацька республіка» цього разу не встояла перед багатотисячним більшовицьким військом; розбиті курені військового округу «Говерла» перейшли рейдом через Чехословаччину на захід, а рештки партизанів, які залишилися в краю, зникли в глибокому підпіллі. Боїв уже не було чутно, тільки денеколи підземна партизанка давала про себе знати наскоками на сільські гарнізони, нападами на районні відділення МГБ, погромами стребків та вбивствами високих партійних керівників.

Хлопці обрали собі найбезпечнішу дорогу — на Яремче, Ворохту, Жаб'є з тим, щоб через Косів вернутися до

Коломиї, а там, може, й зважаться заглянути на Запруття... До Ворохти доїхали поїздом, містечко було набите військовими, й Мирон з Йосафатом почували себе незатишно, хоч мали при собі документи, а ще Шинкарук взяв у деканаті посвідчення про те, що має намір збирати в Карпатах фольклорні матеріали для курсової роботи «Гуцульщина у творах М. Коцюбинського».

Проте вже на першій ночівлі в Кривополі, куди добралися з Ворохти пішки, Мирон переконався, що розговоритися з місцевими мешканцями буде не так легко: на нічліг ґазда прийняв, та до балачки був неохочий — мовчи, глуха, менше гріха, такий нині час. Аж за вечерею старий трохи розмерзся.

«А чого ви ходите по горах, хлопці? — запитав, спідлоба придивляючись до юних мандрівників. — Чому хати не тримаєтеся?.. А тут, диви, як не одні, то другі спитають, і як переконаєш одних, що ти не сексот, а других — що не партизан?» — «А ще десь ідуть бої?» — запитав Йосафат. — «Та гейби вже притихло, — смоктав люльку ґазда, — але ходять совіти з піками по лісах, полонинах, дворах — бункерів шукають». — «І знаходять?» — «Як хтось покаже, то й знаходять, а тоді вбитих до сільрад везуть, щоб люди розпізнавали». — «А розпізнають?» — «Та де, кому кортить в Сибір?» — «А ви хотіли б, ґаздо, щоб спокій прийшов у гори?» — «Та хто не хоче спокою?..»

Й ґазда замовк, підозріливо глипнувши на хлопців.

«А ви не бійтеся: кажіть, ми не більшовики, ми студенти», — заохочував Мирон господаря до розмови. «Та виджу, що не волоцюги, але краще б сиділи в місті і вчилися... Ви питаєте, чи хоче гуцул спокою. А чому мав би не хотіти? Тільки не знати, що той спокій дасть. Бо вже як останній бункер викриють, тоді, певне, й фертик. Нікого не буде боятися москаль і всіх нас — як нігтем вошу...» — «А нині ще побоюється?» — «Та певно! — ґазда притишив голос. — Нема їм спокою, поки Андрусяк у горах гуляє. Там наскочить і вб'є енкаведиста, там спалить гарнізон, там засідку зробить, і машини з пайдьошниками лиш беркиць — і в прірву!» — «Що ж то за Андрусяк?» — «Та хіба я знаю — Андрусяк та й вже. Десь він живе, як дух, у горах,

а спіймати його не можуть, він, кажуть, невидимий» — «То бандерівець?» — «То партизан, хлопче, упівець, а бандерами обзивають москалі нас усіх. Не говори такого слова...»

«От і записуй, Мироне, — іронізував Йосафат, коли вони манджали з Кривополя до Жаб'я. — Маєш сучасний фольклор, народ уже оспівує новітніх опришків, а цей Андрусяк скоро обросте легендами, як Довбуш. Я ж собі думаю: Андрусяки на наших очах стають тінями...»

«Дурниці говориш, — обурився Мирон. — Вони живими увійдуть в історію й літературу».

«І ти про них напишеш? Чи спочатку попрацюєш над курсовою: «Нова фольклорна основа "Тіней забутих предків"?»

«Напишу роман».

«А хто його читати буде? Хто надрукує?»

«Час на місці не стоїть, Йосафате. А те, що написане пером, не витягнеш і волом».

У Жаб'ї хлопців затримали патрулі, перевірили документи й наказали чимшвидше забиратися з прикордонної зони. Розпитавши дорогу на Ґрегіт, мандрівники сховалися в борах. Порішили добратися до Космача, а звідти через Яблунів до Коломиї. І — на львівський поїзд. Бо й справді ще не настав час для гірських прогулянок.

Ґрегіт вряди-годи виринав з-поміж нижчих верхів головатою банею, а потім зникав, ніби враз малів або западався в ізвори, та хлопці взяли правильний напрямок і не збивалися з дороги. Вони вже вибралися на сідловину Білої Кобили, а тоді заповітна гора велично постала перед ними, здавалося, до неї не більше сотні метрів. Однак, щоб досягти її, треба було спуститися в бездонно глибоку яругу і аж з неї добиратися до підніжжя вершини. А за Ґреготом, в улоговині між бруторськими горбами, — Завоєли, звідти путівець до Космача, а далі на Рунок — і до Яблунова рукою подати. А до Коломиї доберуться лісовозами.

Втім у небі зловісно загуркотіло: маленька чорна хмарка, що зупинилася біля диска сонця, враз заслонила його й почала стрімко розповзатися по небу сизо-чорними плахтами, які клубочилися вгорі, ніби десь там запалала лісова пожежа; світ стемнів, й перехресні блискавки помережали синяву, гейби то небесна майстриня ткала на чорній ос-

нові зигзаґуваті узори; хлинув дощ, загриміло довкруж, а з роздертої навпіл хмари в зеніті, з льодово-білих окрайців, посипався град — спочатку дрібною крупою, а потім льодинками завбільшки з горіх. Хлопці в нестямі спиналися наверх, лід крушив гілля смерек, патиччя й градини били хлопців по спинах і головах; боячись розгубитися в темряві, вони трималися один за одного й намагалися угледіти хоча б якийсь навислий камінь, щоб заховатися під нього, зі стежки збилися і вже не знали куди йдуть, та врешті вийшли з плови, провалившись у яму, й тоді побачили над собою навислу кам'яну стелю.

То був грот. Мандрівники передихнули, й кожен думав, що так, як щойно вони, відступали, певне, партизани перед облавою — може, таке відбувалося саме тут; а град лупив по навислій скелі, мокрі до нитки хлопці зазирали в небо, яке, спадаючи долі, наколювалося на списи смерек й чорнотою розповзалося по землі.

Буря стихла так само несподівано, як і почалася, тучі позникали в ізворах, а в небі засиніли тихі озерця — то пробивалася небесна синява крізь знесилені хмари.

Мирон з Йосафатом роздивлялися, куди їх занесло: сховок був надійний, ніби джаканом пролупаний у стіні гори; вони дякували долі, що врятувалися, й перечікували, поки дощ зовсім зупиниться. У гроті було сухо, патиччя, чатиння й листя шурхотіли під ногами, Йосафат вийняв з кишені сірники, які, на диво, не замокли, й заходився згрібати на купу суш, щоб запалити ватру й хоч трохи зігрітися після градового холоду, — як раптом з боку сонця впали на дно грота дві людські тіні, хлопці оглянулися й завмерли: перед ними стояв озброєний молодий партизан, а до нього тулилася струнка дівчина в кептарику.

«Стійте... — тихо проказав партизан, він довго міряв очима зайшлих, врешті спинив погляд на Миронові. — Хто ви?»

Мирон зрозумів, що звідси вони живими вже не вийдуть: градобій загнав їх до партизанської криївки.

«Ми студенти, — видавив з горла. — Заблудилися, а тут град...»

Обличчя партизана було суворе й непроникне, а біла дівчина в кептарику стояла, схилившись до його плеча;

вони обоє здались Миронові нероздільною істотою, яка у такій сув'язі мала бути удвоє сильнішою, щоб витримати відлюдне осамотнення в диких недеях й мати силу боротися з вічною загрозою для життя... Миронові туск здавив серце, коли подумав про приреченість цієї пари — і що спонукало їх стати до нерівного двобою з диявольською силою, яка залила з краю в край Карпатські гори, — ненависть чи любов, а певне, і одне, і друге в нероз'єднаній іпостасі; в симбіозі добра і зла стоять вони до кінця, мов смертники... Яка ж велична любов мусить єднати їх — готових разом жити, воювати і вмирати!..

Ці думки відігнали від Мирона страх: де любов, там мусить знайтися місце й для милосердя, а Йосафат тремтів, збагнувши безвихідь, — і хай би щось промовив партизан, ба ні, тільки проймав хлопців пронизливим поглядом, та врешті він пересуває автомат з грудей за плече, відривається від дівчини й ступає крок до мандрівників.

«Ти маєш щастя, Шинкарук, що я тебе впізнав, — промовив. — І твого товариша теж, хоч прізвища його не пам'ятаю. Ми за німців ходили до Коломийської гімназії, я знав усіх старших гімназистів. Ви ж не звертали на молодших уваги, тому мене не пригадуєте...»

Дівчина, почувши цю мирну розмову, полегшено зітхнула, і її уст діткнулася скупа усмішка; вона розстібнула кептарик, присіла на камінь, й тоді Мирон побачив, як з її шиї долі по сорочці потекли струмочки бісеру, насиляного на малинову стяжку; тих струмочків було два і кожен спливав окремо, не віддаляючись один від одного; зелені потічки несли на собі багряні ромбики, ніби то човники мчали вниз по воді поміж синіми брижами кривульок, врешті зелена повінь полишила за собою флотилію узорів, й різнокольорова бурхать вихопилася, немов через греблю, тороками на сорочку.

Дівчина помітила, як незнайомець задивлявся на її ґердан, вибачливо, мовляв, я не винна, що він такий розкішний, — мовила: «То мені неня зсиляла», — та вмить збагнувши, що тут не про жіночі прикраси йдеться зараз, опустила голову, наслухаючи, як поведеться розмова.

«Ви мене не пригадуєте, — вів далі партизан, — і це добре. Я ж мав би залишити вас тут назавше, мабуть, здо-

гадуєтеся, що потрапили в моє гніздо... Та я вірю вам, що не наведете сюди большевію, а втім, ви й не знаєте входу до печери... Можете йти, тільки не оглядайтеся. Вийдете он цією стежечкою на гору, а звідти видно Завоєли... Ще хочеш щось мені сказати?» — пильно глянув на Мирона.

«Ти Андрусяк?» — боязко запитав Шинкарук, а Йосафат боляче штовхнув його в бік: ще договоришся!

«Не вгадуй, не треба, — наморщив чоло партизан. — А чому ти так подумав?»

«Ну, про Андрусяка повсюдно говорять. А ти...»

«Добре, що говорять. Хай знають зайди, що сидять вони коростою на нашому тілі, і хтось таки готує на них сірчану мазь».

«А довго так витримаєш?»

«До смерті», — усміхнувся партизан.

«І вона з тобою?» — кивнув на дівчину.

«А нам удвох смерті не буде. Ми ще вернемося колись до людей, і нас впізнають».

«Суворе в тебе щастя...»

«Але щастя».

Коли сходили з Ґрегота на діл, сказав Йосафат, ще добре не отямившись від пережитого:

«Надто високою ціною твориться легенда».

«Не легенда твориться, а держава», — сухо відказав Мирон.

«Держава?»

«Так, незалежна українська держава».

...Мирон обережно діткнувся до ґердана, що висів на цвяшку під образом Страстей Господніх, повів пальцем по бісеринках, які утворювали багряні човники, та вони вже навіки сіли на мілину, а зелена повінь скаламутилася й зупинилася — тороки на ґердані зітліли.

«Не мучте себе, пане Мироне, — почув він за собою Ганнин голос. — Я потім усе вам розповім».

Оглянувся й аж руку підвів, заслоняючи долонею очі: перед ним стояла та сама вродлива молодиця, до якої вони з Йосафатом попросилися на ніч, коли спустилися з Ґрегота й попрямували до найчепурнішої космацької хати, що стояла на белебні біля церкви. Молодиця була

зваблива і хтива, вона не соромлячись запрошувала хлопців до постелі; я ж була безнадійно самотньою, — мовчки виправдовувалась тепер Ганна перед Мироном, — і добре, що ні один з вас не прийшов до мене поночі, хто ж би то міг замінити мені Чарноту; і як я втримався — дурень дурнем, — шкодував ще й тепер Мирон, проте жаль поволі покидав його, бо космацька вродливиця на очах перемінювалася в стару жінку із слідами давньої краси, захованої нині за зморшками на обличчі.

«Я вже все знаю, Анно, — промовив. — Ми зайшли до вас з Ґрегота після того, як зустрілися з ними. І цей ґердан я бачив на ній».

«Діти мої... — зітхнула Ганна й змахнула зі щоки сиву сльозу. — Немає їх...»

«Не говоріть такого, Анно, вони живуть. Так мені сказав тоді молодий партизан: "Удвох нам смерті не буде". Й повернулися нині ваші діти...»

«Але хто їх видав, хто? — заламала руки Ганна. — Я мушу про це дізнатися. Не для помсти — пізно мститися, та й сама винна... Та хотіла б знати, чи живе ще той, чию тінь побачила на узвозі, коли несла їм їсти. Чи й досі носить його земля?»

VII

Сонце вже зіп'ялося високо над Рунком, й тіні від березівських горбів невтримно скорочувалися, даючи місце світляній повені, що заливала дно космацької западини; проте Ґреґіт і бруторське узгір'я ще вперто нагортали з узворів на діл хвилі продряглого за ніч повітря, й Орест Потурай та генерал Ґоттеґем, забравши зі собою Мирона, подалися на вранішній прохід, щоб до сніданку, поки настане спека, зануритися в прохолодь, що спресувалася під тиском нічної темряви над каньйоном Пістиньки, немов озерна вода.

А Йосафат ще спав і додивлявся сон, що ніби безкінечний телесеріал вмикався для нього вряди-годи по ночах, видобуваючи з підсвідомості забуті в денній суєті картини,

óбрази, події, які давно вступилися з живої пам'яті й стали непотрібними в нинішній Йосафатовій реальності. Принаймні так вважав професор, що вони непотрібні й заважають щоденному трибові його життя, та, видно, природна туга за минулим була сильнішою, ніж роблена до нього байдужість, і Йосафат супроти своєї волі мандрував уночі давніми, ще не порослими споришем забуття стежками до Боднарівки й перебував у ній, немов у потойбічному світі, а може, потойбіччя саме і є тією ойкуменою, в якій продовжують існувати безплотні тіні живих колись істот.

Тож снився Йосафатові дід Федір, обліплений, немовби одягнувся у кольчугу, бджолиним роєм, який щойно вилетів з вулика, й догадувався Йосафат: бджоли не жалять діда тому, що добрий він до них, набагато добріший, ніж до свого внука, який щодня крадькома виносить з комори щільники з наповненими вщерть чарунками меду й несе в Потоки Наталці Слобідській, котра набралася сухот у пивниці, де ховалася від зголоджених мадярських солдатів, що затрималися в селі, відступаючи перед совітами в Карпати.

А та Наталка розкішна, немов ромен серед царинних трав, а в тієї Наталки руса коса до пояса й очі, як терен, і губи, як маки, а в неї крізь прошивку лляної сорочки визирає глибока жолобинка між білими дзбанятками грудей, і коли вона спирається ліктем на спинку ліжка, бо від хворості тяжко їй сидіти, ті дзбаночки перекочуються в пазушині, й один проколюється з прошивки рожевим сосочком, і тоді стає Йосафатові солодко й млісно, та так, що за той солод витримав би від діда ще не один позавушник за крадені щільники; а Наталка висмоктує мед, і здається хлопцеві, що на очах рум'яніє, видужує і смерті їй ніколи не буде; та їй нема й донині смерті, бо ж бачить її ночами, а вона запитує — чи ти ще не одружився, Йосафате; та як би я міг це зробити, коли ти є; але ж я не з тобою, я в іншому житті; то й що з того, я ж знаю, де ти є, й у снах бачу тебе, а якби мав іншу, то ти навіки зникла б із моїх снів — хіба таке я міг би переболіти?

Тоді Наталка бере його за руку й проводить у Язвини, в ті темні нетрі Залуцького лісу, куди Йосафат ніколи не за-

ходив, бо там живуть душі померлих, загиблих, самогубців, розірваних гранатами в бункерах партизанів, бо там ходять олені з царськими коронами на головах — колишні люди, а з яких віків — ніхто не знає, та, мабуть, з усіх, які проминули на землі; і вовкулаки вискалюють з кущів зуби — їм, убивцям, мало крові, якою вони впились за людського існування; а в Язвинах тужить іволга, так печально голосить за своїми дітьми, так болісно клене розбишак, які її гніздо зруйнували, що, слухаючи її, обливаєш свою душу солоними слізьми з жалю над жінкою, яка з горя птахою стала; а в Язвинах співає весільну пісню нещасна Оксана, що з кохання повісилась на своїй косі, і злобна баба Лісна регоче, як побачить живу душу, котра з життєвої негоди прилетіла; — і чому ти приходиш до мене, Йосафате, я ж ніколи не була твоєю: он лежить мій муж Василь Маланюк, який підірвав себе гранатою, і жива кров бухкає з його грудей, без кінця ллється з нього кров, і я мушу її тамувати... а тобі ще рано йти до нас, ще рано, Йосафате, ти вбий у собі любов до мене: ось зірви вовчу ягоду, що синьою краплею отрути збульбашилась на трилиснику, і проковтни; тож стану мертвий! та ні, тільки любов твоя до мене отруїться; а це ще гірше смерті, Наталко, то ж настане такий кінець, що навіть твій нинішний світ закриється темінню переді мною, й до мене прийде н і щ о, чорне н і щ о, а поки живе моя любов, то й ти живеш у примарних снах...

Й почув тоді Йосафат голос:

«То правда, любов сильніша за смерть!»

Хто вимовив ці слова?

Й розплився в імлі образ Наталки, а перед ним постали молодий партизан і біла дівчина в кептарику — біля гроту на Ґреготі, в грозу.

Людські тіні уві сні не мають дару мови, як і душі в потойбіччі, — тільки мислення, яким вони між собою порозуміваються, й тому партизанові думки ставали для Йосафата немовби його власними.

...Нас вистежили за кілька днів після того, як ви заблукали в мій грот, та я ніколи й думки не допускав, що то ви навели на Ґрегіт енкаведистів; потім, на допитах у

яблунівській тюрмі, ми побачили зрадника, а імені його не знаємо й досі, та був він, чулось по мові, космацький, але ми, прийшлі, місцевих людей не знали; він нас обмотав колючим дротом і вкинув до криниці; а ти в думці питаєш мене, чи не було нам страшно, — як же тобі пояснити той стан заціпеніння, ту передсмертну цікавість — об що стукнеться голова там, на дні чорної нори, яка роззявила свою круглу пащу, щоб нас проковтнути; а моя любка тремтіла, і її зуби вицокували слова: «Я боюся, я боюся!»; слухаючи її, я гамував власний страх, він перемінювався у страх за неї, і я шепотів: «Люба моя, то тільки мить, а потім уже нічого не буде, витримай хвильку, обніми мене, заховайся в мені»; тоді вона намацала мої ребра, — я вихуднув від голоду — й стиснула їх до болю, притягнула мене до себе, ми обоє відірвалися від землі — і тільки шум почули, і тільки синій зблиск, що вибухнув з очей, обпік нас, і ми опинилися на свободі — вільні від усього, чим живе людина на світі, й стало нам легко й водночас тужно за земним життям —таку цілковиту волю дає людині тільки смерть.

Йосафат вислуховував німу мову партизана й не смів підвести на нього й на дівчину очей, щоб не побачити на їхніх обличчях жаху, а самого діймало моторошне усвідомлення, що й з ним могло таке трапитися, й чи не зіжмакав би його, немов шмату, жорстокий страх, і якби в таку мить стояла біля нього Наталка — чи втішив би її спокійним словом, а може, сам шукав би в неї захисту, а може, просив би пощади у ворога, може, плазував би перед ним, й до нього добиралось би боягузливе бажання втекти, а Наталку залишити для розправи за двох — хто може знати, що то за остання мить, якої насправді не існує: життя пливе до неї і при ній спиняється, і хто визначить стан людини в тому останньому плині — про це розповісти ніхто не спроможний...

Йосафат нарешті зважився підвести очі, та замість тіней двох живих людей побачив два кістяки, обмотані іржавим колючим дротом: одна рука меншого скелета затиснулася між ребрами більшого, а друга була притиснута до грудної клітки, немовби дівчина в останню хвилину щось ховала від убивць, щось хотіла забрати зі собою на той світ — як

знак її колишньої земної присутності; то був той самий ґердан, який учора Ганна так поквапливо зірвала з дівочого скелета й розпачливо притиснула до пазухи; а ще увійшов у поле його зору чорний, мов труп, Юрко Гулейчук, який поривався ту оздобу в Ганни відібрати, — і чого так злякався люмпак, чому він мав упізнати прикрасу? Та невже...

Й сталося враз таке, що може відбутися тільки уві сні: видиво зникло, й знову постала перед Йосафатом тінь Наталки, вона оповила його легкими, нібито крила лилика, руками, й він не відчув дотику, лише подих леготу від помаху рук, й говорила до нього кохана: а чи ти зі мною пішов би так, як той партизан, на смерть, а Василь Маланюк, муж мій, не полишив мене в мою останню хвилину, і ось лежить він на траві, і вічна кров бухтить з його грудей — то кров нашого кохання, сильнішого за смерть.

Йосафат відчув себе приниженим, розтоптаним Наталчиною недовірою; чи ж ти маєш підстави вважати мене боягузом? — спитав; а я тебе випробую: он вовкулака в кашкеті з червоною околичкою скалить із кущів зуби — якщо не розірвеш йому пащу, він кинеться на тебе, на мене, на весь світ, убий його! Йосафат зустрівся з очима вовкулаки, вони горіли ненавистю й жадобою крові, такі очі міг мати лише майор Молін, який спалював Боднарівку; так-так, це Молін, — підтвердила Йосафатову догадку Наталка, — й ти повинен помститися хоча б за батьків своїх! до таких випробувань Йосафат був не готовий, він не знаходив у собі мужності стати до двобою, добре усвідомлюючи, що не переможе вовкулаки — загине й залишиться навіки тут, серед примар; він зжахнувся, його пройняв нестерпний жаль за земним життям, якого до кінця ще не пройшов і в якому прагнув залишитися навіки, збагнувши секрет космічної вічності, і хай його назвуть боягузом, проте він знову матиме можливість поринути в науку, бо ж ніхто, крім нього, космічного тайнопису не відчитає — і що важливіше: мужність у двобою з вовкулакою чи витривалість у пошуку всесвітніх таємниць?.. Але ж Василь Маланюк не збоявся; то й що — марно загинув; а чи ти думаєш, що геройська смерть менше вартує, ніж твоє боягузливе життя?

Наталка, як могла, затримувала його леготними обіймами, вона хотіла, щоб Йосафат довів свою любов до неї вчинком, та на це він не був здатний: відчув, як гасне в ньому любов до коханої, бо й не було її, справжньої — то не любов, яка не витримує випробування смертю.

Й Наталка відпустила його із своїх леготних обіймів. Йосафат кинувся втікати з Язвин до села, забувши, що воно давно під небом не існує, він вибіг глевтушними вивозами на Пиконів, де колись над замшілим озером із затопленим у ньому монастирем стояла хатка мольфара Івана, — не було по ній і сліду, навіть бур'яни й кропива не росли на хатищі, й не змагалися більше над присілком Чорнобог з Білобогом, і не мирив їх колись всесильний мольфарський топірець, десь його роз'їдала іржа в пиконівських болотах; Йосафат наслухав, чи не грають дзвони під торф'яною повстю на дні озера — таж ні, було глухо довкруж і мертво, як і в язвинівському потойбіччі; Йосафат вихопився з пиконівської німини на Царину й полегшено зітхнув, побачивши боднарівські хатки, які зримо постали перед ним, ніби ніколи тут не було пожеж, і язвинівська моторош здавалася йому тепер сном уві сні; він побіг до села, перелітав, мов птах, через переліски й мочули, заглядав до кожної домівки, та заставав там чужих людей, які його не впізнавали, не признавали й мови його не розуміли, вони снувалися, мов примари, й зникали з очей.

Тоді Йосафат пішов на свою Босню; у саду діда Федора стояли рядочком, як і колись, вулики, та в них не було бджіл, він заглянув на Шинкарукове обійстя — там і досі стояла глибока криниця, біля якої блаженний Юзьо в незапам'ятні часи правив свої молебні, заглянув у цямрину, проте на дні не побачив срібного кружальця — криниця висохла; Йосафат обійшов усе село, заглядаючи до кожного подвір'я, до кожної хати, та тільки розминався з німими людьми, які не хотіли з ним розмовляти, бо його мови не розуміли, і ніде не побачив ні ластів'ячого чи то горобиного гнізда під стріхами, на жодних воротах не помітив свяченого йорданського хрестика з китицею квітів, з жодної хати не повіяло на нього запашним духом свіжоспеченого

хліба, і ні при одній хвіртці не стояло замаєне биндами весільне деревце; на тополі біля Гаврилишиної стодоли обсипалося патиччя з покинутого лелечого гнізда, вікна в домах холодно дивилися на світ — хто ж то збудував нове село на пожарищі, таке саме, як Боднарівка, й мертве?

Й тоді згадалося Йосафатові нічне сюрчання цвіркуна в Ганниній хаті, й жахнувся від догадки: село не згоріло, тільки спопеліла в ньому правічна пам'ять, і немає більше в Боднарівці домовиків, і бузьки не приносять сюди немовлят у сповиточках, й ластівки не вістують тут весни, й вірні своїм стріхам горобці не витримують більше завірюшної зими, і не співають в селі ні гаївок, ні колядок, дівчата не водять купальських хороводів, на толоці не бавляться хлопчаки в «свинки» і вереску їхнього не чутно, і висохла жива вода в криницях, і врода Наталки Слобідської, яка цвіла в Потоках, немов ромен серед царинних трав, навіки згасла, й мова пропала — вигоріла в селі стародавність, й нині воно мертвіє під небом...

Йосафат заплакав з горя й прокинувся.

Швидко одягався, немовби поспішав на поїзд, вийшов на подвір'я й під жолібцем, з якого стікав холодний струмок, промив очі й потім довго прозирав вранішню імлу, крізь яку проступали обриси головатого Ґрегота; лінія гір горбатіла довкруж низовини, оперізуючи її потужним заборолом, й подумалось Йосафатові, що совітам не так легко було здобути «Космацьку республіку». А скільки люду тут упало! — добирався до його серця жаль, якого ще не мав учора, поки не побачив уві сні тих, що впали, і вчорашнє підленьке слово «марно» вже не вертілося в свідомості, оправдовуючи власну байдужість, власне безпам'ятство — він спогадував тепер вихолощене від пам'яті село й схожих на нього німих людей, що забули власний біль, й мучило його сумління за боягузтво перед любов'ю, яка важиться самим життям... Інвективи примар із підсвідомого сну прострелили цієї миті його свідомість і проявили в пам'яті нині вже не існуючих людей — і якщо вони так вільно розкошують у підсвідомості, то мусять дотикатися своїм незримим існуванням до живих і тривожити, ранити і застерігати — таж

не марно змагалися тут герої на життя і смерть, якщо й далі живуть в людських душах і серцях — як ідея.

І вже знав Йосафат, що віднині відстоюватиме перед самим собою думку, що не романтична легенда творилася в часи боїв УПА, а незалежна українська держава, яка, моцуючись правічною силою, стає сьогодні на ноги й просвічується пам'яттю, у пройдених віках народженою...

Й подумав теж, що їм з Мироном варто б податися на Ґрегіт, відшукати грот, в якому вони ховалися від граду, знайти потаємний вхід до печери, де роками скніли молодий партизан і дівчина в кептарику — повинні це зробити для самоутвердження, для зміцнення віри в ідею.

А ось уже піднімаються від Пістиньки на белебень Потурай, генерал і Мирон; Йосафат скаже приятелеві, що їм пора вертатися додому — через Ґрегіт.

Ганна з порога виглядала гостей на сніданок, вона привіталася з Йосафатом і завбачливо застерегла, ніби вгадала його подорожню нетерплячку, відповіддю на Йосафатове питання, яке він кинув учора після вечері у розпалі суперечки:

«А захоронення відбудеться в неділю...»

«Овва, — скрушно мовив Йосафат, — нині щойно четвер, не зможемо так довго чекати».

«То як — поїдете і грудки землі не вкинете в братську могилу? — аж заярілася Ганна. — Ні-і, цього ви не зробите, що люди скажуть та й самі не посмієте вчинити такий шванк».

Вона заглядала в очі Потураєві, перед яким мала найбільший респект, чей не перестав він бути окружним провідником СБ — хто може відібрати в нього це звання, коли війна, яка розпочалася багато років тому, аж нині завершується? То як це — не віддати останньої честі замученим, скажіть, пане Оресте?

Потурай чув перемовку Ганни з Йосафатом й промовив твердо, ніби віддавав наказ:

«Ми всі залишаємося на похорон, Анно... Всі». — Глянув на Йосафата, який знітився, немов хлопчисько, — та як же він міг подумати інакше після того, як бачив загиблих живими уві сні?

...а перед ним постали молодий партизан і біла дівчина в кептарику — біля гроту на Ґреготі...

«Сьогодні ж, — сказав по хвилі Потурай, — ми з генералом підемо на Рушір. Може, й ви з нами?» — звернувся до Йосафата й Мирона.

«Підемо», — відказав Мирон.

«Хай перед нами увіч постануть ті страдні дні, коли ми гинули в безнадіях, а нинішній день здавався нам недосяжною мрією», — проказав сам до себе Потурай і з цими словами подався до хати.

За ним пішов генерал, Ганна поступилася з порога, поклонилася гостям, запрошуючи до столу, і здалося Йосафатові, що то не цивілі приймають запрошення гостинної господині, а штабісти УПА збираються на військову нараду.

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII

Змаліли латки снігу на бруторських горбах та березівських схилах, і з них ринули до Пістиньки брудні потоки: ріка набухала, виливалася з берегів, урешті з'єдналася з Млинівкою; всмоктавши її в себе, залила жолоб разом з потоками — й космацький млин затих.

Досі звуки з села майже не долинали до Пилипового обійстя, його заслоняв водяною порошею плюскіт води на лотоках, й тільки тепер, коли млин стих, здалося Пилипові, що крізь прозору моторошну тишу проступив до села обрис його ґражди, котрій гуркіт млина відрахував вік.

З круглого віконця, вирізаного в гребені заломаного даху, Пилип сторожко споглядав село, обмацуючи очима кожну хату, стежку, та найчіпкіше прикипав його погляд до плаского Рунка, який, закінчивши яблунівську дорогу, вивищився над Космачем; з терпким тамуванням подиху чекав Пилип з'яви тих, які неминуче мають нахлинути на горб, щоб залити червоною повінню село.

Знав, що колись мусить це статися, проте лопотіння лоток ніби спиняло ту неминучість, заглушувало її наближення невпинним пульсуванням живого серця села; а тепер, коли заслона лоточного шуму впала, й на виду всього села постала незахищена Пилипова домівка, він відчув себе оголеним, безборонним, ніби на розстріл виведеним, і в його мозку заворушився рішенець, якого так довго в собі притлумлював, соромлячись свого вічного страху, заглушував почуттям обов'язку та необхідності, бо ж добре розумів, що люди, які зайняли його житло, його ж самого й охороняють, що без них Пилипів достаток умить здиміє,

й він опиниться на вітрах, у вогні, в неволі, однак все те може статися колись, а нині втямкував, що разом з моторошною тишею над Пістинькою ступає на його подвір'я невблаганна смерть, яку, проте, можна ще віддалити, зупинити на якийсь час, якщо зважиться попросити партизанів, щоб назавше полишили його ґражду.

Пилип прикипав до круглого віконця на подрі й аж тепер серед несподіваної тиші почув гамір — там, унизу, в світлиці: то збирався на нараду штаб округу «Говерла» в переддень наступу «Рубахи» на Космач.

...Полковник Степовий нервово проходжувався по світлиці, досередини якої заходили один за одним курінні й сотенні, вони віддавали честь командирові округу і всідалися на лавицях. Були зосереджені й спонурені — вже всі знали, що зі Станіславова вийшли три стрілецькі дивізії регулярних совєтських військ і зайняли позиції на лінії Яремче—Ланчин, а з Коломиї готові вирушити два полки прикордонників й моторизована бригада військ НКВД — на Космач.

«Я викладу план нашої оборони, — розпочав нараду Степовий. — Дати наступу на Космач ще не знаємо, та акція неодмінно розпочнеться, як тільки протряхнуть дороги, — мають большевики на озброєнні легкі танки й гармати. Як встановила розвідка, «Рубаха» йтиме на нас трьома напрямками. Праве крило — на Печеніжин, Слободу й Березів, ліве — на Іспас, Шешори й Прокураву, а основна сила піде через Мишин, Яблунів і Лючу... Тепер слухайте уважно й запам'ятовуйте. Курінь «Буковинський» Лісового займе оборону на правому крилі: сотня «Авангард» — поблизу Текучі, «Сірі вовки» — у підніжжі Лисинки, «Бояри» — у Ставнику... Ти, друже Тис, — звернувся Степовий до командира куреня «Гуцульського», — закриєш своїми сотнями доступ до Космача від Брустор і Шешор... Та основний тягар большевицького наступу припаде на курінь «Гайдамаки», друже Буревій. Твоя сотня «Сурма» стане між Яблуновом і Лючею, під горою Лебедин стоятиме в запасі сотня імені Гонти, а ти, Чарното, зі своїми богунцями займеш позицію по лінії дороги між Лючею і Рунком, і стоятимеш там на смерть. Якщо витримаєш наступ, то й іншим буде легше. Що скажеш, Даниле?»

Чарнота підвівся, став дугою, бо ж досягав головою сволока, розгладив вуса й мовив коротко:

«Я вже розробив свою стратегію, друже командир. Про неї вам доповім окремо».

«Гаразд...» — відказав Степовий.

Він сів за стіл і довго мовчав. Можливо, в ці хвилини перебігав думками свій шлях, який проліг між ним, командиром партизанського округу, і совєтським офіцером, який сорок четвертого з групою добровольців перейшов до курінного Різуна в Чорному лісі й небавом відзначився під Прокуравою в бою із загоном енкаведистів майора Моліна; тоді ж здобув звання командира куреня «Буковинський», а згодом став командувати військовим округом «Говерла». Можливо, думав і про те, що військо УПА контролює щораз то менше території, що похідні групи, які й сьогодні заглиблюються далеко на схід і південь, все ж не в силі очистити Україну від більшовицької скверни, що повстанський чин УПА зводиться все більше й більше не до битв за територію, а до крику нації, яка гине під чоботом окупантів, — і як того крику не чує світ, як не схаменеться, не втямить, що совєтчина загрожує не лише українцям, а й усім народам Європи! То якщо не розпочнеться...

Цієї миті захмарене обличчя Степового ледь розпогодилося, врешті зовсім просвітліло, і він сказав, обдаючи командирів обнадійливим поглядом:

«Ви ще не знаєте, а мені щойно доповів радист: у Фултоні виступив Черчілль із закликом створити воєнний блок між Штатами й Англією проти СРСР... Ви розумієте, що це означає?»

«Війна! — вигукнув Чарнота й ударив кулаком по столі. — Війна... І виб'є Одіссей око Поліфемові!»

Командири підвелися, термосили один одного, усміхалися, закурювали — гніт безвиході покидав їх, у душі нахлинала нова хвиля завзяття, й зрозумів Степовий, що добру вістку він приніс упору, і бій, який почнеться нинізавтра, буде виграно.

«Друзі мої! — мовив командир округу. — Якщо в цьому бою переможемо, то хто знає: може, наша «Говерла» стане першою дивізією регулярної української армії у Третій світовій війні!»

Цієї хвилини до світлиці увійшли Ворон і Буркут. Потурай присів біля Степового й прошепотів йому до вуха:

«Матимемо з тобою конфіденційну розмову».

Командири розійшлися, у світлиці залишилися Степовий, Буркут і Ворон; окружний провідник СБ завернув з порога Чарноту — будеш нам потрібний, Даниле, — й, озирнувшись на вікно, заговорив півголосом:

«Давно знаю, що ми в Космачі не самі: округ нашпигований большевицькими нишпорками. З нашого наказу, друже Степовий, їх чимало вже винищено: ось позавчора сотня Недобитого вистежила на Ставнику бригаду «рубачів», яка пробиралася найпропаснішими нетрями з Медвежої на Ґрегіт, — справжні тобі лісоруби з пилами й сокирами, в кресанях і сардаках, а коли їх почали допитувати, то все відразу й вияснилося: мало хто з них умів й слово сказати по-нашому... Мали вони з'єднатися на Ґреготі з переодягнутою в партизанську форму сотнею чекістів і разом вдарити на табір старшинської школи... Хлопці Недобитого звели їх в узвір під Білою Кобилою, де чорт добраніч каже, й залишили там назавше, а на слід чекістської сотні не втрапили... І ще: на Багнах селяни витягли з криниці чотирьох чоловіків, й жінки голосили над ними і проклинали нас...»

«Віддам наказ усім куреням, — перебив мову Ворона Степовий, — помножити стежі, прочесати ліси від дерева до дерева ще до початку більшовицького наступу. Нам збираються вдарити в спину...»

«Це ще не все, друже командир, — вів далі Ворон. — Ворог, про якого я щойно мовив, зримий, так би мовити, намацальний, його можна вислідити... Та ось уже майже рік я чую, і маю на це підстави, присутність досвідченого шпигуна — десь тут, недалеко. Ніби хтось слухає, про що ми говоримо на наших секретних нарадах, знає достеменно, які накази віддаються. Не виключено, що й серед нас є сексот. Але кому доносить? Адже не може кожен день чимчикувати до Яблунова, бо на заставах таки б його колись затримали... Думаю, що в Космачі працює рація, десь поруч з нами. І це становить найбільшу небезпеку...»

«Що хочеш запропонувати?» — спитав Степовий.

«Мені стало відомо, — пропустив Ворон повз вуха питання, — що в яблунівській середній школі відбулися арешти: забрали кількох восьмикласників, космацьких хлопців, котрі після закінчення нашої семирічки пішли вчитися до Яблунова. Їх звинувачують у належності до юнацької сотні «Сокирники», яка буцімто створилася в Космачі. Звісно, це провокація, НКВД клеїть справу, щоб знейтралізувати молодь. Цей кримінал особливий — в ньому мусять бути замішані вчителі... У мене є підозріння, й тому я запропонував не виконувати поки що вироку над Шполою. Він щось знає. І якщо ми пообіцяємо зберегти йому життя, Шпола напевне заламається».

«Не можна дарувати йому життя!» — процідив крізь зуби Чарнота.

«Не гарячись, Даниле, ти мужній вояк, але є ще й політика... Іване, — звернувся Ворон до Буркута, — ти міг би тепер впізнати свого двійника Болідова, якого вже цілий рік розшукуєш?»

«Я його впізнав би й на тому світі», — відказав Захарчук.

«То прошу привести сюди Шполу».

Лейтенант виглядав жалюгідно: його знівечив страх перед смертю. Жорстока покара впала на Шполу: перед його очима водно пересувалися óбрази людей, яких замордував, і він перевтілювався, панічно боячись такого стану, в кожну свою жертву, переживаючи моторошний страх насильницької смерті. Це було нестерпно: як тільки прочинялися двері до підвалу — чи то приносила Пилипова Параска їжу або ж вартовий виводив Шполу надвір за потребою, а найстрашніше було для нього, коли вартував стрілець Андрусяк, це ж бо він мав його скарати, — коли прочинялися двері, Шпола падав на коліна й белькотів: «Не вбивайте, не вбивайте!» — у такі миті він не був сам собою, а одною із своїх жертв, і переживав тоді чужий страх, який ставав його власним.

«Слухай, Шполо, — розпочав Ворон допит. — Слухай і затям: твоє життя у твоїх руках. Якщо нам допоможеш, випустимо на волю — ти вже нікому не страшний і нікому не потрібен. Ще й револьвер тобі повернемо, щоб ти міг

застрелитись, як не матимеш де дітись... Отже, скажи, хто давав тобі вказівки, розпорядження вбивати в нашому регіоні дівчат, знущатися з них й чіпляти на шиї бірки з написом “сексотка”»?

Очі в Шполи зблисли надією, він відразу й випалив:

«Резидент».

«Як його прізвище?»

«Не знаю, його називали не інакше, як “Резидент”. То був чоловік середнього віку, з ріденьким русявим волоссям, і всі ми знали, що це людина майора Моліна. Він знаходив мене в гарнізонах».

«Ти міг би впізнати його в обличчя?»

«Так».

«Друже командир, — звернувся Ворон до Степового, — прошу дати мені два рої стрільців, і ми з Буркутом та Чарнотою обступимо школу, коли відбуватиметься педрада».

«Школу? Ти сказав — школу? — підвівся Степовий. — Цього ще нам не вистачало: нарід і так став все більше до нас насторожений, а школа для людей — як святиня... Хоча... я пригадав, як ти на першому допиті запитав Шполу про вчителя фізкультури. Маєш на нього підозру?»

«Маю».

«А коли помилишся, коли той, кого підозрюєш, виявиться невинним, що тоді скажемо вчителям, людям? Яка ж лиха фама піде по світу: партизани вдерлися до школи? Шукай іншого варіанта».

«Будь-який інший варіант приречений на провал, — промовив Буркут. — Якщо Гошоватюк — “Резидент”, то він відразу відчує, що за ним стежать. А в досвідченого розвідника тисячі способів зникнути».

«Тоді дійте, — погодився Степовий. — Тільки щоб без зайвого шуму: жодного пострілу, жодної метушні».

«Будемо старатися, друже командир... А якщо зайде помилка, то ми пояснимо нашу появу в школі турботою про учнів, заарештованих у Яблунові».

«Гаразд».

Педрада в школі мала розпочатися о третій після обіду. Два рої стрільців залягли за високим живоплотом, що за-

ступав фізкультурний майдан. Школа стояла на узвишші, обступленому з усіх боків закожушеними дикорослям схилами, які спадали до потічка, що обмивав горб, пробиваючись крізь верболози до Пістиньки, і тільки з одного боку провадила до шкільного будинку всипана шутром стежка.

Ворон, Буркут і Чарнота, а з ними й Василь Андрусяк, який конвоював Шполу, заховалися під дашком запущеного оборогу, що перехнябився над потоком; з нього давно ніхто не забирав сіна, і воно, вогке та плісняве, пахло гнилизною, — тут було безпечно, оборіг, видно, не мав господаря. Ворон крізь бінокль спостерігав: за шкільними вікнами снувалися силуети вчителів, що збиралися на педраду; вони ще не всідалися за столики, й Потурай думав, як розпочати акцію, щоб вона відбулася без галасу й стрілянини.

Втім відчинилося вікно вчительської кімнати, й на підвіконня сперся ліктями вчитель, він розминав у пальцях цигарку, довго тер сірником об коробку, й видно було — не дбав про те, щоб він засвітився, при тому сторожко пас очима кут між трапецією на лівому краю майдану і вершком оборогу, що виднівся праворуч, обмацував поглядом кущики живоплоту й вершечки тополь, що вистрелили з яру в небо, врешті прикурив цигарку, випустив з рота клубок диму й, ніби заспокоївшись від якоїсь тривоги, спер голову на зігнуту в лікті руку й незворушно вдивлявся у простір, що закінчувався березівськими горбами на обрії.

Ворон покрутив колечко на біноклі, наводячи різкість, і в полі зору чітко постало перед ним знайоме обличчя вчителя фізкультури, тоді передав бінокль Шполі, і той за хвильку прошепотів з притаєною втіхою:

«Резидент... Він!»

Буркут вихопив у Шполи бінокль, приклав до очей і тихо скрикнув:

«Болідов!»

Чарнота вмить зсунувся спиною з оборога, за ним зіщовгнули Ворон і Буркут, Василь трутив униз Шполу; почувся свист, з-за живоплота вибігли стрільці з автомата-

ми напоготові; усе це вмить побачив Болідов, розштовхав учителів і вибіг з кімнати, залишивши сторопілих колег і директора школи, й зник, мов привид. За мить увірвалися до вчительської Ворон і Буркут, вони наказали вчителям стати під стіну й пройшлися повз них, заглядаючи кожному в обличчя. Врешті крикнув Буркут:

«Де Гошоватюк?! Він був тут!»

Директор зблідлий, мов полотно, проказав, тамуючи тремтіння губ:

«Він вибіг... Щойно вибіг!»

«Куди вибіг? Школа ж оточена!»

Пропустивши поперед себе Буркута, директор вийшов у коридор і показав на вузькі східки, що вели в підвал.

«Хіба там сховався», — сказав.

Буркут з наставленим револьвером перший збіг східками вниз, за ним Чарнота, Василь зі Шполою та два стрільці. Вони опинилися в темній пивниці, і в будь-кого міг вистрелити Болідов, однак панувала тут мертва тиша. Пивниця була подовгувата й завалена колеными дровами, а в кінці коридорчик скручував ліворуч; переслідувачі, тулячись до стіни, підійшли до вугла й уздріли віконце з виламаними ґратами. Буркут просунув крізь нього голову й побачив похилий глинястий обрив, що спадав до потічка.

«Прокляття! — застогнав. — Мав запасний вихід».

Чарнота вдарив на сполох: він тричі вистрелив уверх з револьвера, тоді із Завоєлів вирушила його сотня й курсанти старшинської школи, які чекали на сигнал.

Останніми вийшли зі шкільного підвалу Андрусяк і Шпола. Василь ніс у руках обшиту бляхою коробку й віддав її Воронові.

«Це радіонадавач, — сказав провідник. — Забери до штабу».

Тоді глянув на Шполу, який тремтів від страху й надії на помилування і благально дивився на Ворона.

«Відведи, Василю, цю мерзоту на Кляузу й там віддай йому револьвер, — сказав провідник. — Хай сам себе скарає. Або нехай живе, поки його не розстріляють свої. Не буду ламати обіцянки... А радіонадавач передай комусь із стрільців».

До самого вечора партизани прочісували село й довколишні ліси — Болідова не знайшли. Встиг, видно, вислизнути за Рунок: через застави пройшов з документом учителя космацької школи.

А вночі до кімнати, в якій мешкав Степовий, тихо постукав господар ґражди Пилип Гулейчук. Він довго стояв мовчки на порозі, переступав з ноги на ногу, витирав рукавом носа, шморгав і врешті видавив з горла:

«Перебули-сьте зиму в хаті, я й слова не сказав... А тепер потепліло, то можна і в лісі... Я гину зі страху, пане командир. Сохну на пні. Зробіть таку ласку!»

«Я вас розумію, ґаздо, — відказав Степовий. — Але як нас не буде, то й ви... Гаразд, почекайте ще трохи, ми виберемося від вас після бою».

IX

Зайшов Великий піст, і Ганна, як та відьмарка, чаклувала над бляшанками, в яких на гарячій плиті булькали червоний вивар з яблуневої кори, зеленина з луски соняшникових зернят та золотава гуща з цибулиного лушпиння, а ще розводила писанкарка в каламарі чорний купервас.

При цій роботі обличчя її було святкове й натхненне, й Ліда милувалася гідністю жінки, яка замінила їй матір. У кожному поруху Ганни, в усмішці, в печалі, закроєній підківками обабіч уст, в пісні, яка снувалася навколо писанкарки ледь чутною нутою, в зблиску очей, що висвітлювали втіху, або, запаволочені, відтінювали журбу, в спалаху радості, як тільки зачувала стукіт Чарнотиних пальців по віконному склі, в щасливій втомі після опівнічного повернення з-під гаджуг (Ліда тоді дбайливо знімала чатинки з Ганниної спини, а сама німіла від жіночої цікавості й незнайомої млості в лоні), у Ганниній тривозі, коли за селом сухо туркотіли автоматні черги — у всьому цьому Ліда вбачала тільки вроду рідної жінки й сама, прагнучи стати такою, як вона, горнулася до неї, й інколи Ганна відчувала, як до її живота грішно прикипає дівоче тіло, й сказала якось, провівши долонею по гарбузятах Лідиних грудей:

«Пора тобі до постелі, бо ти вже велика...»

«Це весільна коломийка, Анно... А то страшно?»

«То солодко, доню. Та й не те слово... Ніхто того солоду виміряти не годен. Бог дарував жінці шал тіла, щоб відшкодувати їй за біль, коли втрачає віночок, і за породільні муки. То велике свято, Лідо, якщо любиш... То мигдалик життя, дівчино, й до тебе прийшла пора розколотися, як зерняткові бросквині».

«Ще трохи почекаю, Анно, добре? І він най потерпить... Я хочу діждатися тієї хвилини, коли те, що в мені мліє, зможе спалахнути, немов у полум'ї достиглий колос...»

«І зупиняться тоді хмари над тобою, і зорепад тебе засипле й спалить... То рай, дитино, і треба його сповна зазнати на землі».

«Чарнота вас кохає?»

«Не знаю... Мене кохав Пилип. О, як він любив, як пестив, як тішився мною!.. А Данило дужий, мов Чорногор, і безжалісний, як опришко, мені здається, що він весь входить у мене, розриває на шматки, й моє тіло розсипається на гарячі вуглинки. Й коли вони потахають, я довго не можу їх позбирати, я в любові з Чарнотою розпливаюся солодом, стікаю гарячою повінню — ніколи і ні з ким не зазнавала такої любої муки, й коли він іде від мене, схололий і знову суворий, я знаю, кожен раз втямлюю, що то назавше, і це колись таки станеться. А тоді я спіснію, постарію, й відшумить мій молодий вихор».

«Ви так говорите, Анно, так говорите, що я вся млію, чекаючи свого весілля».

«Як він прийде, то справ собі свято, Лідуню. Не вичікуй, бо час такий, що може весільне деревце згоріти ще до того, поки Василь внесе його до твого ліжка».

Ганна розмальовувала писанки. Водила по воску писачком й розмовляла чи то з Лідою, а чи зі собою, раптом переривала розповідь коломийкою про хлопців, що йшли з Коломиї та й писанку вкрали, повернули до шинкарки — за горівку дали, а Ліда слухала й вірила, що Ганнина мова й приспівування — то доконечний писанкарський ритуал; бо писанка, моя доню, не просто розмальоване яйце, а ворожба, чаклування над зародком життя, і коли ти

випишеш на яйці знаки сонця, блискавки, хмар, засіяного поля, зірничок, то набуває воно чудодійної сили, і не дай Боже, як розіб'ється, викинути лушпайки в сміття — тоді ті візерунки стають злими прикметами, і той клинчик з крапочкою, що означає домівку, може спалахнути полум'ям й спалити хату, дерево життя з двома оленями обабіч нашлють порчу на худобу, а кривульки, котрі означають дощ, спричинять посуху в краю...

І щоб ти знала, що ці трикутники, які називаються тригверами, — то образ вогню і чоловічої сили: добре приглядайся до цього знака, дівчино, і водно посилюй свою віру в нього, бо ніщо на світі так не потрібне жінці, як тепло і плід; а цей безконечник, що оповиває довкола писанку, немов хміль, — то лінія людського життя, і я нині його якнайтісніше скручую, бо то буде твоя писанка: хочу, аби-сь довго жила. А та ружа посередині безконечника — то знак Христового царства.

І знову Ганнина мова переходила в пісню — так плавно, ніби жінка весь час її наспівувала; ой кивала дівчинонька пальчиком до мене: неси, неси, легінику, писанку свячену; а ця писанка із сонцем вбереже тебе від хвороб, а он та з рослинним малюнком — на добрий урожай, а та, що з півнем, охоронить від блискавки... Тепер поглянь: це дерево життя, а виглядає, як тризуб — найдавніший на землі герб, який став нашим, і тому тяжкі вороги хочуть його знищити, бо мають пізьму на нас за те, що ми старші за них на землі.

Ой займемо сиві бички
В зелену ліщину,
Заміняєм писаночку
За файну дівчину...

«А звідки взялися писанки, Анно, і чому їх розписують перед Великоднем?» — запитала Ліда.

«Коли вели Ісуса розпинати, ніс один чоловік повний кошик яєць на продаж. Залишив він кошик при дорозі й поніс хреста на Голгофу. А коли повернувся, то побачив, що яйця крашанками стали. То кров Христова на них... А ще кажуть, що Матір Божа розписувала писанки для Пилата, щоб той змилосердився над її сином: як писала,

то плакала, а тому писанкарки кладуть на яйця крапочки, подібні до сліз... Такі самі узори насилюються й на ґердани...»

Ганна дістала з полиці глечика й вийняла з нього жменю силянок: були вони широкі й вузькі, зелені, жовті й пурпурові, з довгими й короткими бомбликами, а на одному ґердані по обох смужках спливали вниз гарячі ромбики, що яскраво сяяли на зеленому бісерному тлі.

Ліда аж охнула від захоплення, схопила, приміряла ґердан до грудей і стала в цей мент ще гарнішою; підійшла до дзеркала, приглянулася й підвела на Ганну благальний погляд.

«Сподобався? — спитала Ганна. — То й добре, подарую тобі на твоє весілля... Ось бачиш ці червоні клинчики, їх по двадцять на кожній смужці: це сорок днів посту, сорок днів перебування Христа в пустелі, сорок мучеників... Проте кожен окремий клинчик — то одне якесь бажання. Вибери собі на нині, котрий хочеш, приклади до нього палець і промов бажання вголос».

«Хочу, щоб сьогодні прийшов Василь», — сказала Ліда, притиснувши пучку до верхнього ромбика.

«Сьогодні вони мали цурес у школі», — мовила Ганна, й сполох пробіг по її щоках.

«Я знаю. Василь і досі вартує офіцера, водить його зі собою... Щось вивідують...»

«Когось ловлять. Та най би вже його... — Ганна затнулася й приклала до уст долоню. — Прости мені, Господи...»

Саме цієї миті біля млина, десь на Кляузі, пролунав постріл. Жінки німо переглянулися, чекаючи стрілянини. Та було тихо.

«Може, то Василь Шполу вбив?..» — глянула Ганна на Ліду.

«Боже, як це страшно», — прошепотіла Ліда.

...Василь звів Шполу в каньйон на Кляузі й наказав йому зупинитися над Пістинькою. І коли лейтенант, на мить скам'янівши, рвучко повернув голову, Василь уздрів витліле від страху обличчя ненависного ворога — тоді рука сама потягнулася до гашетки автомата, й наказ Ворона

тепер для нього нічого не важив: як же він відпустить живим убивцю Андрія — мусить Шпола впасти від справедливої кулі, і вже бачив Василь, як лейтенант лежить спиною на зарінку, а голова у воді, та враз зів'яв палець, сповз із гашетки — почуття дисципліни, а може, і страх перед убивством людини були сильнішими від бажання помсти; Василь пересунув за спину автомата, розстібнув ремінь, зняв з нього кобуру із Шполиним револьвером й пошпурив йому під ноги.

«Щезай на всі чотири вітри!» — гаркнув, а сам з місця не зрушився й, тамуючи в собі лють, дивився, як Шпола, повагавшись секунду, зігнувся, схопив кобуру й кинувся бігти навмання вздовж русла ріки, він спотикався, падав, вставав, біг далі вниз і аж там, де каньйон закінчувався й, прориваючи заслону каламутного неба, випускав на простір набухлу весняними водами ріку, — там зупинився Шпола, й знав Василь, що він далі не ступить і кроку — не зважиться вийти у відкритий світ, в якому для нього місця вже немає, де з двох боків чигає на його душу неминуча покара за подвійну зраду.

Сірий силует довго стояв у проймі каньйону, й Василь чекав на те, що мусило статися, він мав вернутися до своїх упевненим, що ворог більше на світі не живе, — та не міг знати, що цієї хвилини в просторій долині, по якій трьома рукавами розлилася Пістинька, аби в ущелині між двома горбами, які ледь мріють на обрії, знову злитися докупи й увійти в ще глибший Микитинський каньйон, — що в цій благословенній долині виріс перед Шполою золотоверхий собор, навпроти якого звівся на баскому коні гордий Гетьман з булавою, котрою розбиває на друзки крицю йорданського неба, — і йде майданом незчисленне військо, й злітає в небо і лопотить-лопотить у високості, немов крила голубів, маєво синьо-жовтих прапорів; тисячоголове море вітає розкотистими вигуками «слава, слава, слава!» українське військо; попереду їдуть на вороних конях Головний Отаман і полковник Шпола; маленький хлопчик обіймає маму за шию, тулиться до її грудей, які пахнуть медовою кутею, й питає: «А де татко, де татко?» — «А он там попереду, синочку», — показує

мама пальцем на дві постаті вершників, що вже ховаються за пам'ятником Гетьмана, і гордість, і тривога чуються в словах матері, та врешті стремтів її голос, бо вже зникли вершники з овиду, — і все видиво зникло з-перед очей полковницького сина, й ніщо на тому місці, у видолині над рікою, більше не з'являлося, бо кривавого видива, вчиненого власними руками, не впускав Шпола перед свої очі: жадав кат останньої хвилини з'єднатися із своїм благородним началом...

Не міг знати Василь, що примарилося цієї миті найтяжчому його ворогові, та й ніколи не повірив би, що подібний просвіток можливий у зрешетованій злочинами душі... Та враз почувся постріл, а з ним водночас зник із пройми каньйону сірий силует, і тоді зм'якло Василеве серце від думки, що таки залишилася в душі злочинця одробина честі, виміряна часом польоту револьверної кулі з дула в скроню.

Василь ще трохи постояв, а потім довго вибирався з глибокого каньйону, поки ступив на стежку, що вела на белебень — до тети Ганни.

Увійшов до хати змучений і занепалий. Бачила Ганна, що тягар партизанського життя надто трудний для юнака, й у її очах затінився жаль. Вона подалася до хлопця, хотіла його по-материнськи пригорнути, та Василь відступив, поклав автомат на бамбетель і проказав сухо:

«Хочу помитися й чогось перехопити. Цілий день не їв...»

Поки Ганна наливала води в цебрик, він розглядався по кухні й водно зупиняв погляд на дверях, які вели до світлиці; Ганна догадувалася, кого він шукає, проте мовчала: Ліда, як тільки зачула кроки в сінях, шепнула до господині: «Я буду там... Скажете йому, як оговтається, щоб зайшов». Знала Ганна, на що зважилася дівчина, й подумала, що весільний подарунок доведеться їй завтра віддати — на подружнє щастя.

Надворі смеркло, у вікно заглянув щербатий місяць. Василь сказав теті, щоб не засвічувала каганця, в потемках повечеряв, і аж тоді спитала Ганна:

«Ти вбив його?»

«Він сам себе убив», — відказав Василь таким тоном, що Ганна більше не зважувалась допитуватися, довго мовчав і врешті витиснув із себе два слова, в яких прочувалася тривога:

«Де Ліда?»

Ганна кивнула головою вбік світлиці й мовила коротко:

«Там вона... Чекає на тебе».

Василь схопився з лавиці й з докором глянув на тету:

«І ви досі нічого не сказали?»

«Заспокойся, Васильку. Вона чекає — про що тут уже говорити?»

У світлиці було сутіношно, в напівтемряві Василь побачив білу вілу, що стояла на тлі вікна край ліжка: її постать була лискуча, й місячні промені зіщовгувалися з неї, утворюючи довкола силуету примарний світляний овал, з якого віла прагнула вихопитись, проте йшла разом з ним до Василя, й він побачив на своїх простягнутих руках блідий відблиск того сяйва.

Відступив назад, ніби злякався привида, й почав нервово знімати зі себе одяг, взуття, а білі руки віли діставались до його сорочки, закасували її, знімали через голову й гладили чоловіче тіло.

Василь наблизився до дівчини, спіймав долонями її довге волосся й занурився в нього, потім долоні знайшли тугі гарбузята, зім'яли їх й сповзали все нижче й нижче; втім спинило його дівоче пушисте лоно, й Ліда прошепотіла:

«Ти знаєш, як це робиться? Ти вмієш?»

«Так, — відказав Василь. — Прости мені».

«Я тішуся, що вмієш... Я так боюся — як це може вміститися в мені?»

Тоді вона лягла, взяла Василя за плечі, потягнула на себе, й він рвучко увійшов у неї. Дівчина тихо зойкнула, а далі слухала, як він розкошує в її лоні, й мугичилася в її пам'яті весільна коломийка: «Бери мене до постелі, бо я вже велика»; вони довго шаленіли, поки з Василевих грудей не вихопився стогін любострастя.

Кохалися до світанку, не відриваючись одне від одного, а коли Ліда відчула, що коханий до решти знемагає, обхопила руками його плечі, оповила стегнами чресла і, прикипівши до нього всім тілом, сказала:

«Полеж тихенько і слухай... Як будемо жити, то тільки так... А як загинемо, то теж разом, як тепер. Навіки...»

«Добре, любко, — шепотів Василь і спивав її уста. — Так — і назавше».

Вранці, коли Василь ще спав, Ліда вийшла із світлиці й хоч знала, що застане Ганну на кухні, все ж сахнулася, побачивши її, й від сорому сховала обличчя в долоні.

«Не встидайся, доню, — пригорнула Ганна Ліду до грудей. — Дякуй Богу, що подарував тобі радість... А тепер стій камінчиком, я зараз...»

Підійшла до полиці, зняла глечика із силянками й вийняла з нього ту, по котрій зеленими потічками смужок спливали вниз, немов човники, багряні клинці — і кожен з них щось означав: тепло, сонце, радість, чоловічу силу, й кожен міг сповняти одне бажання.

Ганна наділа Ліді на шию ворожбитний ґердан і мовила:

«Це тобі весільний подарунок від мене. Не знімай його ніколи».

X

Провідної неділі до полковника Степового прибув від командира сотні імені Гонти, яка стояла на заставі під горою Лебедин, зв'язковий з грипсом, в котрому повідомлялося: вдосвіта, як вислідив дозор, з Коломиї виступило військо — піхота, артилерія, панцерні авта й танки; біля Сопова «Рубаха» розділилася на три рукави, які пішли на Печеніжин, Мишин та Іспас.

Степовий вийшов на позицію сотні «Сірі вовки», яка дислокувалася в підніжжі Лисинки, щоб звідти керувати обороною; курінь «Буковинський» перегородив печеніжинський шлях у Слободі Рунгурській, «Гуцульський» заліг у каньйоні Пістиньки під Шешорами, а курінь Буревія «Гайдамаки» зайняв Рунок.

З Рунка Буревій вислав під Яблунів сотню «Сурму», а дорогу між Рунком і Лебединoм обставив двома чотами сотенний Чарнота й сам з третьою чотою вийшов на

простору улоговину, що протягнулася праворуч до гори Лебедин між верхами Медвежого і Гнилицею. Богунці були добре озброєні автоматами ППШ та німецькими МП, мали десяток «дехтярів», два «максими», міномет, панцерфауст і протитанковий гранатомет, а набої, міни і гранати мали ось-ось підвезти.

Дві чоти залягли в ізворах над звивистою річкою Рушором, яка двічі перетинала дорогу попід високими мостами, встеленими смерековими кругляками — один нижче від улоговини, а другий ближче до Рунка — в підніжжі Клифи.

Ще не чутно було гулу військової техніки, та напевне середній рукав «Рубахи» вже наближався з Мишина до Стопчатова, й богунці поки що чухмарилися після недоспаної ночі, курили, перевіряли зброю; втім на дорозі заскрипів драбинястий віз у парокінній упряжці, він був вивершений пачками з набоями, мінами та гранатами, спереду на скриньках сидів Василь Андрусяк, який без угаву цвьохав батогом — тяжко було шкап'ятам тягнути воза по намулистій дорозі, а позаду нього, спершись одна до одної спинами, тряслися Ганна й Ліда; повіз в'їхав на галявину, партизани кинулися розбирати скриньки й заносити в кущі, Василь їх сортував, бо на нього сотенний поклав завдання підносити в бою кулеметні стрічки і фаустпатрони; Чарнота вилаявся, мовляв, чого це большевики завжди розпочинають операції у великі свята; а тому, відказала Ганна, що Бога не мають; Ганна з Лідою зняли з воза пару бесаг з продуктами, й два стрільці понесли їх стежкою, що вела на Лебедин — там жінки готуватимуть партизанам обід; а чи вистачить на всіх їжі, думала Ганна, йдучи попереду Ліди за стрільцями; а може, ще й залишиться, діймала її жура, а може, й зовсім не буде кому обідати, печалувалася жінка; й Ліда, йдучи слідом за нею, з сумом вдивлялася в її зсутулену журою спину; на возі біля заденка зосталися два наплечники, їх знімав сам Чарнота; наплечники були важкі, і він брався за ув'язки двома руками, обережно клав на землю; тоді покликав Едварда й Піта, які стояли обіч партизанського гурту й чекали наказу; Чарнота піддав кожному по наплечнику за спини й показав Пітові на нижній міст, а Едвардові махнув рукою,

аби йшов до моста, що біля Клифи; Василь звів коней з возом у яр, й партизани вмить зникли з галявини.

Втім з боку Яблунова долинув глухий гул моторів, ніби вмисне притишений, а далі й зовсім стих, і чутно було, як шумить Рушір на каскадах у глибокому ізворі під нижнім мостом, де заліг Піт з динамітом; Чарнота наблизився з лісу до дороги, що рівно прострілювала простір між схилами горбів мало не до самої Лючі й там спадала стрімко вниз; він вичікував, і коли раптом заревіли мотори — нахабно, ніби хотіли налякати все живе в лісі, а в далині із западини виповз нагору перший тупорилий панцерник, Чарнота вистрелив з ракетниці, гарячозелений набій описав над дорогою дугу й спопелів; тоді з обох боків заторохтіли автоматні черги — то вступила в бій сотня «Сурма»; у відповідь загарчав з панцерника кулемет, за панцерним автом сунув танк, рвучи гусеницями землю, на башті поверталося то ліворуч, то праворуч гарматне дуло й випльовувало снаряди; кавалькада машин вихопилася із западини на рівну дорогу, їх було десятки, за ними бігли автоматники й решетили кулями ліс, звідки ще лунали поодинокі постріли, врешті стрільці сотні «Сурма» почали вибігати на дорогу, вони втікали навмання, й кулі їх не досягали, минали причаєного в кущах Чарноту, який нервово помахував рукою, спонукаючи їх вдавати панічну втечу; далі вся сотня опинилася за нижнім мостом й миттю розчинилася в лісі; дорогою відчайдушно мчали панцерники, танки, «студебекери», солдати, не перестаючи стріляти, бігли за машинами, з панцерників палили кулемети, й лунали раз у раз гарматні постріли з танка, і коли Чарнота нарахував сорок дві одиниці й остання машина досягла нижнього моста, а перша в'їжджала на верхній, він удруге вистрелив з ракетниці, а тоді під Клифою вибухнув у небо, перекриваючи верхів'я смерек, круглий клубок чорно-білого диму, й полетіли вгору бервена, що настеляли міст, та уламки першого панцерника.

Колона зупинилася, мотори стихли, німота цілковитої розгубленості запанувала на лісовій дорозі, та це тривало тільки мить: люк танка відкрився, з нього висунулася до пояса постать офіцера — був то генерал Дергачов, який керував операцією, — він хрипким голосом скомандував

водіям, щоб розверталися, й показував рукою на галявину, що просторо заходила глибоко між горби; мотори знову заревіли, останній панцерник, який тієї миті в'їжджав на нижній міст, рвучко здав назад, скотився з бервен на дорогу, довго рачкував, аж поки не допав до місця, де зміліли фоси, і там розвернувся, — він єдиний із сорока двох бойових машин залишився неушкоджений, і коли розпочалася масакра, рвонув на повному газі до Яблунова й сповістив районний відділ НКВД про нечуваний погром...

Та поки що панцерник відходив назадгузь від моста: знав водій, що і цей міст злетить у повітря, проте вибуху чомусь не було... Тим часом шофери панікували, й кожен намагався вихопитися з вузької дороги першим, здавали назад, ті, які втрапляли на галявину, розверталися, інші застрягали у фосах, деякі перекидалися догори колесами, врешті танк із генералом вихопився з улоговини й допав до моста.

А ліс мовчав... Чарнота вибрав спостережний пункт на царинці, з якої видно було всю галявину, й нетерпляче ждав, поки зірветься нижній міст, та Піт чомусь не давав про себе знати...

Тієї хвилини, коли танк в'їжджав на міст, Піт запалив бікфордів шнур і вже збирався збігати в яр, як ураз помітив, що іскринки на шнурі погасли; він підбіг майже впритул до пачки з динамітом й уздрів, що шнур перетертий й залишилося його, знадібного, не більше метра, і якщо запалити, то вибух станеться за десять секунд; цього досить, подумав Піт, я ще встигну відбігти яром до підніжжя он тої гори; підривник викресав запальничкою вогонь, притулив пломінець до шнура, й коли шнур зловісно зашипів, випорскуючи білі іскринки, Піт кинувся тікати, проте хотіла смерть, щоб він спіткнувся і впав, а далі його понесло в повітрі, немов вимолоченого снопа з току; він ще побачив, як заламуються кутом уверх дилини моста, на мить утворюючи піраміду, а потім розверзаються вбоки, і в проломину всім своїм тягарем втискається танк, охоплений синім полум'ям...

Чарнота полегшено зітхнув, почувши вибух, — Піт ось-ось пробереться крізь ожинові зарості до нього на царинку, — і тоді випустив третю ракету.

Враз обізвалися довкола галявини ліси. Мінометники посилали на забиту технікою площину одну за одною міни, й вони розривалися в улоговині шахматним порядком; із схилів били гранатомети; червонорубашників було кілька сотень, вони тирлувалися й відстрілюючись влучали один в одного; з царини косили «дехтярі» й «максими», і коли солдатів залишилася жменька, вони почали вибігати на дорогу нижче від зірваного моста, тоді відступ їм загородили стрільці богунської сотні й розстріляли всіх до одного.

Василь підносив до кулеметів стрічки, подавав автоматникам диски, двигав фаустпатрони й снаряди до гранатометів; вогонь заливав долину ще й тоді, коли на ній не залишилося жодного червонорубашника — зосталися тільки мертві тіла та купи обгорілого, скрученого металу.

Врешті Чарнота четвертою ракетою оголосив відбій.

Врятований панцерник допадав до Яблунова...

Зв'язковий від Чарноти приніс у розташований під Лисинкою штаб звістку про погром моторизованого дивізіону генерала Дергачова; командир військового округу «Говерла» Степовий послав гінців до «Буковинського» та «Гуцульського» куренів, і ті вернулися з новиною: «Рубаха» відступила зі Слободи Рунгурської на Печеніжин, а з Пістиня — на Іспас...

Перед обідом на місце бою прискакали на конях полковник Степовий та окружний провідник СБ Ворон. Тільки на мить злорадна посмішка осінила обличчя полковника, коли він побачив на галявині понівечені «студебекери», колеса, які то тут, то там курилися чорним димом, поламані й перевернуті панцерні авта — такої гори лому Степовому ще не доводилося бачити, та втім вразила його моторошна тиша на встеленій трупом площині: партизани стояли мовчки, дивлячись убік нижнього моста, й посмішка на губах командира округу змінилася гримасою болю...

Сотенний Чарнота й Едвард Ґоттеґем виносили з провалля тіло підривника Піта з чорним, мов вуголь, обличчям, з проломаною головою; на царині, з якої Чарнота щойно керував боєм, хлопці копали яму, а Василь Андрусяк майстрував з березового стовбура хрест; побратими несли Піта на плащ-накидці, попереду йшов Едвард і нікого й

нічого не бачив, сльози висохли й сіль більмами заступила зіниці; Едвард не помітив ні Степового, ні Ворона, які стояли серед партизанів на галявині, й потім усі разом подалися на царину в похоронній процесії, — він більше не бачив світу й свого місця в ньому, відчуття цілковитого осиротіння просякло в нього, немов отрута, й шепотів Едвард весь час бездумно:

«Чому не я, чому не я?»

Ніхто не втішав лейтенанта Ґоттеґема, який зостався осамотнений на чужій землі; тіло Піта поклали край свіжовикопаної ями, й біля нього поралася з бандажем санітарка Ліда, поміч якої була Пітові вже непотрібна, а все ж вона забинтовувала його голову, щоб не визирав з черепної проломини рожевий мозок, а очей Піт не мав, ні обличчя не мав — лише чорну маску, і подумав Чарнота грішне: якби партизанів полягло більше, то Едвардові було б легше переносити втрату, бо чому Піт, єдиний, мав тут загинути — наче українська смерть пошкодувала своїх і вибрала чужинця...

Затріскотіли сальви, зашурхотіли саперні лопатки, й на царині виросла жовта могилка, а Василь вкопував у голови березового стовпа й прив'язував до нього ликом поперечку; партизани помолилися й подалися гусаком вузькою стежкою на Лебедин, де їх чекала з обідом Ганна Палійчучка; царинка опустіла, лише Едвард клячав край могилки, вгрузаючи коліньми в мокру глевтуху, й не збирався доганяти партизанів.

Ворон підійшов до нього, діткнувся рукою до плеча, потім взяв його за лікоть й підвів, промовивши:

«Не розпачай, Піт загинув за Голландію».

«О ні, — схлипнув Едвард, — правда за тим, хто гине на своїй землі, а нам судилося чужу гризти...»

«Не кажи так... Твій брат упав у чужому краю, але за свою батьківщину. Ворог у нас один — світовий розбійник, і, можливо, ти ще матимеш нагоду віддати своє життя в рідній стороні».

Сотні імені Гонти, яка стояла в запасі під Лебедином, не довелося цього разу вступити в бій; стрільці почували себе ущербленими, й запашна підпалка з курячим м'ясом,

що їм у череп'яних мисках подавала Ганна, здавалася дармовою; коли з узворів до підніжжя гори вибралися стрільці, які вийшли з бою, гонтівці передали їм миски з їжею, щоб спожили першими, цим відзначивши їх заслуги в нинішньому дні, а Ганна пустила по колу бутлю з сивухою. Тоді насередину вийшов юнак у цивільному й проголосив вітання переможцям поетичним словом:

Гефесте, скуй мені у кузні
Бандуру з грому і вогня,
А струни дай тугі, калені
І розмах дикого коня
Та лють роз'юшених шершенів...
І голос вдунь грімкий і мужній,
Хай вчує світ, що в нас є пісня
Грізна, мов грім, палка, як грань.
Гефесте, куй, пора вже пізня!

«Слава!» — прокотилося полониною, пугар пішов із рук до рук; Степовий підійшов до юнака в цивільному, обняв його — він любив партизанського поета Марка Боєслава-Гомона, який у колибі на Лебедині друкував на ротаторі журнал «Шлях перемоги», — й сказав:

«Роздай, Марку, свіжий часопис по сотнях, а для наступного числа так опиши нинішній бій, щоб і за сто літ знали про нього народи світу, захоплювались і втямлювали, що ми не тільки гинули, а й перемагали, сповіщаючи світ, що Україна є, живе і бореться!»

Марко махнув рукою, з гурту стрільців вийшла кучерява чорноволоса жінка, сувора і вродлива, вона передала Маркові пачку часописів і відійшла до гурту, ставши поруч з Іваном Захарчуком-Буркутом, й тоді Орест Потурай зрозумів, що це дружина його приятеля, про яку Іван так багато нарозповідався, — Юлія Шинкарук із села Боднарівки, якого нині вже немає під небом.

Партизани гаморили, а Потурай думав про Юлію, яка працювала разом з Марком в редакції часопису й жила з чоловіком у бункері під Кормитурою, думав і про Івана... Українська Головна Визвольна Рада готувала третій рейд на Словаччину, цього разу рейд мав бути безповоротний: назрівала велика совєтська блокада — «Червона мітла»,

перед якою УПА не матиме сили встояти. Генерал Чупринка розпорядився перевести армію в глибоке підпілля, а частину відправити рейдом через Чехо-Словаччину в американську окупаційну зону Німеччини, округ «Говерла» вишле три сотні за кордон. Провести їх має Ворон, тож забере він з собою Івана, Юлію і Едварда — вони найкраще зможуть розповісти Європі про чин УПА. І забере ще з собою в рейд Василя й Ліду — вони молоді, освічені й будуть потрібні Україні в екзилі...

Бутля кружляла по колу, а коли спорожніла, курінний Буревій заспівав, й стрільці підхопили упівський бойовий гімн:

Ми йдемо в бій, ми йдемо в бій
По згарищах руїни
За рідний край, за нарід свій,
За волю України.
Ми йдемо в бій, земля гуде,
Радіють гори й степи,
Бо нас у бій благословить
Могутній дух Мазепи!

Пісня стихла, й полковник Степовий промовив до партизанів:

«Не впиваймося надміру радістю перемоги: похмілля буде важке й готуймося до нього... А завтра скличте з Космача на побоєвище людей. Хай поховають ворогів, мертві сорому не мають. Та не висипайте могил і хрестів не ставте: прийшли бо вони до нас без Бога».

XI

Очікування більшовицької відплати було довге, і люди в Космачі узвичаїлися до свободи, яка зайшла в село начебто назавше. І хоч у свідомості кожного космачанина існував зайнятий ворогом зовнішний світ з озброєними гарнізонами, станицями стребків, постоями військ по селах й налагодженою в них адміністративною сіткою чужої влади, з партприкріпленими в кожному населеному пункті, з донощиками в школах і навіть церковних двадцятках, з

виборчими дільницями, партійними та комсомольськими осередками на підприємствах, з кінопересувками, які безоплатно демонстрували агітаційні фільми щосуботи біля сільрад, з тарелями радіоточок на телеграфних стовпах, що гримотіли з шостої ранку до дванадцятої ночі, з обшуками по хатах, із зникненням людей, арештами й моторошними чутками про яблунівську та косівську катівні та про вивози в Сибір то з одного, то з іншого села — про все це знали в Космачі, проте той зневолений світ існував десь у незмірному віддаленні від столиці тактичного відтинку УПА «Гуцульщина», обставленому партизанськими куренями, сотнями, чотами та роями, що квартирували в луб'яних таборах, землянках і бункерах по колу від Бані-Березова через Микуличин, Ґрегіт, Прокураву— і до Лючі, й запорукою ефемерної незалежності Космача були довколишні, здавалось, неприступні гірські верхи, що оточували космацьку низовину, та синьо-жовтий прапор, який лопотів день і ніч на шпилі сільського Народного дому.

Велику полегшу відчув Пилип Гулейчук, коли штаб військового округу «Говерла», до якого належали тактичні відтинки «Гуцульщина», «Чорний ліс» та «Маківка», вибрався з його ґражди і разом із старшинською школою вступився із Завоєлів — десь-то вони, здогадувалися люди, розташувалися в недеях між Микуличином і Текучею, та Пилипа це геть не обходило, добре, що забралися з хати, і хоч час непевний, все ж йому спокійніше спиться, і навіть як зайдуть колись більшовики в село, а це конче станеться, бо не зможе Космач вічно благувати на свободі, то Пилип, коли енкаведисти будуть доправлятися, чому він перетримував у хаті бандерів, скаже, що примусили, — чей же не міг я зариглюватися на оборі, а вони що — браму зламати не годні; а може, й не будуть чіплятися — хіба що до всіх людей в селі, бо в яку хату не заходили партизани, де не ночували, де не харчувались, таж то озброєне військо, а я — цивіль...

Однак десь глибоко в душі мав Пилип до себе самого повагу — прецінь у нього квартирував найстарший командир округу, в Пилиповій світлиці збирали наради перші упівські старшини, проте цей гонор він тримав у

найглибшому сховку пам'яті, яка щоденно запорошувалася свіжим страхом, й тому наверх спливали все нові й нові виправдання перед напасниками, й коли тих виправдань набиралося вдосталь, прийшов Пилип нарешті до статечної ґаздівської рівноваги.

І був би він спокійно ждав приходу більшовиків, мов та свиня обуха, якби не трафунок, що оногди перелякав його до смерті посеред ночі. Десь перед третіми півнями Пилип почув стукіт у шибку, схопився з постелі, став збоку вікна й одним оком придивився в темінь — придивився і завмер з дива і страху: за вікном, зіп'явшись ногами на призьбу, стояв його брат Юрко, який пропав з села ще за німців, думалось — навіки, та ось він, худий і змарганий, притулився чолом до шибки, й почув Пилип його зловісний голос:

«Віддай половину грошей, Пилипе, нас два було в неня, не ти один, віддай по-доброму, бо як ні, то донесу Моліну, що ти переховував у себе бандитів, і загримиш до Сибіру... Знесеш з-під стриху, з-під дахівки, одну пачку долярів й подаш мені через вікно, коли прийду ще раз... Чув?»

І щез, ніби його й не було. Перестрашений Пилип довго отямлювався в постелі, врешті задрімав, а вранці здалось йому, що все те приснилося; а може, таки приснилося, вмовляв у себе рятівне Пилип, проте що не день сонна облуда все більше розвіювалася, і він кінець кінцем упевнився, що то таки Юрко стояв поночі під вікном, а про якого Моліна говорив йому брат — таж напевне про того страшного начальника коломийського НКВД, на згадку про якого в кожного християнина йшов мороз поза шкірою, і що — Юрко до нього вхожий?.. А може б, він, Пилип, випередив Юрка й добився до майора на прийом та й поскаржився, мовляв, напастує мене якийсь люмпак... ба, та ти тільки настав їм палець, то й руку втратиш; а чи не краще зробити засідку, і як прийде ще раз — то лиш довбнею в потилицю... Господи, віджени від мене такі думки, то ж рідний брат...

Пилип з цими думками не раз позирав на пісну Параску, та радитися з нею не важився — що вона знає, нічого вона не знає, і врешті перед його очі спливла Ганна, й

Пилип утямив, що тільки їй він міг би звіритись, бо нема на світі, таки нема ближчої йому людини — й настала хвилина остаточного рішенця: кинути все до дідька, прийти до неї, на коліна впасти й прощення просити, вислухати її пораду, а може, й переховатися в неї від біди... Може б, Пилип так і зробив, та не посмів, бо знав достеменно, що прожене його Ганна ще раз і цього разу не з постелі, а таки з порога: пішов же поголос по селу, що Ганна любаскою в самого Чарноти стала.

На престольний празник, на Петра, Пилип одягнув вишиванку у дві цирки, вибиваний кептар, червоні холошні, на голову надів кресаню з павою й сам, без Параски, подався до церкви.

Минаючи млин, зупинився на хвильку й дивився, як кипить вода на лотоках, а водяний пил піднімається над млинівкою, немов білий димок, і в ньому до сонця вигинається дугою веселка, зникає, то знову з'являється, ніби в цюцюбабки бавиться з пінистими бурунами, які сердяться, намагаючись ту райдугу поглинути, а вона не дається й деколи перекидається через млиновий дах, а млин мовчить при святі, й тому плюскотіння води на колесі звучить голосніше й виразніше, ніж завше — і чого то людям хочеться воювати, а не радіти цією благословенною красою, подумав Пилип, і втішно стало в нього на серці, що Господь знову дозволив йому почути цей живий пульс села, і ще подумалося завоєлівському ґазді, що час у Космачі і його власний час повинен вимірюватися лише мирним лопотінням води на лотоках, а не зловісною стрілянниною, і най би цей шум ніколи не змовкав й не западала над селом тривожна тиша, яку так часто проколюють кулеметні торохтіння в горах, провіщаючи наближення смерті.

А до церкви стікалися з березівських та бруторських схилів, з Рунка, із завоєлівського гребеня, з шешорської долини святкові люди у барвистих вберях, такі схожі на писанки, й найкраща з них повільно скочувалася з белебня, увінчаного кільцем струнких гаджуг: була це Ганна Палійчучка — в шальовій хустці, пов'язаній на голові гуглем, у збористій сорочці з широкими вуставками на

рукавах, в гарячожовтих із срібною заполоччю запасках, які розходились на стегнах, утворюючи два звабливі білі клинці, й Пилип раптом зупинився, ніби далі йти забракло віддиху; Ганна наближалась, заполонюючи весь світ своєю дурманною вродою, вона прудко водила очима, стріляючи вбоки розкосими бровами, й заправляла пасемка чорного волосся за вуха, що визирали з-під хустки білими мушельками, підбивала долонею до підборіддя червоні коралі й віночок срібних талярів, а довга шия витягувалася з них, мов птах із гніздечка, — кого ж вона визирає, міркував Пилип, а сам аж млів від відьомського видива, яке він так необачно втратив назавжди через покраплене дияволом золото; а може, вона, забачивши зненацька, до мене квапиться, — Боже, якби до мене, я обняв би її, стиснув до солодкого болю, зім'яв, розірвав би намисто, а таляри пошпурив, щоб докотилися аж до Пістиньки, здер би з неї святкове шмаття, взяв би її на руки і в самій льолі на очах у людей поніс у хороми... Господи — навіки!

А Ганна витягує шию з гнізда коралів, наближається до Пилипа й не помічає його; кого ж вона, сучка, уздріла поза моєю спиною, і що то за тупіт чується на дорозі, яка звертає на церковний майдан, хто там у цю мить скомандував: «Сотня-а, стій!»?

Пилип зіщулився, оглянувся і прикипів до землі, побачивши колону партизанів й обіч сотенного Чарноту, високого, врівень прибрамного хреста, в зеленому кітелі, в гранатових ґаліфе, в рипучих чоботях, в ремені з портупеєю, при зброї, а за ним — військо, військо, і вже партизанські колони зі своїми командирами заливають майдан, люди вигукують «Слава!»; Чарнота підходить до Ганни, минаючи Пилипа, який, ніби непотрібний штурпак, заважає на дорозі, відсуває його дужим плечем, а вона, безстидниця, висне в нього на шиї при людях; і б'ють дзвони билами об креші, і долинає з притвору мелодійний спів священика: «Благословенне царство Отця і Сина і Святого Духа нині і присно і вовіки вікові», з грудей воїнів виривається гучне «Господи, помилуй!», і губиться Пилип у натовпі, ніби піщинка, й ніколи він уже не понесе Ганну в хороми, не

попросить поради й не заховається в неї; церковні браття й сестри виносять фани в обхід довкола церкви, відправа доходить до «Вірую» й до «Отченашу», незабаром прозвучить з уст священика кінцеве «Всіх нас Господь помилує і спасе, яко благ і человіколюбець», а Пилип стоїть стовпцем, мов непотріб, відсунутий на край майдану, й боїться кінця відправи, коли-то космацькі господині порозхапують за рукави сторонських гостей і розведуть по селу на обіди, а він залишиться сам, він нікого не запросить — Параска гостей ніколи не чекає, і так до кінця життя перебуде в нестерпній самотині... То най би не закінчувалося це празнешне Богослужіння, просить Бога Пилип, та враз його думи й церковні піснеспіви кремсає голос дітей, що біжать з толоки до церкви і кричать навперебій:

«Пайдьошники, пайдьошники в селі!»

Незакінченою обірвалась Служба Божа, люд почав розбігатися з майдану, у притворі тлумилися жінки й діти; партизани зі зброєю в руках бігли через городи, допадаючи до центральної сільської вулиці, вони з усіх боків обступали Народний дім, біля якого стояв загін, не більше півсотні червоноармійців; їх мирна поведінка охолодила партизанів — солдати зовсім не збиралися вступати в бій; над загоном піднялася на тичці біла плахта, можливо, то була солдатська сорочка; сотенний Чарнота з роєм стрільців сторожко підійшов до ворожого відділу й різко скомандував:

«Покласти зброю!»

Червоноармійці слухняно поскидали автомати на придорожний муруг, і один з них — у пілотці, вицвілій гімнастерці й кирзових чоботях — вийшов з гурту, покрокував з прикладеною до пілотки долонею й став перед Чарнотою.

«Таваріщ... — почав рапортувати й затнувся на першому слові, — Ілі как вас, гаспадін командір! Ми — азербайджанці, татари, узбеки, чечени з моторизованої дивізії, яка стоїть нині в урочищах між Ланчином і Чорним Потоком, прочіталі ваші лістовки і сговорілісь: нє будєм больше вас убівать, хотім воєвать на вашей сторонє, потому как ви за свободу народам і чєлавєку, а русскіє нєвінную кров

пролівают... Докладивал сєржант Шірмат, син татарского народа!»

Чарнота вислухав рапорт, обвів поглядом гурт червоноармійців й зважував у думці, як йому повестися, адже скільки вже було випадків, коли доводилося ліквідувати загони енкаведистів, одягнутих у партизанський стрій... Чи ж ці потім не переодягнуться?

«А як мені впевнитися, — заговорив сотенний, — що в бою ви не вдарите нам у спину, ви ж присягали червоній мамоні...»

«Нас мало, — відказав Шірмат, — і ви зможете в будь-яку хвилину зробити нам "чекін-башка"... Присягу большевикам ми складали під примусом, а тепер я клянусь Аллахом, що до останньої краплі крові буду мститись тим, які за одну добу виселили всіх татар із Криму в невідомі краї, і робив це генерал Дергачов, якого ви, спасибі, відправили в джаханнам до самого ібліса! І узбекові донині серце кров'ю обливається за батьків своїх, яким стинав голови Будьонний двадцять років тому... А чому має воювати за москалів чеченець, якого Москва вже ціле століття знищує на пні?.. Прийми нас до свого війська, командире, і твоє серце зрадіє, побачивши нас у бою!»

«Вірю вам, — промовив Чарнота. — Візьми їх у свою чоту, — звернувся до чотового Грома, — і най під твоїм оком командує цим відділом сержант Шірмат. — А що там чутно — на тому боці? — спитав по хвилі в сержанта. — Коли розпочнеться наступ?»

«Після вашого празника будь-якого дня. Це напевне... Досі очікували, що після совєтського заклику виходити з повинною повалять з лісу партизани. Не вийшов ніхто, крім воєнних дезертирів і злодіїв — вони поповнили винищувальні батальйони. Та це мізерота. Тому вас бояться: сотні тисяч війська обступило Космач, буде залучена й авіація».

«І ви, знаючи це, перейшли до нас?» — Чарнота підозріливо глянув на Шірмата.

«Не сумнівайся, командире, — з докором мовив сержант. — Ми й там загинули б — нам «смерш» стріляє в спини. А коли загинемо на вашому боці — то в бою із заклятим ворогом».

«Зрозуміло... Гей, хлопці! — гукнув до партизанів Чарнота. — Вертайтеся на майдан і заспокойте людей і священика. Хай нині нарід ще попразникує... Ну а ви мусите нам вибачити, — посміхнувся сотенний до Шірмата, — в Космачі мечеть ще не збудована...»

«Бог один для всіх — в мечеті і в церкві», — звів Шірмат до неба руки, потім козирнув і вернувся до своїх.

Колишні червоноармійці розібрали зброю, вишикувалися в колону по три з сержантом Шірматом попереду, за ними стала партизанська чота, чотовий Грім скомандував до вимаршу, й військо звернуло з головної вулиці на бічну дорогу, що вела до Акрешорів.

...Обід у Ганни був мало схожий на празниковий — швидше він нагадував останню апостольську вечерю. Обідали мовчки, тільки й того, що полковник Степовий повідомив про початок більшовицького наступу: велика блокада розпочнеться після двадцятого липня, коли закінчиться строк виходу партизанів з повинною.

Едвард, відколи не стало Піта, замовк — із туги й осамотнення, він не мав з ким по-своєму заговорити, один лише Орест Потурай видобував його з мовчанки, перекидаючись з ним вряди-годи словом-другим по-голландськи. А Чарнота, якщо починав розмову, то тільки про свій план бою в акрешорській ущелині, яка після яблунівської дороги із зірваними мостами була єдиним коридором на півночі, котрим могли пройти панцерні машини й танки з Акрешорів до Космача, і для Василя й Ліди, які мовчки слухали розмову командирів, та ущелина уявлялася космацькими Термопілами, де поляже не одна сотня українських гоплітів.

«Така наша перспектива на прийдешні дні, — мовив після довгої мовчанки Степовий. — Й іншої не буде: наш округ мусить прийняти бій з “Червоною мітлою” по всьому колу космацького кордону... І попереджую: бій буде програшний, хоч боротьба триватиме й далі — з підпілля. Хто залишиться живий, відійде в гори, в ліси, в підготовані криївки й провадитиме тактику вилазок, від яких в окупантів має горіти земля під ногами. Й так будемо чекати Третьої світової війни».

Потурай-Ворон скинув бровами, глипнув на полковника й повів долонею по обличчі, ніби зсував з очей полуду. Сказав:

«Цього може й не статися... Промова Черчілля у Фултоні була, на мою думку, всього-навсього політичною заявою про можливість війни, а не про її негайну реальність. Напевне, це було спонукування совєтів до надмірних витрат на озброєння, які б до решти виснажили й так слабку їх економіку, від чого Союз доконче заламається в майбутньому... Але коли це станеться, ніхто не знає, нам же треба зберегти сили й водночас безперервність опору. Тільки так ми сповіщатимемо світ про нашу волю до незалежності. Та якщо всі залишимося в краю — чи довго зможемо протриматися?»

«Ти хочеш нагадати про можливий осінній рейд на Захід? — спитав Степовий. — Я розумію: іншого виходу немає, але як це зуміємо зробити? Як розділити армію на тих, хто йде на Захід, і тих, які мають залишитися тут? Хіба за принципом добровільності?»

«Так, за принципом добровільності!» — несподівано втрутився в розмову Василь, й командири здивовано переглянулися, бо ж молодому партизанові досі дозволялося тільки слухати і слухатись; на Василя впав важкий погляд Потурая.

«Ти ще надто молодий, хлопче, аби щось вирішувати, — терпко сказав Ворон. — Хоч і сміливий... Але тобою розпорядиться Організація».

«Ніхто мене силою не пожене в рейд! — заярився Василь. — Ми тут залишимося, — він глянув на Ліду. — Тут... Я продовжу справу свого брата Андрія — й таки загорить земля під ногами в москалів!»

У Чарноти втішно зблиснули очі.

«Яке то щастя, що я не розстріляв тебе в Сакатурі, Василю! Хто міг тоді подумати, що в тому перестрашеному хлопчині сидить такий лицар?.. Панове, не говорім нині про поразку. Завтра ми можемо програти, але ж переможемо післязавтра. За рік, за десять, за п’ятдесят! Наша боротьба закінчиться аж тоді, коли на політичній мапі Європи зазеленіє, немов море, простір від Сяну до Ку-

бані, — і це буде виборена нами самостійна Україна! Якби я в це не вірив, то не йшов би нині на смерть. Вип'ємо, друзі, за перемогу!»

Встали, перехилили пугарі й поодинці повиходили з хати. Ганна провела Чарноту до гаджуг.

«Поцілуй мене, Анничко, моя ти втіхо... — пригорнув Данило Анну. — Дякую своїй долі, що ти була в мене...»

«Прощаєшся?»

«Прощаюсь... А як живий залишуся, то поведу тебе до шлюбу».

«Візьми мене ще раз... — Ганна обхопила за стан Данила й поволі опускалася на землю. — Тільки тихесенько, — прошепотіла. — Отак, так... Аби я пам'ятала, що ти міг бути не тільки сильний, але й ласкавий...»

Цього разу не палали смереки, тільки блідо іскрилися, немов сніг на сонці...

Чарнота пішов, а Ганна допізна лежала на м'якому чатинні під гаджугами й холонула від думки, що більше Чарноти не побачить... А від млина лунко долинало лопотіння води на лотоках, й на мить майнула в Ганни думка, що до вічної мови ріки, можливо, дослухається в цю пору й Пилип...

XII

Двадцятого липня 1946 року закінчився термін п'ятого більшовицького звернення до УПА, на яке партизани відповіли цілковитою іґнорацією: ні один упівець не вийшов з лісу з «повинною», тож можна було з дня на день сподіватися наступу військ НКВД.

Військовий округ «Говерла» був готовий вступити в бій: курінь «Гайдамаки» вийшов на березівську межу, «Гуцульщина» — на шешорську, а курінь «Карпатський» обсадив делятинську дорогу. Мостів на Пруті й Пістинці вже не було, й до Космача могла увійти хіба що піхота, й ущелина між Текучою і Акрешорами, на дні якої сльозився поміж високими бердами потічок Акра, могла служити коридором для моторизованої техніки. Тож вихід з ущелини

загородила сотня Данила Чарноти, а з нею відділ сержанта Шірмата — щоб тут стояти на смерть.

Над космацькою видолиною залягла тиша й тривала вона — нудка й нестерпна — довгі спекотні дні. Та нарешті порушила тривожну німоту, давши сигнал до великого бою, несподівана партизанська акція в самому центрі Яблунова напередодні двадцятого липня, в суботу.

По яблунівській радіомережі було оголошено про демонстрацію фільму «З повинною». Не сподіваючись на всенародне зацікавлення більшовицькою агіткою, ґарнізонники зігнали перед вечором людей на шкільний майдан. Там уже стояв кіноапарат й торохтів захлинаючись движок; квадратова біла пляма падала на тильну стіну школи й водно згасала; майдан обступили озброєні стребки, люди мовчки сиділи на колодах, й на задніх, під бузиновими кущами, примостилися сільські хлопчаки. Хоч вечір був теплий, хлопці чомусь куталися в накинуті наопашки сардаки й курили, ховаючи в жменях скручені з газет цигарки, — скидалися вони на штубаків з молодших класів, які ще не сміють смалити махорку на людях.

Ніхто на них не звертав уваги, люди чекали, коли нарешті налагодиться кіноапарат — і що то за фільм змушені вони дивитися; врешті апарат ритмічно затріскотів, й квадратову білу пляму на стіні заповнили постаті совєтських командирів, які порозсідалися за столом, вкопаним чомусь на галявині край лісу. Вони пильно вдивлялися в хащі, потім повставали й, привітно посміхаючись та розводячи руками, немов для зустрічі дорогих гостей, закликали когось там з лісу. Й почали з гущавини виходити один за одним зачухані й обшарпані партизани, вони кидали до ніг совєтським офіцерам зброю, піднімали вгору руки й німо ворушили губами — певне, благали прощення, й обличчя в них були винувато усміхнені, жалюгідні й ниці.

«Йой, та цей — он іде він до стола — то ж Шарабуряк з Плаюци, що в стребки пішов!» — запищала якась жінка й змовкла, ніби хтось їй затулив рота; далі на екрані з'явилися сільські вуйки у святкових, гейби на празник зібралися, вберях, вони пригортали до грудей блудних синів, а ті плакали й цілували їм руки...

Тієї миті з крайньої колоди позривалися хлопчаки, які досі потайки цмулили махорку, з-під сардаків повихоплювали автомати й випустили черги в білий квадрат екрана, квадрат згас, движок замовк, люди попадали на землю, стребки кинулися втікати, їх наздоганяли кулі, а над майданом залунав покрик:

«Брехня, партизани не здаються!»

Шкільне подвір'я миттю спорожніло, з будинку НКВД вибігли, стріляючи на ходу, військові, й над Лючкою якийсь поранений стребок кричав розпачливо:

«Рятуйте, то Андрусяк!»

І відбилося луною цього крику із-за ріки зловтішне:

«Пантруйтеся, пайдьошники, я Андрусяк! До ноги всіх вас перепотрошу!»

Із чотирма стрільцями свого рою прийшов Василь у табір під Завоєм перед світанком і чекав, поки вийде з намету сотенний. Притлумлював у душі тривогу перед покарою за свавільну операцію в Яблунові й придумував виправдання.

Чарнота не засинав цієї ночі. Ще звечора, як тільки вчув стрілянину за Лючкою, наказав покликати старшого стрільця Андрусяка, й коли виявилося, що ні його, ні чотирьох стрільців у таборі немає, втямив, що то вони самовільно вчинили виправу до Яблунова на демонстрацію фільму, сказав же Василь учора: «Я б їм показав, як виходять партизани з повинною!» — і таки подалися до райцентру без дозволу, хай би лише вернулися живими... Сотенний сам ще не знав — покарає чи винагородить сміливців, а заслуговували вони і на одне і на друге; за самоволю суворо карав Чарнота, але чи мав право карати за хоробрість?

А вже з того боку ущелини, від Нижнього Березова, почувся гуркіт моторів: Василева виправа дала сигнал більшовикам до наступу, й міркував теж Чарнота — добре це чи погано, а мабуть, таки добре, бо ж мусила колись розпочатися битва, до якої він зі своєю сотнею й відділом сержанта Шірмата був давно готовий...

Чарнота вийшов з намету й побачив чотирьох стрільців, що покотом спали на траві, обнявши автомати, а обіч на

пеньку сидів Василь й, сперши голову на руки, дрімав; сотенний діткнувся до його плеча, й ройовий схопився, мов ошпарений, виструнчився перед суворим командиром й прошелестів зшерхлими губами:

«Завинив, друже сотенний... Але й поклали ми тих кіношників принаймні десятьох!»

«Що маю робити з тобою... з вами? — вицідив Чарнота крізь зуби згірклі слова. — Розстріляти на місці чи вислати усіх п'ятьох під танки на передній край? Чуєш, як ревуть, роз'юшили ви шершеневе гніздо. Відповідай же!»

«Я готовий до всього, друже сотенний», — глянув Василь на Чарноту, і той аж примружився від задоволення, уздрівши в очах хлопця відчайдушність, відданість і до того ж погано прихований глум — над ким — над погрозами командира чи над самою смертю?

Мовчав Чарнота, а гул машин тужавів, ворог рушив з копит, й тоді обізвалися довкруж гори кулеметними чергами й вибухами гарматних стрільн на березівській межі, де стояв курінь «Гайдамаки», загриміло і в шешорській низовині над Пістинькою, й до акрешорської ущелини долунювали глухі вибухи з делятинської дороги. З коломийського напрямку вилетіла трійка «кукурузників»: долетівши до Збанулівського урочища біля Микуличина, літаки розвернулися, скинувши бомби на спорожнілий табір окружного штабу, — в одну мить розпочалася блокада «Червоної мітли», й Чарнота вже чув, як скрегочуть над Акрою бойові машини, він скомандував до бою, й вихід з ущелини на присілок Завій загородила сотня Богуна разом з відділом Шірмата — з кулеметами, мінами, панцерфаустами. Тоді сотенний мовив до Василя:

«Чимчикуй із своїм роєм на Ґрегіт, бачу, що ви там потрібніші будете, ніж тут: вчора довели, що вмієте... Займіть Андрієву печеру і звідти не вступайтеся, іно на вилазки виходьте. Й живіть там, поки вас не викурять, мов лисиць з нір. Ідіть... І зголосіться до командира сотні «Сурма» — йому будете відтепер підлягати».

Це були останні слова, які Василь почув від Чарноти, більше він його ніколи не побачить, проте виконуватиме наказ сотенного до кінця свого життя. Він віддав Чарноті

честь і збіг зі своїми стрільцями вниз до церкви, тільки на хвильку затримався на Ганниному белебні, забрав Ліду, й вийшли вони на Ґрегіт, коли вже сонце перекотилося через його вершину й зависло, розпечене й жорстоке, над космацьким ковчегом, який дірявили з усіх боків снаряди далекобійних гармат.

Круговий бій тривав до післяобіддя. Окремі загони «Червоної мітли» вже прорвалися до Космача, розбиті сотні усіх трьох куренів порозчинялися по лісах та ізворах, оборона заламалася, й більшовицькі каратели втратили з виду противника.

З Народного дому в центрі села було вже зірвано синьо-жовтий стяг, а червоний вивішено, вже енкаведисти вдиралися до хат, шукаючи партизанів, то тут то там спалахували опустілі будинки, а людей у селі не стало, ніби їх вимело, і лише старі діди, які не мали сил втекти перед ордою, покірно гинули на своїх обійстях.

Битва тривала лише в акрешорській ущелині. Панцерники й танки зупинилися над Акрою, і ті, в які поцілили панцерфаусти, горіли, інші поривалися до виходу з пастки, поливали вогнем сотню Чарноти та добровольців Шірмата, й командував моторизованим батальйоном військ НКВД полковник Сновидов, він безстрашно стояв у відкритому люці танкової башти й подавав команди; свого колишнього командира впізнав сержант Шірмат і без упину стріляв по ньому з «дехтяра», та кулі його не брали, й полковник демонічно реготав:

«Вперед, мої солдатики, вперед! Я вас з охотою назад прийму — під гусениці мого танка!»

Бій точився до надвечір'я, в партизанів закінчувалися набої й снаряди, підмога з березівської межі не надходила, сотня «Сурма», яка стояла в запасі на Кормитурі, не давала про себе знати — певне, була розбита, а Чарнота відступати не мав куди.

Сотня розділилася по боках ущелини й стримувала ворога перехресним вогнем, відділ Шірмата заліг впоперек дороги; сержант, сховавши голову за каменем, міняв диски на «дехтярі» й скошував солдатів, які вихоплювались з-поза панцерників і танків, пориваючись до Завою,

а молодий полковник, немов у нього вселився біс, й далі реготав, вряди-годи пригинаючи голову за кришку люка, він до хрипоти горлав, наказуючи бійцям залягати попереду машин; чотовий Грім з виямини над потоком посилав короткі черги з «максима» і з розпачем поглядав, як поглинає магазин кулеметну стрічку, а боєприпасів ніхто вже не підносив; полковник Сновидов знав про це й тому не квапився виводити машини з ущелини; з-поза виступів берд, що витягувалися в небо прямовисними стінами, партизани вистрілювали на ворожу техніку останні панцерфаусти, та колоні бойових машин не було кінця-краю, й тільки в декотрі з них потрапляли снаряди; з танків раз по раз дзявкали малокаліберні гармати — стрільна розривалися при виході з ущелини, а деякі долітали аж до Завою; сотенний Чарнота стояв на призьбі скали й слідкував за боєм, він бачив, як тане його сотня — все більше й більше стрільців лежали вже непорушно, а ті, які були ще живі, забирали у вбитих автомати й вистрілювали останні диски; фаустпатрони й міни давно закінчилися, а довжелезна колона машин, вилаштованих понад Акрою, здавалася майже неушкодженою.

Ще не важився Чарнота сам вступати в бій, своє життя він залишив насамкінець, та ворожі кулі ніби намагалися приквапити його смерть — щораз частіше вціляли у виступ скали, за яким сотенний заховався, й запорошувалися піском його обличчя й руки, коли він вихилявся, стріляючи в солдатів, які все навальніше повзли до виходу з ущелини; ще трохи й почнеться рукопашна, подумав Чарнота; сержант Шірмат почав уже розрізняти ворожі обличчя, й коли побачив налиті злобою очі солдатів, з якими він донедавна був в одному підрозділі, коли впізнав їх, тих самих, котрі прозивали його чучмеком, чуреком, буйволом, верблюдом — тільки не татарином, навіть не людиною, він підвівся в повний зріст і скомандував своєму відділові до штурму.

Загін Шірмата — хто з багнетом, хто з прикладом — нападав на солдатів Сновидова, які повзли кам'янистою дорогою, примушував їх підніматися і вступати в рукопашний бій, — тоді перестав реготати бравий полковник

на танку: він бачив тепер тільки лють і безстрашність своїх колишніх бійців й намагався збагнути, звідки взялася в них така нестримна жадоба помсти, полковник не міг зрозуміти, за що мстилися бійці сержанта Шірмата, проте ці думки перекривало захоплення гарячим боєм.

Втім полковника пройняв незнаний йому досі страх: вірні солдати почали панічно втікати, бійці Шірмата наздоганяли їх, проколювали штиками й розбивали голови прикладами; рукопашний бій наблизився впритул до командирського танка, й коли Шірмат почав спинатися на гусеницю, щоб всадити штика полковникові в груди, той вихопив з кобури револьвера і вистрелив сержантові в чоло; побачивши смерть свого командира, бійці Шірмата заламалися, відступили; в цей мент із Космача налетіла більшовицька підмога і вдарила партизанам у спину.

Чарнота вискочив з-за виступу скали й, вистрілявши з автомата останні набої, кинувся на солдатів, які заходили з тилу; високий і кремезний, він взявся обома руками за дуло автомата й гамселив ворога ліворуч і праворуч, поки не впав зрешетований кулями на межі ущелини.

Тоді загуркотіли мотори, й колона машин посунула вперед; полковник Сновидов знову переможно зареготав, та коли побачив, що перед ним немає ні одного живого противника, а озвірілі нападники розбивають прикладами голови трупів, — бувалого фронтовика, який звик до чесного змагу, пройняло несамовите обурення, він зупинив танка й закричав до убивць:

«Припиніть, припиніть бузувірство! То не бандити, то справжні лицарі — й віддайте їм останню честь!»

Це було нечуване шаленство: совєтський офіцер назвав упівців лицарями — яка ж кара постигне його за таке визнання? Переможці сторопіли, закам'яніли на побоєвищі й не повірили своїм очам: на танк вискочив офіцер зі СМЕРШу й при солдатах зірвав з полковника погони.

«Червона мітла» до Космача не увійшла, відступила на попередні позиції, остерігаючись нічного нападу партизанів, які, розчинившись у лісах, не прийняли програшу. В село увійшов батальйон стребків і зайняв Народний дім; до сільради найманці привели на смерть переляканого голову Кушнірука й наказали йому сидіти біля телефону.

XIII

А кожний постріл, кожна кулеметна черга, що долунювали з акрешорської ущелини, влучали в саме серце Ганни Палійчучки; вона весь день стояла на белебні, притиснувши долоні до грудей, ніби сама заслонялася від куль, а втім кожну, аби тільки вона проминула Чарноту, який десь там, між бердами, стримував ворога, — кожну гарячу кулю, для Данила призначену, прийняла б Ганна в свої груди, най би лишень він залишився живий, бо ж без її лицаря вмить заламається бій, і червонопогонна бурхать заллє Космач, а без Ганни село обійдеться... Та марною була її пасія — бій тривав з ранку до вечора, і коли стих, збагнула Ганна, що ніхто вже із сотні Чарноти не залишився в живих: десь там, в ущелині, лежить Данило, й вона мусить його звідти забрати, надто далеко від неї зупинив він свій крок, а жити без нього в такому віддаленні їй невміч.

Ганна не відводила очей від білої дороги, що вузькою биндою звивалася по далекому акрешорському схилі, полишивши за собою стіну смерекового бору, який заслоняв ущелину; а може, ще побачить на тому путівці повстанців, які відступають, або ж задвигонять по схилу панцерники й танки, навалюючись у космацьку западину, проте бинда дороги тихо біліла, не було на ній ні душі, ніби у її витоках не скаженів щойно смертельний бій, і німа тиша, мов перед бурею, запала над Космачем, тільки чотири гаджуги за Ганниною спиною, які водно наспівували їй весільної, тепер вискиглювали у верховіттях заупокійну нуту.

Ганна стояла, мов знак скорботи, не зрушилася з місця й тоді, коли сумерк почав заливати космацьку долину й, наповнивши її по вінця, з'єднався з небесним покровом, поцяткованим блідими зорями, нібито його щойно подірявили кулі; червона білизна місяця зависла над горами, немов відкрита рана, й холодна кров просочувала бинду акрешорської дороги, а далі рана затяглася паволоком туману, сліди від куль на небі загоїлися, й Ганні здалося, що ніякого бою ніколи й не було, що Данило, відстоявши варту при вході в ущелину, вертається тепер до села із своєю сотнею, тихо пробираючись крізь ніч; Ганна лягла

на чатинну постіль під гаджугами і ждала, їй причувалися притишені згуки, ніби десь там далеко обмінювалися стрільці паролями, а може, то пугачі перекликалися, стужавлюючи темряву своїм пугуканням, щоб вона тихо й тепло впала на белебень й закутала Ганну до сну м'яким покривалом...

Як тільки зарожевіло над Ґреготом крайнебо, Ганна рвучко вихопилася з короткого сну, в якому так нестерпно довго ждала дотику Данилових пучок до свого обличчя, гарячого подиху й ніжних слів «моя душко», прокинулася і в стерплій безнадії втямила, що немає вже Данила на світі й ніколи не буде; те безнадійне «ніколи» затамувало їй подих волохатою затулою самої смерті; Ганна розпачливо застогнала, утвердившись тим, що ще жива — і настав час виконати перед Чарнотою останній обов'язок.

Та вмить збагнула, що немає нікого на світі, хто б їй допоміг той обов'язок сповнити, — ніхто ж не був свідком їхнього кохання, і яке вона має право на Чарноту, навіть мертвого?.. А сама ж не винесе Данила з поля бою, до вечора круки виклюють йому очі, вовки тіло пошматують, в білих ребрах гаддя зів'ється — і ніхто не прийде на підмогу, люди сховалися, люди збояться навіть наблизитися до побоєвища — і що: тіло коханого буде будяччям і кропивою поростати, а Ганна далі, як і досі, спокійно житиме в своїх хоромах?

І в цю хвилину цілковитої безнадії вчувся їй рівномірний, ніби нічого страшного й не сталося на світі, плюскіт на млинських лотоках: серце села впевнено билося, як вчора і позавчора, а в ритмі з тим лопотінням билося її власне серце — і ще чиєсь, далеке й не чуже, заодно стукотіло знайомим живчиком, й Ганна втямила, що шум лоток чує цієї миті ще одна людина — й тільки вона не споважиться залишити її самотньою в біді...

Зі сходом сонця Ганна вже стояла біля Пилипової ґражди й, тримаючи в руці прив'язану до ворітного замка довбешку, довго вагалася — закалатати нею в браму чи вернутися назад, зникнути непомітно із Завоєлів, де ще не чутно чужинецького кроку, — щоб не накликати на Пилипа біди, яка зловісно давала про себе знати кривавим полотнищем на шпилі Народного дому. А там снуються

озброєні стребки, й казала сусідка Попадючка, син якої воював у сотні Чарноти, ще у вранішніх потемках сказала, бо сама цілу ніч не відходила від воріт, — що бачила вчора, як віллу Філарета Колесси займав енкаведистський гарнізон.

Та не тільки Ганна і її сусідка не спали цієї ночі, сон не ймився, видно, нікого в селі, бо он боязко висувається з-за вугла хати розтрепіхана голова, визирає й ховається, забачивши чиюсь постать біля воріт...

Пилип сторожко приглядався крізь пройму між дилинням хатнього зрубу, і йому відлягло від серця, коли завважив, що то постать жінки — яку ж то мару наднесло ранньої години до його обійстя; Пилип навшпиньках підійшов до брами, припав обличчям до щілини й тихо скрикнув, впізнавши Ганну, зняв зі скоби гак, відчинив хвіртку й не міг з подиву слова вимовити; Ганна на подвір'я не ступила, поманила його пальцем, він слухняно вийшов за браму, і вона збагнула, що Пилип і досі не позбувся її ворожби і зробить усе, чого вона зажадає...

«Тільки не розпитуй, Пилипе, — прошепотіла Ганна, — я тобі потім усе розтлумачу, а тепер мерщій запрягай коня до воза, і ми в обхід села, попри твої Прелуки, доберемося до Акрешорів, й не забудь кинути у васаг зо два околоти соломи... Тільки швиденько, швиденько, Пилипе, я буду чекати тебе у Заросляку...»

Навіть не обізвався Пилип, ніби його огорнула мана, й він тепер здатний робити лише те, що накаже Ганна, хоч у душі й протестував — бо як можна нині виправлятися кудись возом, таж війна довкола, і що це задумала молодиця; а може, — закрадалася до нього боязка і водночас солодка думка, — хоче вона мене забрати кудись у далекі світи, в гірські бескеття, щоб там удвох перечекати лихо?.. Удвох, удвох! — гучно товклося Пилипове серце, і вже він бачив луб'яну колибу в недоступних недеях і пахуче сіно замість постелі, й Анничка в його обіймах... А далі що, що — далі, та ні, вона або здуріла, або ж задумала щось зовсім інше...

Б'ються зграї думок у Пилиповій голові, він бездумно витручує з колешні воза, виводить зі стайні коня, запрягає;

з порога непорозуміло дивиться на нього Параска й боїться запитати, що він робить, куди їде; Пилип не озирається, розводить обаполи брами, виїздить на дорогу, брами не зачиняє, цвьохає батогом і зникає в Заросляку.

Ганна легко вискакує на воза, сідає поруч з Пилипом, забирає в нього віжки й сама коня поганяє; віз шалено мчить лісовими доріжками, й відчуває Ганна, як у клубку гіркого туску, що розбух до безмірів у її грудях, зажевріється така недоречна нині мстива втіха від того, що Пилип геть потонув у її волі, й закрадається до неї грішна думка: вона не відпустить Пилипа додому, хай там і світ завалиться!.. Ой, скарай мене, Господи, — мовчки кається Ганна, — ще ж не застигло тіло Данила, а безбожні думки самі вповзають до голови, і чого ж я така безпутна, чого, чого?! Ганна безжалісно шмагає коня, і здається їй, що сама себе січе гарапником; вона скоса поглядає на здурілого від неймовірної оказії Пилипа, а він ще гарний, цей її колишній любас, щоб ти здох! вони ні словом не перемовляються, а думають одне й те ж і про це знають; а вже минають Акрешори, в присілку людей ані душі, вже біліють перед ними берди ущелини, Ганна спиняє коня, вмить розлітаються в незвісті її грішні думки, вона злазить з воза, а за нею Пилип, перед ними загналася в ущелину стоптана дорога, а на ній трупи, трупи; немов навіжена, підбігає Ганна до кожного вбитого стрільця, заглядає в мертві обличчя, піднімає голови тим, хто лежить долілиць, врешті скрикує й рота затуляє, щоб не накликати біди своїм голосінням; припадає до вбитого Данила, довго над ним німіє, потім різко підводиться, мовчки показує Пилипові на мертвого сотенного, обоє піднімають його зі землі, несуть до воза, вкладають у васаг, прикривають соломою тіло, потім сідають на полудрабки, Ганна знову бере віжки в руки й прямує на Рунок, щоб звідти з'їхати доріжкою попри белебень на цвинтар.

І аж біля церкви, коли тіло Чарноти вже лежало на траві, вперше заговорила Ганна:

«Дякую, Пилипе... Тепер можеш їхати додому».

Й отямився нарешті Пилип — від нестерпного жалю, він зрозумів, що аж цієї миті навіки втрачає Ганну, й за-

лишиться вона назавше поруч із своїм коханим: в її світ, пошлюблений із самотністю і тугою, йому ніколи більше не ввійти.

«Я тобі допоможу, Анно... Яму викопаю».

«Маю зробити це сама. Ніколи не було тебе між нами, не треба й тепер».

Але Пилип не зрушився з місця, тупцював біля воза, гладив долонею коня по крупу й, не дивлячись на Ганну, сказав те, про що обоє думали по дорозі:

«Тобі тяжко, Анно, але ти вже вільна... Я ніколи тобі не дорікну за нього й пам'ять його пошаную... Почекаю, любко, поки тобі переболить. А тоді прийду до тебе, слугою стану... Я не можу так більше жити, Анничко...»

«Мені не слуга потрібен, а муж, — відказала Ганна. — А ти не зумів ним стати... Ой Пилипе, Пилипку, я ще й досі тебе люблю, але такого, яким ти був колись. У згадках... Та навіть якби я тобі простила, то як тепер — після нього?»

«Не проганяй мене, Анничко», — застогнав Пилип.

«Та я не проганяю й зробити цього не можу: ти в мені, як той реп'ях у кожусі... Хочеш прийти до мене? Прийди... Але аж тоді, як настане на світі те, за що він загинув».

«Коли ж то буде?»

«А буде. Ну йди, Пилипе, йди. Хай тобі Бог за все заплатить — за добро і зло...»

«Тяжка буде моя розплата, чує моє серце», — зітхнув Пилип, сів на воза і виїхав з цвинтаря.

Ганна того вже не бачила. До обіду викопала яму, загорнула тіло Чарноти в простирало й опустила. Довго лежала долілиць біля свіжої могилки, а коли сонце докотилося до обрію, підвелася й подалася на белебень до гаджуг. Стояла й дивилася на палаюче верховіття, а коли сонце зайшло й смереки догоріли, перемінившись у темряві на чорні штурпаки, — тоді пішла Ганна додому, залишивши на цвинтарі свою молодість.

...Пилип з'їжджав з цвинтаря на сільський гостинець, як тільки міг поволі, щоб віз не торохтів, та все одно мусив минати Народний дім, зайнятий стребками, й тому полохливо розглядався по боках, чи не чатує десь на нього

напасть — звідки їдеш і куди, — ще й воза з конем можуть відібрати.

Більше, ніж пайдьошників, боявся нарід стребків — чи то вони так ревно вислужувалися перед своїми хлібодавцями, або ж свій сором за зраду притлумлювали нахабністю, грубіянством і жорстокістю, та найбільше потерпали люди, коли стребки після боїв звозили з лісів убитих партизанів, скидали їх напоказ перед сільрадами й зганяли селян, аби розпізнавали своїх синів, мужів, батьків.

У Космачі такого ще не було, але нині-завтра може статися, упряжки стребкам спотребляться, а в Пилипа один віз і кінь один, і що він вдіє на господарці, коли їх реквізують?

Виїхавши на гостинець, Пилип вперіжив коня, щоб мерщій проскочити повз Народний дім; уже минув його, й від серця відлягло, що не напоровся на якогось озброєного запроданця, та ось із-за тильного боку просвітянського будинку прудко вибіг на дорогу чоловік у виверненому наверх вовною кептарі, й зрозумів Пилип, що втрапив у халепу, бо в такому вигляді ходили стребки, нібито вивернені кептарі та кожухи були їхньою формою; незнайомець не мав при собі зброї, і це трохи заспокоїло Пилипа, але тільки на мить: чоловік голосно зареготав, ніби давнього друга зустрів, й спинив коня, схопивши його за капейстру.

Стетерів Пилип, впізнавши Юрка. Був він такий самий зачуханий, як і тоді, коли поночі стояв на подвір'ї ґражди під вікном і вимагав грошей, тільки того разу Юркове обличчя було чорне від злоби й жадоби, тепер же його вибілила зневага до брата, який німо ціпенів зі страху; Юрко помітив переляк на виду в Пилипа, і це утвердило в ньому перевагу над братом, з яким ніколи не міг зрівнятися, він криво посміхнувся, цвиркнув крізь зуби, підійшов до воза й, спершись ліктями на полудрабок,запитав:

«Ти що, не впізнав мене, Пилипе?»

«Та чо', впізнав... А ти в стребки записався?»

«Хто тобі таке дурне сказав? Що я мав би там робити?»

«Від тебе всього можна чекати... Я таке подумав, бо он скільки років тебе не було в селі, а тільки-но зайшли стребки, то й ти об'явився».

«Вони своє знають, а я своє... Я на кляузах у Буркуті роблю, дараби в'яжу. То далеко, тому й рідко навертаюся до Космача та й не маю тут жодного діла... А нині прийшов у справі. Я вже був у тебе дома: сказала Параска, що ти кудись поїхав, то я вийшов тобі назустріч, щоб не робити галасу на Завоєлах...»

Пилип прошив Юрка підозріливим поглядом.

«Знову? То поночі приходив, у вікно тарабанив, а тепер вже й удень?»

«Не розумію, що верзеш, — глипнув Юрко на брата невинними очима. — Чого б то я мав ночами попід твої вікна нипати?»

«Грошей требував... Не пам'ятаєш — перед празником?»

«Тобі щось приснилося, Пилипе, багатство спати не дає».

«Ось що я тобі скажу, — осмілів Пилип. — З тих долярів у мене не залишилося ні цента — всі на господарку витратив».

«Ге... Якби ти мав Бога в серці, то таки сплатив би мені хоч третину... Але я не по гроші прийшов, у мене інша до тебе справа... А господарка... — Очі Юрка враз налилися пізьмою. — Господарка — то таке: теперішнього часу вона твоя, а завтра може й до мене перейти, всілякі бувають трафунки...»

Пилип стерп, зачувши відверту погрозу, проте вмить очуняв від страху й сіпнув за віжки, Юрко тпрукнув на коня й схопив Пилипа за руку.

«Злазь з воза, — прошипів. — Ну, кому я сказав! Але борзо, борзо, поки хлопці не надійшли. Чи, може, тобі захотілося піти цупасом до Яблунова? Не раджу, звідти ніхто не вертається... Та не тремти, братчику дорогий, — Юрко насилу злагіднював голос, — я тобі зла не зичу. Завтра все одно зженуть сюди всіх коней з возами — на форшпан, і ні одному ґазді не повернуть. А я в тебе лишень позичу, за цим і прийшов: дуже потрібна мені на якийсь час упряжка... А якби й назавше віддав, то що: хіба мені не належиться хоч трохи твого добра?»

Пилип слухняно зліз із сидіння, Юрко всівся на воза й натягнув віжки.

«Вйо! — гукнув, розвернувся, вдарив коня батогом і погнав дорогою на Рунок. На закруті спинився й загорлав: — Чекай мене, Пилипку, я скоро приїду твоїм возом на твоє подвір'я!»

Й закурилася за ним дорога.

Аж тепер справжній страх пройняв Пилипа: дужчий в десять разів за Юрка — таж міг би його схопити за комір вивернутого кептаря, однією рукою підняв би і у фосу шурнув, — він відчув себе в цю хвилину мізерним, затурканим, знищеним, бо за Юрком була сила, в якій Пилип ще не досвідчився, але відчув її важку присутність на космацькій землі.

Він кинувся бігти, безтямно втікав з села, щоб чимшвидше опинитися якнайдалі від Народного дому, в який зайшов диявол, вигнавши звідти Бога; зупинився аж за млином й віддихуючись простогнав:

«Анничко моя, Анничко... Проміняв я тебе на сатанинські папірці, а міг жити, най би в темному бурдеї, аби лишень з тобою, любко... Ой тяжка, тяжка буде моя розплата за жадобу!»

Стояв і рвав на собі волосся.

XIV

Василь із чотирма стрільцями свого рою та з Лідою знайшли на Ґреготі щілину між валунами й заповзли в Андрієву печеру, яка віднині стане їхньою домівкою.

Печера була простора, з двома нішами, що вгризлися углиб гори й до них вели видовбані східки. Одна ніша служила коморою для зброї та продуктів, а друга, до якої хід заламувався кутом, мала оббиті дошками стіни й стелину — було це житло для однієї особи, тут стояла застелена рядном пріча, й сіно під покривалом було сухе й свіже.

Повітря в печері пахло тліном, й хлопці повиносили з комори в ліс рештки зіпсованих продуктів; зброї Андрій залишив небагато, а все ж знайшлися автомати ППШ й один «дехтяр», чимало набоїв та з десяток гранат. У коморі лежали купою совєтські гімнастерки й пілотки з зірками,

на кілку висів мадярський мундир, майже не ношений, можливо, Андрій тримав його для паради.

Василь зняв мундира з кілочка й приміряв до Ліди — був якраз по її зросту. Ліда тут же одягнулася й сказала, випереджуючи можливі щодо неї розпорядження:

«Жодного разу не залишуся в печері сама, всюди буду разом з вами».

Василь залюбувався Лідою:

«Я тебе називав білою вілою, а тепер кликатиму Артемідою — така ти брава та гожа в чоловічому вбранні!»

«В жіночому ходитиму тільки по харчі до Ганни».

«Згода... Так ось, бій у горах стихає, тепер усе в Божій волі, й нам треба вийти на зв'язок із сотнею «Сурма», навіть якщо від неї зостався тільки один чоловік... Ти, Миколо, як звечоріє, підеш до Попадючки, вона назве пароль, справить на місце зустрічі, й будеш там ждати, поки не отримаєш грипс».

Василь відправив у розвідку до села стрільця Громика, й коли інші два, які залишилися, мертво заснули на долівці печери, зайшов до Андрієвої ніші, ліг одягнутий на прічу й чекав на Ліду; скинувши мундир, вона зайшла до нього, лягла поруч і прошепотіла:

«Кохаймося, поки є можливість, бо завтрашнього дня можемо й не дочекатись».

Вона розстібала його пояс, зсувала одяг, потім покрила собою коханця і увійшла в нього; затаївши подих, прислухалася до порухів Василевого тіла, стримувала його, щоб на довше вистачило в нього сили, німіла в щемному солоді, й він вимовляв слово по слову, задихаючись від любострастя:

«Ти й справді сходиш до мене, мов Артеміда, по місячному промені, щоб поцілувати Актеона уві сні...»

«Не розплющуй очей, любий, бо перемінишся, мов той мисливець, в оленя, коли уздрів оголену Артеміду».

«І його розтерзали собаки...»

«Про собак не згадуй, не накликай...»

«Ти чула, Лідо, як Ґреґіт похитнувся?»

«І стих. Як і ти... Спи, Васильку. Й пригорни мене так міцно, щоб навіть смерть не розняла нас. Я кохаю тебе...»

«Я кохаю тебе, Лідусю».

«І колись нас так знайдуть — зрослих, з'єднаних, нерозлучних».

«Й Богу помоляться, щоб спослав їм таке кохання».

«І пошле: наше кохання вічно житиме в людях».

«То ми будемо жити: ми жива любов, а вона вічна».

«Засни, люба. Завтра — на бій. Кожного дня — на бій... Перепочинку Бог нам більше ніколи не вділить».

«І я з тобою...»

Розвідник Громик вернувся з Космача на Ґрегіт третього дня вранці й доповів Василеві: ґарнізонців у селі не чутно, зачаїлися на дачі Колесси, й долунюють звідти лише невпинні стукоти. Сказали сільські хлопчаки, що то солдати забивають довкола дачі палі й обсотують будинок колючим дротом, стребки ж розійшлися по селу й зганяють до Народного дому коней з возами — на форшпан. Кавалькада упряжок має вирушити вдосвіта до акрешорської ущелини, щоб вивезти звідти тіла вбитих партизанів для розпізнавання. Люди ховаються по пивницях і оборогах, бо вийти з села мало кому вдається: стребки патрулюють околиці, завертають утікачів, а вдосвіта почали шастати по хатах і тих, хто не зумів заховатися, зганяють на сільський майдан.

Небезпека зависла над Космачем. Знав Василь, що матері й сестри загиблих не завжди зможуть затамувати розпуку й німувати, дивлячись на мертвих синів і братів, а як тільки сплесне десь у натовпі зойк чи бодай схлип, то вже й пропала людина: схоплять її й примусять признатися до вбитого — тоді поведуть до гарнізону, а хату спалять.

Подібне вже не раз діялося в інших селах, нині ж прийшла черга на Космач, й зжурився Василь, що сил у нього мало — всього четверо чоловіків і Ліда, а найдужчий стрілець, кулеметник Микола, який служив ще в рою Андрія й котрому носити важкого «дехтяра» було за дурничку, досі не повернувся зі зв'язку. Час нестримно збігав, й Василь розумів, що чекати дозволу на акцію від командира сотні «Сурма» марно, й марно теж сподіватися на партизанську допомогу. А людей треба рятувати...

Й тоді зродився в голові Василя зухвалий план: він згадав про совєтське вмундирування, яке лежало купою

в коморі, вмить наказав хлопцям і Ліді переодягнутися, кожному роздав по гранаті й по запасному дискові до автоматів, й перед полуднем, коли на майдані вже стояв мовчазний натовп, а перед фронтальною стіною Народного дому лежали горілиць трупи партизанів, коли зрозпачена Ганнина сусідка Попадючка, не витримавши горя, припала до вбитого сина й заголосила, а стребки відривали її від мертвого тіла, скручуючи назад руки, — саме цієї миті дорогою, яка збігала з присілка, де стояв обгороджений колючим дротом гарнізон й енкаведисти готувалися там до оборони, вбігло п'ять совєтських вояків, і перший із них, з двома зірочками на погонах, загорлав до отетерілих стребків:

«Прєкратіть, прєкратіть, вихаді строїться на дорогу, бандіти обступают!»

Стребки миттю покинули майдан й згурмилися на дорозі, деякі ще вибігали з будинку Народного дому, допадаючи до гурту, а коли вже на майдані й у приміщенні не залишилося жодного стребка, Василів рій відступив до фоси і впритул розстріляв найманців, тільки два втікали вбік гарнізону, репетуючи:

«Андрусяк, Андрусяк в селі!»

Але і їх скосили кулі.

«Забирайте вбитих партизанів, — заволав Василь до людей, — кладіть на вози й женіть на Лебедин, там ще спокійно й там їх поховайте!»

Жінки кинулися до возів, виводили з ровів схарапуджених коней, ладнали тіла у васаги й умить позникали з гостинця. Василь ще хвилю позирав у той бік, де стояв гарнізон, але жоден солдат не вибіг стребкам на допомогу: певне, зачувши стрілянину, гарнізонці готувалися до оборони, і врешті Андрусяків рій сховався в завоєлівських перелісках.

Пізно ввечері вернувся із зв'язку кулеметник Микола й віддав Василеві два грипси. В одному командир сотні «Сурма» цитував наказ Головного командира УПА Тараса Чупринки:

«Командирам куренів, сотень, чот і роїв! Перемир'я між Заходом і Сходом затягується на довгі роки. Мусимо за-

ходити в глибоке підпілля, поповнювати новими вояками лави УПА не маємо права. Друзі, робіть усе можливе, щоб підняти дух населення. Бийте окупантів як можете, скільки можете і де можете. Нападайте на гарнізони, влаштовуйте засідки, здійснюйте атентати на високих емгебістських командирів! Слава Україні!»

Вдоволена усмішка діткнулася губів Василя, та вмить згасла, коли він розгорнув другий папірець.

«Василеві Андрусякові, — писалося в грипсі, — та Ліді Симотюк негайно з'явитися в штаб округу. Окружний провідник СБ Ворон».

...Ганна на хвильку залюбувалася Лідою, вбраною у військовий мундир, та враз схлипнула й витерла рукавом очі.

«А він лежав, як живий, в таких людей і смерть гідна», — проказала крізь сльози і тут же, ніби спам'ятавшись, що нині немає часу на жалі, стала допитуватись у дітей, що вони їдять, чи не голодують.

— Нам Пилип Гулейчук вділяє харчів, тето Анно; а він таки наш чоловік, хоч і скупендря... Василю, потім ти мені покажеш до вас дорогу, і я буду носити вам обіди, в мене тільки ви зосталися; вважайте, щоб вас не вислідили; та я досвітками... але цікаво, чого хоче від вас Потурай, я геть би осиротіла, якби ви кудись перемістилися, та й люди мають на тебе, Василю, велику надію, всі тільки й шепочуться: «Андрусяк та Андрусяк», і дехто й досі думає, що то Андрій мотлошить стребків; ми це робимо обидва з Андрієм, тето, я — його продовження; і як ти, Лідо, не збоялася в них стріляти? у ворога стріляти не страшно, вуйно Анно; ну досить уже, немає часу на балачки, покличте, тето, мерщій Попадючку; вже йду, вона трохи оклигала від горя, то проведе вас, проведе...

Зв'язкова Попадючка йшла попереду на відстані, пробираючись звіриними стежками крізь нетрі вбік Микуличина, за нею йшли слідом Ліда з Василем й сторожко пасли очима її постать; врешті провідниця зупинилася, а за хвилину вже верталася назад й мовчки показала рукою, куди йти.

Вартовий стрілець пропустив, Василь і Ліда вийшли на галявину, посередині якої росли пучком молоді смерічки;

з-поза дерев вийшли два чоловіки, й Василь упізнав Ореста Потурая та Едварда Ґоттеґема.

«Слава Україні!»

«Героям слава...»

Потурай якусь мить проймав Василя пильним поглядом, ніби оцінював хлопця або ж збирався висловити йому своє невдоволення; з якої б то причини, міркував Василь, невже картатиме за мою виправу на космацьких стребків? Нарешті Ворон почав розмову.

...Тобі, Василю, ціни немає, а все ж твоя метода — опришківська, некоординована, й раніше чи пізніше ти спровокуєш собі самому загибель та й не тільки собі; тепер важко швидко зв'язатися з вищим командуванням, друже окружний провідник, але чи мали ми право відсиплятися в печері, коли над селом зависла загроза? я не звинувачую тебе, ти мужньо виконав свій обов'язок, і я міг би представити тебе до нагороди, та ще не настала пора для відзначень...

Едвард прислухався до розмови й розумів, що про головне ще не йшлося — чей не для гутірки викликав окружний провідник ройового Андрусяка; відчував це й Василь; Ворон сів на пеньок, давши знак прибулим, що і їм можна розслабитися; всі посідали на траву, й Василь почав скручувати з газетного паперу цигарку.

«Не будемо перекурювати, — сказав Потурай, — запах бакуна далеко чутно... То ось що, Василю: я добре пам'ятаю нашу розмову на празнешному обіді в Палійчучки, пригадую, що ти сказав стосовно рейду на Захід. Твоя мова була чесна, але тобі не слід забувати, що ти знаходишся у війську, а не у ватазі опришків...»

«Ви не маєте підстав закидати мені непослух, — вставив ображено Василь. — Я знаю — у війську дисципліна».

«Так... Дисципліна сильну людину зміцнює, а слабку ламає, тільки справжні мужі її витримують... Я кажу це для того, щоб ти зрозумів: рейд — не розвага і не втеча з поля бою, це така сама збройна боротьба, як і в краю, і не вгадаєш, де певніше можеш зберегти своє життя. У рейд ідуть найдисципліноваиіші вояки, до яких я зачислюю й тебе... Бачу, Василю, твою міну на обличчі: не маєш доброї волі

йти зі мною. Та я хочу, щоб ви з Лідою зрозуміли нинішню стратегію командування УПА: ми повинні зберегти сили, мусимо створити закордонні частини нашої армії, а для цього потрібні більш-менш освічені люди, які до того хоч трохи володіють чужою мовою — в цьому разі німецькою. Ви вчилися в гімназії і знаєте...»

«Ми не вміємо добре по-німецьки», — відказав Василь, спонурившись.

«Там довчитеся... За кордоном пройдете добрий військовий вишкіл, і на випадок війни...»

«А як того випадку не станеться, то партизани, які залишаться тут, мають загинути поодинці? Адже найкращі сили відійдуть на Захід».

«Я ще раз повторюю: рейд — не втеча, а далекоглядна стратегія, якої ти з причин своєї молодості зрозуміти не спроможний. — Мова Ворона ставала терпкою й категоричною. — Звертаюся до тебе, Лідо. Я твоєму батькові обіцяв опікуватися тобою. Ти повинна бути при мені».

«Дозвольте задати одне лише питання, друже провідник, — по-хлоп'ячому настовбурчився Василь. — Генерал Чупринка теж піде в рейд?»

«Ні, — зблудив очима Потурай. — Головний командир не має права йти».

«А сім'ю свою він переправить на Захід?»

«Теж ні. Це викликало б у партизанів недовіру до командира».

«То як мені бути при вас, пане Оресте, коли я Василева дружина? — промовила Ліда. — Я буду завжди з Василем. Як і дружина Головного командира зі своїм чоловіком».

«Ми залишаємося з генералом Чупринкою, друже провідник, це моє останнє слово», — сказав Василь і підвівся.

Повставали й Ворон та Едвард. Окружний провідник довго м'явся, потім заговорив, й виправдально звучала його мова:

«Я мушу провести лейтенанта Ґоттеґема до Яблуницького перевалу й передати його сотням, які підуть у рейд. Пора йому вертатися на батьківщину: в нас він відвоювався, тепер на нього жде королева Голландії. Можливо,

я й повернуся, якщо Провід не накаже йти далі... А ви залишайтесь на своїй батьківщині... Мабуть, уже знаєте: командир округу «Говерла» Степовий загинув на Рокиті, його замінив полковник Хмара. А ви зачислені до сотні «Сурма». Налагодьте зв'язок із сотенним Круком... Ідіть. І дійте, як і дотепер».

Ворон подав Василеві руку, пригорнув Ліду.

«Прощавайте, діти», — тихо сказав.

Лейтенант Ґоттеґем кивнув головою.

«Прощавайте», — виструнчився Василь.

Якусь мить він стояв, не рухаючись з місця, на його губах заграла гейби іронічна посмішка, він врешті наважився сказати:

«Якщо не загинете в рейді, друже провідник, і з паном лейтенантом щасливо доберетеся в теплі краї, то не забудьте приїхати колись на наш громадський похорон: чей же настане така можливість».

Потурай промовчав, відвівши від Василя погляд.

Василь з Лідою повернулися й пішли не оглядаючись. Минули вартового, а коли вийшли на лісову стежку, зупинилися, припали одне до одного й надовго завмерли.

Потурай з Едвардом дивилися на них, й здалися вони їм однією постаттю.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XV

Мирон з Йосафатом залишилися на галявині, обмитій бурхливим Рушором; десь він там, у глибокому руслі, густо шумів і шурхотів рінню, ніби прогортав її, щоб заглибитись аж до правічного каменя й мати змогу безпечно протікати попід мостами, не досягнувши їх днищ навіть у найбуйніші повені; ті мости міцно й важко лежали бервенястими настилами, даючи хід дорозі, що, перетинаючи галявину, бігла з Космача на Яблунів; бервена на мостах поросли краями рудим мохом, пропустили крізь шпари між дилинням вутлі пагони вільхи, кропиву та будяччя — мости здавались вічними, і важко було повірити, що ці або ж такі самі кругляки легко злітали колись у повітря, немов болиголовове бадилля, й загачували провалля підірвані танки й панцерники; жодного сліду від смертельної битви не залишилося на овальній галявині, яка, звужуючись клином, вповзала у бір, ставала далі стежкою й закінчувалась, певне, аж під Лебедином.

По ній пішли шукати слідів партизанської молодості ветерани УПА Орест Потурай та Едвард Ґоттеґем, а Мирон і Йосафат посідали на звалений колись вітрами стовбур смереки, який перекривав вузьке русло річки й трухлявів на березі облущеним від кори гіллям. Приятелі вже досить довго чекали на своїх попутників, а ті ніби навіки щезли в гущавинах, і їхніх кроків не було чутно; панував на галявині тільки шум Рушора, який своїм вічним гомоном підсилював усвідомлення короткочасності людського життя.

Та врешті дві постаті завиднілися на високій, освітленій сонцем царині, схожій на живе око погорбленої й заполо-

неної лісами землі; постаті снувалися по царині — чогось шукали й ніби очікували, що ще хтось на ній з'явиться, потім спустилися в русло річки, яка обкроїла галявину з протилежного боку, й, вибравшись врешті на берег, перетнули її, повсідались поруч з Мироном і Йосафатом, і зітхнув по хвилі генерал:

«Немає й сліду від могили, прийняла ваша земля Піта, як свого рідного сина, й не залишила для мене навіть знаку по ньому...»

Ніхто на це не обмовився й словом, щоб не роз'ятрювати задавненого болю в Пітового побратима, проте туску в Едварда вже не було — тільки пам'ять, як продовження життя загиблого голландця в Карпатських горах.

Мовчки прислухалися до краси, яка так щедро розпаношилася на цьому клаптику землі, й сказав перегодом генерал:

«Чар ваших гір просто-таки неймовірний. Такої барвистої розкоші ніде в світі немає, хіба що на Ганниній писанці. І добре, що Піт тут».

«Але й важко повірити, що те пекло розверзлося саме на цій місцині», — додав Потурай.

«А мені й не пекло запало навіки в пам'ять, — відказав Едвард. — Пекло шаленіло повсюдно, на всій планеті, а перед моїми очима завше стоять, як символ того часу, постаті хлопця й дівчини, злиті в одну, на лісовій стежці в Збанулах... В очікуванні неминучої смерті».

«І два зрослі кістяки біля яблунівської криниці...» — тихо промовив Мирон.

Орест з Едвардом чіпко переглянулися, та промовчали, затаївши в собі моторошну догадку.

Потім довго мовчали. Потурай і Едвард вдруге сьогодні продумували пережите: спершу в розповідях, тепер у німій оцінці розказаного — чи достеменно так було, як їм крізь півстолітню товщу років згадалося, а може, як завжди в старості, молоді роки оповилися нині романтичним флером; напевне, щось уже забуто, а щось додумано, однак для генерала виснувалась з усього його довгого й трудного життя єдина консеквенція, яку він сформулював під час першої розмови в Ганниній домівці — як екстракт бага-

толітнього досвіду: Господь використав у двобою з нами нашу енергію для перемоги своєї правди!

Й він повторив уголос цю сентенцію, розширивши її думками, що їх підказали живі спогади про пережите:

«Так воно було, так є і завжди буде: творчість Божа і людська перебувають у вічному й програшному для нас конфлікті. Але ж Бог про все знає наперед: він дозволяє нам конфліктувати з ним і програвати в тяжких муках, зміцнившись ними, — а все для того, щоб ми мали право нагадати йому про наші страждання й витривалість і вимагати винагороди за них. А відплата неминуче приходить: нині вона прозирає до нас образом вільного світу, чистого, мов немовля...»

Завжди спокійне і непроникливе обличчя Йосафата пожвавилося погідною усмішкою: йому сподобалися міркування генерала, такі співзвучні з його світоглядом, проте він змовчав, розуміючи, що тут, на побоєвищі, не місце для філософських перетрактацій; мовчанку перебив Мирон, у свідомості якого розповіді старих упівців влягалися як матеріал для останньої книжки із багатотомного циклу його історичних романів.

«Панове, ви перервали свою прецікаву розповідь, коли ми підійшли до цієї галявини, — швидко заговорив Мирон, збоявшись, що Йосафат ув'яжеться в дискусію з генералом, й обидва зав'язнуть у ній надовго. — І це природньо: тут і досі живе енергія противоборних сил, й вона ніколи з цього простору не схлине, а ваша нині екзистенція — то частка тієї енергії... Проте я таки хотів би дізнатися, як вам удалось залишитися живими й здоровими, з тією ж енергією в душах, адже знаю з документів, з котрими я ознайомився, перебуваючи в Сполучених Штатах, що рейд відділів УПА через Чехо-Словаччину на Захід був більш ніж драматичний...»

«То правда, — відказав Потурай, — із тисячі повстанців перейшло через кордон Баварії не більше трьохсот, решта полягли в словацьких та чеських горах, однак нам з Едвардом пощастило залишитися з тими, які склали зброю військовикам констабулярного загону окупаційних військ США в Траунштайні».

«Ви могли б розповісти про це детальніше?»

«А хіба письменникові для написання роману доконче потрібна суха документалістика? Хай нею займаються історики, а вам досить знати топоніміку нашого маршруту і партизанський дух... Так ось, на кордоні Словаччини, над рікою Лаборець біля Гуменного, відбувся перший кровопролитний бій з чесько-польськими карателями, а потім тих боїв було без ліку: між вершинами Дзюновець і Скалою й теж на Мораві... І що я повинен сказати: проти нас було кинуто до шести тисяч війська, а ми, досвідчені партизани, вислизали з оточень, вдаряли противникові в спину, ночами просувались крізь гірські ущелини, терпіли голод... Хоча мушу визнати, що прості словаки, на відміну від чехів, гостинно приймали нас, коли траплялося заходити в гірські села, годували, давали харчів на дорогу — тут виявлялася солідарність поневолених...»

«Письменникові, — втрутився в розмову Ґоттеґем, — не так важливий фактаж, як ідеологія повстанського руху: задля чого велася десятилітня боротьба упівців, апріорі приречена на програш?.. Прибувши до Гааги, я не забарився надрукувати в газеті «De Linie» статтю про розмах партизанської боротьби в Україні. Адже це було не місцеве явище і не локальна проблема, а світова. УПА впродовж всієї своєї боротьби, а особливо під час рейду, стала живим прикладом протистояння червоному імперіалізму, про який в Європі склалася думка, що боротися з ним неможливо...»

«А ми пробили стіну більшовицької тюрми, — підхопив Потурай, — щоб перед усім світом заявити протест проти зганьблення українського народу московськими окупантами й розповісти чужинцям про нашу визвольну боротьбу на рідних землях... Ми заманіфестувати перед світом ідею державності України — ось вам головна концепція майбутнього роману. Донині письменники були ідеологами національної революції, сьогодні ж мусять стати осмислювачами».

Знову заговорив генерал:

«Дозвольте мені, чужинцеві, який, проте, життям свого побратима заплатив за український резистанс, підказати вам, пане Мироне, найважливішу ідею, яка повинна домінувати у творі... Якщо брати час тривання вашої боротьби,

її географічний обсяг і напругу, то можна сміливо ствердити, що УПА була найпоказовішим прикладом опору проти фашистського й комуністичного панування. Опір поляків, сербів, норвежців підтримували відповідні політичні коаліції, українці ж не мали ніякої зовнішньої підтримки і діяли в цілковитій ізоляції, тільки за підтримки свого народу, мусили воювати на два фронти...»

«На три, — поправив генерала Потурай. — Була ж іще польська проблема».

«Тим паче... І я переконаний: якщо під час Другої світової війни існувала потуга, яка виступила в єдиноборстві із супермогутніми світовими силами, то це була УПА. Той виклик німецькій, а потім совєтській воєнщині викликав незмірний подив серед боязливого європейського світу».

«Так чому ж той світ мовчав, дивлячись на безпрецедентно нерівну війну?» — у голосі Мирона зазвучали обурення і кривда.

«Газети не мовчали, — відказав Потурай. — Про українське ресорджименто писали швейцарські, французькі, голландські та бельгійські газети. А політики? Політики боялися нової війни. Сказав же якось, доволі цинічно, Бернард Шоу: «Ніхто не хоче розпочинати війну через країну, про яку мало хто знає, де вона знаходиться на мапі»...»

«Виходить, ваш рейд не досягнув мети, якщо вам не вдалося окреслити кордонів нашої нації на європейських картах», — зауважив Мирон.

«Ви, пане Шинкарук, максималіст, — з неприхованим роздратуванням відказав Потурай. — Супроти мене... Але ж не були ви максималістом супроти себе під час окупації».

«Можливо, й не був... Але скажіть мені, чия заслуга в тому, що комуністична імперія розвалюється, й Україна незабаром займе свій державний простір: української вільної діаспори чи українських підневільних конформістів?»

«Не діліть, не діліть завчасно шкуру невбитого ведмедя! — спалахнув Потурай. — А чому не скажете: наша спільна заслуга, наша?»

«Вибачте, — здався Мирон. — Певне, в цьому випадку спрацювала в мені кайдашівська ментальність українця... Але й вона теж має відбитися в концепції роману. Я хочу

написати правдивий твір: без помпезної героїки і без єреміївських плачів на стінах вавилонських».

Сонце вже котилося на захід, і сказав Йосафат зовсім прозаїчне:

«А чи не пора вже й пообідати?»

Засміялися, повставали, всім уже дошкулював голод. Втім побачили на мосту постать жінки, що сходила стежкою на галявину, й чоловіки впізнали свою господиню. Ганна йшла, здалеку посміхаючись й помахуючи рантуховим вузликом, який тримала в руці.

«А я жду та й жду... Та ви скоро повмираєте з голоду!»

Ганна розстелила на траві скатертину й почала викладати полуденок. Чого тільки не принесла запопадлива господиня: м'ясиво, смажені пструги, бурячки, гриби мариновані, накроєні плястерки будзу, сала й будженини, ще й пугар з горілкою пустила по кругу; товариство завзято споживало дари Божі, і коли вже голод втамувався, мовила Ганна, звертаючись до Потурая:

«Ви ніби з неба мені впали, гостоньки любі...»

«Як сніг на голову», — вставив Йосафат.

«Ой, не говоріть такого, пане професоре. Вас з Мироном ще якось могла сподіватися, але ви, друже Ворон, ну як ви тут опинилися з таких далеких світів та ще в компанії із заграничним генералом?.. І що — ви обидва, як пішли звідси, то вже й не розлучалися?»

«Ого, не розлучалися! — всміхнувся Потурай. — Цілих тридцять літ нічого не чули один про одного, а час пролетів так швидко, ніби в батіг тріснув... Едвард з Траунштайну подався до Лондона, щоб звідти добратися у свою Голландію, й запам'яталися лише мені навіки — його прощальний потиск руки, скупа сльоза на щоці й мовлене по-українськи слово «дякую»... Я ж залишився на всю решту життя у Мюнхені, де до останнього часу займався політикою в українській громаді, а про Едварда, сказати правду, й забув...»

«А я пам'ятав, Оресте, кожне твоє слово, кожен порух обличчя, колір твоїх очей і навіть лисину. Згадуючи наші розмови, я чув тембр твого голосу, а віднайти тебе не міг».

«Вибач мені, Едварде, такий вже я є: завше всього мене поглинають справи — то політичні, то комерційні... Але

признайся перед людьми: хто кого знайшов? Я — тебе!.. Кілька років тому прочитав в одній голландській газеті, та в тій же «De Linie», в якій ти вряди-годи друкував свої спогади про УПА... На твої статті не натрапляв ніколи, а ось куце повідомлення на останній сторінці про те, що командир корпусу голландської армії генерал-лейтенант Едвард ван Ґоттеґем подав у відставку і переїхав з Гааги до Амстердама до своїх дітей — якось впало в око. І я не гаючись поїхав до Голландії... Потім ми листувалися, а коли вже на світі степліло, змовилися приїхати сюди. На Рушор!»

«Боже, Боже, які то далекі світи, — похитала головою Ганна, — а вам — за дурничку. Та мені до Пістиня тяжче вибратися, ніж вам з тої Голландії до Космача... Тільки ж втрапили ви на смуток великий...»

Генерал різко повернув до Ганни голову: нав'язлива догадка знову болісно заворушилася в мозку, і він просто з моста, не вдаючись до хитрощів, заговорив:

«Анно... Ми про все вам розповіли, а ви від нас щось затаюєте... Скажіть, чиї то останки, ті зрослі скелети, що їх витягнули з криниці?.. Певне, знаєте, я ж бачив, як ви зривали ґердан... Чому ви це зробили?»

Ганна сполохано глянула на Мирона, та він заперечливо похитав головою, мовляв, нікому нічого не говорив; потім вона тихо промовила, й погляд її був відсутній:

«Не треба вам цього знати, ой не треба... То моя вина, моя!»

Ганна затулила долонями обличчя й довго не віднімала їх: крізь пальці просякали сльози.

Й запала глуха тиша на галявині, тільки чутно було, як Рушор у проваллі прогортав рінь, щоб добратися до правічного каменя. А на стежці, яка спиналася на Лебедин, генерал увіч побачив дві завмерлі постаті — хлопця й дівчини — що злилися в одну...

XVI

Клопіт за Юрка, який на роздоріжжі між Завоєлами і Ґреготом зник поміж смереками, мозолив Пилипову душу аж до ранку, бо куди дінеться пройда серед темної ночі,

проте Юрко не вернувся ні вранці, ні вполудне, й Пилип перестав його чекати, ще раз вимовивши згіркле:

«Та най пропаде він пропадом!»

А Юрко хоч навпомацки, але впевнено йшов звіриною стежкою, спинаючись на Ґрегіт до печери; він на все життя запам'ятав цю страдну дорогу, якою колись провадив космацьких гарнізонців до партизанського схрону і, заховавшись неподалік в ожиннику, дивився, як карателі викурюють партизанів, запаливши довкруж печери хмиз, а потім виводять Василя Андрусяка з його жоною із зв'язаними назад руками.

Й не діткнулися його тоді докори сумління, тільки грудка нудкого жалю запеклася в серці, а ще відчув, як ноги важко встрягли в листв'яний покрив, ніби хтось у чоботи піску насипав, і годі було зрушитися з місця, й коли енкаведисти зі своєю здобиччю зникли з поля зору, Юрко таки відірвав ноги від землі й побіг, ніби вітром його понесло, на Рунок, а звідти до Яблунова — легко біглося Гулейчукові по юдину плату за кров...

А відколи повернувся з Сибіру, — майже кожної неділі, після тяжкої праці в млині, ноги самі несли його на Ґрегіт, й опертися тому потягові не міг: чи то Бог задав йому таку покуту й провадив на місце злочину, спонукуючи до каяття, або ж диявол підштовхував його в спину, щоб разом з ним ще раз натішитися бузувірським вчинком; та як би там не було, а Юрко Гулейчук стояв щонеділі на заклятому місці в ожиннику й відчував, як ноги вгрузають у землю й не пускають заглянути в печеру, спуститися в підземелля й залишитися там навіки, щоб не мусив більше визирати з колючих заростів і водно, ніби це й нині відбувається наяву, споглядати, як виводять з грота найвродливішу на світі пару, й усвідомлювати щораз, що ні за чорний Василів чуб, ні за зливу русявого Лідиного волосся не отримав він в заплату не те що Пилипової господарки або хоч зломаного цента, а тільки довголітню наругу та поневіряння на лісоповалах за Іртишем...

Уже місяць продирався крізь віття смерек, коли Юрко підійшов до порослого будяччям та болиголовом ожинника. Зупинився й відчув, що та чужа сила не впускає й

сьогодні його в печеру, й чоботи, наповнившись сухим піском, прикипають до землі... А може, там святе місце, і туди вступу юді немає, може, там і дотепер переховуються партизани або ж сидять під камінним склепінням ще довбушівські опришки й радяться, як зрівняти світ?.. Ой не рівняйте, не моцуйтеся, хлопці, я вже добре знаю, що таке рівність — не буває її в достатку, а тільки в жебрацтві, й ніколи не жити люмпакові в хоромах, то лише маючого ґазду можна звести із ґражди до бурдею...

Й таки здолала Юрка цікавість, він понатужився, ступив один крок і другий, а далі земний магніт утратив свою силу, й Гулейчук з дивною легкістю вихопився з кущів, навкарачки добрався до грота й при світлі місяця побачив під навислою брилою щілину — був то запасний вихід з печери, крізь який повтікали викурені димом три стрільці, а Василь з Лідою не встигли й були спіймані в гроті; в щілину можна було заповзти, і Юрко, переборовши страх перед непевністю, що дихала на нього з нори, опустив ноги вниз, просунувся назадгузь і провалився в преісподню, позбувшись цієї миті набагато тяжчого страху, який пройняв його сьогодні біля криниці, коли впізнав останки своїх жертв, — страху перед людською помстою.

Стояв безконечно довгу хвилину серед темряви, що обліпила його, немов смола, і в здеревінні чекав, що хтось кинеться на нього й здавить лапами за горло — могла ж тут поселитися за довгий час необжитості й болотна чортівня, проте в печері було тихо, мов у мушлі, і Юрко зважився дістати з кишені сірники.

Спалахнув пломінець, з-під ніг пошурхотіли, розбігаючись у боки, таргани, жуки, жаби, слижі й саламандри, а посередині печери уздрів Юрко стіжок наколених, ніби ще вчора хтось тут господарював, дрівець; він засвітив другий сірник, притулив його до сухої скіпки, вона зайнялася, і Юрко підніс над головою того смолоскипа.

Гаддя в печері не стало, розповзлося по щілинах, і Юрко побачив східці, що зводили вниз; він сторожко зійшов ними й побачив дві ніші по боках: в одній лежала чорна непоіржавіла зброя, на долівці валялися ребровaті гранати, а в другій, під стіною, стояла застелена рядном пріча; Юрко потягнув за край рядна, й воно розповзлося,

мов павутиння, а сіно на лежаку було сухе і збите; Гулейчук поволі освоювався в новій домівці й відчув урешті, як у його змарганій страхом душі влягається тихе вдоволення від того, що більше не муситиме жити між людьми, які колись дізнаються про його злочин й розтерзають, мов дикі звірі; й буде віднині ця печера його довічним пристанищем, а певне, й могилою.

Він погасив скіпку, вийняв з кишені сардака пляшку, яку поцупив з Ганниного стола, набулькав у горло трунку, постелив сардак на прічу й ліг горілиць, щоб заснути, та сон не приходив, і Юрко мусив думати.

...З самого малку обзивав Пилип Юрка не інакше, як «підмінче», бо ніби чого всі в гулейчуківському роді були такі загарливі до роботи і в зрілості ставали кравцями, кушнірами, ковалями, ватагами, а цей ні до якого діла не брався — ні плуг, ні шило, ані молот, навіть пастуша ґерлиґа не трималася його рук, тож, певне, коли лежав у колисці, а мати заснула, хитра босорканя вкрала людську дитину й замість неї загорнула в пеленки своє бісеня, бо й з виду Юрко не вдався у свій статечний рід: був зачуханий, понурий і злий, а очі під низьким лобом по-злодійськи прудко бігали, коли забачив щось смачне для спожитку, а вже, не дай Боже, як гріш уздрів — чи то в корчмі на ляді, чи на церковній таці, й завше мав добрий нюх на чужу кишеню, най би лишень у ній задзеленькотіли монети або зашелестіли банківські папірці.

Такий був він зроду, і неньо, як виїжджав до Канади на заробітки, нічого не вділив Юркові, бо ж і так проп'є, а Пилипові записав город біля хати: поля на долах не мав, а полонину збув Негричеві з Березова й на ті гроші купив шіфкарту, — проте й цей клаптик землі в добрих руках не дозволив би людині вмерти з голоду, тож тяжко працював Пилип на ньому, ще й на заробітки до Бутина ходив. Юрко ж валандався без діла, а як десь припадком заробив якийсь гріш або украв, то пропадав до ранку в сільській корчмі й там до хрипоти виспівував пісню про Довбуша, який ходить попід гаєм зелененьким й топірцем ся підпирає, — у ті часи Космач повнився байками про опришків, котрі ніколи не працювали, а жили з розбоїв; ще добре, як котрийсь там відбирав у багатих і роздавав

бідним, та були серед них не тільки Довбуші й Риндзяки, а й Марусяки, які чуже мали за своє й награбованим ні з ким не ділилися... Ці збуї більше подобалися Юркові, й коли він жив у колибі на Поляниці, березівські жінки не раз ловили його біля курників, проте такий промисел Гулейчука не вдовольняв, і він згодом став конокрадом, а тоді мусив часто міняти місце проживання в горах, ховаючись від ґаздівських самосудів та від поліції.

У тридцятих роках у Брусторах об'явилися комуністи, які повесні збиралися на маївки й на гірських верхах вивішували червоні прапори, а взимку обкрадали церкви — тож Юрко не вагаючись пристав до них, бо ж обіцяли вони відібрати в багачів добра, розпарцелювати церковні ґрунти, а попів геть повиганяти, й відрізнялися вони від людей тим, що на «слава Йсу» відповідали лайкою, перед образами не знімали шапок, шпурляли камінням у придорожні хрести, а коли прийшли перші совіти — поскидали дзвони з дзвіниць, й у цьому ділі понад усіх відзначився Юрко Гулейчук, через що за німців мусив ховатися від людей хтозна й де...

Не зміг Юрко повернутися до села й після війни. Коли сорок четвертого зійшли з гір сніги, а розбите мадярське військо перейшло через перевали, полишивши за собою гармати, снаряди, пачки з амуніцією, карабіни, скриньки з набоями, тоді упівські партизани, доозброївшись, зайняли Космач, встановили тут свою владу й вивісили на шпилі Народного дому синьо-жовтий прапор... Гулейчук вийшов з пропасних недеїв, та дійшов тільки до Яблунова, де вже стояв більшовицький гарнізон під командою старшого лейтенанта Картавцева, якого в містечку прозивали «Ніколашкою».

Той Ніколашка в Яблунові, а лейтенант Шпола в Шешорах наводили жах по космацьких околицях, — й заявився Юрко до Картавцева, мовляв, я зроду-віку переконаний комуніст і хочу служити радянській владі. Картавцев був сутулий, з довгими руками, очі мав по-калмицьки розкосі й безбарвні, а обличчя зсутужене, ніби його водно мучив геморой; з квасною міною, аж гейби з обридженням дивився Ніколашка на несподіваного добровольця у стребки:

був для нього цей волонтер особиною незвичайною, бо до винищувального батальйону мусив він силою, шантажем і погрозами заганяти стопчатівських та пістинських парубків, а цей сіромаха в заяложеному кожусі з випрілими смушками на рукавах сам пропонує свої послуги; проте Картавцев пильно придивлявся до пройди, зовнішність якого свідчила про його пролетарське походження, а ще в очах прохача блудила голодна жадоба, й начальник гарнізону зрозумів, що доброволець не з простих — хоче він якоїсь особливої плати за службу, то й спитав, наморщившись, ніби від нестерпного зубного болю:

«Ти хочєш мєня о чьом-то просіть?»

«Так, товаришу начальник, — похопився відповісти Гулейчук, — я маю просьбу... я хочу... Ну вопшем, — знайшов, на щастя, зрозуміле для Ніколашки слово, — вопшем, живе в Космачі мій брат — зажерливий куркуляка і грабіжник, а ще знюхався він з бандерами... то я хотів би, щоб влада порівну розділила між нами ненів спадок...»

Картавцев хмиркнув у кулак на таку наївну просьбу, бо ділити й відбирати куркульські маєтки — то для совєтської власті, як той казав, що два пальці обісцяти, але цей ще, видно, не знає, що таке радянська влада, й готовий ревно вислужуватися за винагороду. Ніколашка ще раз зазирнув у жадібні Юркові очі й утямив, що може вимуштрувати з цієї креатури доброго ката, відсуваючи щоразу сповнення обіцянки на потім.

«Пастараємся помочь, только служі вєрно!» — сказав.

...Втім зареготав десь у бескеттях пугач, й схопився з прічі Гулейчук; здалося йому, що то він сам закричав, згадавши перший урок у катівні Ніколашки: начальник гарнізону власноручно видовбував кухонним ножем очі в'язням, ті божевільно кричали, а Юрко затерпав від думки, що таку роботу примусять і його виконувати.

«Ти нє бойся, ти только убєдісь, што оні твої лютиє врагі, і тогда самому захочется, — приговорював Ніколашка, витираючи об штани руки від крові. — Но для тєбя я прідумаю што-то попроще».

В окремій камері яблунівської тюрми Картавцев тримав космацьких учнів, яких Болідов-Гошоватюк спровокував

записатися в молодіжну сотню «Сокирники» — їх примушували до зізнання ударами палиць по животах: якийсь там солдат зв'язував допитуваному руки й клав на спину; «Ну бєй же, бєй!» — наглив на Юрка Картавцев, і той ударив перший раз. Стало йому дивно й навіть цікаво: удар прозвучав так, ніби Юрко вгатив квачем у бубон, щось там у животі хлопчини тявкнуло й з горла вихопився трубоподібний звук; Гулейчук аж засміявся, коли такі самі удари й звуки пролунали хором: солдати лупцювали учнів по животах, ніби по току ціпами, й ті зізнавалися у всьому:

«Бил в сотнє? — Був», «Убівал мірних совєтскіх граждан? — Убивав», «Жівйом закапивал в зємлю? — Закопував...»

Це було досить потішно, й Гулейчук поволі звикав до катівського ремесла.

Однієї ночі він вибрався на Завоєли, аби налякати Пилипа, — най звикає до думки, що поділитися з братом своїм добром колись-таки доведеться, та незабаром зрозумів і те, що без нагадування начальникові про плату за службу нічого сам від Пилипа не доб'ється.

Та ось з'явився у яблунівському відділку НКВД капітан Болідов, який у космацькій школі чудом вислизнув з рук партизанів, і до нього приїхав з Коломиї сам майор Молін — найвищий за рангом чекіст в окрузі. Вони з Болідовим і Ніколашкою довго сиділи в кабінеті, а під дверима вартував Гулейчук; начальники нарешті вийшли, й почув Юрко слова Моліна: «За всяку ціну мусиш спіймати Буркута, інакше життя тобі не буде — ні від бандерів, ні від нас»; майор зміряв очима вартового, й Картавцев поквапився похвалити стребка, який вельми справно допитує в'язнів; Молін поплескав Юрка долонею по щоці й вийшов, — попросити допомоги ще й у Моліна Гулейчук не встиг.

Удруге майор приїхав до Яблунова під час блокади, й тоді Юрко таки прорвався до нього; Молін уже знав від Ніколашки, якої плати хоче цей стребок за службу, й погодився його вислухати... Був майор привітний, до того ж розмовляв по-українськи, й це геть розслабило Гулейчука,

та за такого начальника він готовий і життя віддати; Моліну ж Юркове прохання здалося зовсім смішним — що йому вартує, після спалених Боднарівки й Сакатури, вивезти до Сибіру якогось космацького куркуля, й сказав, ніби йшлося про дрібницю:

«Ти піди в Космач, там уже радянська влада, і забери в брата коня з возом, бо посилати за ним машину небезпечно».

Юрко притьмом виконав це завдання й, ставши потім їздовим при яблунівському відділку НКВД, терпляче чекав заплати, а ще дякував Богові, що не потрапив до рук Андрусяка, впору виїхавши з Космача братовим возом... Однак за майбутню винагороду мусив він ще довго платити своїм старанням: хлібодавці весь час піднімали ціну...

Після погрому космацьких стребків тільки й чутно було в окрузі: Андрусяк напав на станиці винищувальних батальйонів в Іспасі, Кривобродах, Микитинцях й не залишив живим ні одного стребка; біля Прокурави обстріляв енкаведистське авто — вбито двох офіцерів і шофера; у Яремчі розмонтував залізничну колію — товарняк перед самим тунелем зійшов з рейок; у Пістині повісив донощика — голову сільради й приміщення спалив, — і всюди Андрусяк, Андрусяк!

Старший лейтенант Картавцев щодня вирушав із своїм загоном на полювання за невловимим партизаном: карателі вбивали кожного, хто, забачивши їх, рятувався втечею, ловили випадкових перехожих і для постраху розстрілювали на місці; їздовий Гулейчук звозив убитих до Яблунова для розпізнавання, потім закопував їх у рів за тильною стіною тюрми, а вночі здичавілі собаки випорпували трупи, гризли й розтягали мершу по селу; Ніколашка звелів підпалити крайні хати й ліс на Прелуках, та Андрусяка впіймати не вдавалося. Врешті він викликав до себе в кабінет Гулейчука й наказав:

«Вислєді Андрусяка, тогда получіш по заслугам».

Сподівався Юрко, що Андрусяків схрон мав би десь бути на Ґреготі, адже під цією горою біля джерельця убив Шпола Андрія; він обмацав кожен камінь, та всі вони були однакові, й однакові щілини зяяли між валунами,

Юрко протикав їх пікою, проте порожнини не знаходив, він заночовував край звіриних стежок, чей же хтось носить партизанам їжу в схрони...

І вже подумував податися на Кормитуру, як одного сутіношного досвітку побачив постать жінки, що, скрадаючись поміж смереками, вийшла на безлісся й раптом зникла: не дихаючи, Юрко подався за нею й побачив, як жінка з вузликом у руці сідає на камінь — певне, перепочити, та коли підвелася й подалася на зруб, порослий молодим чагарником, вузлика в її руці вже не було; Юрко добрався до того місця, де сиділа жінка, припав до землі й побачив нору...

Тоді щодуху збіг униз, вже не ховаючись за кущі й дерева, на бігу оглянувся й побачив ту саму жінку на ґруні, вона дивилася йому вслід, а потім невпевнено почала вертатися на Ґрегіт, та Юрко встиг її випередити, він допав до дачі Колесси й підняв на ноги гарнізон... А тоді вернувся й з ожинових зарослів спостерігав, як Андрусяка з печери викурюють карателі...

Коли дим оповив схил, з грота вискочили три партизани й зникли в ізворах, а двом не вдалося втекти, їх схопили енкаведисти, зв'язали руки й повели стежкою попри ожинник. Була ця пара дивно гарна у своїй безстрашності: юнак з чорним чубом, що спадав на чоло, йшов, гордо підвівши в небо голову, а що мав руки зв'язані, то намагався дотикатися плечем до дівчини з русявим волоссям, яке розсипалося по її плечах і спині; була та дівчина ніжна, ніби не земна, ніби русалка, і тоді перший і єдиний раз у житті замлоїв жаль у Юркових грудях.

...Гулейчук не міг заснути, він допив горілку до останньої краплі, та алкоголь його не брав, — а може, то було найчорніше сп'яніння, біла гарячка, бо враз він побачив на стіні печери світляну пляму, на тому екрані заворушилися постаті, і Юрко їх упізнав...

Тюремні двері розтворилися, Ніколашка підвів до криниці, що стояла посеред подвір'я, двох ув'язнених; вони були закривавлені й мали чорні від побоїв обличчя; біля криниці стояв стребок із сувоєм колючого дроту в руці — Юрко впізнав себе самого і свої жертви впізнав:

юнак із злиплим від крові чубом пригорнув до себе дівчину з розкуйовдженим довгим волоссям, й Ніколашка гаркнув до стребка:

«Пріступай к дєлу, то твайо послєднєє заданіє: сдєлай так, штоби еті любовнікі навєкі осталісь вмєстє, а тогда получіш, чєво хатєл».

Стребок обв'язав дротом дві постаті, які злилися в одну, дівчина сховала голову на грудях хлопця, щоб не бачити страшної смерті, й міцно обняла коханого; стребок підвів зв'язаних до цямрини і що мав сили турнув їх у чорну нору...

Й почув Гулейчук стогін в печері: чи то ще раз, востаннє, обізвалися страченці, чи застогнав він сам...

XVII

Верталися з рушорської галявини до Космача мовчки. Ганнин плач, її згірклі слова, нерозгаданість, для генерала й Потурая, яблунівської таємниці й цілковита Йосафатова й Миронова в ній освідомленість розділили товариство: йшли Ганнині гості окремішно парами, стиха перемовляючись; одні намагалися таємницю розгадати, а другі притлумлювали в собі бажання допомогти її розкрити, та всіх чотирьох спільно гнітила одна думка: що відчували перед смертю приречені на таку жорстоку страту двоє людей, які тільки-но почали жити, і знав Йосафат, що остання їхня хвилина була інакшою, ніж та, яка йому приснилася; Потураєві ж дошкулював терпкий жаль, що не забрав-таки з собою в рейд Василя й Ліду, можливо, вони б залишилися живими, а нині їх немає, і малоймовірно, що то їхні останки біліють зараз на дошках під стіною колишньої яблунівської катівні; Едвард у думці розвивав свою філософську теорію про вічне противоборство Божих і людських сил — і ось ті, які програли, волають тепер до Бога о помсту над винуватцями трагедії, й Господь починає сплачувати людям борги за муки; Мирона ж мучила інша думка — про сестру, слідів якої ніхто ніколи не віднайде, а Ганна трималася осторонь, бо знала за всіх найбільше,

та не бажала тривожити марними словами стражденні душі загиблих.

Вона йшла краєчком дороги понад саму фосу, ніби намірялася рішуче переступити її й сховатися в заростях, якщо хтось іще нав'яжеться з розпитуваннями, — досить вже, досить, та й чи не гріх вчинили люди, вийнявши із землі те, що безроздільно належало тільки їй, а чи хочуть цього душі й Бог, та й чи мають право живі втручатися у світ мертвих і розгадувати таємниці, які належать тільки Господові, а перезахоронення жертв — хіба то не святотатство, не марне втішання ілюзорною помстою над злочинцями, не показове й парадне співчуття? А скільки їх, тих людських останків, ще залишилося незнайдених, то чи варто їх ворушити, коли земля — найсправедливіший для них покров, а в людських серцях повинна зоставатися лише сокровенна пам'ять?

Мирона подібні думки не торкалися, для нього не всі ще таємниці були розгадані, й він тепер думав про Буркута й сестру Юлію, які перед спаленням Боднарівки перейшли із загоном партизанів через Шпаєве на Космач, повернувши у Вербну неділю до батьків, й більше нічого Мирон про них не чув; він залишив Йосафата, перейшов на край дороги й, поклавши Ганні руку на плече, спитав обережно:

«Чи не чули-сьте випадково, Анно, що сталося з Буркутом?»

«Чула-м, — відказала жінка, не підводячи голови, й далі мовчала, думаючи про щось своє, а Мирон мовчки чекав на відповідь.

Ганна не хотіла розмовляти. Знову цей доскіпливий письменник хоче про все знати, щоб викласти почуте на папір; папір усе стерпить, а людська душа — то ніби зранене тіло, і куди не діткнешся — болить, і так тяжко здирати зашкарублий струп з іще живої рани... Про що він щойно запитав? Ага, про Буркута... І як вона йому признається, що дізналася про загибель окружного провідника ОУН від Поліни Картавцевої, як Мирон оцінить те Ганнине знайомство і чи повірить, що й серед катівської зграї були люди?

...З брусторської ґруні, відділеної узвором від Ґрегота, Ганна бачила, як збігав з верха на космацькі доли якийсь

чоловік, і втямила, що то навідник, який приведе ґарнізонців до печери; вона пустилася йти, щоб попередити Василя й Ліду, та вибратися з узвору не встигла: на Ґреґіт вже спиналися пайдьошники. Вернулася на ґрунь й стояла там, мов кам'яна баба, яка все бачить, а зрушитися з місця не може — і вже закурилися дими над печерою, і вже повели Ганниних дітей...

Потім була мов не при пам'яті. Бо лише неприпам'ятна людина могла зважитися підійти з передачею до самісінької яблунівської тюрми, і як могла Ганна бодай на мить подумати, що в неї ту передачу приймуть, віддадуть дітям, а її залишать живою-здоровою — не заберуть, не замкнуть, не розіпнуть?..

Та вийшла враз із приміщення гарнізону їй назустріч, забачивши, певне, здалеку, жінка в чорній вбері, закутана в сіру вовняну хустку, та жінка аж підбігала — так квапилася до неї, щоб зупинити.

«Куди йдеш? — спитала. — Ти хоч розумієш, куди йдеш? Ану вертайся мерщій, поки не пізно! Ви тільки подумайте, вона передачу несе!.. Кому несеш? Андрусякам? Ти зовсім здуріла... Тікай, уже тікай!» — наглила незнайома жінка на Ганну, проте йшла слідом за нею, й коли вони сховалися за якимось будинком, сказала:

«Давай сюди свій вузлик, в мене є вірний хлопець серед них... Я передам».

«Хто ж ви така, добра жінко?» — спитала Ганна, віддаючи незнайомій загорнену в рантух передачу.

«Хто я? — похитала та головою. — А ти й не повіриш, я жона самого Ніколашки, і за таке він може й мене замордувати... Він страшний, але куди я дінуся від нього?.. Ти й завтра прийди на це саме місце, а я буду передавати. Я хочу перед Богом... Ну йди вже, йди!»

...Ганна зупинилася, притулила долоні до Миронових грудей і мовила тихо:

«Я розповім вам, Мироне, те, що чула... Тільки не питайте, від кого. Нічого не розпитуйте, добре?»

Кілька разів Поліна зустрічалася з Ганною, аж поки не запідозрила, що за нею слідкують: шпигував той самий солдат, який відбирав у Поліни Ганнині передачі й

потаємно заносив Андрусякам до камери; може, з власної цікавості ходив він слідом за Поліною, щоб побачити, звідки беруться в неї вузлики з харчами, та знала навчена бідою жінка, що вірити тут нікому не можна, й сказала нарешті Ганні, щоб більше не приходила...

Картавцева розповідала Ганні про все, що діялося в застінках яблунівської тюрми, немовби сповіддю знімала з себе вину за невольну участь у страшному содомі, й дізналася від неї Ганна й про Буркута...

Зі слів майора Моліна зрозумів Болідов, що над ним завис вирок: або він спіймає Буркута, або сам сяде за ґрати й тяжко тоді спокутує за свою втечу з поля бою під Трійцею... Вибору не мав, тож нипав удень і вночі звіриними стежками в підніжжях Магури, Кормитури й Медвежої — десь тут мусив знаходитися бункер Буркута, бо ж усі вже верхи й урочища прочесані й схрони викриті.

Й нарешті він упіймав навідника: в засідку потрапив районовий провідник ОУН Клим, котрий поночі добирався до Буркутового бункера під Кормитурою, де тимчасово замешкав разом з окружним провідником, його дружиною та поетом Марком Боєславом.

Клим розколовся на першому допиті в Ніколашки — й повів відділ карателів на старий зруб, що лиснів на схилі Кормитури. Вхід до бункера був аж надто хитрий у своїй простоті, напевне, біля нього не раз проходили облавники: серед протрухлих пнів на зрубі вивищувався навпіл переломлений вітром стовбур старезної ялиці, половина якого догнивала на землі, а друга зяяла чорним отвором дупла: крізь дупло й продовбаний між корінням отвір партизани спускалися в бункер, не залишаючи після себе ніякого сліду.

Зрадник вистукав по стовбурі пароль, й за хвилину з дупла виглянула голова: був це Марко. Він упав від короткої автоматної черги, а тоді заволав Болідов:

«Вихаді, Буркут, я сохраню тєбє жізнь! Вихаді, сволочь!»

У бункері було тихо, солдати витягали з дупла мертвого Марка, проте не важилися залазити досередини — знав Болідов, що партизани підривають себе гранатами, й вичікував. Нарешті пролунав у глибині один постріл.

...Юлія сказала до Івана: «Зроби, як ми домовлялися», — й Буркут вистрелив їй у груди з маузера. Потім притулив дуло до своєї скроні, та затремтіла рука, й револьвер упав на долівку. Тоді Болідов затрутив Клима в дупло, і той вивів зі схрону Буркута — покірного й німого.

Потім, у Яблунові, Івана катував сам Болідов, примушуючи свого двійника стати до нього на службу: «Ти даже нє прєдставляєш, какіє возможності откроются перед тобой і мной — матьоримі развєдчікамі!» Та в'язень мовчав, не видав стогону навіть на муках — тільки один раз вимовив: «Не ходити нам з тобою по одній землі...»

Буркута звели на ніч у підвал й поставили Клима на варту. Другого дня вранці Болідов наказав Климові привезти в'язня на допит. Той спустився в пивницю й побачив Буркута мертвим. На його потилиці запеклася кров, з-під черепини стирчала крізь злипле волосся голівка цвяха...

«Оце і все, пане Мироне, що я дізналася від свідків, — сказала Ганна й ураз сполошилася, глянувши на зблідле обличчя Шинкарука. — Що з вами?» — спитала.

«Не турбуйтесь, Анно, то... Та жінка, яку Буркут застрелив у схроні, була моєю сестрою...»

«Боже, Боже, — зітхнула Ганна, — та чи знайдеться на нашій землі хоч одна людина, якої б не скривдила червона саранча?.. І що робити, що робити?» — додала примирено.

Сонце вже дійшло до вечірнього пруга, коли сходили з Рунка. Останні промені зіслизли із церковних бань, й хрести на цвинтарі втонули в сутінках. Тільки чотири гаджуги ще дотлівали на белебні, та й ті згасли.

«Ходімо, помолимось на могилі Чарноти», — сказала Ганна.

XVIII

У той самий час, коли на цвинтарі посутеніло, й тільки березовий хрест на могилі Чарноти проступав білизною крізь передвечірню імлу, сонце ще освітлювало кам'янисту голову Ґрегота, що висунулась до неба з шуби вутлих

смерек, й пучок променів протиснувся крізь круглий, мов денце бербенички, отвір у стелині печери, впіймавши у світляне кружальце невеликий чорний предмет завбільшки з гусяче яйце — мав він ребровату поверхню й дротяне кільце на головці...

Гулейчук продер очі від сну й довго придивлявся до того предмета, поки не втямив, що то ручна граната, залишена партизанами, а он у ніші ще кілька штук лежить поруч з «дехтярем» та кількома автоматами; ця ж викотилася на середину печери, й щастя мав Юрко, що не наступив на неї вночі — чи ж то довго, щоб вихопилася з гранати чека...

Дивився Юрко на ту заковану в металевий панцир смерть й подумував, що голод колись-таки вижене його на світ Божий, і треба буде десь роздобувати їжу, то для початку йому пригодяться гранати — глушитиме ними рибу в заводі Пістиньки нижче від млина, та на це прийде час хіба що в неділю, коли в млині людей не буде, а втім Юрко голоду не відчував: пропечене алкоголем нутро жадало хіба що похмілля... А там і на мисливство прийде черга, зброя є — і зайця встрелить, а то й кабана, нині така година, що на постріли ніхто не звертатиме уваги, влада, як видно, міняється, а при безвладді й браконьєрові воля.

Твердо порішив Гулейчук не вертатися до людей, бо як йому нині жити серед них, коли потаємне напевно вже стало явним, й суду людського Юркові не минути: той Пилипів ляпас у сінях Ганниної хати був лише першим звіщенням про майбутню над ним розправу.

...Коли світляна пляма на стіні печери згасла, й людські тіні, які ворушились на ній, позникали, Юрко запав у міцний сон, проспав весь день, і снилися йому засніжені ліси за Іртишем, якими він десятки літ ходив з бензопилою і звалював дерева, виконуючи норми, — і що то за недоля загнала його в Сибіри, й куди ділася совєтська винагорода, задля якої він так ревно вислужувався перед яблунівськими енкаведистами; не було й нема правди на світі, бо як урешті-решт могло так трапитися, що замість Пилипової господарки дісталися Юркові засніжені сибірські ліси й каторжна праця на лісоповалах...

Й водно згадувався Юркові, хоч він прикру згадку вперто відганяв від себе, той обнадійливий і безнадійний день...

Восени сталася нарешті довгоочікувана для Юрка подія: у Коломиї вилаштувалися довгі состави паквагонів — почався черговий тур вивозів. З довколишніх сіл щодня прибували на товарну стацію нові й нові валки завантажених людьми й клунками возів, — тоді-то Ніколашка звелів Юркові запрягати коня, дав йому для допомоги чотирьох солдатів і відправив їх у Космач за Пилипом.

Щеміла зловтіха в Юрковій душі: нарешті він дочекався справедливості, бо ж не було на зажерливого Пилипа ні Довбуша, ні Риндзяка, коли він загарбував собі ненів спадок — і ось якого багатства настарав, а Юрко тинявся по колибах на диких полонинах, у бутинах і на тартаках гарував й не завжди міг заробити хоча б на пляшку горілки, то хай і гріхами, а все-таки він допав до правди: ось їде Пилиповим возом забирати його разом із заплiснявілою Параскою з нагрітого місця — довго ви втішалися неньовими та Негричевими достатками, і вже досить, тепер я трохи поґаздую. Того всього багатства мені не треба: полонину продам, залишу собі лишень одну корову, щоб міг молока вранці напитися, коли допече похмілля, наб'ю гаман грішми — і до дідька мені тоді Ніколашка, Молін, навіть чорт рогатий, заживу сам на Завоєлах у розкошах та веселощах!

Такі мрії снував Юрко Гулейчук, відправляючись по братову душу, проте з наближенням до Космача зловтіха пригасала, таж то, як не як, а рідний брат, і що я йому скажу: маєш годину часу, забирай усе, що бачиш під руками, висаджуй Параску разом із хлопцем на воза й сам сідай, а я тебе в Сибір повезу... І буде плач, і крик, і лемент, і прокльони, але що я можу вчинити, Пилипе, коли мені звелено тебе забрати... А втім, най його виводять з хати пайдьошники, а я — до чого тут я: сказали їхати у форшпан, то я й виконую наказ; але чого ти в мене, Юрку, коня з возом забирав, спитає Пилип, ти давно готувався приїхати по мене; а хіба тобі не ліпше, коли я тебе відвезу на стацію, допоможу заладуватися до того вагона, тобі ж

зі страху руки ув'ануть, ну а там — ти ж такий побожний, то й допоможе тобі Господь у дорозі...

Але й ці виправдальні думки теж розвіялися, коли Юрко зупинив воза перед Пилиповою ґраждою. Відчинив браму й дивився на згорбленого в безнадії брата, який уже стояв на порозі, вмить зрозумівши все.

Не міг, таки не зміг Юрко рушитися з сидіння, побачивши Пилипа, за спиною якого хилиталася, немов його тінь, плоскогруда й висохла на скіпку Параска; блудив пройда очима, губи розтягалися у винуватій посмішці, мовляв, що поробиш, Пилипе, така вже твоя доля; солдати, проте, не гаялися, вони добре знали, що треба в таких випадках робити — з автоматами напереваги прискочили до господарів і загарчали: «Собірайтєсь побистрєє, дайом вам полчаса!»; вони дулами відчинили двері й заштовхали досередини Пилипа з Параскою, а ті, немов спаралізовані, стояли з опущеними руками й лише заточувалися від поштовхів у спини; врешті Пилип зняв з цвяшка кожуха, а Параска чомусь схопила з постелі подушку і так стояла з нею посеред кімнати; за той час Юрко отямився, зіскочив з воза, вбіг до хати й, не мовлячи й слова, відчинив куфер, вийняв звідти одежу, виніс й кинув на віз; Параска затиснула під пахвою буханець хліба, а в руці все ще тримала подушку, Юрко вихопив у неї той непотріб і закричав: «Та рушся, рушся з місця, бери що бачиш, там не буде!»; потім повів її до фіри й викинув на клунки, немов витіпану горстку льону, підняв на руки хлопчика, який пхинькав, не розуміючи, що діється довкола, й посадив його у васаг; Пилип сам заліз, солдати посідали ззаду, і Юрко вдарив коня батогом.

Їхали через село, ніби в гості вибралися, і якби не солдати на возі, то люди подумали б, що то Гулейчуки за бринзою на полонину їдуть, та вмить село спам'яталося, збагнувши, що трапилось, й на обійстях зчинилася метушня.

«Вивозять, вивозять!» — лунало від двору до двору, люди полишали домівки й розбігалися навсібіч стежками в ліси, та марна була їх тривога, бо ніхто нікого більше не чіпав, і за якийсь час почулося лише несміливе голосіння по сільських кутах, та й воно стихло; наладована фіра

проминула церкву й спиналася попри Ганнин белебень на Рунок; Ганна стояла за ворітьми й мовчки дивилася на Пилипове горе, їй хотілося, щоб він хоч би на одну мить глянув у її бік, та Пилип звісив униз голову й нікого й нічого не бачив, а Параска, тримаючи на колінах хлопчика, не подавала ознак життя, нібито відбувався її власний похорон.

Юрко теж мовчав і аж тоді, коли під'їхав до яблунівського НКВД й побачив Ніколашку, який вийшов з приміщення на подвір'я, сказав до Пилипа, щоб якось його втішити:

«Не журися, брате, я господарку догляну, і як колись вернешся, то...»

«Мовчи, юдо, нехай тобі Бог заплатить», — тихо відказав Пилип.

А далі ні він, ні Юрко не могли збагнути, що діється: Ніколашка підійшов до воза, потягнув Юрка за рукав і наказав йому пересісти до Пилипа, а котрогось із солдатів посадив фірманити; Юрко, нічого не розуміючи, впирався: та хіба солдат краще, ніж я, пожене коня?... Він ще тримався за віжки, аж поки Ніколашка не турнув його в груди, й перекинувся Юрко верх ногами з сидіння у васаг, а тоді вчув таке, у що не міг повірити:

«Всєх їх в адін вагон, слишиш, — сказав Картавцев до нового погонича. — А вот дєржі спісок, покажеш єво начальніку ешелона... І за етім проходімцем, — звернувся до солдатів, показуючи на Юрка, — сматрітє в оба, штоби нє сбєжал!»

«Що ви робите?! — вискнув Юрко, намагаючись зіскочити з воза, та солдати затримали його, скрутивши назад руки. — Як же це так? — усе ще лебедів він. — За що мене, та я...»

«А за то, — вискалив Ніколашка зуби, — што разбогатєть задумал. Ну зачєм нам, скажі сам, новий кулак в Космачє вместо ентого? Та ми вас всєх, всєх отправім в места нє столь отдальонниє, понял?»

Мовчав Юрко, а коли віз рушив, вимовив — за все життя всукав він єдину мудру річ:

«То ви хочете з жебраків збудувати багату державу? Кому таке може вдатися?»

Й за возом закурилося...

Юрко відганяв від себе погану згадку, однак вона вперто лізла до голови, й побачив тепер Гулейчук себе самого, ніби збоку: сидить він поруч з Пилипом і Параскою на клунках у теплушці, Пилип дивиться на нього без докору — із співчуттям позирає й шепоче:

«Тримаймося, брате, вкупі, може, разом якось цю біду перебудемо...»

Перебули... Нині Пилип, напевне, порається на зруйнованій господарці, бо час надходить інший, — і знову ґаздою стане.

«А я залишуся, як і був, люмпаком і проживу тут... Добре, що є хоч чим рибу глушити», — думав Юрко, не відводячи очей від реброватої гранати, що валялася на долівці посеред печери.

XIX

У неділю десятки тисяч люду переповнили містечко, і вже не було в ньому ні вулиць, ні провулків, ані гірських схилів довкола, навіть видолини обабіч русла ріки заповнились людьми; море голів погойдувалось на просторі від Стопчатова до Лючі, й тихе шемрання перекочувалося з краю в край, нібито вітер гнав хвилі, відганяючи їх до небозводу, а в центрі людського виру, на подвір'ї біля будинку колишнього НКВД, створилася до неба величезна квадратова яма, на дні якої одна попри одну лежали сімдесят відкритих домовин з людськими костями та черепами й посередині — найширша труна з двома зрослими скелетами; біля ями правили панахиду чотири священики, і коли церковний хор проплакав «Вічную пам'ять», тоді затужив оркестр, нагнітаючи в яблунівську видолину печальну просьбу до Господа:

Душу раба твоєго, душу раба твоєго,
Душу раба твоєго упокой,
Со святими упокой,
Христе, душу раба твоєго...

Й здалося знову Ганні Палійчучці, що весь довколишній світ став одним цвинтарищем, і над усіма вбитими, котрі лежать у яблунівській і неяблунівській землі, ридав цей реквієм, і вірила вона, що прохальний спів тисяч людей ублажить Бога, й він спошле умиротворення стражденним душам мучеників, які віддали своє життя за волю живих.

А сльози самі стікають ритвинами зморшок по Ганниному обличчі — то не вона плаче, то задавнений жаль сам, поза її волею, розчиняється в сльозах під гнітом звуків духового оркестру; Ганна вклякає, схиляється над ямою й опускає в домовину зблякли́й ґердан; цієї хвилини Едвард Ґоттеґем і Орест Потурай остаточно переконуються, що та пара кістяків — то останки Ганниних дітей, і шепоче генерал до Потурая:

«Це вони тоді стояли на лісовій стежці, злиті в єдину істоту. Це вони...»

Орест промовчує, йому згадуються терпкі Василеві слова: «То хоч колись приїдьте на наш громадський похорон»; на душі в нього стає тоскно від того, що сам зостався живий, а вони — мертві, й не хочеться Потураєві впевнюватись, що це останки Василя й Ліди, — ніби відчуває вину перед ними, хоча ні в чому й не повинен, і відказує Едвардові:

«Чи то доконче нам нині треба дізнаватись правди, хай вони залишаться для нас символом любові, сильнішої за смерть...»

Едвард промовив після довгої мовчанки:

«Вмирати треба на своїй землі, й вони сповнили синівський обов'язок... — Він подумав про приятеля, який не дійшов до батьківщини, й додав: — Я помру дома — за себе й за Піта і заповім своїм дітям, щоб на моєму хресті виписали два імені».

«А я не зможу зажадати від своєї родини, щоб перевезли мій прах в Україну, — промовив скрушно Потурай. — Мої сини інші, їм байдуже... Хіба що сам приїду колись сюди назавше, щоб жертву мого життя прийняла рідна земля... Але як би міг це зробити, навіть не уявляю: все моє і всі мої— там».

Гробарі позакривали деками труни, в яму посипались грудки землі, й люди почали розходитись: завтра прийдуть сюди копачі, щоб висипати могилу.

Сказав Потурай до Ганни:

«Ми вже не підемо до Космача — подамося звідси додому, Анно, і хай вас Бог благословить».

«А я, — додав Едвард, — кланяюся перед вами у пояс цій землі. Колись я виніс з неї науку мужності, а нині несу зі собою в серці красу карпатських гір, килимів і писанок. Нічого кращого на світі немає».

«І я зостануся сама на цвинтарищі, як же мені одній дожити?» — проквилила Ганна.

«Ви залишитесь серед своїх людей, — втішав її Потурай, — і найбільше ваше щастя в тому, що — поруч з рідними могилами, незрадливими свідками вашого життя... А я ніколи не матиму таких свідків й зостанусь, мов те стебло без кореня...»

«Ти скоро матимеш можливість повернутися на батьківщину, — промовив Едвард. — Тиранії вже зламано хребет».

«Проте вона жива, і хтозна, скільки ще часу випускатиме свої пазурі».

«У мерця після клінічної смерті ще якийсь час відростають нігті, але дряпати ними він уже не в силі».

«Ти став оптимістом, Едварде...»

«Так, бо оптимісти, як ти сам завжди твердив, — перемагають».

Потурай обняв Ганну, генерал кивнув по-офіцерськи головою, обидва подали руки Миронові та Йосафатові.

«Ще приїдете колись?» — спитав Мирон Потурая.

«Не знаю... — зблудив очима Орест. — Це надто складна проблема. А втім, українці потрібні Україні всюди».

Й подалися обидва на автобусну станцію, а Ганна ще з крихтою надії, що Мирон і Йосафат не покинуть її таки цієї миті, дивилася то на одного, то на другого й поникла, зовсім поникла, коли сказав Мирон:

«Ми вас залишимо тут, наша добра господине... Нам спішно: хочемо ще сьогодні вийти на Ґрегіт, ну і до автобуса треба встигнути».

«Та й що робити?» — тільки й вимовила Ганна.

Й пішли вірні приятелі тією самою дорогою, котрою добрих сорок років тому добиралися з Космача на коломийський тракт, щоб вихопитися із сповнених тривогами гір, — йшли нині у зворотному напрямку, допадаючи до того місця, де колись запізналися з привидом смерті та явою найвищої любові.

Легко обом стало, коли залишилися удвох: розвузловатилася скованість, спричинена присутністю чужих мужів, з якими треба було порозуміватися, — були ж бо вони інші. У їхній поведінці, мові, способі мислення й навіть у спогадах про пережите вчувався чужинецький дух: Мирон і Йосафат не знали того світу, з якого вони прийшли, а був він інакший, сторонній: згадуючи страдні події на цій землі, Едвард залишався спостерігачем, а не учасником — час давно відмежував його від тієї випадковості, яка настигла багато років тому, й тепер він тільки розчулювався, згадуючи минуле, а Потурай, навчений політики за кордоном, став мимовільним суддею чину людей, які всілякими способами виживали на своїй землі, й був він тепер схожий на маляра, який відчужує на полотні лик найближчої йому людини, не відчуваючи різниці між натурою й образом.

І чи треба, думав Мирон, щоб Потурай доконче повертався в Україну, якщо він устиг прирости до чужої землі й почувається на ній натурально: природність побуту, напевне, сприяє ефективності його діяльності, й ніколи він не вживеться з новими законами, які сформувалися за півстоліття в невідомих для нього умовах життя на рідній землі...

Й десь там Едвард з Орестом їдуть уже автобусом до Коломиї і, певне, теж вільніше розмовляють, порозуміваючись натяками і прощаючи один одному довгі монологи, — так само, як згоджуються цієї миті Мирон і Йосафат, які разом виросли, вивчилися, а ще й сусідують у Львові, — згоджуються, незважаючи на вічні суперечки, які замолоду і донині не вичерпувалися в них ніколи...

Ну то що, брате мій, у який повіз перепрягатимеш нині свою Музу, навчену ходити в потемках, ніби в штольнях стара шкапа, котра лише під батогом погонича вміє ступати колією, — як поведеться твоя Калліопа нині, коли

довкруж прояснилося, й вона вже може сама віднайти дорогу?.. І що вчиниш ти, який звик до вуалей, підтекстів й великих дуль у кишені, коли Муза нарешті зірве з обличчя паранджу, як та визволена мусульманка, й загадковий підтекст твоїх писань розпрозориться, мов дистильована вода, й стане банальним текстом — ніякі тоді таємниці не будуть уже потрібні твоїм читачам, а твоєї дулі ніхто більше не боятиметься, бо виявиться вона не бомбою, а примітивною комбінацією з трьох пальців?.. А ось точні науки — то незалежна й вічна субстанція, однаково потужна — в імператорському Римі й Золотій Порті, в цісарській Австро-Угорщині й у більшовицькому Союзі, та й у незалежній Україні — теж...

Тут є над чим задуматися, маєш рацію, Йосафате... У великій тюрмі, з якої ми, здається, вже виходимо, створювались два види літератури: один мав переконати читача, що в Союзі з його метастазами гулагів взагалі не існує тюрем — й споживач такої літератури повинен був стати глупим оптимістом, одне слово — «гомо совєтікусом». А ми витворювали інший вид, заснований на аналогії сучасності з минулим, і читач таким чином мав можливість у інакомовленні осягати правду, ми не дозволяли гомункулюсам заполонювати світ, й вони народжувалися мертвими або ж мулоподібними особинами, які не дають потомства... А нині треба писати прямим текстом про те, що пережив народ, щоб наші нащадки не подумали колись, бува, що вільна Україна народилася, немов Афродита з морської піни...

Добре, добре! Але ж ваші викривальні пасажі колись вичерпаються й, можливо, знудяться читачеві... Яка тоді література прийде на зміну патріотично-декларативній: солов'їно-тьохкальна чи складна, ребусна, кросвордна — і хоч-не-хоч, уподібниться вона точним наукам, які доступні лише вибраним...

Мистецтво рятує свята перспектива: воно завжди стоїть на шляху до Храму...

Що таке — твій Храм?

Національна ідея. Вона для нас — що для юдеїв віра. Ці категорії врятували обидва народи від загибелі...

Але чому ти так багато приділяєш уваги ірреальному мистецтву, а менше реалістичним наукам?

У мистецтві людина відчуває себе деміургом, а в реаліях — комашкою...

Це не зовсім так... Комашкою стає тільки нікчема — і в реальному, і в уявному світі... Але якщо й погодитися з тобою, то що винна людина, яка не є митцем?

Але ж кожен може долучитися до мистецтва й ним себе облагороджувати... Ось що я тобі скажу, Йосафате: наука — категорія вселюдська, інтернаціональна, на ній держиться світ і всесвіт, адже з космосу прийшли до людських голів ідеї всесвітніх законів. Наука— основа цивілізацій, проте жодна, якщо вона побудована на технократії, не може воздвигнути Храму. Технік мусить бути в душі митцем, інакше він стає снобом, якому все одно, що розглядати: газетну репродукцію «Венери» Веласкеса чи оригінал цього твору в картинній галереї... І як би високо не розвинулась техніка, а духовність завжди стоїть вище, й мізерна та людина, яка не вміє підвести голови від бетономішалки до церковної бані...

Але ж земний Храм ти можеш побачити й неозброєним оком, а до Господньої бані можна наблизитись лише за допомогою телескопа, сконструйованого вченими...

То правда... Однак телескоп — інструмент однозначний, а мистецтво багатовимірне. Один і той самий мистецький твір може рівносильно спонукати до катарсису різних за віком, за освітою й за переконаннями людей — так молитва удосконалює віруючого, незважаючи на те, молиться він сурами Корану, псальмами Давида, а чи християнськими символами віри. Мистецтво — Храм, в якому моляться до ідеалу Прекрасного...

Ти вже закінчив свій «Кривавий тан»?

Я його продовжую. Цей роман не має композиційних меж, він без початку і кінця — як наша історія... Та щоб засісти за чистовик останньої частини, мушу побувати в Боднарівці. Ходімо разом, Йосафате.

Не піду. Я вже там був.

Коли?

Уві сні...

Всю свою сутність ти зашифровуєш у космічному тайнописі...

Це правда... Проте я нині вертаюся до земної реальності... Але до Боднарівки не піду — там реальність інша: я бачив її або ж уявив. Для Боднарівки я вже чужий, мого нинішнього світу там не приймуть. Залишуся й далі в ньому самотою, тільки з тією різницею, що досі я вбивав у собі правічну пам'ять, а тепер вона в мені ожила — і цей симбіоз нового світу із старим буде для мене найблагодатнішою ойкуменою, в якій мені варто і хочеться жити...

А я піду, мушу піти, щоб міг зіставити колишнє й нинішнє, навіть якщо сьогодні там пустка. Інакше не закінчу свого «Кривавого тану». Я повинен сказати своє слово; хочу, щоб вільні люди знали, звідки взялася наша воля... Якщо письменники не зафіксують того, що діялося на нашій землі під час боротьби за незалежність, то далекий нащадок не складе їй належної ціни...

За розмовою приятелі незчулися, як перетнули завоєлівську дорогу й вийшли на галявину, що, звужуючись, ставала стежкою, яка спиналася крізь смерековий бір на Ґрегіт. Перед тим як заходити в лісові нетрі, вони зупинилися, щоб ще раз глянути на панораму Космача, й побачили таке, в що важко було повірити, і втер сльозу Мирон, промовивши:

«Тепер можна і вмирати...»

На чолопку Народного дому здіймався по шпилі в небо синьо-жовтий прапор, а з тисяч грудей вихоплювалися радісні вигуки «Слава, слава!», вони розкочувалися космацькою видолиною аж до бруторських та березівських схилів, й відказав Йосафат на Миронові слова:

«Тепер, брате мій, саме настала пора жити!»

Стояли занімілі від неймовірного щастя, бо знали, що вже ніхто й ніколи святого знамена не зніме, не порве, не споганить, і в душі дяку складали тим, хто гинув у битвах за нього, віруючи, що колись він таки замайорить на цьому шпилі й над всією Україною.

Й несподівано цієї блаженної миті пролунав вибух — десь там, на схилі Ґрегота чи на його вершечку: був

він потужний і глухий, ніби добувся з-під землі, й гора здригнулася, мов перед виверженням вулкану, а далі в преісподні загримотіло ще кілька вибухів, від яких захиталися смереки і в провалля погуркотіло каміння.

Важко було збагнути, що трапилося в горах: чи то хтось при Святій неділі підриває динамітом скелі, а може, браконьєри рибу глушать в гірському озері під Білою Кобилою, або ж наступають на Космач вороги, забачивши українське знамено на шпилі Народного дому?..

Не пішли далі приятелі, до грота ще далеко, а якраз з того боку долунили вибухи — хтозна, що там діється... Вернулися на завоєлівську дорогу, зупинилися, поглядом випитували один в одного, що ж то за знак, й не могли пояснити: може, це останній відгомін боїв, які аж сьогодні закінчилися в Карпатах?

Попрощалися. Йосафат подався на Шешори, сподіваючись дорогою перехопити якусь машину, а Мирон попрямував навпростець до Косова: там він переночує в готелі, а вранці вирушить через Хімчин на Кривоброди, щоб із Шпаєвської гори глянути на Боднарівку, якої давно вже немає під небом. Та знав, що не дійде туди — невміч йому...

XX

Вернувшись з похорону, Пилип приліг на постіль, задрімав й у напівсні думав про Юрка: невже то він їх убив?.. Та ні, не може цього бути, переконував себе, але чому зник з села, чого збоявся?

І знову шпигонув Пилипа докір сумління за той ляпас — чи треба було, і так він скривджений, відчужений, нікому не потрібний, не милий, то най би вже вернувся — може б, вони удвох почали жити по-новому, а старе хай забудеться, проститься, обидва ж винні... — думав Пилип засинаючи.

Враз надворі загриміло, Пилип схопився, виглянув у вікно — небо чисте, та в горах могла впасти туча. Вийшов на поріг й знову почув гуркіт на Ґреготі — десь-таки

йде плова, й змокне Юрко до нитки, та най би вернувся сарака...

Грім стих, а тоді Пилип почув гамір і співи, що долинали з села. Вийшов за ворота, глянув униз, і на мить йому здалося, мов тому собаці, який притьмом упізнає свого господаря після довгої розлуки, що час повернувся назад, і цієї хвилини в його ґражді засідає штаб військового округу «Говерла», полковник Степовий віддає розпорядження перед боєм, а на шпилі Народного дому лопотить прапор, і вийшов нарід на сільський майдан, щоб боронити Космацьку республіку.

Та недовго тривала мана: Пилип утямив, що то прийшла в Карпати довгождана воля, виборена десятки років тому, — ото лишень що трохи запізнилась, й подумав він, що сам прожив немарно всі ті страшні роки й недаремно страждав у Сибірах.

Радість увійшла в його груди — так раптово вдерлася, що мало серце на шматки не розірвалося, а ні з ким нею поділитися — таж так можна й сконати на самоті з утіхи, і в цей мент незмірного щастя почув Пилип лопотіння млинських лоток, й нагадало воно йому людину, яка сказала колись у найтрудніший для нього час: «Прийди до мене, але аж тоді, коли настане те, за що загинув Чарнота». Пилип забіг до хати, одягнувся у святкову вберю й поквапився вниз до села.

Шум лоток почула й Ганна: вона стояла біля воріт, споглядаючи сільське свято, й подумала в міжчассі, що те лопотіння слухає й Пилип — так вони довгі роки перемовлялися, й кожен про себе знав про це: та розмова тривала вічно, й розлуки між ними наче й не було, а та розплуга, що її проклав Пилип у молодості із Завоєлів до белебня, ніколи споришем не заростала.

То не здивувалася Ганна, коли побачила, як кладкою понад Пістинькою обережно ступає статечний ґазда в крисані з павою й вицяцькованому кептарі, був то Пилип — бо й чому б не мав він прийти до неї в такий день?.. Ось сходить старий із кладки на берег, прикладає долоню дашком до чола — то сонце визирає з-поза гаджуг і заходячи сліпить червінню очі; врешті пізнає Ганну і

чимчикує стежкою на белебень, аж чутно, як важко дихає; Ганна поправляє шальову хустку на голові, дотикається пальцями до коралів, розправляє разок талярів під шиєю, а Пилип уже стоїть перед хвірткою, і впускає його Ганна на подвір'я, запитуючи лукаво:

«З чим Бог прислав, Пилипку?»

«Прийшов-єм до тебе, Анно, і вже ніколи не піду звідси...»

«Та хіба я проганяю?.. Не можна проганяти в такий день... Але спитаю тебе лише одне: не хотів ти зі мною жити в цих хоромах, а вмерти в моїй постелі таки зважився?»

«Не збираюся вмирати — пожити хочу хоч трохи з тобою, Анно... Та я ніколи з твоєї хати й не виходив — ото лишень що припізнився віднести до отця на заповіди».

«Ну що ж, — посміхнулася молодиця, — заходь, заходь, Пилипку, до хати й розґаздовуйся. Завтра підемо жати на мою нивку, потім на твою, а після тих багацьких жнив виберемося разом до отця. Та й що робити?»

ЕПІЛОГ

Полковник у відставці Молін геть занепав духом, як тільки почали слабнути державні попруги, й до коломийської ратуші вийшли перші маніфестанти з національними прапорами: синьо-жовта повінь затопила вулиці й площі, синьо-жовте полум'я спопелило рештки Молінових надій на рішучі акції більшовицької влади; день у день стояв полковник у глибині кімнати навпроти вікна, що виходило на центральний майдан міста з фігурою вождя пролетаріату посередині, і все ще ждав чуда: ось військо оточить збунтований люд, зусібіч підуть на нього танки — й намотаються кишки повсталих на гусеницях, як це було колись в Угорщині, проте бажане чудо не повторилося, маніфестанти скандували «Геть КГБ, ганьба більшовицьким катам!», і ці погрози стосувалися передовсім Моліна.

Остаточно переможеним він визнав себе тоді, коли впало долі його божище, а члени Братства УПА, в сірих мун-

дирах, мазепинках і портупеях, ніби щойно повиходили із лісових таборів партизанського округу «Говерла» — повиймали з-під основи пам'ятника Леніну надгробні плити з єврейського цвинтаря, хрести з могил усусусів і поприставляли їх до мурів напоказ; тоді полковник позривав з кітеля ордени й медалі, отримані за перемоги в боях з упівцями, а головне — за звитяжну космацьку операцію, й почав чекати заслуженої кари.

Щоночі снився йому один і той же сон: нібито валиться висотний дім, а гуркоту не чутно: спочатку відколюються карнизи, обриваються балкони, потім відвалюються стіни, врешті розламується навпіл весь будинок; беззвучний землетрус перемінює його в піраміду з цегли, штукатурки, потрощених балок, й утікають з-під неї не люди, а щури — тих щурів тьма, і всі розбігаються по закамарках, по норах, залазять у каналізаційні люки, гризуться, пищать і врешті зникають; полковник прокидався весь мокрий від поту, наслуховував, чи не чутно кроків на сходах, потім, ховаючись за фіранку, визирав на вулицю — і так кожного дня... Та згодом страх відступив, адже ніхто Моліним не цікавився, і він дивувався: що ж це за така нова держава повстала — гуманна чи то смішна, — що не карає за катування, арешти, вбивства, депортації, — ото лише: вийшов якось, у цивільному одязі, по хліб до крамниці, як заступила йому дорогу стара єврейка і плюнула в обличчя; була то Сальомея — з багатьох жертв Моліна вона єдина вижила в концтаборах й таки помстилася; колишній начальник коломийського НКВД витер обличчя й заспокоївся, зрозумівши, що до поважнішої відповідальності ніхто його притягати не буде.

Й хоч ніхто Моліна не чіпав, життя йому на цій проклятій землі не було: жодної перспективи не бачив перед собою в майбутньому. Та він давно знав, що так станеться — вірив лише, що існування імперії вистачить на його життя, й згадував тепер свою крамольну річ у ресторані «Офіцерському» — мав же дар провидіння!

Молін розумів, що повернути старе не можна, й намагався пристосуватися до життя в чужій для нього державі: він почав з'являтися в місті, вітався з людьми, проте водно

мав таке відчуття, ніби хтось іде за ним і хоче його штовхнути, вдарити, трутити, проте ніхто на нього не звертав уваги — може, не впізнавали або не хотіли впізнавати; він заходив по продукти до крамниць і на базар завертав, а якось наважився зайти в книгарню. Тут полковник аж розчулився, побачивши в букіністичному відділі дитячу книжечку із зображенням на обкладинці кучерявого й милого, немов янголя, Володі Ульянова; взяв книжку, а коли пішов розраховуватися, продавець показав йому товстий том із червоно тиснутим заголовком «Кривавий тан». «Візьміть, вона напевне вас зацікавить», — лукаво глянув на полковника продавець. «Я етого нє чітаю», — відбуркнув Молін, проте його увагу привернуло ім'я автора: Мирон Шинкарук... Котрий же це, та невже той наймолодший вишкребок із сім'ї боднарівського вчителя у письменники вибився? Й згадав, як колись лейтенант Шкрупила, зробивши обшук у домі Шинкарука, приніс Моліну не націоналістичну літературу, а пасквіль учительського синочка на радянську владу, і той пасквіль мав таку саму назву...

Молін читав роман і дивувався, звідки автор усе те знає: і про Шкрупилу, вбитого стребком на Троєччині, і про Болідова, який втретє вислизнув з рук Буркута — на цей раз у Космачі, а тепер, за демократії, керує партією «Родіна» в Києві... І хто б міг подумати: на шпальтах комуністичної газетки «Товариш» шельмує націоналістів — та що ж це за така влада й чи довго протримається вона із своєю демократією?.. Прочитав Молін у книжці й про Буркута-Захарчука, котрий убив свою дружину в бункері, а потім у яблунівській тюрмі покінчив з собою — так докладно це описано, ніби автор сам був тому свідком; з пієтетом згадує письменник про якогось професора Йосафата Юлининого родом з Боднарівки — таж я дотла знищив село, а звідти, бач, і професори, і письменники, та що ж це за такий цупкий народ!.. Чимало сторінок присвячено і йому, Молінові, тільки й того, що прізвище змінено на «Смолін» — і ось горить підпалена Боднарівка, й вивозять карателі з села всіх мешканців, а Смолін веде облаву на Космач... Тільки одного факту автор, слава Богу, не знав: дивний, мабуть, німий пастух показує майорові німецький

аусвайс, він дивиться на офіцера булькатими очима, й хоч вони перелякані, все ж світиться з них доброта, та немає в майора жалю до цих ненависних людей — він стріляє з револьвера пастухові в груди, а той усе ще стоїть і зчудовано дивиться: за що ж його вбито?.. Молін і досі шкодує, що так вчинив... а втім, а втім — я й нині їх вбивав би!

Крізь ці роздуми й згадки, навіяні прочитаним, проникла враз до голови полковника відчайдушна ідея: поїхати на місце боднарівської акції, на Сталащукову гору, й поглянути — що ж там нині знаходиться на місці спаленого села: безлюддя, пуща, хащівники, дикі пасовиська?..

І вже авто полковника спустилося до Глибокого мосту — тут треба обережно: протрухле поруччя перехнябилося, а Березівка, мов биндочка, блищить на дні каньйону; за Глибоким мостом — Волове, а схилом Сталащукової гори в'ється вверх та сама, що й колись, стежка; Молін залишає авто на узбіччі, переходить Лази, видряпується, хоч як йому важко, на гору, зупиняється на тому самому місці, звідки колись керував боднарівською операцією, й торопіє з дива: по тих самих горбах, видолинах, мочулах і царинах розсипалося білостінне, під череп'яними дахами село, й таке воно чисте і вродливе, садами замаєне, лісами обступлене, гаями й потоками перекраяне — звідки воно тут взялося?!

«Кагда построїлось ето сєлєніє?» — спитав у селянина, що йшов з косою на плечі з сінокосів.

«А воно тут від віків... — неохоче відказав ґазда чужинцеві, помовчав, а потім додав з притиском: — Вічно воно тут було, діду!»

Молін спохопився й перепитав по-українськи:

«А як село називається — Боднарівка?»

«Нє-е... Боднарівка май далі, — змахнув косар рукою в бік гір. — А це Трач...» — І пішов собі насвистуючи.

Геть розгубився Молін: видно, не туди потрапив, заблудився, й почав сходити з гори. Але ж бо таки ні — та сама стежка, той самий тракт, а на Лазах внизу — он стоять дві липи, біля яких... Таж тут він убив пастуха!.. То що ж то за край такий: невже насправді, як повідали, люди тут не вмирають, й навіть вогонь їх не бере?

Молін глянув на сонце, що вже докочувалося до обрію — пора їхати додому, і цієї миті він застиг: з червоного диска сонця дивився на нього старий, з розгалуженою короною рогів олень; очі звірини були лагідні, добрі й булькаті, когось вони нагадали полковникові, він пильніше приглянувся й сахнувся назад у несусвітенному страху: такі самі очі мав пастух, якого Молін убив на цьому місці, під липами; олень теж упізнав убивцю, його добрі очі схижіли й налилися кров'ю, він наставив уперед роги, вийшов з полумені сонця й рушив з копит...

Полковник почав утікати, бігти старому було важко, та все ж він віддалявся від оленя, який тупотів за ним й перегодя зупинявся, ніби впевнювався, чи це той самий убивця; врешті Молін допав до авта, розвернув його й рвонув убік Глибокого мосту; олень уже, видно, не мав більше сумнівів, він вибіг на тракт і шалено помчав навздогін; полковник панічно втікав, раз у раз оглядався й на самому мості схибив кермом...

Коломия—Львів,
1997—2005

СЛОВО ВІД АВТОРА

Уже багато років — від першого дня Незалежності, а то й раніше — спонукували мене читачі, щоб я написав роман, який остаточно завершив би мій історичний цикл, — про Українську Повстанську Армію.

Довго не брався я за цю працю: чи то остерігався, щоб не вразити ще живих учасників визвольних змагань одробиною неправди, яка могла б вкрастися у твір, або ж навпаки — гіркою правдою, котру сьогодні так цнотливо і, зрештою, легковажно заслоняють романтичним флером надто завзяті патріоти; а може, закон епічного жанру вимагає глибокої ретроспективності, яка відсуває на другий план надмірну задокументалізованість та публіцистичність...

Та врешті я переборов страх і зважився дати на суд читачеві спробу художнього осмислення драматичної історії останніх наших збройних змагань за незалежність.

Важкою була ця праця, й мені добре видно її недосконалість. Однак вірю: прийде час, і в нашій літературі заявиться велична епопея, яка висвітлить всю історичну правду про часи військових дій УПА й кине чітку проекцію на подальшу боротьбу за утвердження української державності прикладами як незрівнянного героїзму, так і моральних зламів утомлених борців.

Для того щоб написати такий роман, авторові треба уздріти епоху УПА в двох ракурсах: історичному і нинішньому. Складною була боротьба наших предків за свободу, але й сьогоднішнє її утвердження не легше: подвиги, які здійснював український народ у битвах, мають повторитися в нинішній щоденній праці, а помилки, що їх допускали пращури, не

повинні повторитися в сучасному політичному процесі, — історія ж УПА стоїть рівно посередині між минувшиною і сучасністю й акумулює в собі наш вічний животворчий дух — з усією його потугою і з усіма слабкостями.

Можна сподіватися, що майбутня епопея про Українську Повстанську Армію не стільки констатуватиме історичні факти, скільки намагатиметься відтворити модель українця, який із своїм досвідом, ментальністю, благородством, гріховністю, національною свідомістю й нерідко політичною сліпотою опинився сам на сам між двох вогнів, котрі пожирали один одного, не усвідомлюючи, що вивільняють місце для нового державного утворення, котре отримало можливість для росту аж нині — на цвинтарищі колись могутніх сил. Й автор тієї найдраматичнішої у світовій літературі епопеї муситиме передовсім визначити ціну нашої свободи й величину моральної контрибуції, що її за нинішнє безголів'я стягне з нас історія, коли нарешті встановить квоту за пролиту півстоліття тому кров.

А поки що народжуються малі предтечі великого майстерштику, і піонерам завжди найважче. Адже в наш практичний час про лицарство писати нелегко: автор змушений балансувати між поезією минувшини й прозою насущного життя, в якому вартість здобутої свободи вимірюється, на жаль, тільки рівнем достатку. І майже неможливо — коли на зміну романтичній добі Реконкісти приходить доба мрій про ситість — прикладами героїзму переконати зневіреного плебея в доцільності страдної Незалежності.

Тому письменник мусить з вірою, стійкістю й несхитністю Дон Кіхота вступати в чужий і незвичний для сучасного покоління героїчний світ і оспівувати ідеал, який багатьом здається віджилим і непотрібним. Та саме в цій несумісності романтичного ідеалу і приземленої дійсності полягає сенс мого роману: якщо вже неможливо повернути часи лицарства, то хай хоч висвітляться постаті героїв, мічених перстом Божим, — може, згодом вони оживуть у досконаліших творах, коли настане сприятливіший для розвитку духовності час.

Сталося так, що вже після виходу у світ трилогії «Вогненні стовпи» я добрався до матеріалу, який засвідчив, що боротьба УПА розпочалася не 1942 року, а чотирма роками

раніше — страдою Карпатської України і антипольським повстанням на Бережанщині на початку Другої світової війни. І я доповнив роман першою книгою тетралогії «Передлуння», написаною в останню чергу. Буває й таке... Адже тема нашої боротьби за незалежність невичерпна і вона не може обмежуватись наперед заданою композицією твору.

Не шукайте, шановні читачі, у цьому романі протопипів, хоч мені деколи бракло сил відриватися від реалій, серед яких минули моє дитинство й молодість; не уникнув я, звичайно, художніх узагальнень, різноманітних химерій і найзухваліших домислів. Історичні постаті стали в романі подекуди умовними, а видумані, навпаки, зажили, як справжні; марно теж вивчати географію Покуття й Гуцульщини за моїм текстом, хоч я рідко вдавався до віртуальних топонімічних назв, — автор роману менше дбав про геополітичну адекватність, йому хотілося передусім відтворити настрій народу під час боротьби УПА за незалежність України.

Буду втішений, коли читач відгукнеться на мій роман: я мужньо витримаю огуду і не здурію від похвал.

Роман ІВАНИЧУК

ЗМІСТ

Книга перша
ПЕРЕДЛУННЯ. Прелюд 5

Книга друга
РЕВ ОЛЕНІВ НАРОЗВИДНІ. Леґенда 65

Книга третя
ВОГНЕННІ СТОВПИ. Притча 261

Книга четверта
КОСМАЦЬКИЙ ҐЕРДАН. Реквієм 327

Слово від автора 504